הֵעָבָר

לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מייסדו ועורכו הראשון ב"צ כץ ז"ל

המערכת:
ברוך קרוא
יחודה פלוצקי

המזכיר:
א. אהרוני

מועצת המערכת:
ב"צ דינור
יוחנן מברסקי ז"ל
יצחק מאור
זלמן שזר

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

ספר ט"ז | אייר תשכ"ט | תל־אביב

הוצאת „אלתירא", אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה בהשתתפות משרד החינוך והתרבות וקרן י. ל. ורחל גולדברג ובסיוע קרן הזכרון למען התרבות היהודית, ניויורק

ה ת ו כ ן

אחרי מיטתו של לוי אשכול ז"ל, מאת ז. שזר א

***

ליובלו של „החלוץ"

„החלוץ" ברוסיה, מאת ח. הלפרין 3
החלוץ הרוסי בנפתוליו, מאת ב. וסט 7

***

בכלא ובגולה, מאת י. אריאל (פישר) 17
מעבר הדניסטר, מאת י. קרני 52
זכרונות מישיבת לידא, מאת ב. זיו 81
החדר המתוקן ברצ'יצה, מאת מ. צ. פרנק 85
בימי המהפכה ברוסיה, מאת הרב י. ז. דיסקין 97
לפני יובל שנים בקיוב, מאת ז. ליבנה (לרמן) 102

***

התיאטרון האידי ברוסיה הסובייטית, מאת א. גרינבוים 109
אוזט — געזערד, מאת י. לבבי (באביצקי) 118

***

י. ל. פרץ וי. רייפמאן, מאת י. א. קלוזנר 131
י. ח. טביוב, מאת מ. בובה 141
מ. גרשנזון והשקפותיו על היהדות, מאת י. מאור 164
העם בכור האש, מאת מ. גרשנזון (תרגם י. ס.) 180
ליב שטרנברג, מאת צבי רודי 182
לחקר שמות המשפחה של היהודים בלידה, מאת י. גנוזוביץ (גנוז) 192
מכתבים אל רוזה מונוסזון, מאת ש. אנ־סקי 205

***

בין יהודים הרריים, מאת ניסן רוזנטל (א. בן־דוב) 230
ברדיאנסק, מאת י. גולדבורט 238
גרודנה, מאת א. פלניצקי 242
קלינקוביץ, מאת ז. בהרב 245
פרעות והגנה בזוויהל, מאת ע. אורי 253

***

ביבליוגרפיה

בין מהפכה למהפכה, מאת י. סלוצקי 255
גאון יעקב, מאת י. גוראלי 257
השואה הינה עדיין נושא, מאת י. גרנטשטיין 260
הפארטיזנים היהודים בברית המועצות, מאת מ. דבורז'צקי 262
מגיבורי העולים, מאת ב. ק. 265

***

לדמותו של ר' י. ז. וולפסון ז"ל, מאת ד. וולחונסקי 267
ד"ר דוד וייסמן (עמינדב) ז"ל, מאת א. ז. ב. 270
גרשון סוויט ז"ל, מאת ח. בר־דיין 273

***

50 שנה לפטירתו של ד"ר א. א. הרכבי 277

***

מכתב אל המערכת, מאת הרב י. ברמן 278
מסיבה לגב' ד"ר ו. קרמר־וינאבר מפאריס 278

***

סיכומים באנגלית

זלמן שזר, נשיא המדינה

אחרי מיטתו של לוי אשכול ז"ל

על סף **מלחמת העולם הראשונה** עלה אל חופה של יפו, והוא אז חלוץ **צעיר, בן תשע עשרה**. ולמחרת יום עליתו עשה את דרכו ברגל אל אֵם המושבות אשר ביהודה לקחת את המעדר לידיו. ומאז ועד היום

המר והנמהר של מותו לא פסק שרותו החלוצי בכל שלבי הסולם הצבורי והאישי אשר **תקופתנו**, החמורה והנשגבה, צפנה לבחירי נאמני בניה.

את אשר היה בשעתו ד"ר ארטור רופין להתישבות הציונית מראשיתה, היה לה לוי אשכול, מאז רחבו מוטות כנפיה, עם ראשית העליה ההמונית: אב ואדריכל ומיישב רב פעלים וקשוב לבב.

מבית אמא ואבא באוקראינה היהודית, שאיננה עוד, ומירושלים דליטא, שנדמה אף היא, הביא לדגניה את שרשיותו העממית ואת פקחותו המעשית. ומדגניה הביא שי לועד הפועל של ההסתדרות, ולמשרדי הסוכנות ואל שולחן הממשלה, את המסירות החלוצית שלא ידעה לאות. ובאורח פלא ארש לו את אדמת המולדת, וכאב את פצעיה ולמד לחוש את עורקי החיים הגנוזים במעמקיה. בכל נימי נפשו חש וידע כי גאולת ישראל שונאת שממה היא ומגרשת ציה; ומבשורת הפלאים של פרופ' לאודרמילק, חוזה המים של ארצנו, אל לבו של לוי אשכול, צמא ההתישבות של עולינו, גמלה ישועה גדולה. „הרשת הכחולה" של גידי המים אשר בחביוני הקרקע הצמיחה כנפים לדמיונו והרחיבה את ממדי הפעולות ההתישבותיות שלו, ושל חבר חבריו אתו. ממעמקים הרחיבו והעשירו את יכולת הקליטה של ארצנו, וישובים למאות צמחו מתחת לידיהם המבורכות. מאז ראשית יסוד „מקורות" ועד גמר בצועו של „מוביל המים" ממרומי הצפון ועד צחיח הנגב, היתה ידו ורוחו בתוך שפע הברכה שנתגלתה לעיניו ועוד רמזה לו ממסתרים. היעוד הנבואי: „אשים מדבר לאגם מים וארץ ציה למוצאי מים" היה לו, ולקומץ חבריו אתו, לשליחות חיים. מי ששמע אותו, איש המעשה, חוזה בהקיץ את חזון המים הרבים במולדות, כמובטח וכמוחש, חוזה ומחשב את המטרים המעוקבים, ואת היבולים העתידים, והופך אותם ליחידות של משק ושל עולים נקלטים, הבין את סוד האושר של החולם והמבצע הציוני. המספרים שרו לו בשפה מעשית מאד.

וכאשר חוורו מאד פניו של שר האוצר הראשון של מדינת ישראל, חברו ומנהיגו אליעזר קפלן ז"ל, בסיימו את הרצאת התקציב שלו מעל במת הכנסת, כי התמרד בו לבו העייף ונדם, הופקד הוא על המשימה הזאת. אז היה האחד שאיחד בקרבו גם את תיק האוצר של המדינה וגם את מחלקת ההתישבות של הסוכנות היהודית. וכמו יוסף שפרינצק ז"ל, מורהו הראשון לציונות ההגשמה, סימל גם הוא את הלולאה המאחדת את ההנהלה הציונית עם ממשלת ישראל, בהיותו חבר שווה זכויות ושווה משימות בשתיהן. ומאז נחתמה בנשמתו כאש זהות דאגתו למדינה, עם חרדתו לגורל האומה בארצות פזוריה.

וכסמל נאמן ליחודו זה, יישאר האקט האחרון, שבו כאילו סיים את חיי היצירה שלו. הלא זהו הכנוס העולמי של מנהיגי הצבוריות היהודית במלוא העולם, שכינס לירושלים רק כחדשים לפני שנעקר מאתנו.

היה זה כינוס בלתי שגרתי, ללא כל מספר סדורי. אל כל מרכזי הגולה הפתוחה נישאה קריאתו האישית, כאשר לא הסכנו, ומכלן נענו לו הנציגים הרשמיים ובאו. והיה הכינוס אזעקה רבת חרדה לגורל המדינה,

לוי אשכול בנעוריו כפועל חקלאי

לבל תשאר בודדה במאבקיה, ולגורל הגלויות הנעולות, שזעקתן היא אלמת וחנוקה. ולגורל החנוך והתרבות היהודית בקרב הדור הצעיר בגלויות הרווחה, שסכנת ההתרוקנות והשממה הרוחנית אורבת לו מעברים, אם לא נחיש ישע תרבותי, מקורי ונאמן. היה זה כינוס שלו, כל כלו, בשמו נקרא ולו נענו. לא לשוא לא זז משולחן הנשיאות — וכבר מחלתו קיננה בו — כל ימי הכינוס, פתח אותו ונעל אותו, ואמץ אותו לו לבן, כאילו כ„קדיש" אחריו. האם חש כבר אז, כי זה הכינוס האחרון לו ? הניבא לו לבו העיף, כי אצה לו הדרך ?

עליו אפשר להגיד: מעם המחרשה לוקח לנהל את עמו. כפועל חקלאי החל, וכקברניט של כל המפעל של החקלאות העברית במולדת הגיע בצהרי יומו, וכאיש תופס ההגה של ממשלת האומה העצמאית חתם לפתע את מעגל חייו ללא עת.

חמשים שנה מלאו עתה מאז החלה פעולתנו המשותפת. אני עם חברי עשינו אז בארץ כאנשי המשלחת של תנועת העבודה מן הגולה, והוא אז חייל בגדוד העברי, היה בא להשתתף, יחד עם חבריו ברל כצנלסון, ש. יבנאלי ודב הוז ע"ה, ויבדל לחיים ארוכים דוד בן־גוריון,

הנשיא מטיל על אשכול ביוני 1963 הרכבת ממשלה

בדיונינו בסרפנד. ומאז היינו בעצה אחת מסביב לשלחנות רבים ושונים, בהסתדרות, בסוכנות, בממשלה, בשליחויות שבגולה ובמבחנים שבארץ.

כאיש פלג החל, כנאמן בית „הפועל־הצעיר", וכאיש כל גמר אשכול. את חייו ואת שליחות חייו, כאיש כל העם וכל תנועת התחיה של העם, וכחרד לכל המפעל של העם במדינה, ולכל גורל כל העם באשר הוא.

כבד האֵבל לכל בית ישראל, כי שכלנו את אשכול, כי ללא עת שכלנוהו.

ליובלו של „החלוץ"

חיים הלפרין

„החלוץ" ברוסיה

ייסוד „החלוץ" לפני יובל שנים לא היתה תופעה ספונטאנית. הוא היה תולדה של תהליך ממושך על רקע מצבו הכלכלי של הישוב היהודי ברוסיה הרחבה, כולל פולין, ליטא, לטביה ובסרביה — במשך דורות; על רקע של ההגירה לארצות־הברית, לקנדה, לארגנטינה ולארצות אחרות באמריקה הלטינית החל משנות השמונים של המאה הקודמת, על רקע של המפנה לעליה לארץ־ישראל כבר באותה תקופה, וכן העליה השניה, החל מראשית המאה העשרים ומהפכת 1905 שלאחריה; על רקע המהפכה ברוסיה ותפיסת השלטון בידי הבולשביקים והקאטאקאליזמים בקורות הישוב ברוסיה בעטים של מאורעות אלה.

למעשה של 1918 קדמו כמה וכמה תופעות, כגון הקמת אגודת „החלוץ" באודיסה עוד ב־1905 במטרה לעלות לארץ־ישראל במשך שנתיים; ב־1906 התקיימה ועידת „הבילויים החדשים"; יצחק בן צבי ז"ל ודוד בן גוריון ילח"א הקימו את „החלוץ" בארצות־הברית, אף כי לא היה לו המשך שם. יתכן והיו גם אי־אלו נסיונות נוספים.

מפנה חד חל עם מהפכת פברואר 1917. ביום 22 במארס 1917 פרסמה הממשלה הזמנית של רוסיה פקודה, אשר נתנה ליהודים את כל הזכויות האזרחיות וביטלה לחלוטין את ההגבלות המרובות והמביישות של משטר הצאר. החלה עבודה קדחתנית לארגונם של החיים היהודיים הלאומיים. השלדים הארגוניים התקיימו אמנם כבר בעבר, ואילו עתה החלו המוני נוהרים אל המפלגות והארגונים, קוימו אספות, כנוסים, ועידות, החל ברור פנימי על מדיניות, על תביעות, על „פרוגרמות" הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. העסיקו אותנו דיונים וויכוחים אידיאולוגיים. זכור לי, למשל, הויכוח, אם מפלגת „צעירי ציון" מתבססת על המעמד של „ארבייטער" או של „ארבייטענדע", כלומר על פועלים בלבד או על עובדים בכלל. הויכוח נחלש מאוחר יותר כאשר הגיעה אלינו ידיעה שבארץ־ישראל יוזמים הקמת „הסתדרות כללית של העובדים העברים בא"י".

מימי מהפכת פברואר 1917 ועד הקיץ של 1918 כבר קמו עשרות רבות של אגודות „החלוץ" בכל אזורי המדינה הגדולה.

הועידה הראשונה, המייסדת, בחארקוב ב־1918 רק סיכמה התפתחות והלבישה אותה בדפוסים ארגוניים. ההתארגנות קרמה עור וגידים, נוסחה פרוגרמה, הוקמו מרכז וסניפים. קמה תנועה עתירה במפעלי הכשרה לעבודה — בעיקר עבודה חקלאית — לחברה, לשיתוף, לתרבות, לעברית, לעליה.

וכדרכו של עם ישראל הער והדינאמי וכמנהגו מאז ומתמיד — פילוגים, מערכים, איחודים וחוזר חלילה, עד היום הזה. השאור שבעיסה, הכוח המפעיל ב„החלוץ" בשנת ייסודו כתנועה, היתה מפלגת „צעירי ציון", אולם רצה גורל הפילוגים, שכעבור שנתיים, בקיץ 1920, ובאותה חארקוב, שם נתקיימה הועידה המייסדת של „החלוץ", קרה הפילוג ל־צ. ס. (ציונים סוציאליסטים) ול„טרוּדוֹר־ביקים" (עמלנים; מאוחר יותר — „התאחדות"). נוסף על שני כוחות אלה ב„החלוץ" נתגבש גם כוח שלישי חזק, אינטליגנטי, פעיל ואנטגוניסטי מאד למפלגתיות — גוש של בלתי־מפלגתיים בהכרה. האוטוריטה של יוסף טרומפלדור ז"ל היתה עם הבלתי־מפלגתיים. טרומפלדור התחיל מיד לאחר הועידה הראשונה בטיפול בליגלי־זציה של „החלוץ". למעשה, התפלג „החלוץ" על רקע זה, כי ה„טרוּדוביקים" שללו בכל תוקף את הליגליזציה.

עתה, באופן ריטרוספקטיבי, ניתן להודות כי היו נימוקים שקולים לשני הצדדים. השוללים חששו לחיסולו המהיר של „החלוץ" בידי השלטונות; המחייבים טענו, שפעולת הכשרה בקנה־מידה רחב לא תתכן במחתרת. צ. ס. לא רצתה לאַבד את הבלתי־מפלגתיים. היא ודאי היתה מעונינת למנוע הקמת „החלוץ" שלישי.

היה משא ומתן ממושך בין מרכז „צעירי ציון" ובין קבוצת בלתי־מפלגתיים בראשותו של יוסף טרומפלדור. מרכז „צעירי ציון" ויתר על עמדתו והסכים כי אין להגביל את „החלוץ" במסגרת מפלגתית. מאז קיבל „החלוץ" מעמד של תנועה עצמאית. בועידתו הראשונה של „החלוץ" נתקבלו, בין השאר, ההחלטות דלקמן:

„החלוץ" — הסתדרות עמלנית על־מפלגתית של חברים אשר החליטו לעלות לארץ־ישראל לשם חיי עבודה עצמית, שאין בה ניצול הזולת.

„החלוץ" מאחדם ומכשירם, מעלה אותם לארץ ומסדר אותם בעבודה.

מטרת „החלוץ" היא יצירת מרכז ממלכתי ארצי לאומי בארץ־ישראל בהתאם לאינטרסים המדיניים הלאומיים, החברתיים והכלכליים של העמלים.

בפעולתו הממשית בארץ־ישראל בא „החלוץ" בקשרים עם כל המפלגות והתנועות המתיחסות יחס חיובי להתישבות העובדת.

עם הפילוג ב„צעירי־ציון" וקיום ועידת היסוד של צ. ס. בקיץ 1920 באותה חארקוב התפלג החלוץ לשתי הסתדרויות, או כפי שקראו להן באופן בלתי־רשמי: „החלוץ הליגלי" ו„החלוץ הבלתי ליגלי". זכורני, שבעברי בעגלה מטעם „החלוץ" הליגלי את הסניפים המרובים בכל וולין ופודוליה סופר לי, שכבר היה אצלם ב"כ החלוץ הבלתי־ליגלי או שהוא עומד לבקרם אחרי. מעולם לא נפגשנו בסניף כלשהו. חלו תמורות. לפני הפילוג היוו אנשי צ. ס. את האגף השמאלי ב„החלוץ", אך לאחר פרישתם של הטרוּדוביקים נעשתה צ. ס. כעין „ימין", כי חל שינוי ביחסי הכוחות, אם כי לא ברור היה, אם הבלתי־מפלגתיים הם שמאליים יותר או ימניים יותר מצ. ס. רווחה סברה, שהפילוג ב„החלוץ" משך חוגי נוער שהיו קרובים להתבוללות והעלה אותם לארץ־ישראל ובזה ראו את הצד החיובי שבפילוג לעומת השלילה המלווה כל פילוג.

„החלוץ" לא קיבל ליגליזציה ברוסיה. הוא התקיים de facto, ורק בחצי־האי קרים השיג יוסף טרומפלדור הכרה גם de jure. משום כך הוקמו שם חמשה כפרי הכשרה, שהחשוב והגדול ביניהם היה תל־חי, שם עמדו בראש הבלתי־מפלגתיים והיו גם חברי צ. ס.

זמן־מה עבדתי בתל־חי כאגרונום וכשליח מרכז „החלוץ". כך או אחרת, ליגלי ובלתי־ליגלי, התקיים „החלוץ" בברית־המועצות עשר שנים, מ־1918 עד 1928.

בתקופת ההכנה לקראת הועידה המייסדת היו דיונים בגרעינים שונים ברחבי המדינה והיו אפילו מופיעות רשימות בעתון „איזבסטיה". כך, הופיע בדצמבר 1917 בגליון 9—10 של עתון זה התקנון שנתקבל בועידת „הבילויים הצעירים". בגליון של אותו עתון רשמי מיום 28.1.1918 נתפרסמה ידיעה כזאת: „ב־25.12.1917 נסתיימה ועידת החיילים הציונים מהחזית המערבית. בועידה השתתפו 70 צירים. תשומת־לבה העיקרית של הועידה הוקדשה לשאלת „החלוץ". הוחלט לארגן בסיום המלחמה פלוגות־עבודה מיוחדות של חיילים יהודים בשביל העליה לארץ־ישראל".

מהעתון „ערד און אַרבייט" של „צעירי־ציון" אפשר ללמוד, שמפלגה זו הקדישה דיונים רבים לבעיות „החלוץ". בתקופת מלחמת האזרחים לא ניתן לקיים מרכז ארצי אחד ומסיבה זו פעלו כמה מרכזים גליליים בפטרוגרד, במוסקבה, באי־כוח: של ההסתדרות הציונית, של „פועלי־ציון" ושל „צעירי ציון". לאחר שאליה נכנסו 5 חברים מפעילי „החלוץ", אשר נבחרו אישית ונוספו עוד שלושה באי־כוח: של ההסתדרות הציונית, של „פועלי־ציון" ושל „צעירי ציון". לאחר הפילוג במפלגה בא ללשכה ב"כ צ.ס. לא היתה אחדות בסניפים. היו סניפים של „החלוץ" שבהם השתתפו נציגיהם של שני הפלגים והיו מקיימים קשרים עם המרכז שבחארקוב ועם המרכז שבאודיסה. בסוף 1920 נשלחתי לטיראספול על גדות הנהר דניסטר כדי לעמוד על המצב המיוחד והמסוכן שנוצר שם בעקב הצטופפות המונים שבכוונתם לחצות את הדניסטר ודרך רומניה להמשיך לארץ־ישראל. רבים נאסרו ואף חוסלו. נתעכבתי באודיסה והיו לי מגעים עם אנשי צ.ס. כמה „מוברחים" פגשתי שנים אחדות לאחר מכן בקיבוצים בארץ־ישראל.

עשר השנים של פעילות „החלוץ" ברוסיה לא היו מקשה אחת. בשנות החומש הראשון 1918—1922 החלה בדרכים לא דרכים העליה השלישית. באמצע החומש יצאה הספינה „רוסלאן" ואחריה עוד ספינות אחדות מנמל אודיסה לנמלי חיפה ויפו אשר הובילו עדיין עולים ברשות. בשנתים הראשונות פרצו עשרות חלוצים מנמלי קוקאז ושטו בסירות רעועות, תוך סכנת נפשות הגיעו לנמל קושטא ולאחר שהות ממושכת שם חיפשו כל הזדמנות כדי להגיע למחוז חפצם. בדרך זו עלו והגיעו יוסף טרומפלדור ז"ל, יהודה אלמוג (קופילוביץ'), יצחק קנב (קניבסקי) ייבדלו לחיים ארוכים ואחרים.

בין הפעילים בקוקאז לעזרת העולים המבריחים גבולות היה חברי גרשם מוראדוב, ממנהיגי היהודים ההרריים בקוקאז. בראשית המהפכה הוא נתמנה שר החינוך בחבל דאגסטאן והיה שם מנהיג רב השפעה. הוא היה חבר „צעירי ציון" ואח"כ צ.ס. ונהג לבוא לעתים קרובות למרכז בחארקוב. בקיץ 1918 נזדמן לחארקוב ערב כינוסה של ועידת הסוציאליסטים־רבוליוציונרים שהוא נטה אליהם מאד. עשיתי לו הכרה עם ראשי המפלגה שהוזמנו לועידה. נאומו של מוראדוב ריתק את כל המשתתפים. זה היה בחומש הראשון לקיום „החלוץ", אך כבר בראשית החומש השני החלו רדיפות על צעירי־ציון וצ.ס., מאסרים, גירושים. נאסר גם מוראדוב והוגלה לעיר יניסייסק. בתקופה הקצרה שנהגו בשיטת „חליפין" והסכימו להחליף את הגירוש לסיביר „בגירוש" לפלשתינא בהשתדלותה של הגב' פשקובה — אשת הסופר גורקי — עלו רבים לארץ־ישראל. הוצע גם למוראדוב לעלות.

שלחתי לו ויזה וכרטיס נסיעה באניה סובייטית. אולם הוא סרב לעלות בטענה שכל עוד נותר אסיר אחד בסיביר — לא יעלה; יעלה האחרון. לא הכל עלו ומוראדוב נפטר בגלות סיביר. גם הוא היה מנאמני „החלוץ" ונהג בדרכו המיוחדת שלו.

לא רק דרך הנמלים הבלתי־רשמיים של קוקאז ולא רק דרך הנמל הרשמי באודיסה עלו חלוצים מרוסיה. בשלהי מלחמת העולם הראשונה כללה עדיין רוסיה את פולין, ליטא, לטביה ובסרביה. החלוצים מחבלי ארץ אלה פנו אל נמלים אחרים — בעיקר נמלי איטליה ורומניה — והם־הם, אשר יחד עם חלוצי רוסיה ואוקראינה היוו את העליה השלישית שרישומה בארץ ישראל היה כה עתיר הוד והדר.

רב היה השוני בין החומש הראשון והחומש השני של חיי „החלוץ" אשר התקיים עשור אחד בלבד. בשלהי החומש הראשון החלו המאסרים והגירושים של אלפי חברי צ.ס., התאחדות ואחרים. במקצת מאוחר יותר הגיע גם תורם של חברי „החלוץ". יום אחד בשנת 1928 בא לתל־חי מרז'ין, ראש ה„יבסקציה" אז, והציע להפוך את תל־חי של „החלוץ" לתל־חי קומוניסטית. החברים ראו בזה אַקט של חיסול, של „תל־מות" ובבוקר לא עבות אחד לאחר הביקור קמו כ־85% מבין החלוצים שהיו אז במקום ועזבו את הקבוצה. „תל־חי" שבקה חיים, אך חלוציה רובם עלו והגיעו.

שתי הרבבות של חברי „החלוץ" ממשיכים להיות חלוצים בישראל. טרומפלדור הגה וחבריו — ממשיכיו יסדו את גדוד העבודה, אשר יזם שילוב החקלאות, התעשיה, הבנייה, העבודות הציבוריות בעיר ובכפר, במדבר ובשממה. מפעליו של גדוד־העבודה במשך חייו הקצרים שרירים וקיימים בקיבוצים, בערים, בכבישים, בהרים ובעמקים. משבר פוליטי פורר את הגדוד. חלק ממנהיגיו צעירים מאוד וחמומי המוח ירדו וחזרו לברית־המועצות כדי לבנות את „החברה הקומוניסטית". הם לא הספיקו להתאכזב, כי רובם חוסלו זמן קצר לאחר בואם אל „המולדת הראשונה". אולם חבריהם המרובים אשר המשיכו את דרכם בארץ מלאי צער על המעשה הפזיז והבלתי־מחושב של הירידה, אשר הביאה לאבדנם של חבריהם הטועים. חברי הגדוד לשעבר ממשיכים בארץ את פעלם החלוצי מאז ועד עתה באותה מסירות ובאותה נאמנות והתמדה בשורות הראשונות של החזיתות — בהגנה, בקיבוצים, בכיבוש שממה מהרי הגליל ועד לחבל סדום ומצדה. באותן החזיתות, ובעיקר בקיבוצים ובמושבי עובדים, מוצאים אנו את חברי „החלוץ" דאז ברוסיה. ראויים הם להוקרה ולברכה על פעולתם החלוצית, היוצרת, הבונה, והמקדמת משך יובל שנים ומאוחלים להם כיבושים נוספים, חידושים, בריאות טובה וחיים ארוכים.

בנימין וסט

החלוץ הרוסי בנפתוליו

א. שלבים ראשונים

חשיבותה הכלל־לאומית של תנועת החלוץ בבנין העם והארץ היא בהעלאת רעיון העבודה וקריאה להגשמה אישית — כיסוד מוסד לתחית העם במולדתו ההיסטורית. רעיון זה היה בעצם גולת הכותרת של תנועת חיבת־ציון, זו היתה הקריאה של תנועת „בילו" — שכל שאיפתה היתה לשנות מן הקצה אל הקצה את ארחות החיים של היהודים ולעשותם יסודות פרודוקטיביים. תנועה זו סימלה נסיון חלוצי נועז של דוגמה אישית למעבר לחיי עבודה ויצירה על אדמת המולדת ההיסטורית. אך מצער היה הניסיון בדרכי הגשמתו בארץ, ולא היה לו המשך מוחשי, ומעשה הבילויים נשאר בבחינת אפיזודה בלבד.

להתגבשות־יתר זכתה התנועה החלוצית בשאיפתה לחיי עמל ועבודה בארץ־ישראל — בשנים הראשונות של המאה העשרים — עם הופעת העלי׳ה השניה, נושאת הסיסמה של כיבוש העבודה בכל ענפיה וכיבוש האדם היהודי על ידה. בשנים אלו באו בעיקר מרוסיה לא עשרות חלוצים כבימי „בילו", אלא מאות צעירים בעלי שאר־רוח להסתפח אל מפעלי ההגשמה העצמית בשדמות המולדת. בימים ההם הונחו יסודות לתנועת העבודה הציונית, כשזו חלוצית במהותה, סוללת דרכים לחיי יצירה פרודוקטיבית עצמית בארץ־ישראל. אנשי העליה השניה המעטים העמיקו בעצם פעלם את רעיון החלוץ במחשבה הציונית, כשהם עצמם משמשים דוגמה אישית לעבודה פרודוקטיבית חלוצית.

כתנועה עממית, חותרת להקיף מגשימים מרובים, החל החלוץ להתארגן ברוסיה הדימוקרטית אחרי מהפכת פברואר 1917 על ידי „הפרקציה הציונית העממית ‚צעירי־ציון'." „ניסיון ראשון לקשר ולאחד את האגודות החלוציות המפוזרות נעשה בועידת „צעירי־ציון" בפטרוגרד (18—21 במאי 1917) — כותב אליהו מונציק־מרגלית בחוברת „לתולדות צעירי־ציון, הפועל הצעיר, החלוץ וההסתדרות". אחרי הרצאתו של א. מונציק על העבודה הארצישראלית קיבלה הועידה החלטה, בה נאמר בין השאר: „להכשיר את הנוער לקליטת רעיון החלוציות ולארגן אגודות החלוץ לשם יצירתו וביצורו של הבסיס הלאומי בארץ־ישראל הן בשטח העבודה הגופנית והן בשטח היצירה הרוחנית, לסייע בהכנת אנשים בעלי ידיעות הגונות והשכלה מקצועית ולעזור להם מבחינה חמרית ומוסרית".

בועידת החלוץ בחארקוב בינואר 1918, כאשר שיבושי הדרכים מנעו בואם של צירים רבים, דובר כבר ביתר ממשות על פעולות ההכשרה של המצטרפים לתנועה בלווית ויכוח אידיאולוגי על מהות התנועה, שעליה „לטפל ביצירתו ובארגונו של הפועל העברי בארץ־ישראל לכל המקצועות". אך דחיפת רבת־משמעות קיבלה התנועה בועידת החלוץ בפטרוגרד בי״ג טבת תרע״ט (6 בינואר

1919) בהשתתפותו של יוסף טרומפלדור, אשר נהייה הכוח המכוון והפעיל המרכזי של פעולותיה בנקודות רבות ברוסיה לצרכי ההכשרה והעליה.

הימים ימי העליה השלישית לארץ. במרוצת הזמן יצא החלוץ בקצב מהיר ממסגרת של מעטים ונעשה תנועה של רבים. לצורך הכשרה חקלאית ותרבותית עברית קמו באופן ספונטני בריכוזי היהדים ברוסיה הסובייטית וגם בחלקים שטרם נכבשו על ידי הבולשביקים וכן בארצות הסמוכות שנעשו עצמאיות עם סיומה של מלחמת העולם הראשונה — נקודות־הכשרה חקלאיות ובתי מלאכה שכללו הרבה חלוצים, חדורי רוח ציונית ושאיפה לעלות. ארגוני החלוץ אלה הם הם שזנו שנים על שנים את העליה בכללותה, ובהליכת חבריהם לארץ לא זרועה ללא היסוסים שימשו דוגמה ומופת לעלית סתם יהודים, והרחיבו במו ידיהם את יכולת הקליטה של הארץ בחקלאות ובחרושת.

ב. שני זרמים בתנועה

קורות התנועה החלוצית הסובייטית הן בעצם קורות התנועה הציונית בברית המועצות, שפעלה רוב הזמן בתנאי מחתרת מוחצת עד שדוכאה וחוסלה כליל. לא רבות היו שנותיו של החלוץ המאורגן בברית־המועצות אחרי מהפכת אוקטובר 1917 — בסך־הכל 16—17 שנה. תקופה קצרה התקיימה התנועה במזל של קיום כמעט ליגלי, כל עוד ניתן לה להעסיק את חבריה בעבודת־כפיים פרו־דוקטיבית נראית לעין. ארגון „החלוץ" (תרגומו לרוסית „פיאונר") נראה בעיני הסובייטים בשנים הראשונות לפעלו כארגון של אנשים השואפים לחיי עבודה, שאיפה שתאמה לסיסמתם, עליה הכריזו השכם והערב — „מי שעמל, הלה יאכל". בשנים ההן קמו והוקמו ברחבי רוסיה ע"י מארגני החלוץ נקודות רבות להכשרה חקלאית וטכנית, שנועדו כלפי חוץ לשמש מקורות־פרנסה לעובדיהם. אלה היו חבורות־עבודה („אַרטלים" ברוסית) וכן משקי הכשרה חקלאית וטכנית אשר נרשמו במוסדות הממשלתיים הנאותים ואושרו על ידם רשמית.

ב־1923 זכתה הסתדרות החלוץ לליגליזציה רשמית מאת השלטון הסובייטי המרכזי על פי תקנון בשם „ההסתדרות העמלנית הכל־רוסית ‚החלוץ'". הסע' הראשון של התקנון: „ההסתדרות הכל־רוסית ‚החלוץ' שמה לה למטרה להבריא את הסטרוקטורה הכלכלית של המוני היהודים על ידי משיכתם לצורות עבודה פרו־דוקטיבית ועל ידי השתתפותם העצמית, בלי ניצול זולתם, בבנין מרכז העבודה בארץ־ישראל, במקום שצריכים להתרכז המוני העובדים היהודים, בהתאמה גמורה לצרכים המשקיים והסוציאליים". ההכרה המפורשת מצד השלטונות הסו־בייטיים בליגליות המטרה של בנין ארץ־ישראל כמרכז־עבודה — נראתה בזמנה כהישג בעל־ערך בשביל התנועה החלוצית (קרי — הציונות) ברוסיה.

עם זאת קשה היה להעלים עין מהסכנות, שארבו לארגון התנועה במרכז ובסניפים מהתקנות הרשמיות הכובלות, בהן היה כרוך הקיום הליגלי, מה גם שלא היה זה סוד, כי מאחורי „החלוץ" עומדים גופים ציונים מאורגנים, בעיקר מפלגת־העבודה צעירי־ציון־התאחדות והמפלגה הציונית הסוציאליסטית (צ. ס.) — גופים בלתי מוכרים רשמית ונרדפים ע"י השלטונות.

באותו זמן, עוד לפני קבלת הלגליזציה באופן רשמי, החלו להסעיר את רוחות החברים במחנה חילוקי דעות אידיאולוגים על מהות התנועה וכיווני ההכשרה. הסתמנו דעות קיצוניות, שהתנקשו בשלומו של החלוץ כתנועה אחידה

על־מפלגתית. ההחלטות הפרוגרמטיות של המרכז במוסקבה באפריל 1923 נשאו בחובן סכנת־פירוד במחנה כולו ואלו הן:

„החלוץ שואף ליצור בארץ ישראל כנסת עברית עובדת על יסודות קולקטיביסטיים.

בהיותו הסתדרות פועלים על־מפלגתית, רואה „החלוץ" את עצמו כחלק אורגני של מעמד העובדים היהודי והבין־לאומי, ובהכירו בהכרחיותה של מלחמת המעמדות, הוא לוחם נגד המשטר הקפיטליסטי בכל גלוייו.

„החלוץ" מביא שנוי ערכין בחיי המוני היהודים ע"י כך, שכל חבר מגשים בחייו הפרטיים את עקרי העבודה הקונסטרוקטיבית והקולקטיביזם בהכרה.

ברוח ההנחות הללו צריך „החלוץ" הכל־רוסי להשפיע על הסתדרויות „החלוץ" בארצות אחרות, על המרכז העולמי של „החלוץ" ועל הסתדרות העובדים בארץ".

ההחלטות הפרוגרמטיות הללו בחוזן האידיאולוגי החלו לבוא לידי ביטוי מעשי יום־יום בחיי הארגון וההכשרה, בסניפי החלוץ ומפעליו. עוֹרער השלום במחנה פנימה, שהיה כה דרוש במצב של חתירה מכוונת מבחוץ תחת כל גילוי ציוני בכל מעטה שהוא. נבעו חששות לאפיו הציוני היסודי של החלוץ, אשר שליחותו הבלתי אמצעית היא — הכשרה לעבודה לצורך עליה לארץ בלבד, כפי שטבעו ראשונים. הקרע בין שני הזרמים בתפיסת מהותו של החלוץ ושליחותו, שהתבלט כבר בפלינום־אפריל, — הלך והעמיק, נתפרדו הלבבות ונתקלקלו המעשים.

בשלהי ספטמבר 1923 התרחש הקרע בהחלוץ הרוסי הלכה למעשה. הוקמה הסתדרות החלוץ שניה עצמאית, שהגדירה כדלקמן את תכניתה הפרוגרמטית והמעשית:

„על הסתדרות „החלוץ" להיות הסתדרות אחת בלתי־מפלגתית, המבטיחה לבעלי השקפות שונות בתנועה הציונית אפשרות לפעולה מעשית משותפת לשם הכשרה לחיי עבודה בארץ־ישראל — על יסוד עבודה עצמית בלי נצול זולתו.

אי־המפלגתיות של „החלוץ" פירושה למעשה — הוצאת השאלות הפרוגרמתיות והפוליטיות מתוך סמכותה של ההסתדרות (כגון: השאלה ע"ד מלחמת המעמדות, דרכי הבנין בארץ ישראל, קבוצות ומושבי עובדים וכו').

ה ע ר ה: השאלות הללו יכולות לשמש נושאים לברורים בעבודות התרבות וההסברה בקרב „החלוץ".

תעודתו הלאומית והסוציאלית של „החלוץ" היא — להקנות לחברים הכשרה מקצועית ותרבותית־חברתית לשם חיי עבודה בארץ ישראל בלי ניצול.

כדי להמנות על חברי „החלוץ" מספיק: א) להכיר בסעיף הראשון של המצע; ב) להכיר בשפה העברית כלשון המדוברת היחידה בארץ־ישראל; ג) להביע הסכמה להכנס מיד לעבודות ההכשרה.

ה ע ר ה: חבר, שאיננו עוסק בהכשרה, איננו נחשב לחבר „החלוץ".

כדי להשיג תוצאות טובות בהכשרה, צריך לנהל אותה בעיקר במשקים ובבתי־מלאכה קולקטיביים (קבוצות הכשרה). כדי לשמור על תכנו הלאומי והארצישראלי של „החלוץ" ולהתאים את עבודתו לצרכי בנין הישוב העובד — על „החלוץ" להמצא בקשר אמיץ עם הסתדרות העובדים העברים הכללית בארץ ישראל".

ההיסטוריון הבא של תנועת החלוץ ברוסיה, שיחלץ לחרוץ משפט על צדקת הפילוג במחנה בתנאי רדיפות מבחוץ — לא יוכל להתעלם מהעובדה האוביקטיבית שבתנאי רוסיה הבולשביסטית לא ניתן להכריע בשאלות הנתונות במחלוקת פוליטית ורעיונית באורח פומבי בדרך דימוקרטית — בועידה כללית נבחרת ע"י כלל החברים. המציאות הסובייטית המיוחדת במינה היא שהביאה בהכרח לידי יצירת ארגון נבדל של החלוץ, באשר חלק ניכר של המחנה לא יכול היה להשלים עם המהלך החדש בכיוון התנועה ויעודה.

הארגון המקביל ייחד לו את השם „החלוץ הלאומי־עמלני", וברבות הימים קרא לעצמו „החלוץ הבלתי־ליגלי", ללמדך שאינו רואה כל יתרון ברשיון לליגליות, מאחר שהממשל נותן הרשיון אינו רואה בעין יפה כל פעולה ציונית, ולא עוד אלא חותר למעשה תחתיה (האמת ניתנה להאמר, שבהשתדלויות המוקדמות להשגת הלגליזציה לקחו חלק חברים משני הזרמים, ללא הבדל השקפה אידיאולוגית).

בעצם יצירתו והתארגנותו עלה בידי „החלוץ הבלתי ליגלי" לרכז סביבו אלפי צעירות וצעירים, כשהוא מסמל במעשיו את פרימט הרעיון ומשאת הנפש הציוני על פני כל שאיפה ורעיון אחר, המושפעים מהמציאות הסובייטית השלטת.

ג. החלוץ במערכותיו

חובה לי לסקור — ולו רק ביעף — את עיקרי פעלה של הסתדרות החלוץ הבלתי־ליגלית (הלאומי־עמלני) בשנות קיומה (1924—1934) כאחד ממייסדיה וממכונניה. אלפי צעירים וצעירות מיישובים רבים התרכזו סביב התנועה להכשרה חקלאית וטכנית, ללימוד עברית, להסברה ציונית ולמשימת העליה. גולת הכותרת של משאבי הכשרה חקלאית ענפה שימש המשק הגדול „משמר" בקרים (כשלושה־עשר אלף דונם), אשר שירת את צרכי התנועה כולה, החל מאפריל 1924 עד חיסולו ע"י השלטונות במאי 1929.

ה„אגרוג'וינט" בראשותו של ד"ר יוסף רוזן עמד לימינו של „משמר" והקים בו מרכז לטרקטורים בשביל המשקים החקלאים בסביבה כולה. בשיא גידולו, בשנת 1926, כלל המשק בקרבו למעלה מ־130 חברים, מספר שהלך וקטן בשנים שלאחריה, כאשר הייבסקציה החלה לשלול ממנו את הרשות לקבל חברים חדשים על דעת עצמו, לפי הוראת המרכז של החלוץ הבלתי־ליגלי (אף על פי כן היו עדיין „במשמר" ב־1927 כמאה ועשרים חבר).

ממשקי ההכשרה החקלאית האחרים יצויינו המשק הגלילי ברוסיה הלבנה — „בילו" ליד מינסק, וכן משקים חקלאים זעירים כגון „קדימה" (בשדות ההשקאה באודיסה). הקבוצה ע"ש יצחק גייבר (בשדות ההשקאה בקיוב); בפודוליה, בעלת אוכלוסיה יהודית צפופה — משק מירמפול (על שם א. ד. גורדון), קיסלי (הקבוצה ע"ש י. טרומפלדור), סימקי („הפועל הצעיר"), מטעי טבק בנקודות

רבות ועוד. ובדרום רוסיה — „מסילה חדשה" ו„חיים חדשים" (ע"י קריבוי־רוג), „ויבלסטרוד" (על יד אומן) ועוד.

בשנות 1924—1926 לא היה כמעט אף סניף החלוץ ללא „חתיכת" קרקע משלו. חתיכת הקרקע של כל משק ומשק ריכזה סביבה את כל החברים במקום ושיתפה אותם בעבודה הציונית הכללית ובמלחמת התנועה על קיומה בתנאי רדיפות ומאסרים *).

כגורל משקי־ההכשרה הגדולים של החלוץ במאמציהם לקיים את מצוות ההכשרה כך היה גורל המשקים והקבוצות הזעירים. כאלה כן אלה התלבטו בחיפושם אפשרויות להרחבת מקומות ההכשרה על ידי יצירת נקודות עבודה מאושרות ע"י השלטונות.

עצם המעבר של „בני טובים" לעבודה פיזית, ביחוד לעבודת האדמה, הרים את קרנם של הצעיר והצעירה היהודים בעיני הקהל הלא־יהודי, ביחוד בעיני האיכרים, שבסביבתם קנו להם שביתה מפעלי ההכשרה החלוציים. אך „הבעל־הבית" היהודי לשעבר לא ראה תמיד בעין יפה את מעבר בנו לעבודת כפים. לא במעט נאלצו לעתים החברים מהמשקים ללחום בעקמומיות של מסורת החיים בעיירה היהודית, שכן היו הורים שלא השלימו עם העובדה שבניהם הולכים ונעשים אכרים פשוטים, „ממש כגויים"...

תחת לחץ המצוקה החמרית והרדיפות מבחוץ נחרבו ונתפרקו בסוף 1926 המשקים הזעירים האחרונים של החלוץ, כשחלק מחבריהם נאסרו והוגלו למקומות־גזרה.

אחר היה מצבם של שני משקי ההכשרה המרכזיים של החלוץ — „משמר" בקרים ו„בילו" ברוסיה הלבנה. שניהם פורקו סופית במאי 1929 **). לבטים קשים עברו על כל אחד מהם. ביחוד רבו התלאות והסבלות שפגעו „במשמר", אשר מנה עוד ב־1929 56 חברים, שנאבקו מאבק־גבורה שלא ינושלו מאדמתם. קדמו לחיסולו דברי השמצה מעל דפי העתון „קראסני קרים" (קרים האדומה), שהופיע בסימפירופול. במאמר בשם „קן של קונטר־ריבולוציה תחת מסווה של קומונה" (27 בפברואר 1929) היה כתוב בין השאר: „בגליל קיימת קומונה חקלאית „משמר", שנוסדה על־ידי „החלוץ". הקומונה הזאת משמשת כיום קן חשוב ביותר לפעולה „קונטר־ריבולוציונית" בין הישוב היהודי העובד בקרים. יש לציין את העובדה, שקומונה זו מורכבת כולה מאלמנטים חלוציים ימניים, שהם בעלי דרישות לאומיות מופרזות. חברי הקומונה מתבדלים מכל הסביבה ונמצאים בקשרים רק עם ידידיהם מבין התושבים. בשאלות אורגניזציוניות שומרת הקומונה על פרצופה האנטיסובייטי הבולט. אין כל ספק ש„במשמר" מתנהלת עבודה שיטתית לחינוך עסקנים ציונים. כמו כן אין כל ספק בדבר, שאנשי „משמר" עושים פעולה חשאית להחדרת רעיונותיהם בין המתישבים היהודים. בקשר עם זה יש צורך לאחוז באמצעים דחופים לריאורגניזציה של הקומונה הזאת ולהוציא מתוכה את הציונים. הריאורגניזציה של הקומונה „משמר" על יסודות סובייטיים והטיית כיוונה לאפיק סוציאליסטי — היא בבחינת צורך דחוף".

---

*) כבר בשנת 1924 לבשו המאסרים אופי המוני — אור ל־2 בספטמבר אותה שנה נאסרו והוצאו מעבודת החלוץ והתנועה בכללה כשלושת אלפים ציונים.

**) משק „תל־חי" בקרים, משק־ההכשרה הגדול של החלוץ הליגלי, חוסל ב־1928.

בסוף חודש מאי 1929 בוטלה הנקודה החלוצית האחרונה בקרים. רושם קורות „משמר" מאחרוני חבריו מסיים את סקירתו במלים אלה: „בלב נבוך נפרדו החברים מכל פינה במשק, ומלאי געגועים עזבו את „משמר".

חשיבות ציונית־חינוכית מרובה נודעת למשקי ההכשרה החלוציים בין הגדולים ובין הזעירים. כל זמן קיומם הם שימשו מגדלי־אור של עידוד וכוח נפשי לנוער הציוני במחתרת, שלא סונוור מזיקוקי די־נור, שהפיצה התעמולה הבולש־ביסטית הרשמית, שלא פסקה מלקרוא את הנוער היהודי להצטרף אל הנוער הקומוניסטי („קומסומול"), עתיר זכויות והענקות במשטר הקומוניסטי השליט.

תמונת ההכשרה של צעירים יהודים, שלא חונכו בבתי הוריהם על עבודה פיזית, לא תהיה שלמה, אם לא נציין את תחום ההכשרה הטכנית רבת צורות, בה היו עסוקים חלוצים רבים בין במאורגן ובין באופן אינדיווידואלי. נוסף על מפעלים להכשרה ולעבודה חקלאית הוקמו במקומות שונים נגריות, מסגריות, בורסקאיות. הכשרת יחידים למלאכה, שהיה בה ענין מבחינת תעודותיו של החלוץ, הוסדרה אצל בעלי מלאכה מקומיים תמורת שכר־לימוד שכוסה מ„קרנות ההכשרה" של התנועה. בריכוזים היהודים הגדולים עבדו מאות חברים בבתי־החרושת ובעבודות בנין, כגון בחבורות־בנין במוסקבה.

מבין מפעלי ההכשרה המיוחדים, יש לציין את קבוצת ה„דיג", קבוצה של 13 חלוצים שהתמחו במקצוע הדיג, אשר עבדו כשנתיים ימים ע"י העיר אוצ'אקוב שעל חופי הים השחור.

כל המפעלים הטכניים האלה נחרבו וקיומם עורער בשלהי 1926 מחמת מצוקה חמרית, ובעיקר מפני הרדיפות ומאסרי הציונים.

✶

מבין הפעולות הקונסטרוקטיביות המיוחדות, בהן עסק שנים אחדות מרכז החלוץ הבלתי־ליגלי, ראויים לציון המאמצים הרבים, שהרשקעו על ידו בארגון עליה בלתי ליגלית דרך שלושת הגבולות — הרומני, הפולני והלטבי. היתה זו משימה למעלה מהאפשרויות והאמצעים שהיו בידי המרכז. עם זאת הופקדו שליחים מיוחדים למלאכה קשה זו, אשר טיפלו במסירות נפש בגבולות במפעל העברת חברים מעבר לגבולות לעלות לארץ. מובן מאליו, שלא רבו החברים, אשר שמו נפשם בכפם להעפיל בדרך זו.

תעודה על השתייכות לתנועה כתובה על בד, תפורה בתוך מעיל, וחתומה לרוב ע"י שביל, הוא שמואל שניאורסון, ראש החלוץ — ליוותה את החבר בעליתו בין באורח בלתי־ליגלי ובין בדרך של עליה ליגלית.

בשנים 1924—1926 זכו לעלות לארץ ברשות השלטונות הסובייטים מאות חלוצים, בעיקר מבין גולי ציון ואסיריה, שהוחלף להם עונש המאסר והגירוש — ב„גירוש לפלשטינה", „בלי רשות לחזור"..

לאחר פיזור משקיו המרכזיים של החלוץ בשנת 1929 התרכזו החברים בשנים הבאות בדאגה להחזיק מעמד כארגון חלוצי לצורך הכשרה אינדיווידואלית, להסברה ציונית בין הנוער, ללימוד עברית, לקיום קשרים עם המתרחש בארץ, ובעיקר לחיפוש אפשרויות לעלות לארץ. כל זה נמשך ונעשה ע"י „שומרי החומה" הציונית בחירוף נפש, בעיקר ע"י צעירים וצעירות, שלא נרתעו מפני החרב

המתהפכת של הרדיפות, הכליאה בפוליט־איזולטורים והגירוש לערבות סיביר ואסיה התיכונית.

ביטוי מרוכז למצב החרום בתנועה ניתן במועצה הארצית של החלוץ בדצמבר 1931, כאשר בחוץ שיכלה חרב המאסרים ומבית איימה סכנת אזלת־יד וחדלון. מכתב מהמרכז במוסקבה סיכם את משמעות ההתכנסות: „מתוך חרדה לשמירתה וקיומה של התנועה דנו במצב שנוצר בעקב הרדיפות. דיכוי התרבות העברית ורדיפות הציונות ונושאיהן נעשו לחם חוקם של ה„ייבסקים' ומעשי יום־יום של השלטונות. המועצה התוותה תכנית של פעולות כלפי פנים וכלפי חוץ. את העבודה התרבותית והחינוכית בקרב החברים הוחלט לכוון לפי עיקרי האידיאולוגיה והפעולה של הסתדרות העובדים הכללית ושל מפלגת פועלי ארץ־ישראל מתוך קשר מתמיד אתן. כן הוחלט למשוך לתנועה חברים חדשים מבין הנוער ולהביא את דבר החלוץ וארץ־ישראל העובדת לחוגים הרחבים של העם", ולבסוף — „המועצה הצליחה לסכם את נסיון העבודה בשנים הקודמות, להתוות את תוכן הפעולה של החלוץ ואת דרכי ההגשמה מתוך התאמה לתנאי הזמן והמקום, ולצרף חברים חדשים להנהלה המרכזית של התנועה".

הידיעות על חידוש העליה וראשית צעדיה של העליה החמישית עוררו תקוות חדשות בקרב הציונים והחלוצים בחופש ובמקומות הגזירה, גבר הרצון לחדש את העליה גם מרוסיה, על אף המכשולים ואבני הנגף. במרץ 1933 פרסם החלוץ כרוז אל כל חבריו באשר הם שם ובו נאמר בין השאר:

„...גדול לאין שיעור הוא הצורך בעליה מרוסיה הסובייטית. אולם ממשלת ס.ס.ס.ר. אוסרת אותה למעשה, ומוציאה מן הכלל רק אנשים בעלי סכומי־ולוטה גדולים. מחפיר וללא נשוא הוא המצב הזה ויש למחות ולהלחם על ביטול הגזירה. במשך 2—3 השנים האחרונות פסקה כליל עלית חברי החלוץ, אולם הגיעה השעה לחדשה. רבים הם המוקשים על דרכה ואף על פי כן העפל נעפיל".

הקול־קורא מסתיים בציון התפקיד, מחויב השעה, המוטל על סניפי החלוץ „לדאוג להפצת ידיעות על ארץ־ישראל, שבאו לה ימי בנין חדש, בקרב המוני היהודים ברוסיה ולהביא לפניהם את בשורת העליה המתחדשת".

אך כל המאמצים של הנהגת „החלוץ הבלתי־לגלי" להוסיף ולקיים את התנועה במחתרת לא הצליחו. תחת לחץ הרדיפות והמאסרים הבלתי פוסקים נתרופפו והלכו הקשרים עם שארית הפליטה במקומות, מה גם שנידללו התקוות להמשכת העליה החלוצית לארץ. בעת ההיא עוד הצליחו להגיע לארץ חברים בודדים מאסירי־ציון, שזכו והוחלף להם עונש המאסר והגירוש — ב„גירוש לפלשטינה".

בספטמבר 1934 נאסר במוסקבה המרכז האחרון של התנועה, שהיה מורכב מחברים ותיקים וצעירים גם יחד. מאז שותקה פעולתו המאורגנת של החלוץ בברית המועצות.

ד. שליחים מן הארץ

המשבר בארץ ב־1926, שבא בעצם ימי העליה הרביעית, גרר אחריו צמצום שורות החלוץ בתפוצות. במזל זה עמדה גם התנועה החלוצית ברוסיה. חוזרים מן הארץ הוציאו את דיבתה רעה. במרץ 1926 עבר שוב גל של רדיפות ומאסרים

על התנועה הציונית לזרמיה, אשר פגע קשות בעיקר במפעלי החלוץ. באפריל 1927 חזרו ונשנו המאסרים בין החברים הפעילים. יש להתפלא כיצד נתמלאו שורות ההנהגה אחרי כל גל של רדיפות. עם זאת הלכה וגברה החרדה לגורל התנועה, שלא יעוררו יסודותיה עם דלדול שורותיה בשעת מצוקה שלא ידעה בעבר כמותה.

אך ישועה פורתא מיהרה לבוא ע"י שליחים אחדים שהגיעו מן הארץ. עדיין היו אמיצים הקשרים בין התנועה במחתרת הרוסית לבין החברים בארץ, שזכו ועלו בשנים הקודמות. לעתים תכופות הגיעו משם הדי המאבקים הנועזים של שומרי החומה בצר לתנועה הנרדפת. העזרה החמרית היתה בבחינת „אין הקומץ משביע את הארי". שמואל שניאורסון שעלה לארץ אחרי ועידת דנציג ב־1926 ועבד בגדרה בחבורת ה„דרום" — העלה את הרעיון על שליחת חברים אחדים לרוסיה לעזרת התנועה החלוצית, כשהיא צפויה לסכנת התמוטטות וכליון. הוא עצמו התנדב לשליחות אל התנועה במחתרת. לפניו יצא לשליחות מסוכנת זו דוד הורנשטיין, חבר קבוצת כ"ג מחברי התנועה בפודוליה, שעבדה בחדרה. על אף טלטולי הדרך וסכנת המעבר בגבולות הגיעו שניהם בשלום אל מחוז יעודם במחצית הראשונה של 1927. הם נסכו רוח חדשה מעוררת ומעודדת בלבות החברים במקומות שבקרו בהם, ביחוד במשקי ההכשרה, שעדיין החזיקו מעמד.

למעשה היתה זו שליחות גם אל מפלגת צעירי־ציון — התאחדות, שפעלה כל שנות קיומה במחתרת, שכם אל שכם עם הסתדרות „החלוץ הבלתי־ליגלי".

הנה תאור הפגישה הראשונה עם שמואל במוסקבה, לאחר בואו מן הארץ, מפי אחד החלוצים: „מה הופתענו כאשר נפגשנו עם חברנו הותיק והידיד, אשר זה לפני שנה עלה לארץ. לא האמנו למראה עינינו. ברגעים הראשונים היינו ממש נדהמים. „...אל דאגה, חברים — אמר לנו ש. בקול מרנין — סַפרו מה ב„משמר", מה „בילו", מקצת ידיעות בלתי משמחות שמעתי כבר, אבל אין דבר, חלוצים אנחנו וביחד נתגבר. לא יכולתי לשבת בשקט בארץ־ישראל, ידעתי את מצבכם כי רע הוא, על כן מהרתי לבוא אליכם. ידעתי את הסכנה שבדבר, אבל מקומי אתכם וביניכם".

באותה ישיבה מסר לנו ש. על המתרחש בארץ. בלענו ממש כל מלה שיצאה מפיו. רגעים אלה היו לנו רגעי עליה, שלא ידענו כמותם. בבת אחת נתקרבה אלינו ארץ־ישראל הרחוקה, החסומה בפנינו בחומת גבולות ואיסורי עליה. הוא הרבה לספר מחיי הארץ בבנינה, ארץ־ישראל נעשתה מוחשית יותר ונהי בעינינו מחנה אחד עם התנועה שם במרחקים, מחנה של חותרים במשותף לגאולת האומה".

ישבנו עד שעה מאוחרת בלילה. לא יכולנו להפרד ממנו, אף היטבנו לבנו בסיגריה ארצישראלית, אם כי אוצרו לא הספיק אלא למעטים...

באספות החברים בסניפים סיפר שמואל בפרוטרוט על ארץ־ישראל המת־חדשת, על הקבוצות והמושבים, על חלקם של החלוצים הרוסים בכיבוש העבודה בכפר ובעיר. קמה התעוררות גדולה במחנה — במרכז ובסניפים. תרם לכך תרומה מוחשית גם דוד, השליח השני מן הארץ. ראשית פעולתו היתה בעיקר בפודוליה. דבריו כאיש קבוצה הכו גלים בלבות החברים. ביחוד התרגשו חברי „משמר" בקרים וחברי „בילו" ברוסיה הלבנה, למשמע הדברים על ההווי החדש המתרקם בארץ. אחרי השיחות — שירה וריקוד „הורה", כאשר לא שרו ולא רקדו עדיין חברי הקבוצות החלוציות במשקיהן.

„...שמחתנו לא היתה ממושכת. שמואל התהלך חפשי ופעל רבות קרוב לשנה במרכז ובסניפים, דוד קרוב לשנה וחצי. באחד הימים הגיעתנו ידיעה שכה יגורנו מפניה — שמואל ודוד נאסרו ונידונו למאסר בפוליטאיזולטור. שנים רבות עברו עליהם במאסר ואין יודע גורלם" (מ. לירמן — „נפתולי־דור", כרך א' תש"ה—1945). אין זה אלא שנמקו בסבלותיהם והלכו לעולמם.

ועוד שליח יצא לעזרת התנועה הציונית במחתרת בשנת 1928. הלא הוא מישה ויסבליין, הידוע בכנוי מיקיטה. שליחותו היתה בעצם אל מפלגת צ. ס. שפעלה שנים במחתרת, כשהיא נרדפת ללא הפוגות. לא נטעה אם נראה גם שליחות זו כשליחות אל פזורי החלוץ הליגלי, וביחוד לאחר שבוטלה ליגליותו, ומשקי ההכשרה שלו חוסלו. מיקיטה הצליח לעבור את הגבול, התקשר עם חברי התנועה והתחיל בפעולתו, אך כעבור חדשים אחדים נאסר ונידון לגירוש.

לבסוף הגיעה הידיעה המצערת, כי הוא איננו עוד.

ה. גחלים לוחשות

בשנות הרדיפות השיטתיות מצד השלטונות הסובייטיים על נושאי הציונות בכלל והחלוץ בפרט נאסרו, הוגלו ונכלאו בפוליטאיזולטורים ובמחנות־הסגר אלפי חברים וחברות. התנועה נאבקה בחרוף נפש על קיומה, אך, כאמור לעיל, לא יכלה להוסיף ולעצור כוח עוד שנים נגד כוחות־הדכוי והמחץ של השלטונות, עד שלבסוף נתחסלה. רבים מהנרדפים לא החזיקו מעמד במקומות הגזרה ומתו, ואין יודע מקום קבורתם. בתקופת יז'וב (ראש הג.פ.או. בשנים 1936—1938) גם נורו חברים מראשי התנועה. ברם, רבים נעלמו ואין יודע מה גורלם. ארוכה וכאובה פרשת הקרבנות שהובאו, בעיקר ע"י נוער יהודי, על מזבח המאבק למען ציונות העבודה והחלוץ בברית־המועצות.

אך עמלם וסבלותיהם של אסירי־ציון לא היו לשוא. אלה שנשארו בחיים ריצו את ענשם ולבסוף שוחררו, מהם רבים חיפשו דרכים שנים על שנים לעלות ארצה על מנת להצטרף אל בוניה ולהבנות בה. אין ספק, כי רובם שומרים אמונים עד היום לאידיאל הציוני ולמדינת ישראל באשר הם.

והנה מעשה שהיה בקאזאכסטאן בנובמבר 1956 באחד ממקומות הריכוז של פועלים יהודים, ביניהם חלוצים רבים, אסירי־ציון לשעבר, שנזדמנו יחד בעבודות בנין נרחבות בקרב מחנות גדולים של פועלים לא־יהודים. הדבר התרחש אחרי מבצע סיני, כאשר יהודים מהישובים הגדולים בברית־המועצות נתבעו לגנות בפומבי את ממשלת ישראל על כיבושיה בשטחי מצרים ולדרוש ממנה להוציא את צבאותיה מהמקומות הכבושים.

ביום מן הימים נדרשו הפועלים היהודים במפעלי הבנין הנזכרים לעיל להתכנס לאספה דחופה, כדי לשמוע דברי שליח מבירת הריפובליקה. לתמהונם של המוזמנים נערכה האספה על יד שולחנות ערוכים. לדברי אחד העובדים, באו 47 פועלים יהודים, ביניהם יוצאי תנועת החלוץ. באספה היו נוכחים עוד כמאה פועלים לא־יהודים. בדבריו ציין השליח, איש המפלגה הקומוניסטית, שהענין שייך ליהודים בלבד. כזכור — אמר — הרי היו נציגי ברית־המועצות הראשונים בעצרת האומות המאוחדות בשנת 1947, שעזרו להקמת מדינת ישראל עצמאית. אולם עתה מתנקשים צבאותיה של ישראל בתעלת סואץ של מצרים — יחד עם האימפריאליסטים של אנגליה וצרפת, וממשלתה אינה נענית לדרישת בריה"מ

לסגת מהמקומות הכבושים. דרישה זו נתמכת על ידי היהודים בברית־המועצות המפרסמים עכשיו מכתב־גינוי בנידון אל ממשלת ישראל. „אנו מציעים לכם שגם אתם תחתמו על הצהרה כזו!".

הנאספים היהודים נדהמו. בין גולי ציון היה חבר א. ג., חלוץ לשעבר, שריצה את „עונו" הציוני 15 שנים, ולפי דבריו נעשה ציוני יותר בתום ענשו. הוא היה המשיב בשם היהודים. „אינני יודע מה יהיה אתי מחר ועם חברי היהודים, אך לדעתי, איש לא יחתום על הצהרה כזאת. כולנו ישבנו הרבה שנים בעבור עברות פוליטיות, עתה אין אנו מתערבים בפוליטיקה. נראה לי, כי אם היהודים בישראל החליטו להילחם, הרי ישנן בודאי סיבות לכך, מהן האחת ידועה, שאין המצרים נותנים לישראל להעביר אניות דרך תעלת סואץ, וכל יום ישנם בגבולות קרבנות של יהודים. אני בטוח שאף איש מהאסירים לשעבר הנמצאים כאן לא יחתום". מבין הנאספים נשמעו קולות „נכון, נכון".

השליחים מגבוה לא השיגו את מבוקשם. למרבה הפלא לא נענשו הפועלים היהודים על סרובם לחתום על הצהרת־גנוי, אף לא האיש, שהודיע על כך בשמם.

✶

אין להעריך את גודל תרומתם של חברי החלוץ הרוסי — של אלה המעטים, שזכו לעלות לארץ בשנות השלטון הסובייטי — לבנין הארץ, ליישוב שממותיה ולעיצוב דמותו של הפועל העברי בכל ענפי העבודה. לפי צו הגורל הטרגי, לא זכתה היהדות הסובייטית הגדולה להוסיף ולהעניק ליצירה בארץ את מלוא־יכולתה החלוצית, ביחוד בתקופת כינונה של מדינת ישראל הצמאה והמשתוקקת לכוחות יוצרים ובונים רבים.

יוסף אריאל (פישר) *

בבלא ובגולה
(זכרונות של ציוני רוסי)

שבועיים ישבתי בבית־כלא בשנת 1912, בהיותי בן תשע־עשרה; שלושה חדשים וחצי באוקטובר—ינואר, 1915—1916; לאחר מכן גורשתי עד סוף המלחמה

*) יוסף אריאל (פישר) נולד לאביו אהרן באודיסה בשנת 1893, היה חבר „הסתדרות התלמידים הציונים" משנת 1910. נאסר פעמיים בתקופת שלטון הצאר על פעילותו הציונית, ובשניה — גרוש לסיביר. לאחר מהפכת פברואר 1917 חזר מגלותו.

בועידה השביעית של ציוני רוסיה (יוני 1917) השתייך לקבוצת „האקטיביסטים־לגיוניסטים", שתבעו מן ההסתדרות הציונית לנטוש את עמדתה הנייטרלית ולתמוך בהקמת לגיונות יהודים, שילחמו במסגרת צבאות ה„הסכמה" לשם שחרור ארץ־ישראל מידי תורכיה. נבחר לועד המרכזי של הסתדרות הסטודנטים „החבר". היה פעיל בתנועת „צעירי־ציון" בשנות מלחמת האזרחים ולאחריה וייצג תנועה זו בהנהלת הקהילה באודיסה. נאסר במאי 1922 עם שאר צירי ועידת „צעירי־ציון" השלישית בקיוב ונידון לשנתיים מאסר. לאחר שנת מאסר הוגלה לוולאדימיר (מזרחית למוסקבה). בינואר 1924 „גורש לצמיתות מגבולות ברית המועצות". בשנות 1925—1950 פעל בשליחות הקרן הקיימת לישראל ויסד וערך את העתון הציוני La terre retrouvée (נוסד 1928). הוא קרב חלק ניכר מיהדות צרפת לעניני הציונות וביחוד לעניני ארץ־ישראל, והיה הראשון הלא־צרפתי, שצורף לקונ־סיסטוריה היהודית כחבר. בשנות מלחמת העולם השניה לקח חלק בתנועת המחתרת היהודית. עם קום המדינה צורף לסגל מנגנון משרד החוץ. שימש ציר בבלגיה (1952—1957) ולאחר מכן מנהל המחלקה הקונסולרית במשרד החוץ. כמו־כן פעל בהנהלת המחלקה לחקר פשעי הנאצים ב„יד ושם". נפטר בירושלים ב־י"ד בטבת תשכ"ה (19.12.1964).

לסיביריה. ב„צ'קא" ישבתי שבוע ימים בשנת 1921; במאי 1922 הושלכתי לכלא למשך חודש לשם חקירה מוקדמת, ובחודש אוגוסט של אותה שנה ישבתי שנה תמימה בבית־סוהר; אחר כך הייתי גולה ב־ולאדימיר על נהר קליאזמה, מספטמבר 1923 ועד ינואר 1924. ולבסוף, ביום 20 בינואר 1924, הוא יום פטירתו של לנין, גורשתי לצמיתות „מגבולות רוסיה הסוביאטית". זה סיכום קצר של הרדיפות שבאו עלי כתוצאה מפעולתי הציונית, בעיקר בקרב הנוער, שהתנהלה על אדמת רוסיה. וליתר דיוק — באודיסה ובסביבתה. רדיפות אלו תהילתן בשנים האחרונות של המשטר הצארי והמשכן בשנותיה הראשונות של המהפכה הסוביאטית. אותה עת היתה הפעולה הציונית ברוסיה לעתים חוקית למחצה ולעתים כל כולה במחתרת, אולם תמיד היתה אינטנסיבית ביותר ולאט לאט התפשטה בין החוגים הרחבים ביותר של השכבות המשכילות בקרב היהודים.

א.

נכנסתי לשורות „ארגון הנוער הלומד הציוני" בשנת 1910.

בעירנו היה ישוב יהודי חשוב, שמנה בשנות המלחמה עד מאתים אלף נפש. בבתי־הספר־הכלליים והיהודיים־המיוחדים — למדו אלפי ילדים יהודיים. „ארגון התלמידים הציוניים" פעל זה כמה שנים. הוא היה מורכב מחוגים בעלי קיום והרכב ארעי, וגייס חברים בעיקר בין תלמידי בתי־הספר התיכוניים. בשנת 1910 היו באודיסה חמשה בתי־ספר תיכוניים ממשלתיים, ארבעה פרטיים „עם זכויות שוות לאלו של הממשלתיים", בית־הספר התיכון היהודי הפרטי של איגליצקי, ובית־הספר המסחרי היהודי הראשון של הוכמן[1]; היו גם שני בתי־ספר ריאליים ממשלתיים ובית־ספר מסחרי ממשלתי. כמו כן היה מספר גדול של בתי־ספר תיכוניים לבנות; בין אלה היה אחד בעל תכנית לימודים יהודית־לאומית רחבה, שהיה שייך לגברת תמר ז'בוטינסקי־קופ[2], אחותו של זאב ז'בוטינסקי.

לבתי־הספר הממשלתיים נתקבלו תלמידים יהודים לפי שיעור קבוע של עשרה אחוזים. לבתי־ספר פרטיים נתקבלו עד שנת 1909 ללא הגבלות, ואחר כך גם כן לפי שיעור קבוע באחוזים; אגב לא תמיד שמרו על אותו אחוז בחומרה; רק בשני בתי־הספר התיכוניים היהודיים היתה הדלת פתוחה לרווחה בפני בני עמנו, והתלמידים קבלו שם לא רק השכלה כללית, אלא גם יסודות מסויימים של השכלה יהודית.

הציונים מצאו את אוהדיהם בעיקר בין תלמידי בתי־הספר היהודיים, ורק מיעוטם בא משורות הלומדים בבתי־הספר התיכוניים הממשלתיים. באלה למדו בעיקר יוצאי משפחות מתבוללות מאוד, שהיו זרים לרעיונות לאומיים יהודיים וכמעט בלתי מסוגלים לקלטם.

בשנת 1910 היו נפוצים מאוד באודיסה בין הנוער הלומד בבתי־ספר תיכוניים חוגים שונים להשכלה עצמית, שאורגנו בחשאי על־ידי הארגונים הסוציאל־דימוקראטיים וע"י הסוציאליסטים־רבולוציונרים. רוב רובם של חברי

---

1) הוכמן יהודה (1851—1916) מתמטיקאי בעל־שם. פתח באודיסה בית־ספר תיכון ליהודים, שנעשה למן 1898 בית־ספר מסחרי מוכר על־ידי השלטונות.

2) ז'בוטינסקי־קופ תמר (אודיסה 1876 — חיפה 1960). ייסדה ב־1901 גימנסיה לבנות יהודיות בשפה הרוסית באודיסה, עם תשומת־לב ללימודי העברית ותולדות ישראל, עלתה ב־1920 לארץ ישראל.

חוגים אלה, בעיקר רוב מנהיגיהם, היו יהודים. למדו שם תולדות התרבות, תולדות ריסיה (באור הנטיות המהפכניות), תולדות הספרות וכיוצא באלה.

בשנת 1909, בהיותי עלם בן שש־עשרה, נכנסתי לאחד החוגים האלה; מנהיגו ומנחו הרעיוני היה מארק סלונים[3] שהיה לאחר מכן מבקר ידוע של הספרות הרוסית וגורלו הביא אותו לניו־יורק.

בישיבות אותו חוג דנו בהקשר לנושאים ספרותיים שונים וגם בבעיות מדיניות שונות. התרכזו במצב המדיני, בעיקר ביחס לחיים הרוסיים. בבעיה היהודית כמעט ולא נגעו בכלל. ראו בה חלק מן הבעיה הרוסית הכללית, דוגמה אחת של שלילת זכויות כללית, והניחו כי עם היעלמו של משטר הדיכוי תיעלם גם הבעיה היהודית. סלונים וחבריו כמעט ולא הכירו את היהדות, את תולדות העם היהודי, את הבעיות היהודיות הספציפיות־הלאומיות, התרבותיות והכלכליות. הרמה התרבותית של חברי חוגים אלה היתה גבוהה למדי, וההשתתפות בהם משכה אותי מאוד. בדומה לרוב חברי, חשבתי את הציונות לאוטופיה, וראיתי בחסידיה אלמנט שמרני, אנשים שמבטיחם מופנים לעבר, הזוכה בעיניהם לאידיאליזציה; אנשים, המנסים לשווא להחיות אותו עבר בניגוד לזרם ההתפתחות הטבעי. להלך־רוח זה דחפוני גם בית־הספר וגם אבי. אבי האמין בכל נפשו בהתבוללות כתופעה חיובית, השגיח בקנאות על כך שההיגוי הרוסי שלי יהיה נכון, ללא גיב יהודי, וחלם על היותי לעורך־דין. השפעה יהודית חזקה באה לי מאמי וממשפחת אחיה שהתגוררה בכפר בבסאראביה. שם הייתי מבלה כמעט מדי שנה את חופשת הקיץ. בגלל השפעה נגדית זו ידעתי משהו על היהדות ומנהגיה, ואפילו שמעתי מעט אידיש. אולם הרמה התרבותית של הסביבה, בה נתקלתי בקרב קרובי שבבסאראביה, היתה צנועה בהרבה יותר מרמת התלמידים שבחברתם נמצאתי באודיסה. נוער לומד זה השפיע כמובן השפעה עמוקה על גיבוש השקפותי. עד גיל 17 הייתי זר לציונות; הושפעתי על־ידי ספרו של לונקאַביץ' „יסודות החיים"; המחבר היה אז ידוע ברוסיה כסופר פופולארי על נושאים ממדעי הטבע. לא פחות הושפעתי מן הפילוסופים־הסוציולוגים, לאברוב ומיחאילובסקי; הייתי קרוב ל„אַס־אַרים" (סוציאליסטים־מהפכניים). אולם לא השתייכתי מעולם לארגון ה„אַס־אַרי" עצמו. נכון יותר יהיה להגיד כי הייתי קרוב לרעיונותיהם של ה„נארודניקי" הרוסיים.

אך בשנת 1910 בא מיפנה ברוחי. פגשתי במקרה אצל הדודנית שלי את דוד בורובוי[4], שהכרתיו עוד בילדותי, וממנו שמעתי על קיומו של חוג נוער ציוני. בקשתי ממנו להזמינני לאחת מישיבותיו. נמשכתי לשם ראשית מתוך סקרנות; אולם חזקה עוד יותר היתה השאיפה לחקור ולראות אם אין שם אלמנטים של „נוער בעל מחשבה ביקורתית" למען אוכל למשוך אותם לשורות הנוער ה„אַס־אַרי"... כבר בישיבה הראשונה של החוג פגשתי ב־י. ב. שכטמן[5]. הוא כבר סיים את לימודיו בתיכון והתכונן לצאת לחוץ־לארץ כדי להתקבל לאוניברסיטה.

---

3) סלונים מארק, סופר יהודי־רוסי, נולד בנובגורוד סברסק (1894). גדל באודיסה. ב־1919 היגר מרוסיה, התגורר באיטליה, צ'כוסלובקיה, צרפת, ומ־1941 בארצות־הברית. כתב מחקרים בתולדות הספרות הרוסית ברוסית ובאנגלית.

4) בורובוי (בר־רב־האי) דוד נולד בניז'ין (פלך צ'רניגוב) ב־1894. מפעילי „צעירי־ציון". נאסר עם י. אריאל בקיוב בועידת צ"צ. עלה ארצה ב־1924. חבר־כנסת.

5) שכטמן יוסף בוריסוביץ, נולד באודיסה ב־1891. מסופרי ה„ראזסביט", מעוזריו הקרובים של ז. ז'בוטינסקי ומראשי התנועה הרביזיוניסטית עד היום הזה. חיבר ביוגרפיה מקיפה של ז. ז'בוטינסקי.

שכטמן, שהוא עתה מנהיג „חרות" בארצות הברית, היה אז עלם מקסים: הוא היה נואם נפלא, הרבה לקרוא, חשב הרבה, והיה משכנע ביותר בעת שיחה. הוא היה בוגר ממני בשנתיים ומחצה, והעריץ גם הוא את מיחאילובסקי; הוא עשה עלי רושם רב. עד מהרה מצאנו „מיתרים נפשיים דומים" כפי שהוא התבטא, תוך ציטוט המשורר הרגשני הידוע נאדסון. הוא סיפק לי ספרות, אשר התחלתי לעיין בה: חוברות דקות של ה„ראזסבייט" ה„אוטו־אמנסיפציה" לפינסקר, החוברות של דניאל פסמניק, ושל ז'בוטינסקי. את כתבי זה האחרון קראתי לראשונה ב„חדשות אודיסה", העתון היומי המקומי, אשר פרסם את הפליטונים המהוללים שלו. מהלך מחשבותי, בהשפעת שיחותינו וקריאותי, החל להשתנות במהירות. לכך נוספו ההשפעות של מורה אחד בבית־הספר התיכון ושל שתי יצירות־במה. למדתי בבית־הספר הפרטי של איליאדי. אחד המורים שם, וולאדימיר פומינוב, היה אדם נפלא: מחנך מצוין, פילוסוף, איש מדעי הטבע, מספר מקסים, איש שאהב נוער וידע להתידד עם בני נוער. הייתי קשור אליו מאוד. מובן כי הסתרתי ממנו, מסיבות מחתרתיות, את התזוזה לקראת לאומנות יהודית. פומינוב היה מעריץ נלהב של הפילוסוף הרוסי המפורסם וולאדימיר סולוביוב. הוא יעץ לי פעם לקרוא את החיבור: „שלוש שיחות — על המלחמה, על הקידום ועל ההיסטוריה העולמית." התרשמותי מקריאת חיבור זה היתה חזקה ביותר. באותה חוברת היתה גם נבואה על תחייתה, ערב בואו בשנית של המשיח, של מדינה יהודית, ובה שלושים מיליון תושבים! „שלוש שיחות" אלה ראו אור זמן לא רב לפני פרסום „מדינת היהודים" לתיאודור הרצל...

אותה עת שרר בספרות הרוסית ויכוח ער מאוד על „הפנים הלאומיות". ויכוח זה התעורר בעקבות האנטישמיות מחד גיסא, והופעתו של הקובץ „ויאַחי" (שלבים) [6] מאידך גיסא; היה זה בטאון האינטליגנציה הרוסית שהתחרטה על הראדיקליזם והלכי־הרוח המהפכניים. בהשפעת ויכוח זה כתב הסופר והמחזאי היהודי־רוסי שמעון ישקביץ [7] את המחזה „קומדית הנשואים", על נושא ההתנוונות של משפחה בורגנית. אחת מדמויות משפחה זו היה עלם החי בדרך כאובה את תהליך משבר התבוללותו, עלם המחפש ואינו מוצא את „הפנים הלאומיות", את הזהות הלאומית שלו, והמתאבד בסופו של דבר. זוכר אני באיזו מדה הזדעזעתי מדמותו של אותו צעיר, יותר מאשר מן המחזה עצמו, שטפל בעיקר בשאלות מוסר ודרכי אדם; בעית הזהות הלאומית מילאה בו רק תפקיד־לווי. אך הפקפוקים של גרישה — כך נקרא אותו צעיר שבמחזה — היו הפקפוקים שלי... וכאשר יצאתי את אולם התיאטרון לא יכולתי לעצום עין במשך כל אותו לילה. הרהרתי באסונו ושאלתי את עצמי, מי אני, מה היא זהותי הלאומית.

אותו שבוע הציגו בתיאטרון העירוני מחזה של המחזאי הצרפתי אנרי ברנשטיין, שהחל אז להיות באופנה: „ישראל". הגיבור, טיבו, מנהיג צעיר של „אַקסיון פראנסז" הלאומנית, מגלה כי הוא עצמו, למעשה, אינו אלא בן בלתי־

---

6) „ויאַחי" (Bexu) קובץ ספרותי שיצא לאור בפטרבורג ב־1909 ובו מאמריהם של הוגי דעות רוסיים שהסתייגו מרעיונות המטריאליזם והאתיאיזם ששררו בחוגי האינטליגנציה הרוסית וקראו להמשיך במסורת הדתית־רעיונית, שנושאיה היו פ. דוסטוייבסקי וולאדימיר סולוביוב. בין המשתתפים בקובץ נ. ברדיאייב, ס. בולגאקוב, פ. סטרובה והיהודים מ. גרשנזון וס. פראנק.

7) ישקביץ' שמעון (1868—1927) בן אודיסה, תאר בסיפוריו ובמחזותיו הכתובים רוסית את חיי היהודים באודיסה.

חוקי של בנקאי יהודי, שרק אמש העליבו והשפילו קשות. הניגודים הפנימיים באותה יצירה הגדירו בחריפות רבה את אותה הבעיה, בעית הזהות הלאומית. המחזה הזה גרם לי הלם כה חזק, עד שהבעיה חדלה מלהתקיים. קבעתי את מקומי באופן סופי בקרב היהדות, ונכנסתי לשורות הנוער הציוני. בישרתי זאת לחברי בחגיגיות ביום 15 באפריל של שנת 1910, בעת טיול משותף לחופי הים השחור. זוכר אני היטב תאריך זה, כי לראשונה נאסרתי באודיסה באשמת השתייכות לנוער הציוני בדיוק כעבור שנתיים, ב־15 באפריל 1912.

חייב אני להודות כי בשנה הראשונה של השתתפותי בארגון ציוני לא הייתי פעיל במיוחד. מרבית החברים של החוג אליו צורפתי היו זרים לי. הרגשתי עצמי ביניהם כיותר מדי „גוי", תכופות היתה לי ההרגשה כי אנו דוברים בשפות שונות. רובו של נוער זה בא לציונות מסביבה יהודית לאומית, למד בחדר, דיבר אידיש, שפה שאז לא הכרתיה בכלל; הציונות שלי לא נבעה ממקורות יהודיים טהורים. אחד מחברי שהתל מעט על חשבוני, טען כי הציונות שלי באה „מידיהם של שלושה וולאדימירים קדושים: וולאדימיר פומינוב, וולאדימיר סולובייב ו־וולא־דימיר ז'בוטינסקי". אך לא נפלתי ברוחי והחלטתי כי יש למשוך לחיק התנועה תלמידים מבתי־הספר התיכוניים הלא־יהודיים, וראיתי בעיני רוחי כי משם תצא בעתיד אינטליגנציה יהודית בעלת השפעה. הבעיה לא היתה כל כך, היכן לחפש נוער זה, אלא שהיה קשה לחפש מקום לכנס אותו. לא בדירת הורי ולא בדירות הורי חברי אפשר היה למצוא טרקלין גדול; ואם היה מצוי במשפחות אחדות, הרי ההורים פחדו וחששו להרשות בו מיפגשים בלתי־חוקיים לשם פעילות מדינית. המשטרה הנהיגה אז מעקב חמור אחרי כל חוגי הנוער המחתרתיים ובין אלה שמה עין גם על הציונים הצעירים. היו אפילו מאסרים אחדים וגם משפטים על השתייכות ל„התאגדות בלתי־מותרת".

באוקטובר 1911 נפטר אלחנן לייב לוינסקי, סופר יהודי נודע וגם עתונאי. ההסתדרות הציונית החליטה לארגן לו לוויה לאומית מפוארת. כמקום מיפגש לציונים שימש אז בית־הכנסת „יבנה" שנמצא במרכז העיר, ברחוב ארנאוטסקאיה הגדול, בקרבת רחוב רישילבסקי. ה„הסתדרות" שלנו — כפי שקראנו בקיצור לארגון הציוני של הנוער הלומד — לקחה על עצמה את ארגון השמירה על הסדר. לשם כך זומנה ב„יבנה" ישיבה של „הסדרנים".

כאשר באתי לבית־הכנסת, משך את תשומת־לבי תלמיד אחד, צעירון שנטל חלק ער מאוד באספה, אותה ניהל י. ב. שכטמן. היה זה נער יפה־תואר, עם כובע־המדים של בית הספר התיכון חבוש באלכסון, מראה נועז, עינים שחורות ערות, הבעת פנים שאפתנית. היה זה יעקב גראַנובסקי [8]). הוא היה צעיר ממני בערך בשנתיים ולמד בגימנסיה הפרטית של רודניאקוב, בה היו תלמידים יהודים רבים ובה חיפשתי „קשרים". למחרת צעדנו יחד במשך שעות, בדרך לבית־העלמין היהודי שהיה במרחק קילומטרים אחדים ממרכז העיר. יאשה גרנובסקי היה בשבילי תגלית. כאשר שאלתיו מי הוא ואיך קוראים לו, הוא ענה לי בהתרברבות ולא בלי התגנדרות־מה: איך לא תדע מי הוא גרנובסקי, אבי? יש אפילו היום מודעת אֵבל בשמו ב„חדשות אודיסה". ואמנם, אותה עת לא ידעתי כלל כי

---

8) גרנובסקי יעקב (1895—1918) חבר „הסתדרות התלמידים הציונים" באודיסה, ממייסדי „המכבי" ברוסיה (1917).

גרנובסקי־האב[9]) היה אחד המנהיגים הציונים הבולטים בעירנו, חבר באגודת „בני משה", — כך נקרא חוג־מועדון סגור של משכילים, מוקדש בעיקר לליבון בעיות תרבותיות וספרותיות, בו היו נפגשים אחד־העם, ביאליק, רבניצקי, קלוזנר, שם היה מבקר אוסישקין, וכן אלופים רבים של המחשבה, הספרות והאמנות של בני עמנו. יאשה גרנובסקי ספר לי כי תחילה למד בגימנסיה ביפו (כך קראו אז לגימנסיה הרצליה); אולם מצב בריאות אמו אילץ את המשפחה לחזור לאודיסה. כן סיפר שהוא יודע עברית, וכי יש לו אח בכור, שלא השתתף בלוויה בגלל היותו קצת חולה אותו יום. הוא הסביר כי משפחתו מתגוררת במרחק צעדים מספר ממשפחתי, ובקש ממני לסור אליו הביתה. למחרת עשיתי זאת.

האח הבכור היה אברהם גרנובסקי[10]). ההיכרות בינינו מילאה תפקיד מכריע בהתפתחות ארגוננו, וגם השפיעה על דרך חיי שלי וכיוונה. כבר בעת שיחתנו הראשונה הצלחנו להבין היטב איש את רעהו; הציונות זקוקה לכוחות חדשים, אינטליגנטיים ותרבותיים, יש להחזיר לעם היהודי את הנוער המתבולל שלו, ויש לכוון את כל המאמצים להשגת מטרה זו. זו היתה המסקנה של שיתתנו הראשונה. ערכתי היכרות בין גרנובסקי ושכטמן, ועיבדנו תכנית ליצירת חוג של תלמידי המוסדות להשכלה תיכונית, פרטיים כממשלתיים. למשפחת גרנובסקי היתה דירה נאה ובה אולם גדול, וזה היה יתרון חשוב מאוד לגבי החוג שלנו, כי הוריהם של שני חברי החדשים לא רק שלא פחדו בפני הפגישות שלנו, אלא עודדו פגישות אלו. עד מהרה הצלחנו לעצב את החוג הראשון, ואחריו גם חוגים אחרים. אברהם גרנובסקי נבחר ליושב־ראש ארגוננו. פעולתו העיקרית היתה תעמולה ללאומיות יהודית ולציונות. היתה לנו הצלחה גדולה, ושכחנו בכלל כי בעולם הגדול קיימים שוטרים וכי עבודתנו אינה חוקית. התחלנו לצאת אט אט מתחום החוגים הצרים אל „הרחוב הרחב". כך שכרנו ביוזמתו של יעקב גרנובסקי, את האולם הגדול „אוניון" לעריכת ערב ספרותי־אמנותי־מוסיקלי, עם תכנית רחבה בעלת תוכן יהודי וציוני, לכבוד חג החנוכה. ליאשה גרנובסקי היתה יוזמה רבה והיה לו גם טעם אסתיטי רב. בהנהגתו התארגנה שורה שלמה של ערבים ספרותיים בבתים פרטיים. בית גרנובסקי, כפי שכבר ציינתי, היה מרכז האינטליגנציה היהודית הלאומית.

לפני כן לא היה לנו כמעט שום קשר לנציגי המחשבה היהודית והתנועה הלאומית היהודית שהיו מתאספים באותו בית. יאשה גרנובסקי, שהכיר את כולם, נעשה מקשר בינינו לבינם. התחלנו להזמין אותם לערבים שלנו, ומדי פעם הופיעו בערבים אלה ח. נ. ביאליק, י. קלוזנר וגם חיים גרינברג. במשך שנה אחת נעשתה ה„הסתדרות" שלנו, שקודם לא היתה אלא חוג אחד לא גדול של נוער יהודי לומד, לארגון גדול, שהקיף ואיחד חוגים אחדים. ארגון זה הקיף חלק גדול של הנוער היהודי בעירנו. רמתו הרוחנית היתה גבוהה. הציונות שלנו החלה להיות פופולארית. האנטישמיות הנפוצה אז מאוד ברוסיה סייעה כמובן הרבה לכך. מאידך גיסא השפיע ז. ז'בוטינסקי השפעה רבה על הלך הרוח של הנוער שלנו, בגלל הפליטונים שלו ב„חדשות אודיסה" מדי שבוע שהיו בולטים ביותר ומשכנעים מאוד. היינו מפיצים מדי שבוע את „ראזסביט" (השחר) וגם חוברות

9) גרנובסקי משה (אומאן 1865 — תל־אביב 1927), מראשי הציונים באודיסה, אביהם של ד"ר אברהם גרנות ויעקב גרנובסקי. עלה ארצה ב־1922.

10) גרנות (גרנובסקי) אברהם (1890—1962), ממנהלי הקרן־הקיימת. כתב ספרים ומחקרים בבעיות הקרקע וההתישבות.

מאת ד. פסמניק, א. אידלסון, לייב יפה ואחרים. ברוסיה שלטה אותה עת ריאקציה משטרתית. ההגבלות נגד היהודים ירדו כגשם נדבות. החלה פרשת עלילת הדם של ביילים. היו גם תופעות אנטישמיות מצד מורים ותלמידים אחדים בבתי־ספר רוסיים תיכוניים. נדמה היה כי הנוער היהודי, בהשפעת אותן מאורעות, היטיב יותר להביננו. מובן כי ידיעות על פעילותנו הגיעו עד מהרה למשטרה.

אולם אותה עת לא חשדנו במאומה, וחלמנו על הרחבת הארגון שלנו אל מעבר לתחומי אודיסה. עד מהרה באנו במגע עם פטרבורג. אחד מחברינו, שהחל בעבודתו, עוד שנים לפנינו והיה אחד ממייסדי ה„הסתדרות" שלנו, מיכאל לימַנובסקי [11]), נתקבל לטכניון בפטרבורג והחל שם בעבודה ציונית בין הנוער המשכיל ובקרב הסטודנטים. הוא יצר לנו קשר עם א. אידלסון ועם אלכסנדר יבזרוב, ואתם התחלתי להתכתב במרץ. הוצאנו לאור כתב־עת צנוע „זארניצי" (רשפים) שהדפיסוהו בעיר הומל, והזמינוני להשתתף בו. החלפנו מכתבים בגלוי על הצורך לייסד ארגון כלל־רוסי של נוער ציוני לומד. לא היה לנו מושג על כך שהיתה צנזורה של מכתבים, בילוש, ולפי דברי הורינו, התנהגנו כאילו היינו פועלים אי־שם בשווייץ, או בצרפת — עד אשר באה עלינו הצרה.

ב.

ב־15 באפריל 1912 נערכה בדירת חברינו יצחק ואברהם מהריל [12]) ישיבה, אליה הוזמנו יותר מעשרים משתתפים. לא אזכור מדוע לא הוזמנו הבחורות, ואילו אברהם גרנובסקי ואנכי נשארנו בבתינו, כי אותה עת התכוננו בחריצות לבחינות הגמר. בתכנית הישיבה היתה הרצאתו של יהושע בוכמיל [13]), שהגיע אז מארץ־ישראל לאודיסה כדי לאסוף כספים לטובת אחד המוסדות הציוניים. הוא היה ידוע כנואם מצוין.

במקרה, טלפנתי לאברהם גרנובסקי בשעה בה צריכה היתה להתקיים הישיבה. במקומו נגשה לטלפון אמו ובקול נרגש הודיעה כי זה עתה היתה המשטרה בבית ואסרה את אברהם, וכי כל משתתפי הישיבה (כולל יעקב) נאסרו גם הם בידי המשטרה. הבנתי כי גם לי צפוי, כפי הנראה, אותו גורל, והתחלתי מיד בהשמדת כל המיסמכים ה„חשודים": רשימת חברי הארגון שלנו, תכנית החוגים שלנו, ההתכתבות עם אידלסון ויבזרוב, ועוד. לא עברה מחצית השעה, ואמנם הופיעה המשטרה עם פקודה לערוך אצלי חיפוש ולאסרני. החיפוש נערך רק בחדרי. לא מצאו דבר „חשוד". אך בכל זאת נאסרתי. הורי ואחותי, שנוכחו התרגשו מאוד, אולם אני נהגתי, בכוונה, בצורה גאה. כשבאה המשטרה, דרשתי קודם כל להראות לי את הפקודה, קראתיה בקול רם, והזמנתי את השוטרים ואת קצין הז'נדרמים שליווה אותם, לחדר האורחים. התנהגתי אתם כבעל־בית, בנימוס, אך ללא כל אדיבות מופרזת. לפני עזיבת הבית בקשתי רשות להיכנס לבית

---

11) לימַנובסקי מיכאל, ממיסדי „הסתדרות התלמידים הציונים" (1907). אחד ממזכירי הועידה השביעית של ציוני רוסיה (1917) ועורך ה„ביולטינים" שלה. חבר ועד „החבר" בפטרוגראד ב־1923.

12) מהריל יצחק ואברהם, מהנוער הציוני באודיסה, ממייסדי „המכבי" ברוסיה (1917) וחברי מרכז „המכבי".

13) בוכמיל יהושע (אוסטרהא, 1869 — ירושלים 1938) מראשוני התנועה הציונית וממיסדי „הפרקציה הדימוקרטית". משליחי התנועה הציונית וקרן היסוד בארצות הגולה השונות.

הכבוד. ליד הדלת העמידו שוטר. ואני רשמתי שם על הקיר: סובורובסקי פרוס־פקט 2. אחר כך לחשתי לאחותי כי זו כתובתו של אידלסון וכי עליה למסור לו על מאסרי. למחרת אמנם עשתה זאת.

יצאתי בלווית קבוצת שוטרים. קבוצה אחרת עלתה לקומה העליונה, שם התגורר אחד מחברי ארגוננו שנאסר בעת הישיבה. הבנתי כי מחפשים אצל כל הנעצרים. השוטרים הובילוני ברגל לתחנת המשטרה „אלכסנדרובסקי" והכניסוני בקומת הקרקע לחדר גדול ומלוכלך, שם היתה כל החבורה שלנו. החברים פגשוני בקריאות השתוממות: „או, יוזיה!" הם קיוו שאולי לא נעצרתי, אם־כי אברהם גרנובסקי כבר היה ביניהם. הם ספרו לי כי כאשר החל בוכמיל בהרצאתו הופיעה פלוגה גדולה של שוטרים. לשאלה מה קורה כאן, ענו כי שומעים הרצאה על הגיאוגרפיה של פלשתינה. המאסר נומק בכך שלא קבלו רשיון לעריכת האסיפה. פניהם של חברים רבים הביעו התרגשות, אך ללא הגזמה, וכעבור חצי שעה השתלטה אוירה יותר מעליזה. התחילו לשיר, לספר בדיחות עליזות, אי־משם הופיעו כריכים, תפוחים ותפוחי־זהב. כפי הנראה דאגו הורינו לכך עוד באותו לילה.

אסור היה להעביר חבילות בשעה מאוחרת זו, אך שוחד צנוע הביא תמיד ברוסיה לתוצאות רבות עוצמה. דרך חלונות הרשת התחילו אחדים מאתנו בהחלפת קריאות עם התאים השכנים, שהיו מאוכלסים בעיקר גנבים וזונות. אלה העניקו לנו שורה של ידיעות מעשיות על השהות ב„אוצ'אסטוק" (תחנת המשטרה). בלילה עיבדה ועדה קטנה, אליה נכנסו שני האחים גרנובסקי וגם אנכי, תכנית פעולה לקראת החקירה. החלטנו כי הכבוד העצמי שלנו אינו מרשה לנו להתכחש להיותנו ציונים. זאת היה עלינו להדגיש, אך היינו צריכים להכחיש את הקיום של „התאגדות בלתי־חוקית". יותר מכולם התרגש בוכמיל. מעצרו הרס את כל תכניותיו לעבודה שבגללה בא לאודיסה; זכור לי שהוא היה כה מודאג עד שפשוט לא נעים היה לנו בפני כל הצעירים הללו. אברהם גרנובסקי ואנכי היינו המבוגרים שבחבורה. בה היו בני שבע־עשרה ואפילו בני שש־עשרה. הצעיר שבנו היה נחום חת[14], שטרם מלאו לו שש־עשרה שנה. כל הנוער הזה התנהג באומץ ניכר, ללא כל סימני פאניקה; אם־כי המאסר בסוף שנת הלימודים גרם לגבי כולנו סכנה של חזרה על שנת לימודים שלמה.

לבסוף האיר הבוקר. ראינו מבעד החלון תור של אמהות יהודיות כבודות אשר עמדו וציפו לאפשרות של מסירת חבילת מזון בשבילנו. כעבור רגעים ספורים היו לנו דברי מאכל ומטעמים בכמויות כאלו שמסרנו מהם גם לשומרינו. אחר־הצהרים לקחו אותנו לקומה העליונה לשם חקירה ומצב הרוח האיתן ששרר בבוקר השתנה במידת־מה. פני החברים היו קודרים ומתוחים. הראשון לנחקרים היה בוכמיל, אחר כך בא תורו של גרנובסקי ואחרי זה התור שלי. אחר כך נחקרו החברים לפי סדר שלא הצלחנו להבינו. בסך הכל היינו 24 איש. חקר אותנו „פודפולקובניק" (בערך סרן) של הז'נדרמים, שטנדורנקו. למרות שם משפחתו, שהיה אוקראיני טהור, היה ממוצא גרמני. גבר כבד, בעל פנים שמנות, סימפטיות, וחייכניות, הוא היה דומה יותר למנהל מיפעל גדול, או אולי לקצין־אפסנאות, מאשר לקצין־ז'נדרמים.

---

14) חת נחום, נולד באודיסה ב־1896. חבר „הסתדרות התלמידים הציונים" באודיסה ו„החבר". ממייסדי „המכבי" ברוסיה. עלה ארצה ב־1919 והשתקע בחיפה. מראשי „המכבי" בארץ־ישראל, חבר־כנסת.

לכל הנחקרים ניתנו ארבע שאלות זהות, והכוונה היתה בסופו של דבר לקבוע אם אמנם השתייכנו ל„התאגדות בלתי חוקית", של הנוער הציוני בשם „הסתדרות", אשר מטרתה להיאבק למען שיווי זכויות ליהדות רוסיה. לכל אחד מאתנו מסרו טופס, בצדו השמאלי הופיעו השאלות ומצד ימין היינו צריכים לכתוב את התשובות. אחרי שובם של הנחקרים מסרו על החקירה לאברהם גרנובסקי וגם לי. כל התשובות היו זהות. כעבור שש שנים, קראתי מיסמכים אלה ב„ארכיון המהפכה הרוסית" באודיסה והרגשתי סיפוק וגאווה לאור העובדה כי כולנו, עד האיש האחרון, ענינו באופן זהה וכך הוכחנו משמעת מצוינת. כולם העידו כי ציונים המה, כי אין שום ארגון, וכי אין גם לדבר על מטרות מדיניות כל שהן. האסיפה נקראה, כדי לשמוע הרצאה על גיאוגרפית ארץ־ישראל מפי אדם שחזר משם. היא היתה גלויה בתכלית ולא מצאנו לנחוץ לבקש רשיון מאת שלטונות המשטרה. שטנדורנקו לא חקר איש ולא שאל דבר. מאוחר בלילה (הפורמאליות גזלו זמן רב מאוד, וכל הפרוצדורה דרשה כעשר שעות) הובילונו בחזרה אל התא הגדול שלנו. הזהירונו כי למחרת יובילונו לבית־כלא, ושם נשאר כלואים זמן־מה. למחרת בבוקר הושיבו אותנו ב„פורגון" (כעין עגלה) משטרתי והסיעו אותנו. זכור לי כי ברחוב המתין המון גדול ובקרב אותו המון ראינו הרבה פנים מוכרות. יותר מאוחר ספרו לנו כי כולם ידעו שנאסרו ציונים. השמועה על המאסר שלנו התפשטה במהירות בכל העיר, ויצרה לנו פופולאריות רבה, בפרט בשורות הנוער.

בית־הסוהר האודיסאי היה במרחק לא רב יחסית מתחנת המשטרה „אלכ־סנדרובסקי". הוא ניבנה זמן קצר לפני שנאסרנו אנחנו, אם איני טועה בשנת 1909 או 1910, ונחשב לאחד מבתי־הכלא המודרניים. הוא היה בנוי לבנים אדומות, בצורת צלב, והיה בו אולם מרכזי עגול, ממנו יצאו ארבעה אגפים. אחד מאגפים אלה, דומני השני, היה מיועד לאסירים מדיניים. עם בואנו ציווּ עלינו לעמוד דום בחצר, ובפנינו הופיע ה„פולקובניק" (סרן) של הז'נדרמים, קאראולוב. היה זה אותו קציין־משטרה שפקד יומיים לפני כן על מאסר משתתפי האסיפה. פניו המקומטים היו פני איש קשה, ללא פשרות. מכוער היה, וצלקת גדולה קישטה את לחיו; מאוחר יותר נודע לי כי נפצע בעת דיכוי מהומות מהפכניות בקאוקז. קאראולוב פנה אלינו בנאום קצר, הסביר לנו את החוקים שעלינו לציית להם בעת ישיבתנו בבית־הכלא. הוא אמר לנו כי נתגורר שנים־שנים בתא אחד, וכי כל אחד רשאי לבחור בחברו לתא; אך אסור לנו, איסור חמור, להתמסר למשכב זכור. רבים מאתנו לא ידעו בכלל שקיים דבר כזה. זכור לי גם כן כי כולנו נפגענו מאוד מגסות הרוח שבהוראה כזו.

קאראולוב השמיע אותה משום שסוג „סיפוק" זה היה נפוץ בבתי־הכלא, במיוחד בין האסירים הפליליים, אולם כפי הנראה לא רק ביניהם.

באגף האסירים המדיניים הושיבונו בקומה השלישית, ושם תפסנו 12 תאים, כמעט את כל הפרוזדור. ישבתי בתא אחד עם אברהם גרנובסקי. שני האחים לא רצו לשבת יחד; אותה עת היו מחזרים שניהם אחרי אותה עלמה, וקנאו זה בזה. למעלה, בקומה הרביעית, היו כלואים הימאים שנשפטו בקשר למשפט „פוטיומקין" המפורסם. בשכנותם ישב גם גבר מכובד ומזוקן, בעל קווי פנים יהודיים ביותר. כאשר יצאנו בבוקר לחדרי השימוש המשותפים כדי להתרחץ והוא ראה שני תריסרים של גברים צעירים, לעתים כמעט ילדים, הוציא האיש ראשו מעל לרשת, הרכין פניו וקרא מלמעלה למטה, תוך פניה לבוכמיל: על מה הושיבו? בוכמיל

ענה במהירות וקצרות: בעבור ציונות! פני ה„מדיני" הביעו השתוממות מוחלטת והוא ענה לו:

„נו, רוסיה אבודה אם היא „מושיבה" גם ציונים".

הגבר המכובד היה סוציאל־דמוקראט ידוע, אדולף יופה[15]), שנעשה שנים מעטות לאחר מכן קומיסאר לענייני־חוץ של הממשלה הסובייטית.

נשארנו בכלא רק כשבועיים.

מיד עם מאסרנו התעוררו כל ההורים לפעולה, ורצו אל אוסישקין, היות ואחדים חשבוהו לאחראי לכך כי „בלבל את מוחות הילדים בפוליטיקה" ופנו לשני עורכי־דין, ס. ב. שפירא וצבילינג. החקירה המשטרתית נסתיימה מהר מאוד ועניננו נמסר לתובע הממשלתי. התובע מצא כי יש להאשים אותנו רק ביצירת איגוד ובארגון אסיפה ללא נטילת רשות; העונש על כך היה צנוע; היינו מקבלים אותם 15 יום מאסר שכבר בילינו בבית־הכלא. אך עצם העובדה של הרשעה יכלה לגרור אחריה גירוש מן הגימנסיה. עורכי־הדין שלנו החליטו להפעיל לחץ על התביעה, כדי שתהא סחבת בענין, והם גם השיגו זאת. אלא שכאן החלה המשטרה להפגין יוזמה. בניירות מינהל המשטרה נשתמרה חליפת המכתבים שניהלה המשטרה עם מנהלי בתי־הספר התיכוניים ששם למדנו. לכולם פנו בשאלה על ה„מהימנות" שלנו עם רמז ברור לכך כי היה רצוי להרחיקנו מכותלי בית־הספר בתורת אלמנט חשוד. אף־על־פי־כן מסרו המנהלים חוות דעת חיובית על כל התלמידים. הם ענו כי איש מאתנו לא עבר כל עבירה, שיכולה היתה לשמש יסוד כל שהוא להגדרתנו כאלמנט בלתי־רצוי. כאשר קראתי את תשובותיהם לשאלון די מפורט, ששלחו להם הז'נדרמים, היה לי הרושם כי המנהלים פעלו תוך הסכם משותף. המאסר של קטינים עורר אצלם, כפי ששמעתי, תגובה שלילית ביותר ביחס למשטרה. כולנו נשארנו בבתי־הספר שלנו. בעת היותנו כלואים החלו הבחינות בכתב בכיתות האחרונות. בקרב קבוצתנו היינו רק א. גרנובסקי ואנכי בכיתות הגבוהות. מכיון שלא באנו להבחן, לא היתה לנו זכות, לפי ההסדר הקיים, לגשת לבחינות בעל פה. ואמנם כך נהגו בי. השאירוני לשנה נוספת. לגרנובסקי היה יותר מזל. הוא למד בגימנסיה של יונגמייסטר, שם היה מפקח בשם צ'מיסא, שהיה ידוע כנגוע באנטישמיות. אביו של גרנובסקי הלך אליו ושכנע אותו בשני נימוקים: ראשית למה להחזיק בבית־הספר לשנה נוספת תלמיד שיש לו כבר שם רע אצל שלטונות המשטרה? הנימוק השני היה טמון בשטר של 500 רובל. דבר לא מזיק בהחלט. צ'מיסא הסכים. אני למדתי בגימנסיה של איליאדי. גם שם היה לוקח־שוחד לא קטן ובעל השפעה. אך אותה עת לא ידע זאת אבא וגם אנכי לא ידעתי. והמפקח א. ס. שטרסבסקי היה איש קשה ומתאכזר. אתו אי־אפשר היה אפילו להתחיל בשיחת־רמזים על שוחד. וכך איבדתי שנת לימודים.

אשר לכל ה„פרשה", היא בכלל לא הגיעה לברור. בשנת 1913 היה יובל שלוש מאות שנה לשושלת הרומנובים. בהזדמנות זו הכריזו על חנינה. ובהתאם לכך חוסלו ההליכים המשפטיים בענינים פעוטים מסוג הענין שלנו. האיום על סילוק מבית־הספר התיכון חוסל גם הוא.

---

15) יופה אדולף (1883—1927). חבר המפלגה הס. ד. הרוסית מאז 1903. ב־1917 הצטרף לבולשביקים. היה חבר המשלחת מברית־המועצות בועידת השלום עם הגרמנים בבריסק, שימש נציג ברית המועצות בצירויות שונות במערב אירופה, ממקורביו של טרוצקי. איבד עצמו לדעת עם ראשית הרדיפות על האופוזיציה הטרוצקיסטית.

ג.

למרות המאסר והאיום, שסיכן את השלמת הלימודים שלנו, לא הפסקנו כמובן את עבודתנו. להיפך, היא החלה להיות ממשית יותר ויותר, והקיפה מספר מסויים של תלמידים בכל בתי־הספר. אולם ברור כי פעולתנו נעשתה מחתרתית יותר. לא עברה אפילו שנה למן מאסרנו הראשון, וכל ראשי ה„הסתדרות" שלנו השתתפו, מי בתור צירים ומי בתור אורחים, בכנס גדול של חובבי ציון (שנקראו ברוסית „חברה למען פלשתינה"). המוני נוער יהודי, שעקבו אחר עבודות הכנס, עשו על כולם רושם כביר. במיוחד היה מאושר ו. ז'בוטינסקי. באותם הימים עדיין לא היה באופוזיציה פעילה למנהיגות הציונית, אולם תפס מעמד מיוחד בקרב הציונות. הוא לא הסכים למדיניות שלנו בתורכיה, והופיע בעתונות במאמרי הגנה על עמדה שהיתה מנוגדת בתכלית לקוו המוסכם. ז'בוטינסקי נקט גם עמדה מיוחדת בשאלת פולין, שדרש לראותה כארץ של „פולנים ויהודים"; הוא דרש ליצור באותה ארץ משהו בדומה למדינה דו־לאומית. עם זאת טיפח ז'בוטינסקי בקרב הנוער היהודי את הרגשת הכבוד הלאומי, הגאווה, נלחם ללא רחמנות בתופעת השמד, הדגיש בצורה בולטת את אופיה המשפיל והצבוע. בהופעותיו בעתונות ובאסיפות הצטיין ז'בוטינסקי בהתלהבות נדירה, בשנינות, בזוהר. בלענו כל מלה שיצאה מפיו ובשביל רבים מאתנו היה ממש אליל. בעת חילוקי דעות של ז'בוטינסקי עם הדור הישן, קבל סיוע מוסרי ענקי מאהדת הנוער. ידענו זאת וחיפשנו כל מקרה להפגין אהדה זו בצורה פומבית. בכנס „חובבי ציון" הצלחנו בכך בצורה מרשימה. הכנס נסתיים בסעודה חגיגית. כל שטחו של אולם גדול וגם היציע היו תפושים על־ידי שולחנות קטנים עם כיבוד. תפשנו את מקומותינו ביציע. החלטנו לקיים הפגנה סוערת מיד כאשר יקום ז'בוטינסקי ממקומו ליד השולחן כדי לשאת את דברו. במקרה עזר לנו ז'בוטינסקי עצמו. הוא החל את נאומו בהדגישו כי התופעה המרשימה ביותר של אותו כנס היא המספר הרב של צעירים המשתתפים בו. לאות ברכה לנוער זה סיים הנואם חלק זה של דבריו בקריאה כמעט היסטרית: — יחי הנוער שלנו!

לזה ענה יעקב גרנובסקי מיד, לאחר שקפץ על כסא, בקריאה רמה:

— יחי מנהיגנו!

מלים אלה היו הפתח להפגנה רועשת לכבוד ז'בוטינסקי. הרושם של מיפגן זה היה כה חזק עד שזמן רב אחרי הכנס שמעתי מאנשים שונים, כי הנוער הכתיר בו את ז'בוטינסקי למנהיגו.

אילו היה ז'בוטינסקי מנסה אחרי כנס זה לארגן את האוהדים, ודאי שהיה כובש אז בקלות את ההסתדרות הציונית. אולם הוא לא השכיל לעשות זאת, כפי שלא השכיל שנה לפני כן לארגן את בחירתו ל„דומה" (הפרלמנט הרוסי); בבחירות אלו נכשל פעמיים. ז'בוטינסקי היה נואם ופובליציסט מזהיר, היו לו רעיונות מקוריים וגם מעודנים, אך כל כשרונותיו היו יותר כשרונות של אמן מאשר כשרונות של אדריכל, הוא לא ידע לבנות או לארגן. עם כל זאת יצר באודיסה זרם חזק של אוהדיו, וזה הורגש בתוצאות הבחירות לקונגרס הציוני האחד־עשר, שעמד להתכנס באפריל 1913 בווינה.

בבחירות התחרו שתי רשימות: אחת שבראשה עמד אוסישקין, בה הופיעו גם משה קליינמן, ד"ר יוסף ספיר [16]), ויוסף קלוזנר. השניה היתה רשימה „מדינית".

16) ד"ר ספיר יוסף (1869—1935) מראשי התנועה הציונית ברוסיה. חבר ועד „חובבי ציון" באודיסה. עלה ארצה ב־1925.

והורכבה מתומכי ז'בוטינסקי ומקבוצת „הציונות המדינית", היינו אוהדי נורדאו ומרמורק. היא נקראה „קדימה". בראש הרשימה באו ד"ר נחום שימקין[17], ישראל טריווש[18], יוסף שכטמן, אברהם גרנובסקי וכותב הטורים האלה.

הבחירות בוצעו כמובן בדרך מחתרתית ואורגנו בצורה פרימיטיבית ביותר. קבוצת נוער הלכה עם הקלפי ביד לכתובותיהם של שוקלי השקל, עם שתי הרשימות, והציעו להצביע. היו נערים שעשו את המלאכה בישר ונאמנות. אולם היו גם כאלה שלא נרתעו מעשיית תעמולה לטובת רשימתם הם, ומובן כי היו יותר תעמלנים לטובת הרשימה ה„מדינית", זו של ז'בוטינסקי. כתוצאה מכך קבלה רשימתנו רוב מכריע של קולות. אוסישקין היה נזעם מאוד מכשלונה של רשימתו ובפרט מזה שד"ר קלוזנר לא קיבל את מספר הקולות הדרוש ולא נבחר.

נאלצנו ל„סדר" לו בדחיפות, ובדרך מברקים, מנדט מדרום־אפריקה. כל התקרית הזאת, הקשורה בבחירות, גרמה לפילוג ממש בתנועה הציונית של אודיסה, וכמו שקורה תמיד במקרים כגון אלה, הסתבך הדבר במתח ביחסים אישיים.

התכוננו באינטנסיביות רבה לקונגרס הוינאי. בצדו צריך היה להתקיים כנס של ציוני רוסיה. תכננו גם מיפגש בין „צעירי־ציון" לבין „הפועל הצעיר". „צעירי־ציון" התארגנו רק חודשים מספר לפני כן, בעת כנס „חובבי־ציון", ביוזמת שמואל אייזנשטדט, שבא במיוחד לשם כך לעירנו. ולבסוף הכינו גם פגישה נוספת: עם „החבר" שמחוץ לרוסיה, ועם החברים של ארגון הנוער הציוני בפטרבורג. לקונגרס בא א. י. אידלסון[19] (אילון), ושורה של „אנשי חוץ־לארץ" — שלושת האחים ויינשל[20], לוי דובקין[21], שכטמן (הוא נבחר בתורת איש אודיסה, אך למד כבר בחוץ־לארץ, בגרמניה) ואחרים.

מובן כי התכתבות פעילה התנהלה מסביב לכל הפגישות המתוכננות. לא היה לי אז שמץ של מושג על כך שחליפת המכתבים שלי נבדקה על־ידי הז'נדרמים. זה נודע לי אחרי המהפכה. הוזמנתי בתורת מפקח לפי הוראת ארכיון המהפכה והופתעתי לא מעט כאשר גיליתי שהיה בילוש־קבע אודותי, וכי רוב מכתבי, במיוחד לממועניים שבחוץ־לארץ, הועתקו. אותה עת עדיין לא היינו מנוסים בכלל בפעולות בלתי־חוקיות ובחוקי המחתרת. לפני הקונגרס הוינאי התקשרתי עם היומון „יוז'נאיא מיסל" (המחשבה הדרומית) שעורכו היה ל. קאמישניקוב. אז פרסמתי לראשונה בעתון יומי מאמר גדול, ב„מרתף" העתון, שם תארתי את מאבק הזרמים בציונות, בקשר לקונגרס. קאמישניקוב הזמינני לשלוח מן הקונגרס מברקים וכתבות. חתמתי בשם י. ארנס, אך כולם (כל „מי שצריך היה לדעת") ידעו מי המחבר. בעת הקונגרס, בפגישות עם סטודנטים מרוסיה ומחוץ־לארץ, הוחלט לארגן את „החבר" ברוסיה. קרה אז שהתקבלתי ל„אוניברסיטה הנובר־

---

17) ד"ר שימקין נחום מראשי הציונים באודיסה.

18) טריווש ישראל (1883—1955) ממארגני ההגנה העצמית באודיסה ב־1903. חבר ועד חובבי ציון באודיסה בשנות 1904—1920. יו"ר ההסתדרות הציונית באודיסה (1914—1919). היה במייסדי המפלגה הריביזיוניסטית (1924). נפטר בחיפה.

19) אידלסון (אילון) אברהם, נולד 1894 בליטא. ממיסדי „החבר" ברוסיה, עזב את רוסיה ב־1922. עלה לארץ ב־1927. המדפיס הממשלתי של מדינת ישראל.

20) האחים יעקב, אברהם ואליעזר ויינשל, מפעילי הנוער הציוני ברוסיה. עלו בראשית שנות העשרים לארץ ישראל.

21) דובקין לוי, מפעילי הנוער הציוני במוסקבה, „החבר", ו„החלוץ".

רוססייסקית" (היא אוניברסיטת אודיסה) ואילו א. אידלסון נתקבל לטכניון בפטרבורג. זאת נודע לנו ממברקים ששלחו לנו מרוסיה, וקיבלנו על עצמנו לארגן את „החבר" — הוא בעיר הבירה ואנכי — באודיסה. שנינו העברנו בהצלחה משימה זו. בסתיו של 1913 התחלתי לארגן חוגי סטודנטים בקרב כל הפקולטות, וגם ניהלתי התכתבות פעילה עם אידלסון ועם מאיר גרוסמן. פעם כתבתי לגרוסמן שכל עוד קיים שלטון היחיד ברוסיה, יש לעבודתנו הציונית ערך יחסי בהחלט, כי אין אנו יכולים אפילו למכור את בולי הקרן הקימת בדרך חופשית. המכתב הזה נקרא ע"י הז'נדרמים באודיסה, העתקו נשלח מיד לפטרבורג למרכז המשטרה, ומעקב קבוע הושם אחרי. גרנובסקי ואנכי קבלנו כל אחד את כינויו. הוא היה „הנמרץ" ואני „הבהיר". מינו בלשים שהלכו אחרינו צעד אחר צעד. היה אפילו „משתף פעולה רציני" אשר מסר ידיעות יותר או פחות מדויקות על העבודה שלנו. הוא היה רשום בכינוי „סיביריאק", (היינו, איש סיביר). מי היה האיש לא הצלחתי לברר מתיקי ה„עיסוקים" של מינהל המשטרה. זה היה הפרצוף שמסר אותנו בשנת 1912. בזמנו חשדנו בחבר אחד של ארגוננו, שהליכותיו היו מוזרות מעט. לא היו לנו הוכחות כל שהן, והענין טושטש. אחרי המהפכה התישב אותו ברנש בארץ־ישראל, עבד בהנהלה הציונית ונתפש כאשר זייף את חתימתו של אוסישקין על שיק. הציעו לו לעזוב את הארץ, כי בגלל גילו הצעיר לא רצו להכתים אותו לצמיתות. הוא חזר לאודיסה, הדפיס ב„ידיעות אודיסה" שורה של מאמרים ארסיים ומלאי דיבות על ארץ־ישראל. אחר כך התגלה האיש בבירות, שם ניהל איזה משרד למכירת חלקי חילוף טכניים. בשנת 1929, או אולי 1930, ערק שגריר סובייטי אחד באתונא ופרסם ספר עם גילויים. באותו ספר הזכיר את שמו של שטיבלמן (כך קראו לאותו יצור) בתארו אותו כסוכן סובייטי, אשר „עבד" תחילה בפלשתינה, ואחר־כך בבירות. מאז לא שמעתי את שמו יותר.

ד.

בחורף של שנת 1914 קבלתי פתאום צוו להופיע לשם חקירה במינהל המשטרה באודיסה. הייתי אז סטודנט של שנה ראשונה בפקולטה ההיסטורית־פילולוגית של האוניברסיטה ה„נובורוסייסקית". היות וכבר נאסרתי שנתיים לפני כן בפרשת הארגון האודיסאי של תלמידים, והייתי כבר „מסומן" כפי שאמרו אז, נתמלא לבי דאגה רבה נוכח צוו זה. זוכר אני את דפיקות הלב שחשתי כאשר נגשתי אל הבנין האפור, הכהה והמדכא של מינהל המשטרה באודיסה. קבל את פני הפולקובניק (סרן) הידוע לי היטב ממאסרי בשנת 1912, קאראולוב. הוא נהג בי בנימוס, אפשר אפילו לומר באדיבות. כמקובל הציע לי סיגריה. סרבתי, אמרתי כי איני מעשן. אך פתאום זרק בי קאראולוב מבט חד וחודר, עשה תנועה רחבה מעל לשולחן הכתיבה הגדול שלו, והפליט כלפי באירוניה בלתי מוסתרת:

— אתה עובר לעתים קרובות כאן אצלנו!

מובן כי הגבתי בשתיקה על דבריו, אך פני הביעו, כפי הנראה, את תמהוני.

— באיזו פקולטה אתה לומד — המשיך קאראולוב. בזו ההיסטורית־פילולוגית, לא כן? על שאלתו זו עניתי בחיוב. הנחתי כי סרן הז'נדרמים יחקור אותי על פעולתנו הציונית, והתחלתי להרהר בכל תגובה אפשרית מצדי. לתמהוני החל קאראולוב פתאום לחקור אותי ולשאול אם מכיר אני סטודנטים גרוזינים הלומדים בפקולטה ההיסטורית־פילולוגית. בפקולטה שלנו וגם בזו למשפטים — ששתיהן

היו בבנין אחד — מצויה היתה קבוצה מלוכדת ביותר של גרוזינים סוציאל־דמוקרטים. עם אחדים מהם היו לי יחסי חברות אישיים. קאראולוב ניסה להוודע מפי אם ידוע לי משהו על הרכב אותה קבוצה ועל קיומה בכלל. כוונותיו נעשו נהירות לי במהירות הבזק. המשפט על כך שאני „עובר תכופות" בביתו היה כמובן אמצעי הפחדה, שבעזרתו רצה אותו פקיד ז'נדרמים להניע אותי „לספק" לו ידיעות, בתמורה לערובה לחרותי האישית. מיד העמדתי פני תם מוחלט, שאינו מבין מה רוצים ממנו. עניתי לסרן כי אצלנו בפקולטה ישנם, לפי הניב, סטודנטים מקווקז אך לא אדע אם גרוזינים הם או ארמנים, ושמותיהם כה מסורבלים עד שלא אוכל לבטאם. בפקולטה אין גם קריאת שמות כמו בגימנסיה, ולכן איני יודע את שמות המשפחה של חברי, פרט ליוצאים מן הכלל. קאראולוב החזיק אותי כחצי שעה, עד אשר נוכח, כנראה, שלא יצליח להיוודע מפי מאומה. אז, תוך נימה אבהית כביכול, יעץ לי להיות זהיר, ולא להכנס לשום חוגים בלתי־חוקיים. מובן כי הטעמתי, שעתה אני עוסק אך ורק בלימודים ואיני משתייך לשום חוגים. בזה הסתיימה שיחתנו הקצרה. למחרת נודע לי כי קאראולוב חקר גם את נחום חת. שהיה אז עדיין תלמיד גימנסיה והציע לו בתכלית הפשטות לעבור לשרותי המשטרה. חת דחה את ההצעה המתועבת ברוח איתנה ובצורה מכובדת. מה שלא ידעתי אז ומה שנודע לי מאוחר הרבה יותר היתה העובדה כי כעבור חודשים אחדים, כאשר רוסיה נמצאה כבר במצב מלחמה, הצליח קאראולוב בכל זאת למצוא בקרבנו סוכן־בלש משתף פעולה, פרצוף בשם ויקטור כגן. אחרי שני נסיונות אלה מצדו של קאראולוב — שנים הידועים לי — החלטתי להיות זהיר מאוד. מלבד לחת וליעקב גרנובסקי לא ספרתי לאיש על ההזמנה להופיע בפני קאראולוב. החלטנו לשמור על מה שקרה בתורת סוד חמור ביותר, ולהמשיך בעבודתנו בסתר וללא רעש, בקרב הנוער הלומד. גרנובסקי ואנכי היינו אז תחת רושם עז של חג ספורטיבי גדול בו נוכחנו בחודש אוגוסט 1913 בעת הקונגרס הציוני האחד־עשר בווינה. שם נערך לראשונה מיפגש ספורטאים מארגוני „מנורה" ו„בר־כוכבא" מאוסטריה־הונגריה, תורכיה, בולגריה וארצות אחרות אחדות. ראינו בפנינו נוער יהודי בריא, בעל שרירים, חדור תודעה לאומית יהודית, מסוגל להגן על הכבוד היהודי. במשך שנה בער בנו הרעיון ליצור משהו דומה באודיסה. יעקב גרנובסקי היה עלם ספורטיבי מאוד, יפה־תואר היה, בנוי להפליא, והצטיין בקרבנו בכשרונו כנואם; היה גם חם־מזג וחדור התלהבות ציונית כנה.

עם שובו מוינה החליט גרנובסקי ליצור חוג ספורטיבי למשחק הטניס. לקבל אישור חוקי לחוג בתורת ארגון ספורט בלתי־מפלגתי, ובמסווה זה ליצור למעשה חוג של נוער ציוני, חוקי למחצה. ואמנם, הצליח לארגן חוג זה במהירות רבה, ובקיץ 1914 פעל החוג לטניס כבר בדרך מצוינת.

החודשים שקדמו לפרוץ מלחמת העולם הראשונה עברו ברוסיה תוך התעוררות מסויימת של גל מהפכני. בחורף 1913/1914 דברה העתונות בצורה חופשית הרבה יותר, תנועת השביתות גברה, בתי־החרושת נלחמו על חופש אסיפות הפועלים; נדמה היה כי הריאקציה, ששלטה אחרי כשלון המהפכה של שנת 1905, ודיכויה האכזרי בשנת 1907, כבר הגיעה לסוף דרכה. גם התנועה הציונית התעצמה, במיוחד בקרב הנוער והסטודנטים. פרשת ביליס, האנטישמיות הארסית ויהאיתנה של ממשלת רוסיה, גידול ההתישבות היהודית בארץ־ישראל עצמה, התכנית ליצירת אוניברסיטה עברית בירושלים, ולבסוף — הדחיפה החזקה שקבלה התנועה הציונית מן הקונגרס הוינאי, כל אלה הגבירו את התנועה הציונית

בין הנוער באודיסה העיר. בצדם של הסתדרות התלמידים ו„החבר", שליכדו את הנוער הלומד הציוני, צמה ארגון „צעירי ציון", שליכד בעיקר את הנוער העובד. התקיימו קשר קבוע עם מרכזי ציבור הסטודנטים הציוני בחוץ־לארץ.

חלמנו על יצירת „החבר" כלל־רוסי. בקיץ של שנת 1914 עיבדנו תכניות נרחבות, משימות כבירות כבשו את המוחות. מעיר מינכן, שם היה המרכז של „החבר" בחוץ־לארץ, הגיעה אלי הזמנה לנסוע לאירופה המערבית כדי להרצות שורה של הרצאות בפני ציבור של סטודנטים יהודים. שוחחנו גלויות על כל אלה, ולא היה לנו שום חשד. לא היה לנו מושג כי מינהל המשטרה פיקח עלינו עין בוחנת. השוטרים קראו את מכתבינו. קבלנו עידוד מן האוירה הכללית של תנועת שחרור והפשרה שהרגישו בה באירועים רבים של חיי יום־יום. והנה פרצה מלחמת העולם בקולות אימים.

המלחמה מצאה אותי במצב של מורה פרטי. התגוררתי במשפחתו של בעל־אחוזה פולני בפלך קיוב, פליאורקובסקי, ותפקידי היה ללמד רוסית את בנו של בעל האחוזה, שהיו לו בחינות מעבר. פאן פליאורקובסקי ביקש מאת מנהל הגימנסיה של בנו להמליץ לו על מורה־עזר, יהודי דווקא, לא אזכור באיזו אמתלא. סיבת דרישתו זו היתה שנאתו העזה לכל דבר רוסי. אני הייתי חדור שנאה למשטר הצארי הרודני, ולפקידות, אך התיחסתי לספרות הרוסית ברטט של כבוד, וגם כיבדתי מאוד את חוגי האינטליגנציה המתקדמת הרוסית, אם־כי הכרתי אותה יותר מתוך ספרים, עתונים וסיפורים מאשר מתוך מגעים אישיים. כבר ביום הראשון לבואי לכפר סקאלא, פנה אלי בעל האחוזה בשפה הפולנית.

הערתי לו כי לדאבוני איני שולט בשפה זו, והוא ענה לי: „בביתי אני דובר עם ילדי, עם משרתי ועם כלבי — רק פולנית... והציע לי לתת לי שעורים בפולנית. הסכמתי לכך ברצון רב, ולאחר זמן גם היתה לי תועלת־מה מהבנת הלשון הפולנית. אולם שנאת רוסיה של מעסיקי פגעה בי. היא עשתה עלי רושם של כעין אנטישמיות הפוכה. כאשר שמענו על הכרזת המלחמה, החלו פליאורקובסקי וכל משפחתו לצפות בכליון עינים לבואם של האוסטרים לכפר סקאלא. ואילו אנכי קיוויתי בכל נפשי לנצחון רוסי ולנצחון מעצמות המערב. אותה עת הייתי משוכנע כי הנצחון יקרב את רוסיה לזרם הליברליות המערבית, וחשבתי כי תבוסת רוסיה תביא לידי אנדרלמוסיה. השנאה העזה כלפי רוסיה ששלטה בקרב המשפחה הפולנית שאצלה חייתי, עיצבנה אותי במדה כזו, שהחלטתי לעזוב את עבודתי, בתרוץ גיוסי הקרוב האפשרי, אם־כי נהניתי מדחייה חוקית בתורת סטודנט.

ימים אחדים אחרי הכרזת המלחמה חזרתי לאודיסה. מצאתי שם בחוגי הציונים בני הדור הקשיש הלך־רוח „תבוסני" ממש. אוסישקין היה לקולו העז ביותר של מצב רוח זה. אוסישקין חשב כי גרמניה תנצח את רוסיה וכי המהפכה הבלתי נמנעת תביא לשחרור יהדות רוסיה. אולם עוד יותר היה משוכנע בתועלתו של נצחון גרמני מבחינה ציונית טהורה. מיד עם הצטרפותה של תורכיה למחנה הגרמני, איחל אוסישקין בגלוי נצחון לתורכיה. אוסישקין גם חשב נצחון בריטי במזרח התיכון לסכנה גדולה בשבילנו. הוא העדיף מגע עם תורכיה החלשה על מגע עם האימפריה הבריטית הכל־יכולה וחשב כי נוכל להשיג מתורכיה תוצאות ממשיות יותר מאשר מבריטניה. משום כך תמך אוסישקין בכך שההסתדרות הציונית, בתור כזאת, תתפוס עמדה נויטראלית, תוך נימוק שישנם יהודים בשני המחנות הלוחמים, ושאין להעמיד במבוכה ובסכנה שום חלק מן היהדות בגלל נקיטת עמדה עוינת למדינה כל שהיא.

מתנגד חריף לעמדה זו היה כידוע ז'בוטינסקי. הוא חשב את מפלתה של תורכיה לבלתי נמנעת, וראה בעמדה נויטראלית של הציונות שואה לכל שאיפותינו. הנוער בעירי קיבל ברוב מכריע את עמדתו של ז'בוטינסקי. השפיעה עלינו אותה עת עמדתה של האינטליגנציה הרוסית המתקדמת, אשר פרט לקבוצתו של לנין, שהיתה אז בטלה בששים, נקטה גישה עוינת במשך כל תקופת המלחמה לכל סוג של „תבוסנות". ריב פנימי זה בקרב הציונות, או ליתר דיוק בקרב יהדות רוסיה, נמשך עד לפרוץ המהפכה.

בסתיו של שנת 1915 בוטל למעשה „סעיף האחוזים" לגבי היהודים בעת כניסה לאוניברסיטאות, ולכל המוסדות לחינוך גבוה החלו לזרום המוני יהודים צעירים. מובן כי „החבר" באודיסה החל מתפתח והולך, ובכל הפקולטות היו לנו תאים; התא הגדול ביותר היה בפקולטה לרפואה. גם סניפי ההסתדרות הציונית, בעיקר בערים ובעירות של כל הדרום הרוסי, החלו לגדול. כדי להגביר שם את העבודה, יצרנו ועד ציוני אזורי בו ישב ראש משה קליינמן. נסעתי תכופות למרכזים שונים, בפרט לקישינב, לבנדרי, לטיראספול, לחרסון וגם לניקולייב. גירושי היהודים מגליציה, ומחלק פולין ולאחר מכן מליטא, האנטישמיות שלבשה עתה צורה גסה ושווקית, יצרו בקרב כל יהדות רוסיה אי־אימון למטרות המלחמה, שאיפה לקיצה הקרוב ככל האפשר, והגבירו גם בעת ובעונה אחת את גידולה של התנועה הציונית.

ה.

בתחילת חודש אוקטובר 1915 קבלנו ידיעה מאת הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בדבר כנס בלתי־חוקי קרוב של ציוני רוסיה במוסקבה. מועדו נקבע ל־23 באוקטובר. ימים ספורים לפני כן נתכנס בדירתו של מ. קליינמן הועד האזורי, אשר מינה אותי לציר בכנס מוסקבה. ישיבתנו נמשכה עד חצות. כאשר יצאתי בחברת אחד המשתתפים, ויקטור פּגן, היפנה את תשומת לבי לכך ששלושה אנשים עומדים ברחוב, וכאילו מצפים לצאתנו. — רואה אתה, אמר לי, בולשים אחרינו. ואמנם שמתי לב לכך כי שנים מן הבלשים המשוערים נפרדו מחברם והלכו בעקבותינו. לא רציתי לגלות להם את כתובתי והחלטתי לא לחזור הביתה. יעצתי לכגן להפרד ממני ואילו אני עצמי קפצתי לתוך החשמלית הראשונה שהזדמנה בדרכי. אחד הבלשים קפץ לתוכה גם הוא. עברתי לכניסה הקדמית של החשמלית, וברגע שהתקרבה לתחנה הקרובה, קפצתי ממנה חיש מהר תוך כדי נסיעה. זה מכבר, מתוך תחושת ספורט, למדתי לבצע בזריזות רבה קפיצות אלו, ותמיד הצלחתי בדבר. בחרתי בשניה בה רק החלה החשמלית לנוע, שניות ספורות לפני שתתקדם במלוא התנופה, באופן שהפרצוף שצריך היה לקפוץ אחרי היה בהחלט מסתכן בשבירת ראש. ואמנם, הבלש לא העיז לקפוץ אחרי. בפנה פניתי לרחוב אחר, וכאשר נוכחתי לדעת כי איש אינו עוקב אחרי, הלכתי הביתה. כל הלילה, אחרי מאורע זה, הרהרתי בדבר אם עלי לנסוע לכנס או לאו. בעיקר הדאיגה אותי החרדה שמא יגלו בגללי גם את הכנס כולו; כי הייתי „מסומן" כפי שאמרו בשפת הגנבים. כיון שהבלש איבד את עקבותי דומה היה לי כי הסכנה חלפה. אחרי הרהורים נוקבים, החלטתי כי אוכל לצאת בנפש שקטה, ורציתי רק להתבונן יפה סביבי אם לא בולשים אחרי.

בגלל ההלשנה של ויקטור כגן, ידע מינהל הז'נדרמים כי קבלתי מינוי להיות ציר בכנס, וידע אפילו את תאריך צאתי; אולם הם לא ידעו היכן בדיוק

במוסקבה ייערך הכנס; גם אני לא ידעתי זאת. על כל אלה נודע לי כבר אחרי המהפכה, כאשר בשנת 1918 בהיותי בתפקיד מפקח על ארכיון המהפכה, קראתי את כל „המיסמכים" הקשורים בציונות.

הכתובת שנתנו לי היתה זו של דירת סטודנט בשם סמילנסקי[22]), שם יכולתי ללון וגם לקבל הוראות על מיקום הכנס. הז'נדרמים שלחו אחרי בלש. תחילה לא שמתי לב לכך בכלל. אך למעשה נסע עמי בקרון רכבת אחד עד חארקוב, ומשם שיגר מברק למינהל המשטרה באודיסה. באותו מברק הודיע כי „הכל בסדר" וכי הוא מתלווה אלי. בחארקוב התעכבתי לשעות מספר כדי להפגש עם קבוצת סטודנטים ציונים. פלוני בשם פיאסטצקי, שלעולם לא הוספתי לראותו, ארגן אסיפה קטנה והבטיח להקים קבוצה של „החברה". הבלש שלי כנראה איבד את המגע עמי, כי חשב — כך אני משער — שירדתי מן הרכבת לרגעים ספורים בלבד. לא נסעתי במישרין למוסקבה, כי לא היתה לי שם זכות ישיבה, ולא חפצתי להגיע בלילה. לא היה לי נעים להטריח את משפחת סמילנסקי, שאז טרם הכרתיה, וכמובן שלא יכולתי ללון במלון: הייתי מסתכן בגירוש ממנו. בשנת 1915 כבר היה מותר ליהודים להתגורר בעיירה פודולסק, ליד מוסקבה, ורבים נשארו שם ללון. נכנסתי לאיזה בית כפרי ששם נתנו לי מיטה ללינת־לילה. זכור לי איך סבלתי עינויים ממספר אינסופי של פשפשים, ששרצו באותה מיטה ולא הניחו לי לישון. פתאום שמתי לב לכך שלאותו החדר נכנס פלוני בעל זקן אדמוני, אדום ממש. מבטי נתקל באותו זקן והבחנתי כי הוא היה צבוע. ואחר כך גיליתי גם כי הזקן היה מודבק. תשומת לבי היתה כבר מרותקת, והסקתי את המסקנה כי הברנש אינו אלא בלש — העוקב אחרי. ואמנם, הוא ניסה מדי פעם לגלגל עמי שיחה; פעם שאל אם איני נוסע למוסקבה, אחר כך שאל אם אוכל להמליץ לו על בית־מלון, וכיוצא באלה. עניתי לו כי איני מכיר שום בית־מלון, וכי אני לומד במוסקבה באוניברסיטה (לבשתי מדי סטודנט). אמרתי גם שבמוסקבה יש לי, כביכול, דוד, והפסקתי את השיחה בתרוץ, שאני מאוד רוצה לישון.

בבוקר היו שתי רכבות למוסקבה: אחת מהירה בשעה תשע, ואחת „מאספת" בשעה תשע ורבע. על הרציף החל ה„אדמוני" שוב לפנות אלי בשאלות כדי לדעת באיזו רכבת אני נוסע. אמרתי לו: „בזו של תשע ורבע, היא זולה יותר". כאשר באה הרכבת המהירה, עמדתי לצדה במנוחה והעמדתי פנים של איש קורא עתון. וברגע בו זזה הרכבת המהירה, קפצתי חיש מהר אל הפתח, פתחתי את דלת הקרון שכבר היתה נעולה כמעט, ונכנסתי אל הקרון פנימה. הבלש שלי לא הצליח להשיגני בשום פנים, ונאלץ היה לצאת ברכבת הבאה.

הכנס נערך כמתוכנן בחודש אוקטובר ברובע שמעבר לנהר מוסקבה, בדירת פרסיץ, עסקן יהודי ידוע (חותנה של שושנה פרסיץ, לבית זלטופולסקי).

הכנס המוסקבאי של 1915 היה רב משתתפים ביותר. אם לא לחשוב את המיפגשים בוינה ולפני כן בהלסינגפורס, שנערכו מחוץ לרוסיה, היה זה הכנס הראשון של ציוני רוסיה, אחרי כנס מינסק בשנת 1902, שנערך על אדמת רוסיה. דנו בו, כזכור לי, בבעיות העבודה הארגונית והתרבותית, בהשתתפות בארגונים שסייעו למאמץ המלחמתי, ביחסים עם פלגים יהודיים אחרים. מובן כי דנו ב„אוריאנטציה" המדינית שלנו — כפי שהתבטאו אז — בקשר למלחמה. יושב־

---

22) סמילנסקי יעקב, **מפעילי הנוער הציוני במוסקבה**.

ראש הכנס ורוחו החייה היה המנהיג יחיאל צ'לנוב. את אוסישקין גירשו השלטונות מאודיסה בגלל אהדתו לתורכיה, והוא התגורר אז במוסקבה; ליתר דיוק התגורר בדירתו של י. א. ניידיץ', בסמטה הארמנית, אולם לכנס לא בא. הסיבה הרשמית להעדרו היתה כי בתור גולה מאודיסה ייתכן והיה נושא לבילוש וכך יכול היה למשוך את תשומת לבה של המשטרה לכל הכנס. חושבני כי הסיבה האמיתית היתה אחרת. אוסישקין תמך גלויות ב„אוריאנטציה גרמנית", ליתר דיוק, במגמה אנטי־רוסית, ואילו יחיאל צ'לנוב חשב כי ההסתדרות הציונית בתור כזאת צריכה לנהוג לפי קוו של נויטראליות קפדנית. כך חשב גם אוסישקין עצמו; אולם צ'לנוב נטה לצדן של מעצמות ההסכמה. בין שני המנהיגים של הציונות הרוסית היו גם חילוקי דעות אחרים, בהם שיחקה תפקיד מסויים גם התחרות אישית. אוסישקין, ללא ספק, לא רצה בתפקיד־מישנה בכנס, וזו היתה שגיאה, כי הכנס נערך במוסקבה, וכל הציונים של הצפון, כולל יושבי פטרבורג ומוסקבה, הלכו אחר צ'לנוב, וחשבוהו למנהיג הציונות הרוסית, ולבעל מעמד בלתי מעורער בתור כזה; ואילו אוסישקין „מלך" באוקראינה, אשר לא היתה מיוצגת בכנס אלא במספר קטן מאוד של צירים. אילו היו מתגלים בין שני המנהיגים חילוקי דעות מדיניים, הרי רוב משתתפי הכנס היו נוטים לקבל את עמדתו של צ'לנוב. אוסישקין העדיף, כפי הנראה, שלא לסכן את הפרסטיז'ה שלו ולהמנע בכלל מהשתתפות. ואמנם, צ'לנוב ליכד סביבו מספר מכריע של צירים. אף כי באופן אישי היה נוטה ל„מעצמות ההסכמה" (צ'לנוב היה חבר בועד המרכזי של המפלגה ה„קאדטית" — היינו, הדמוקראטית־חוקתית הרוסית) הרי נקודת השקפתו המליצה בפני ההסתדרות הציונית הרוסית על דרך מתונה ובפני מוסדות הציונות העולמית על „נויטרא־ליזם". השקפה זו ליכדה סביבה רוב מכריע. הופעתי להגנת עמדותיו של ז'בוטינסקי, שמצאה הד אוהד רק בקרב קבוצה קטנה של נוער. אלכסנדר גולדשטיין, שהיה אז עורך־דין צעיר ונואם מזהיר, חבר הועד המרכזי ואחד ממנהיגי „ראזסבית" נשא נאום שבו נקט סגנון פסקני למדי; הוא תקף את ה„אקטיביזם" של ז'בוטינסקי, והכנס — שקבל את ברכתו ואת אהדתו של צ'לנוב — הלך אחריו.

אחרי הכנס במוסקבה נסעתי לפטרוגראד, לפי הזמנת ידידי אברהם אידלסון „לשם תעמולה". הייתי צריך להופיע באסיפת סטודנטים יהודים של המוסד לפסיכו־נוורולוגיה. הייתי נדהם כשנוכחתי לדעת באיזו חרות הופיעו אז נואמים באסיפות סטודנטים בבירה. האוניברסיטה שמרה בקנאות על עצמאותה: המשטרה לא זכתה לדריסת רגל בבניני האוניברסיטה, ואסיפות הסטודנטים נערכו בתנאים של חופש דיבור מוחלט. התפלמס נגדי איש משורות „פועלי־ציון", דומני כי שם משפחתו היה פרידלנדר.

בדירתו של אידלסון נערכה ישיבה מורחבת של „החבר" בפטרוגראד, ואידלסון ואנכי מסרנו להם דין־וחשבון על תוצאות הכנס המוסקבאי. שהותי בפטרבורג ערכה שלושה ימים, והייתי שם בפעם הראשונה בחיי; הכל עשה עלי רושם עז ביותר. שם הרגשתי בקרב הנוער רוח של חרות, והלך־נפש של אופוזיציה גלויה לשלטון הצאר, אשר לא ניתן לי להרגישו באודיסה. במוסקבה לא היה לי מגע עם איש מלבד משתתפי הכנס, ולא יכולתי להביע כל דעה על הלך הרוחות במוסקבה. אולם בפטרבורג, שם נפגשתי עם סטודנטים רבים, הרגשתי מיד באקלים נפשי חדש לחלוטין ברוסיה.

במצב רוח זה ותחת רשמים אלה שמתי פעמי חזרה לאודיסה. הרכבות היו אז דחוסות תמיד עד אפס מקום. לא היה לי מקום־ישיבה. יחד עם נוסעים אחרים

הצטופפתי בעמידה בבית־הכבוד. נרדמתי בעמידה, ואילו בבוקר, בקרבת קיוב, גיליתי כי גנבו ממני את התיק עם כספי, ועם כרטיס הרכבת. נשארתי בלי פרוטה בכיס. לא יכולתי להמשיך את נסיעתי ללא כרטיס, והרכבת בה נסעתי צריכה היתה להמשיך בדרכה לאודיסה במשך למעלה מיממה. ירדתי בקיוב והלכתי אל לשכת ועד העזרה היהודי. שם הכרתי אדם נפלא, יונה גרינפלד[23], שלאחר זמן מילא תפקיד חשוב בחיים המדיניים היהודיים ובקרב הציונות באוקראינה. אם־כי לא הכיר אותי בכלל, קיבל את פני בלבביות, נתן לי גמילות חסד של מאה רובלים, והעניק לי עידוד רב במצב רוחי הירוד.

ו.

ב־15 באוקטובר, בצהרים, חזרתי לאודיסה. היה יום סתיו קריר. היה לי רק פנאי לברך לשלום את הורי ואת אחיותי, לאכול ולרוץ לאוניברסיטה. בדרך פגשתי בחבר מאנשי „החבר"; הוא שמח לשובי ובישר לי בחגיגיות: מה טוב שנפגשנו. דווקא הערב יש אסיפה כללית של „החבר". אנו מצפים לך זה מכבר. בתכנית: הרצאה על פעילות „החבר" מאת יעקב גרנובסקי, והרצאתך על הכנס במוסקבה. אתה חייב לבוא!

— טוב, בסדר, עניתי לו.

האסיפה צריכה היתה להתקיים מחוץ לעיר, בדירתה של אחת החברות שלנו. שמה היה ביאטריצ'ה יוקלזון. היא התגוררה עם הוריה בחוילה נפרדת, שהיתה רכושם. חברי הסביר לי כי מבחינה מחתרתית „זה נפלא". אם תופיע המשטרה נראה אותה מן החלונות. נוכל להעניק לאסיפתנו אופי של נשפיה עוד לפני שהמשטרה תעלה במדרגות. החברים שברשותם סמוקינג, יבואו בלבוש זה באופן שהשוטרים לא יוכלו לפקפק בכך שאמנם נערכת כאן נשפיה... אני מצאתי כי אמצעי הזהירות טובים מאוד, והלכתי לאוניברסיטה כדי להוודע על מצב שעורי ההיסטוריה ויתר הלימודים, שמהם נעדרתי קרוב לשלושה שבועות. האזנתי להרצאות, החלפתי שיחת רעים עם חברים, והלכתי לסעוד את לבי בנקניקיות וינאיות עם בירה; מטעמים אלה מצאתי במרתף „גאמברינוס" המפורסם מסיפורו של קופרין, צעדים מספר מבניני הפקולטה; אחר כך, מבלי לסור הביתה, נסעתי לאסיפה. הנסיעה לשם היתה בחשמלית. כאשר נכנסתי לקרון, התפלאתי לראות כי לאחד מקרונות אותה חשמלית נכנסה קבוצה די גדולה של שוטרים. אם־כי באותן השנים היה זה מחזה יום־יומי למדי, בכל זאת שאלתי את עצמי בערנות: אולי מטרתם אינה אלא בית משפחת יוקלזון? כשהגעתי למקום האסיפה, קראתי הצדה את יאשה גרנובסקי ולחשתי לו כי פלוגת משטרה ירדה באותה תחנה בה ירדתי אנכי, וכי הענין בכלל אינו נושא חן בעיני. גרנובסקי לא נבהל והשיב לי: אַל תספר לאיש, כי תהיה בהלה וכולם יברחו. אני אבקש להגיש תה כדי לביים מסיבה. כך אמנם עשו. הסתכלנו בחלונות. לא נראה דבר חשוד, לא ראינו כל דמות חשודה. לא עלה על דעתנו כי השוטרים יכולים לשבת במארב, כדי ללכוד את כל המוזמנים. הסבנו בחדר האוכל מסביב לשלחן גדול, עליו הוגש התה עם ריבות ועוגות; באותה התקופה היה זה כיבוד ביד נדיבה, כי אספקת המזון היתה כבר מוגבלת למדי. האסיפה הותאמה ליום הולדתו הראשון של החוג

23) גרינפלד יונה (בילאיה צרקוב 1883 — ת"א 1953). מזכיר ההסתדרות הציונית בקיוב בעת ההיא. ממיסדי צ. ס. עלה לארץ־ישראל (מפולין) ב־1936.

הציוני הספורטיבי למשחק טניס. גרנובסקי פתח את האסיפה והחל בהרצאתו. הוא לא הספיק לבטא אלא משפטים ספורים, והנה פתאום נפתחה הדלת ובפני מבטינו הקפואים מתדהמה ניצב הפולקובניק קאראולוב הידוע לי, בלווית פקדים, מפקחים וגדוד שלם של שוטרים, כולם במדים ובמגפיים; קצין המשטרה פרץ לחדר האוכל עם אקדח ביד הימנית המורמת וציווה בזעקה: „לקום! ידים למעלה! אף מלה! לשתוק! להשיב רק על שאלות!"

היינו כשלושים נפש, וגם מספר השוטרים היה בערך כזה. מובן כי צייתנו; קמנו, הרמנו ידים.

— מה קורה כאן? שאל קאראולוב.

— נשפיה לציון שנה לייסוד חוג ספורטיבי למשחקי טניס — ענה בשלווה מוחלטת גרנובסקי, שעם זאת החוויר.

— יש לכם רשיון לעריכת אסיפה?

— יש רשיון לפעולות החוג. האם כדי לחוג יום הולדת דרוש רשיון מיוחד? — השיב באותו השקט גרנובסקי — ראה נא, רבים מאתנו לבשו סמוקינג!

— זה שום דבר, — ענה בארסיות קאראולוב, — בסמוקינג אפשר גם לתלות אדם (הערה זו היתה רמז להוצאתו להורג של בוגרוב, אשר רצח את השר בממשלת הצאר, סטוליפין. הוא נאסר אחרי ההתנקשות בתיאטרון שלשם הגיע לבוש סמוקינג. בלבוש זה נשאר במשך כל ימי מעצרו וגם הובל לגרדום באותו סמוקינג).

אחרי הערה זו תלש קאראולוב מכיסו גליון נייר, והחל לקרוא בשמות.

— פישר יוסף כאן?

— כן, עניתי, הייתי נדהם מכך שקאראולוב כנראה ידע שעלי להיות שם באותו הערב.

— גרנובסקי יעקב? גנדלמן? קרצמן? יסקי יפים? ברשימתו הופיעו רוב השמות של המשתתפים, אם כי לא כל השמות.

קאראולוב קרא לאטו את השמות והתבונן במבטים חדים בפניו של כל איש ואיש מאתנו. כאילו היה משווה את הפנים לתצלום, ואולי באמת הכיר אותנו לפי תצלומים. בזמן שהתרחש כל אותו טקס, נזכרתי כי בכיס הצדדי של חליפת המדים שלי, מדי הסטודנט, ישנו הנוסח של כל ההחלטות של כנס מוסקבה, וגם נוסח הרצאתי. הספקתי לנסח אותה במרתף גאמברינוס.

החלטתי לזרוק את אלה מתחת למזנון־עץ שלידו עמדתי; אולם איך לבצע זאת כשהידים צריכות להיות למעלה וכאשר השוטרים עוקבים בעינים מלוכסנות אחרי כל תנועה ותנועה של הנעצרים? היה גם ברור כי אחרי קריאת השמות יתחילו בחיפוש אישי אצל כל אחד מאתנו, אצלי ימצאו את ההחלטות, יגלו על־ידי כך את קשרי עם הכנס המוסקבאי, ויתחילו לחקור ולדרוש כדי לדעת מה קרה שם, ינהלו חקירה... כל המחשבות הללו עברו ביעף מסחרר בראשי, ופתאום הבזיק במוחי רעיון: צריך לעורר בלבול ומבוכה, ולהשתמש בכך כדי לזרוק את הניירות מתחת לאותו מזנון שלידו ניצבתי. על־ידי עמדה נערת סימפטית וצעירונת, חברת „החבר", רעיה קובילבקר. לחשתי לה לאוזן: רעיה, „תסדרי" התעלפות! לא עברה דקה והיא השמיעה זעקה היסטרית מחרידה וצנחה ארצה, בהעמידה פני מתעלפת. היא עשתה זאת באמנות של שחקנית תיאטרון מוכשרת. מובן כי פרצה מבוכה עצומה; כולם הורידו ידים; מישהו רץ להביא מים, אחרים החלו להרים את הנערה המסכנה ולנסות להשיב לה את רוחה. במשך כל הבולמוס הזה

הוצאתי בשקט רב מכיסי הצדדי של מעיל המדים שלי את נוסח ההחלטות, זרקתי את הנייר ארצה וברגל דחפתיו אל מתחת לרהיט. איש מבין השוטרים הרבים לא הרגיש בכך. כולם היו עסוקים ברעיה קובילִיבקר. החברים שלא ידעו מה הענין, הופתעו מן השקט והאדישות שלי לגבי הנערה המתעלפת. כבר בבית הכלא ספרתי להם כי כל הענין היה מבוים, אבל גם אז הסתרתי מהם כי בחולצתו של יוקלזון מתחת למזנון נמצאות ההחלטות הסודיות של כנס הציונים הסודי במוסקבה.

כאשר שקטו הרוחות החל חיפוש אישי אצל כל אחד מאתנו. באחת אחרי חצות נגמר הכל. אחרי קריאת שמות בשנית, הכריזו על מאסרנו והובילו אותנו במשאית משטרתית סגורה; עוד משנת 1912 כאשר נאסרתי לראשונה, — בפרשת ההסתדרות הציונית של תלמידי הגימנסיות — היה ידוע לי אותו מרכז המשטרה „אלכסנדרובסקי", שלשם הכניסו אותנו. נדחסנו לחדר גדול, כעין חדר המתנה. עם קירות אפורים ורטובים; סרחון של טבק זול מילא אותו חדר. החלה חקירה מוקדמת — שם, שם משפחה, כתובת, שנת לידה. את החקירה ניהל ניצב, שסביבו עמדו במספר רב מפקחים ושוטרים. השעה היתה מאוחרת, זמן רב אחר חצות. לשוטרים היו פנים קודרות, נסוכי שינה, אם־כי רגילים היו לתורנויות־לילה. הופעת קבוצה של שלושים בני־נוער, בתלבושת סטודנטים, בסמוקינגים ובשמלות־ערב, עשתה אפילו על ציבור שוטרים זה רושם של מאורע מיוחד. אחד המפקחים, בשם מיקיטינסקי, לא הסתיר את מצב רוחו העגום, והשמיע בקול רם הערה ארסית: בטח התיעצתם איך לבוא לעזרתה של גרמניה! מכירים אתכם, מכירים!

באותה התקופה היה נהוג בחוגים ריאקציוניים „לפברק" האשמות נגד יהודים בבגידה במדינה, וזאת בקלות שעברה על כל המשוער. ההערה ששמענו עוררה אצלי הרהור על כך שאולי ירצו „להדביק" גם לנו פרשה שכזו, — כפי שאומרים בלשון הגנבים. משום כך, כאשר קלטתי את הערת המפקח, פניתי אל הפקיד שניהל את החקירה, ודרשתי לערוך פרוטוקול, ולהכניס בו את הערת המפקח שנעשתה בנוכחות עדים, וכן לרשום את שמותיהם של אלה. אמרתי כי רוצה אני להגיש משפט־דיבה, כך בפירוש אמרתי לפקד, כי המפקח מיקיטינסקי האשים אותנו בבגידה במדינה. שיופיע בפני בית־משפט וינסה להוכיח את צדקת ההאשמות שהטיח. הכרזתי עשתה רושם של פצצה. הפקד סירב לכתוב פרוטוקול, והכריז כי לא היתה זו אלא הלצה, וכי המפקח מיקיטינסקי לא חשב זאת ברצינות. המפקח עצמו נדהם כששמע את ההצהרה, ואילו כמה מחברי, שנבהלו כהוגן, החלו להפציר בי שאוותר על כוונותי; אולם אני דרשתי בעקשנות שייעשה פרוטוקול. ראינו כולנו עד כמה המשטרה הוכנסה במבוכה על־ידי דרישתי החצופה. הם נעשו מגומסים ביותר.

ברוסיה הצארית היה המשפט — משפט, השופטים היו כמעט תמיד אנשים בעלי נטיות ליברליות, והמפקח הבלתי זהיר עלול היה בקלות להפסיד במשפט. המפקח שהפליט אותו משפט־ביש, התחיל בסופו של דבר לגמגם משהו, ולהגיד כי כלל לא חשב אותנו לבוגדים במולדת, אלא רק התלוצץ. כמעט כל החברים החלו לשכנע אותי כי „לא צריך להתגרות במשטרה". המפקח התנצל ואני ויתרתי.

למחרת בבוקר שלחו תשעה מאתנו לבית הכלא. לא כולם היו חברי הועד. אתי יחד נלקחו יעקב גרנובסקי, יסקי, קובילִיבקר — סטודנט לרפואה — וול. גנדלמן, עורך־דין, סטודנט לרפואת שיניים קרצ'מן, ועוד שלושה איש שאת שמותיהם איני זוכר. שלחו אותנו לאגף „המדיניים" והושיבו בכוונה את כל אחד

מאתנו עם אדם זר, בתאים לשני אסירים. נפגשנו כולנו בעת הטיול בבוקר ובערב. כל טיול נמשך רק רבע שעה אך אפשר היה להחליף רשמים. עד מהרה יצרנו גם קשרים אחרים. התחלנו להעביר ידיעות קצרות בעזרת דפיקות; היות והיינו כולנו שכנים לא היה זה קשה. האסירים הפליליים, שעבדו בנקיון, העבירו ברצון פתקים, תמורת סיגריה.

במשך ימים ארוכים ציפינו לחקירה ולא הצלחנו להבין מדוע לא החלו בה. קיוינו כי אחרי החקירה ישחררונו, כי לא היו נגדנו שום הוכחות מלבד עובדת עריכת אסיפה ללא רשיון. בעת החיפושים האישיים ובעת החיפושים שנערכו בבית כל אחד מאתנו, לא הצליחו למצוא שום דבר „מכתים". כך מסרו לנו ההורים, שקבלו רשות להתראות אתנו, דרך רשת הברזל של בית הכלא. אך בכל זאת לא קראו אותנו לחקירה. מחשבה אחרת, שדיכאה אותנו, היתה הוודאות שנפלה כאן בגידה. איך אפשר היה להסביר אחרת את העובדה כי הסרן קראולוב בא עם רשימה מוכנה של המוזמנים לאסיפה? עברנו על שמות החברים שהוזמנו לאסיפה ולא הופיעו. היו אחדים, וכולם היו אנשים שקשה עד למאוד היה לחשוד בהם. ולבסוף, בתחילת חודש דצמבר, הופצה בכלא שמועה כי הגיע לבית־הסוהר סרן משטרה ביאליצקי, אשר לדברי קרובינו טיפל בפרשה שלנו. החלו לקרוא לנו, שנים־שנים, אך את כל אחד חקרו בנפרד. עלי להודות כי גם אני וגם כל חברי הופתענו מאוד מן החקירה, וליתר דיוק היתה זו הפתעה נעימה. החקירה היתה זהה ושגרתית וכל אחד נשאל אותן השאלות ממש. הכל הסתכם בהאשמה בהשתייכות לארגון בלתי־חוקי של סטודנטים ציונים, „החבר", שהעמידה לה כמטרה את הפלת המשטר הממלכתי. הכחשנו את השתייכותנו לארגון. עמדנו על כך כי נתאספנו רק לשם נשף תמים, כדי לחוג יום הולדת ראשון לחוג ספורטיבי שפעל באופן חוקי. לא רק החקירה אלא גם התשובות היו שגרתיות. לא שאלוני מלה על נסיעתי למוסקבה, או על הכנס. אך על כל אלה ידע מרכז המשטרה את כל הפרטים, כפי שנודע לי לאחר זמן.

היינו כולנו מופתעים ומרוצים, וסבורים כי כל הענין יסתיים מהר וכי ישלחו אותנו לשלום, מחוסר הוכחות. ביאליצקי נהג בנו בנימוס קר ושאל במתכוון אם מרוצים אנו מן היחס. ענינו כי יחס שלטונות הכלא אלינו היה קורקטי, וזה היה גם נכון; קבלנו מלבד המזון הרגיל של הכלא גם „חבילות" מן הבית, וגם ספרים לקריאה. הבענו רק את המשאלה שירשו לנו לדור בתא עם חבר מחברינו, ולא עם איש זר. בקשה זו נתמלאה. חברי לתא היה תחילה פלוני בשם גמשיאביץ, יהודי זקן מאיזו עיירת־גבול בסאראבית בקרבת איזמאיל. האשימוהו ב„בגידה במולדת". הוא כבר ישב ששה או שבעה חודשים ללא חקירה, ולדבריו לא היה צל של יסוד להרשעה. איש זה שעמם אותי במשך שעות ארוכות בסיפוריו, הפריע לי לקרוא (ואני קראתי בכלא הרבה) וכל העת התוודה בפני על היותי חף מכל פשע; הוא היה מספר על כל מחלותיו, וגם דיבר ללא קץ על בתו. בגילוי־לב וללא היסוס הציע לי לשאת אותה, וגם הבטיח נדוניה נכבדה. כנראה שהיה זה זקן בעל נכסים, אך תמים ופרובינציאלי להפליא. שכנותו הכבידה עלי מאוד. הזקן סבל גם בנפשו וגם בגופו. הוא ישב עוד כמה חודשים ואחרי חקירה שוחרר, מבלי שינהלו כל תהליך משפטי נגדו. הוא באמת היה אחד הקרבנות החפים הרבים של שרירות הלב האדמיניסטרטיבית בתקופת המלחמה.

הושיבוני בתא אחד עם פימה יסקי (שהיה לאחר מכן לד"ר חיים יסקי, מנהל „הדסה" בירושלים, שהלך לעולמו באורח טראגי בעת מארב שטמנו הערבים

לקבוצת רופאים יהודים). ואמנם נשמתי ביתר רווחה. יסקי היה חבר מצוין, אדם נעים, נוח ובעל רגש טקט מפותח. אתו היה קל מאוד לשבת יחד. הוא היה אחד השכנים הנדירים לתא, שאתו לא היו מריבות. כל יתר השכנים לתא חיו בקושי רב בצוותא, ואילו עמו היה קל מאוד להתגורר, בגלל אופיו הוותרני והרך. נשאר לי זכרון טוב מאוד משכנותי עמו בכלא. הנעים ביותר היה כי אפשר היה לשוחח עמו על בעיות שעניינו את שנינו ואפילו זעזעו אותנו. היה זה חבר שעמו נוצר יחס הדדי של אמון מוחלט, שהיה מעניין גם לפטפט עמו; אך הוא גם הרגיש וחש מתי מוטב לשנינו לשתוק. זו תכונה יקרת־ערך בכלא ושכני הקודם לא הבין זאת כלל.

נשארתי בחברתו של יסקי כחודש. באמצע דצמבר שחררו ששה מאתנו ונשארנו בכלא שלושה — י. גרנובסקי, א. גנדלמן ואנכי. נעשה לנו ברור כי לשלושתנו מצפה גורל מיוחד.

בסוף דצמבר מסר לי אבי בעת ביקור בכלא, שגם אותנו ישחררו בקרוב, אך ישלחו את שלושתנו בדרך אדמיניסטראטיבית לסיביר. היו משחררים אותנו מיד, אך צריכים אנו לחכות לבואו לאודיסה של הצאר ניקולאי השני.

הצאר הגיע, אם איני טועה בשני בינואר 1916. ערב בואו נתמלא הכלא במספר עצום של כל מיני „אלמנטים חשודים"... זה היה אמצעי של מניעת התנקשות באישיות הוד מעלתו הקיסר, או למניעת הפגנות בלתי רצויות. למחרת צאתו, בשלישי בינואר, הודיעו לנו בבוקר: לארוז את החפצים ולהתכונן לשחרור.

כאשר נפתחו לרווחה שערי הכלא, שהיו כבדים ומכוסים ציפוי של ברזל, חיכה לי ברחוב אבי. בכלא גידלתי זקן גדול ואדמוני, והייתי דומה לאבי. ואילו בזקנו של אבי ראיתי לראשונה חוטים לבנים. הוא היה בן 47 שנה בלבד, אך הצוו על גירושי לסיביר עשה עליו רושם כבד מאוד. הוא סבל בנפשו ובגופו. הייתי בשנה השלישית של לימודי באוניברסיטה; לא היה לאבא כל ספק שיגרשוני מן האוניברסיטה, והוא הצטער צער רב על הקאריירה ההרוסה, ואילו אמא תארה לעצמה את סיביר בתור משהו זוועתי בהחלט; בעיני רוחה היתה זו ארץ של נדונים לעבודת פרך ושל אנשי פשע איומים. שלוש אחיותי הצעירות הגיבו אחרת. הן היו גאות מאוד על כך כי אחיהן היה „גיבור", אסיר מדיני. אך יותר מכל ענין אותן הזקן; הן התלוצצו כל העת אודותיו ודרשו בתוקף שאפטר ממנו. כי זקני היה אדמוני ועשני „קשיש". היות והייתי נחפז לבקר אצל נערה סטודנטית, שמצאה מאוד חן בעיני (אגב נעשתה כעבור שלוש שנים אשתי), שמעתי לעצת אחיותי.

אבא סיפר לי שעוד לפני חודש ידע מה מצפה לנו. חנות הרהיטים שלו היתה בקרבת מרכז המשטרה, ומשום כך היו לו קונים רבים מבין קציני המשטרה. לאחד מהם עשה הנחה גדולה מאוד בעת רכישת רהיטים („כמעט ומכרתי חינם" אמר אבי לא בלי צער). כשסיפר לו על כך שהבן נפל בפח, אמר כי אני „צעיר מהוגן ושומר־חוק ביותר" ושהיה כאן, כנראה, קשר כל שהוא נגדנו, כי אנו פשוט מאוד חובבי ספורט. האם אי אפשר להושיע? הקציין הבטיח להתעניין, וכעבור יומיים חזר. הוא הסביר שלא יוכל לעשות מאומה, כי הענין הועבר לבירה ומינהל המשטרה באודיסה יפעל לפי הוראות מרכז המשטרה. לא יעשו משפט, כי אין הוכחות בנמצא, שישכנעו את בית־המשפט. אך לפי ידיעות בלתי רשמיות, אמר הז'אנדרם, הרי בנך מנהיג של סטודנטים יהודים. משום כך יגרשו אותו לסיביר. בדרך אדמיניסטראטיבית, יחד עם חבריו, ולכל תקופת המלחמה. הוא הסביר

לאבי, שאין זה צוו גלות לצמיתות וגם לא עבודת פרך, אלא גלות אדמיניסטרא־טיבית, יקבע לנו מקום מגורים בנפת אירקוטסק, שם נוכל לחיות בחופש גמור. אך בהשגחת המשטרה.

— מה אתה מיעץ לי לעשות, בכל זאת? שאל אבי. האמנם אין כל אפשרות לעזור?

— רואה אתה — הסביר הז'אנדרם — אנו רק מציעים הצעות בדבר עונש. את ההחלטה הסופית מקבל הגנרל־המושל הצבאי אייבלב. הכל תלוי עתה בו. עליך למצוא גישה אליו... יכול הוא להשתמש בעונש קל יותר, או בכלל לחסל את הפרשה.

אבי הודיע מיד על שיחה זו לאביו של יעקב גרנובסקי, שריכז בידיו את כל המאמצים והטרחות להקלת מצבנו. פרשתנו עוררה התענינות רבה בחוגי הציבור היהודי, וגרנובסקי האב היה במגע עם עורכי־דין נודעים. מישהו לחש באוזנו כי הזמרת הידועה אז מאוד, איזה קרמר, מכירה אישית את הגנרל אייבלב ויכולה לבקש ממנו לקבלה לראיון. איזה קרמר הכירה את יסקי, ואמרה עליו כי הוא „נער יפה וחמוד" וכי מוכנה היא „לעשות את הכל" למעננו. ואמנם הצליחה להתקבל לראיון אצל הגנרל אייבלב. הוא היה איש עם צל של משב רוחות ליברליים. אפילו אחרי המהפכה בפברואר 1917 נשאר זמן רב מושל צבאי של אזור אודיסה. כי נהנה מאימונם של השלטונות החדשים. הוא היה אדם נוח לבריות וקבל את איזה קרמר ללא דחיות רבות. לפי עצת עורכי־הדין השתדלה — אם אי־אפשר יהיה לשחרר אותנו לחלוטין — להמיר את הגירוש לסיביר בגירוש מגבולות האזור של אודיסה; זה היה מאפשר לנו לדור באחת הערים בעלות אוניברסיטה, באזורים הפנימיים, כגון סאראטוב, ולהמשיך בלימודים.

הגנרל ענה שאילו היה זה ענין מקומי, היה נענה ברצון, אולם הפרשה הועברה לפטרוגראד והוא אינו יכול להפוך על פיהן את הצעות מרכז המשטרה. בכל זאת שינה הצעות אלו בחלקן כי החליט לגרש לסיביר רק שלושה, ושחרר את יתר הששה. מלבד זאת הסכים הגנרל אייבלב לא לשלחנו בדרך של שלבים („איטאפים"), היינו, בקרונות־כלא, מבית־סוהר לבית־סוהר וכך מאודיסה ועד אירקוטסק, אלא לגרשנו ברכבות, כאילו היינו נוסעים פרטיים. הרשיון הזה היה מותנה בכך ששנים מבין ההורים יתלוו אלינו וישאו באחריות עלינו. כן הורשה לנו לשהות שבועיים בבתי הורינו. בהיותנו חופשיים, כדי שנוכל להתכונן לנסיעתנו לאירקוטסק, מקום גלותנו.

באותם שבועיים שהוקצו לנו כ„חופש", השתמשנו כמובן כדי להבטיח את המשך עבודתו של „החבר". החלטנו להגביר את אמצעי הזהירות ולשפר ככל האפשר את המחתרתיות.

לא נערכו בחירות לועד. נתמנה ועד זמני ובראשו ש. יענקלביץ, (הוא ש. יעקבי, עסקן ידוע של התנועה הרביזיוניסטית, שנפטר בלא עת זמן קצר לפני המלחמה), יוסף טרוצקי ואחרים. יחד עם זאת נסינו במידת האפשר לברר מי בסופו של דבר בגד בנו ומסר אותנו. ויקטור כגן ראש „צעירי־ציון", שהיה מוזמן לאסיפה בבית יוקלזון אך לא הופיע שם בגלל סיבה סבירה כל שהיא, טען כי מסר אותנו ברנש בשם ג. שנאסר לא מכבר בפרשת נוער לומד משורות ה„אס־ארים" (סוציאליסטים מהפכניים). הוא טען כי גם את אלה מסר. מה שלא היה ידוע לו בכלל, היתה העובדה כי הכרתי אותו ג. אישית; אני גם שמרתי על יחסי האישיים הטובים עם ארגון הנוער ה„אס־ארי" באודיסה. לאחר ששמעתי

את גירסתו, סרתי אל עורך־הדין הצעיר ו. ל. סלונים, שהיה אחד העסקנים החשובים של ה„אֶס־אֶרים", וכן פניתי אל אחיו מארק; לחוגו הפרטי הייתי שייך לפני שנתיים, והמשכתי לבקר אצלו מעת לעת. היו בינינו יחסים מלאי ידידות ואימון הדדי. ספרתי להם על גרסתו של כגן. הם הדגישו, וגם שכנעו אותי, כי היתה זאת גרסה כוזבת.

ראשית, מאז שנת 1913 לא היה כל מקרה של הלשנה ורדיפות בעקבותיה בקרב הנוער הלומד באודיסה, השייך לשורות ה„אֶס־אֶרים", וגם ג. לא נאסר כלל; ושנית, משוכנעים הם בכך כי אותו ג. אדם הגון הוא. הייתי מתיחס באמון מלא להוכחותיהם, גם משום שאותו ג. לא ידע מאומה על פעולות „החבר", וכבר מסיבה זו לא מסוגל היה למסור עלינו מאומה. הבוגד היה אדם „משלנו" אשר מסר לקאראולוב רשימה של חברי „החבר". זה היה ברור לנו בתכלית. הגרסה של כגן עוררה בי ספקות ביחס להגינותו האישית. לפני צאתי בקש ממני אחד מחברי ארגוננו, סרולביץ, תלמיד הגימנסיה של רפופורט לסור אליו. בשיחה גלויה וכנה אמר לי כי האדם היחידי אשר מסר אותנו היה אותו ו. כגן. כגן ידע על האסיפה, על משתתפיה, ולא בא. לדברי סרולביץ התנהג בזמן האחרון בצורה מוזרה ביותר. כגן למד בגימנסיה שבה למדתי גם אנכי, אך לא סיים את לימודיו, כי השאירוהו בכיתה האחרונה לשנה שלישית. אף על פי כן נסע לפטרוגראד, והצליח איך שהוא להרשם למוסד הפסיכו־נוירולוגי; למעשה לא למד שם, חזר לאודיסה והתגנדר שם בכובע המדים של המוסד. הוא אינו עוסק בשום דבר מוגדר, אמו עניה, אך יש לו, מי יודע מנין, כסף. הוא טען כי נתן שעורים פרטיים, אך איש לעולם לא ראה ולא הכיר את תלמידיו. נוסף על כך ראוהו לילה אחד צונח על ספסל ברחוב ופורץ בבכי מר ללא סיבה — כאילו נתייסר יסורי מצפון. סרולביץ היה משוכנע כי כגן סוכן פרובוקטור... אין הוכחות ישירות, אמר, אך יש להזהר ממנו.

הייתי נרגש מאוד מסיפורו זה.

למחרת יצאנו שלושתנו בלוויית שני אבות — מ. גרנובסקי ו־ו. גנדלמן, לאירקוטסק.

בדרך ספרתי לחברי לגירוש על שיחתי עם סרולביץ. הם היו מוכי־תדהמה לא פחות ממני. הענין התברר כעבור חדשים אחדים. כאשר אחרי צאתנו נאסר משה קליינמן, יושב־ראש הועד האזורי. קבלנו מכתב מבתו בו רמזה לי על בגידתו של ו. כגן. קליינמן גילה זאת באופן פשוט ביותר. הוא שמר בועד העזרה לקרבנות מלחמה יהודים את הארכיון של ההסתדרות הציונית. כאשר אסרו אותנו פחד מ. קליינמן מחיפוש והטיל על ו. כגן להחביא את הארכיון. אמנם הארכיון לא נפל לידי המשטרה, אך בעת חקירתו נדהם מ. קליינמן מן העובדה שהחוקר המשטרתי היה בעל ידיעות מדויקות ביותר על הפעולה הציונית במקומות שונים בדרומה של רוסיה — הוא ידע שמות, כתובות, ושורה של פרטים שאפשר היה לקבל רק מאדם שלרשותו עמד ארכיון הועד האזורי. לקליינמן, שלא ידע מאומה על הספקות שלנו, נעשה ברור כי המודיע הזה של המשטרה לא היה אלא כגן. ואז מסר על כך לבתו דרך רשת הברזל של הכלא בעת פגישה עמה, והיא מסרה על כך ליענקלביץ, שהיה בן־דודה. יחד עם חברים אחרים הודיע האיש לכגן שבגלל מצב המלחמה הוחלט לפזר את „החבר" ולהפסיק כל פעולה ציונית. כבר אחרי פרוץ המהפכה, כאשר חברי הועדה המהפכנית החוקרת גילו את שמות סוכני המשטרה, מצאו את שמו של כגן, שכינויו היה „קרזוט". בתיקי

מינהל המשטרה בררתי כי אותו „קרזוט" היה מקבל ששים רובל לחודש, ועבד בקביעות מאז שנת 1914. כדי להקל על עמלו סדרו לו הז'נדרמים דחייה של שרות צבאי, בתרוץ שהוא כביכול סטודנט המכון הפסיכו־ניורולוגי.

הוא מסר אותנו ומסר גם את קליינמן, ובשנת 1916 הכין פרובוקציה מתועבת עוד יותר. בחוגים שלנו החלו אותה עת להרהר בהגנה עצמית, כי התבוסות בחזית והנסיגה של הצבא הרוסי יכלו — כך חששו אצלנו — להביא לידי פוגרומים. כגן שמע על כך, באוזן אחת, ואפילו, כי מכינים יצירת ארגון לוחם... הידיעה הכוזבת על „פיזור" כללי הפרייעה לו בביצוע איזו תכנית זדונית מיוחדת, שאותה הכין. מיד כשנודע רשמית כי אמנם היה פרובוקאטור, היינו, בימים הראשונים של המהפכה, נעצר כגן. אסרו אותו, בפקודת ועדת החקירה המהפכנית, הסטודנטים יסקי וקובליבקר. יסקי ספר לי כי כגן התנהג בצורה בזויה ופחדנית. הוא נחקר על־ידי עורך הדין צבילינג יושב־ראש הועדה. הפרובוקאטור בכה והסביר את התנהגותו על־ידי מצוקתו הכספית ופחדו מגיוס לצבא.

הפרקליט אמר לו: קח את המגבעת והסתלק הביתה. הוא הלך לו, ועקר לקיוב. שם חלה קשה והוכנס לבית־חולים. בחודש אוגוסט של שנת 1917, כאשר הייתי בפטרוגראד, קבלתי גלויה מאת חבר אחד מאנשי „החבר" ויגודסקי. הוא היה בקיוב וכתב לי כי נוכח ברגעיו האחרונים של הברנש. מדוע מצא ויגודסקי לנכון לבקרו בבית־החולים, לא אזכור. אולם הוא כתב לנו כי כגן, בעת גסיסתו, בקש רק דבר אחד: שישכחוהו לחלוטין. הוא מת משחפת.

ז.

דרכנו לסיביר, או ליתר דיוק לאירקוטסק, ארכה אחד־עשר יום. נסענו במחלקה שניה, בתנאים די נוחים. לדרך נתנו לנו הרבה מזון וממתקים, שקבלנו גם מקרובים וגם מידידים רבים שבאו ללוות אותנו לתחנת הרכבת. לא שלחו אחרינו שום בלשים. באנו לאירקוטסק בסוף ינואר. הקור היה עוקצני, 45—40 מעלות קור לפי ריאומיור. כולנו היינו עטופים בפרוות חמות, שהתקינו לנו עוד באודיסה. במלון הסיקו היטב, ובקלות רבה הסתגלנו לקור הסיבירי. האויר הסיבירי היה כמעט ללא תנועה וזה הקל על התאקלמותנו. כאשר עברנו את פנזה היה פחות קר (30—35 מעלות קור) אבל רוח עזה חתכה את הפנים, והיה קשה לשאת את הרוח המקפיאה.

החיים באירקוטסק היו לטעמנו. פגשנו שם חברה מתורבתת וסימפטית. היתה שם הסתדרות ציונית, שבראשה עמד עסקן ציבורי יהודי, בשם כץ. איש חביב ומסור במיוחד; ומאידך היו שם משכילים יהודים סוציאליסטיים. זכורה לי סעודת צהרים גדולה שארגנה גב' פריסמן בה נוכחו רפאל גוץ, אבקסנטיאב. ושורה שלמה של „אס־ארים" ידועים אחרים. כולם היו מופתעים מאוד על שממשלת הצאר מצאה לנכון להגלות לסיביר ציונים. הם טענו, כמו מר יופה בשנת 1912, שזה סימן לסופו המתקרב של המשטר הצארי. השתוממותם באה גם מזה שיעקב גרנובסקי, שטרם מלאו לו 21 שנה, נשאר נאמן לחוקי המחתרת שלנו וטען כי גרשו אותנו לסיביר בגלל השתתפות בחוג ספורטיבי בלתי חוקי למשחקני טניס; הוא חזר פשוט על הגירסה הרשמית. זכור לי כי לא היה מרוצה בכלל כאשר תקנתי את דבריו ואמרתי כי זה הכל מה שהצליחו להוכיח הז'נדרמים, אם כי למעשה אנו ציונים וגם חשדו בנו כי אנו עוסקים בפעילות ציונית בלתי־חוקית.

אולם אירקוטסק היה רק מקום שהות זמני לגבי הגולים. מכאן שלחו גולים למקומות שונים של סיביר המזרחית העצומה. שני האבות שבאו אתנו החלו כמובן קודם כל לטפל בשאלת מקום גלותנו האדמיניסטרטיבית. מי שהוא אמר להם שאפשר להשיג כי נשאר באירקוטסק, כי אין אנו גולים שנשפטו, אלא גולים באורח אדמיניסטראטיבי, וכי הכל תלוי במושל הכללי פילץ. החלו חיפושים אחר „דרכים ומגעים" מסוגים שונים. פנו לפיינברג, זקן שנחשב לרוטשילד של אירקוטסק בגלל נכסיו ובגלל השפעתו המקומית. היה לו שם של אדם טוב וסימפטי, אשר לעתים קרובות עזר לגולים. פיינברג קבל את שני האבות בלבביות רבה, הבטיח „להיוודע" ומסר כי אין תקוה לכך שהמושל הכללי פילץ ישאיר אותנו באירקוטסק. פנו לעורך־דין נודע בשם נאטושינסקי וגם מענין זה לא יצא מאומה. מלבד סכסוך פנימי שהיה מאוד בלתי־נעים בשבילי אישית. הסיבה לכך היתה נעוצה בכך שבקשתי מאת שני האבות לא לפנות אל נאטושינסקי, היות והייתי מצדד בחרם על יהודים שהתנצרו מחישובי קארירה. באודיסה ארגנתי ממש מיבצע נגד תופעה זו, שבשנות 1913 ו־1914 קבלה אופי המוני ומאיים. „החבר", אשר קבל עמדה זו, החרים בצורה הפגנתית סטודנטים מומרים, וחברי הארגון סרבו להושיט יד למומרים. הענין קיבל תכופות אופי פומבי ופעם היה לי על רקע זה אפילו משפט בוררות. נראה היה לי לבלתי מכובד בתכלית לבגוד בעיקרון זה למען תועלת אישית. הזקן גרנובסקי החליט כי איני צודק וכי מדובר על הצלתנו מגורל מר, וכי דבקותי בעקרונות גובלת בדון־קישוטיות. שני חברי היו במצב מאוד לא נוח. הם הסכימו לדעתי, אך לא רצו לגרום צער להוריהם.

היחסים שלי עם גרנובסקי הזקן, שהיו תמיד ידידותיים, ואפילו לבביים, נעכרו... אך הכל נגמר בשלום. אם־כי ההורים פנו אל נאטושינסקי, לא יכול היה לעשות מאומה. כך לא זכינו לשום תועלת מן ה„משומד" ושביתת־נשק מוחלטת השתררה ביניהם. גרנובסקי־האב הוכיח מרץ לא־יתואר וזריזות רבה מאוד בחיפוש „מגעים". נודע לו כי ההחלטה תלויה למעשה לא במושל הכללי פילץ אישית, אלא מפקיד בכיר של משרד המושל הכללי, בשם פטרוב, שהחליט לשלוח אותנו לצפון לעיר קירנסק; הוא היה, אם איני טועה, בתפקיד מושל; נאמר כי הוא „לוקח", וכי אפשר לדבר עמו. המתווך בענין זה היה יהודי בשם ב. אחיו של עתונאי נודע, עורך הבטאון הידוע של מפלגת ה„קדטים" „ריץ'". הסיכוי של גלות בקירנסק הפחיד אותנו. עיירה קטנה זו נמצאת כ־600 קילומטר צפונה מאירקוטסק, על נהר קירן. התחבורה, בדרכים או בנהר, היתה מסובכת ובלתי סדירה. מי שנקלע לשם היה מנותק לחלוטין מאותו עולם שעמו היינו קשורים. ב. אמר שאם לתת לפטרוב 500 רובל, ישלח אותנו לניז'ניאודינסק, עיר אזורית קטנה השוכנת על הקו של הכביש הסיבירי הגדול, בערך 500 וויארסט מערבה מאירקוטסק. למר ב. נתנו, בשביל פטרוב, 500 רובל, והוא עצמו קיבל מאה רובל. בזה נגמרה הפרשה. מקום גלותנו נקבע באזור ניז'ניאודינסק. ה„איספראבניק" במקום היה איש בשם צ'רפינסקי. הוא קיבל הוראות לא לשלוח אותנו הלאה אלא להשאירנו בבירת האזור. האזור של ניז'ניאודינסק היה גדול מאוד — 24,000 קילומטרים מרובעים — ומעיר ניז'ניאודינסק שלחו תכופות לכפר הנידח בראטסקויה, המפורסם כמקום גלותו של ה„דקבריסט" רודישצ'ב. ב. הציע לנו להכין לנו דרכונים מזויפים, ובמקום ניז'ניאודינסק להביא אותנו לנקודת הגבול

עם סין, קיאכטא, ולעבור משם לסין. חששנו מכך והשלמנו עם הסיכוי לשהות בעת גלותנו בניז'ניאודינסק. אחרי חודש באירקוטסק אמנם יצאנו לשם.

שני ההורים ליוו אותנו גם לשם, נשארו אתנו יום או יומיים במלון וחזרו. המלון שבו שהינו היה שייך למשפחה יהודית, זלמנובסקי. היתה זו אכסניה כפרית יותר ממלון, אך לא היה משהו אחר במקום. פגשה אותנו בעלת הבית, כבת 40 או 45, גוצה, שמנמונת וחנפנית. אדיבותה הרועשת הרגיזה אותנו והתחלנו בעקשנות לחפש חדרים. יהודי העיירה עזרו לנו בחיפושים. בעיירה נידחת זו, שבה חיו כמה אלפים תושבים, היו כעשרים משפחות יהודיות. בולם היו גולים, או צאצאיהם. הם עסקו במסחר והיה להם שם של אנשי מסחר ישרים. אמרו עליהם כי הם אינם חותמים על שטרות, אלא קובעים הסכמים בעל פה, ותמיד שמרו על קיום כל הבטחה. הם קיבלו אותנו בלבביות רבה, ותוך הכנסת אורחים. עד מהרה שכרו גרנובסקי וגנדלמן חדר אצל זקנה חביבה אחת, שבמחיר זול מאוד בישלה להם ארוחות, וניקתה את הדירה בה היו שלושה חדרים גדולים. הם היו מרוצים מאוד. אני התגוררתי אצל רופא צבאי, ארמני, בשם קוגדסארוב. הוא היה רופא במחנה גדול של שבויי־מלחמה אוסטרו־הונגריים, והמחנה היה במרחק לא רב מן העיירה. היה לי חדר מרוהט בצורה נעימה, מלא אור, וחם. שלמתי שלושים רובל לחודש בעד מגורים ופנסיון מלא. הרופא היה אדם אינטליגנטי שאהב שיחת רעים, ובערבים היינו משוחחים על בעית הלאום ברוסיה. הוא דגל בגלוי בנטיות מתקדמות ובקלות רבה מצאנו שפה משותפת באשר להשקפות. הוא גם אהב לצאת לצייד צביים, לשתות ולשחק בקלפים. בתחומים אלה לא יכולתי להיות לו חבר וריע ועל כך הצטער צער רב. הסברתי לו ולאשתו את השקפותי הציוניות ומצאתי אצלם אהדה. רק אחרי המהפכה נודע לי כי אשתי היתה יהודיה, ששמה לפני נשואיה היה גורפינקל. בעיר ניז'ניאודינסק הסתירה זאת בשקידה, ואני חשבתי את פניה, שהעידו על השתייכות לגזע שמי, לפני אשה ארמנית.

השלטונות התיחסו אלינו בסובלנות. ה„איספראבניק" צ'רפינסקי נתן לנו להבין בהזדמנות הראשונה, בגלוי־לב יחסי, כי נוכל לחיות באורח חופשי וכי לא יגרש אותנו לכפר בראטסקויה, אך בשני תנאים: ראשית, לא לכתוב כתבי־הלשנה עליו, ושנית, לא לדרוש את התשלום היומי המגיע לנו, תשע קופיקות לנפש. „הכנסה" זו היתה חשובה בשבילו. לא היינו יחידים. היו כמאה גולים פוליטיים, שהעדיפו ויתור על תשלום „מזונות" יומיים אלה כדי לא לחיות בפחד מתמיד של גירוש לכפר בראטסקויה. אשר להלשנות, יכולנו להבין עד מהרה מה הדאיג אותו פקיד. בעיר לא היה אפילו עורך־דין אחד. צ'רפינסקי חשש פן יפעל גנדלמן, שכבר היה עוזר לעורך־דין, כעורך תלונות התושבים נגד ה„איס־פראבניק". בתור גולה אדמיניסטראטיבי לא יכול היה, כמובן, לעסוק במקצוע בדרך רשמית, אך יכול היה לתת עצות משפטיות ולערוך מיסמכים שונים; לכך היתה לו כמובן זכות. צ'רפינסקי חשש מכך, כי יחסיו עם האוכלוסיה היו גרועים. הוא היה שתיין, קלפן, איש אכזרי ונוהג לפי שרירות לבו. בנוסף על כך היה פושע; ייחסו לו שפטים עקובי דם בקרב האיכרים ובקרב שבטי הבוריאטים בגלל סיבות אפסיות ממש. מאתנו דרש להופיע מדי שבת בבוקר במשטרה, לשם חתימה על גליון מיוחד. זה צריך היה לשמש הוכחה לכך כי לא ברחנו. הרשו לנו לצאת את העיר, עד למרחק של 3—2 ווירסטים בערך; אולם לא שמרנו בקפדנות על הוראה זו והמשטרה גם לא הפריעה לנו. צ'רפינסקי חשב שאם פטרוב בכבודו

ובעצמו המליץ עלינו, הרי מוטב לחיות עמנו בשלום, כי מי יודע אם לא נוכל אי־פעם, רחמנא ליצלן, לבשל לו איזו דייסה.

*

המושבה המדינית היתה מורכבת בעיקר מסוציאל־דמוקראטים־בולשביקים. ביניהם זוכר אני גרוזיני בשם סלקו קורטשווילי. הוא היה האיש הסימפטי והמ־תורבת ביותר ב„מושבה" וקל היה לנהל עמו שיחה רצינית, על ענינים עיוניים אי־פילוסופיים. היו גם שני יהודים — זורוחוביץ, רופא שיניים; היה זה אדם לא מענין במיוחד וגם אופורטוניסט. נודע לנו לאחר זמן כי אפילו הגיש בקשה בדבר חנינה להוד מעלתו הצאר, אם־כי ללא תוצאות. זה לא הפריע לו לשחק תפקיד מסויים אחרי המהפכה באודיסה. השני היה יודקובסקי, איש רציני, קנאי ודוגמאטי. אחרי המהפכה היה זמן־מה בתפקיד דומה לזה של קומיסאר אזורי באודיסה והשתולל לא מעט בתפקידו זה. העתונאי אורלוב היה תמיד אוסף חומר לכתבות שונות; הוא היה איש שיחה לא טפש, אך גם לא מענין במיוחד. האחרים היו „עמך", וביניהם היה המענין ביותר פועל בשם מוחין, שהיה לאחר זמן מנהיג חשוב של האיגודים המקצועיים. מלבד הקומוניסטים היה שם גם אנרכיסט אחד, יהודי בשם סנדומירסקי. עתונאי ואדם בלתי שגרתי. מובן כי הנושא העיקרי של ויכוחינו היתה המלחמה. כמעט כל האסירים ה„מדיניים" היו תבוסנים, ומבחינה זו הייתי אנכי ביניהם כעין עורב לבן, כי עד המהפכה נשארתי בהכרה אוהד מעצמות ההסכמה.

מלבד הגולים הפוליטיים הגיעה עד מהרה לניז'ניאודינסק קבוצה גדולה של גרמנים יושבי חופי הים הבלטי, אנשי ריגה ורבל, שהלכו בגלות משום שהשלטונות חשדו באהדתם לגרמניה. אחדים מהם היו בארונים וסנובים, ושמרו על מרחק בינינו לבינם; אחרים — כמרים או מורים למשל — היו דווקא בעלי נטיות ליבראליות ומאוד התקרבו אלינו. לעתים קרובות היינו מתאספים ושותים תה אצל גנדלמן וגרנובסקי. בעת מסיבות תה אלה התווכחנו כמובן על מהלך פעולות המלחמה, ועל המאורעות המדיניים העיקריים. כל הגרמנים היו תבוסנים והתפלאו על כך כי אנכי, בתור יהודי, מאחל נצחון לצבא הרוסי. לא היה להם שום ספק בכך כי האזורים הבלטיים יסופחו לגרמניה, וכי הם עצמם ימשיכו לחיות במסגרת לאומית קרובה להם. כל מפלה חדשה עוררה אצלם התפרצויות־שמחה. אותן הנטיות שלטו בקרב הלאטבים, שהוגלו יחד אתם. הכומר אוזלין (לאטבי) היה מנהיגם הרוחני המשותף.

החורף של שנת 1916 היה חמור. אחר כך בא קיץ פתאומי. לא היה אביב למעשה. ביום בהיר אחד התחיל השלג נמס והולך, פלגי מים החלו לרדת מהרי סינסקי, כבר התבקע הקרח על הנהר, נעשה חם וכעבור שבועות מעטים התחילה שרפה ב„טאיגה" (כעין יער־עד סיבירי) שמסביב לעיר. היה זה מחזה אדיר. במשך שבועות ראינו שמים לוהטים, ובימים היינו מורעלים מענני עשן סמיכים, שדרכיהם נראתה השמש דומה לירח. אך קשה מכל היה לסבול את מכת הזבובונים, הם רחפו כענן סמיך וענקי מעל לעיר וכיסו את הכל ואת כולם במיכסה עכור. הם חדרו לכל מקום, לא רק לכל קיפולי הבגדים, אלא גם לאוזניים, לנחירים, לעינים, לפה. למרות החום צריך היה לנעול את החדר. זבובים זעירים אלה היו ממש למכת מצרים, ואי אפשר היה גם להלחם בהם: היה צריך לצפות בסבלנות לסוף השריפה, שנמשכה שבועיים־שלושה.

באחד מימי קיץ אלה הגיע אלינו עוד ציוני גולה, מויטבסק, ושמו רופין.

הוא הצטיין באופיו הרך, היה חבר טוב, ואדם מחונך, אלא שהיה חסר כל זריזות. חסרון זה היה מלווה במעלה בולטת — יחס חברי בלתי־מוגבל. הוא היה מנהל חשבונות לפי מקצועו ומצא עבודה באחת המשפחות היהודיות. בכלל לא סבל איש מאתנו מחסור. לגרנובסקי היה אביו שולח כסף. גנדלמן עבד כעורך־דין פרטי. הוא לא כתב תלונות, אך ערך „ניירות" ונתן עצות משפטיות; הוא השתכר לגמרי לא רע. אני השגתי כמעט מן השבוע הראשון שעורים פרטיים, והשתכרתי בתור מורה־עזר כששים רובל לחודש. יכולתי לא רק לכסות את הוצאות שהותי בעיירה, אלא גם להזמין עתונים וספרים. הייתי מקבל את אלה מפטרוגראד באמצעות אברהם (בן יצחק) אידלסון, אשר הוכיח כלפי קבוצתנו יחס חברי בלתי־רגיל, אהבה ודאגה מתמדת. הייתי אז קורא הרבה, וגם למדתי הרבה.

אחד המאורעות המשמחים ביותר של אותה שנת 1916 היה בואו לניז'ני־אודינסק של חברי הותיק י. א. וייסמן. הוא היה בונדאי והיה חברי מימי הגימנסיה וידיד קרוב. ההבדל בהשקפות מדיניות רק קרב אותנו, ופעם מצאנו שגינו, כי לעתים מעניין יותר לשוחח ואפילו להתוכח עם אדם ממחנה אחר, מאשר עם חבר לדעה ולתורה בתחום המדיני. מלבד זאת, היה וייסמן חסר לחלוטין אותן תכונות של ארס והתנשאות כלפי הציונים, שציינו אנשי „בונד" כה רבים.

זכור לי בוקר קודר של חודש אפריל או מאי, כשבא אלי יהודי בלתי מוכר לי, מסופר ברשלנות, חיוור, בעל פנים מעונות. הוא אמר לי כי יצא מבית־הכלא באירקוטסק, לשם הגיע בדרך „שלבים" (אטאפים) ביחד עם ידידי, אוסיפ אלכסנדרוביץ וייסמן. ידיעה זו הדהימה אותי, כי לא ידעתי בכלל על מאסרו. וייסמן העביר לי פתק קטן, בו בקש לעשות את כל הניתן לעשות כדי שיכוונוהו לניז'ני־אודינסק, כי אחרת מאיימת עליו גלות בקירנסק או בכפר בראטסקויה. ידיעה זו באה עלי כהלם. מיד רצתי אל גרנובסקי וגנדלמן, כדי להתייעץ אתם. החלטנו לפנות ליושב־ראש ההסתדרות הציונית, כץ, בבקשת עזרה. בו ביום מסרתי לאדם אחר שיצא לאירקוטסק, את המכתב, בו בקשתי לעשות את הכל כדי שישלחו את וייסמן לניז'ני־אודינסק. כתבתי כי הבונדאי הזה הוא ידידם האישי של ציונים רבים. כץ אמנם דאג לו כאח. תחילה שלח לו מעט כסף ומזון. ואחר כך התחיל בהשתדלויות, שהוכתרו בהצלחה. כעבור ימים אחדים הודיעוני ממשטרת ניז'ני־אודינסק, כי הגיע אדם המכיר אותי והמבקש לראותני. רצתי למשטרה. לפני ניצב חברי. צנום וכחוש, בבגדים קרועים, מגודל זקן־פרא, כשפניו צהובים ומעונים. הלכתי לצ'רפינסקי ואמרתי לו כי זה קרובי, כי הוא לא יכתוב הלשנות וגם יוותר על הסיוע המשטרתי לקיום. צ'רפינסקי שחרר אותו מיד. לכמה ימים עבר וייסמן לדירתם של גרנובסקי וגנדלמן, ואחר כך לחדר מרוהט שמצאנו בשבילו. למרות דעותיו הבונדיסטיות, חי עמנו בצוותא עד סוף גלותנו, כחבר קרוב וידיד. הויכוחים שלנו עמו לעולם לא עברו את גבול המותר בין חברים. תמיד היה סובלני והוגן מאוד, ואנו אהבנו בו את האוביקטיביות ואת השאיפה להבין את היריב בדעות.

מניז'ני־אודינסק שמרנו על קשר מכתבים עם החברים באודיסה, עם החברים בפטרוגראד ועם העתון „החיים היהודיים", לשם הצלחתי אפילו לשלוח כתבות אחדות, שהיו כמובן חתומות בשמות בדויים. קיבלנו בקביעות עתונים ממוסקבה ומפטרוגראד. „רוסקויה סלובו" (המלה הרוסית) בא יותר מהר מכולם. הצמאון לידיעות מן החזית ועל מאורעות מדיניים היה כה גדול אצלי, עד שתכופות הלכתי לקנות אותו „רוסקויה סלובו" מיד עם בוא הרכבת — ועד לבית הנתיבות היה

עלי ללכת שלוש „ויורסטאות". מזג אויר גרוע וכפור אכזרי לא יכלו לי. אז טרם המציאו את הרדיו, והעתון היה מקור אחד ויחידי לחדשות.

בסוף שנת 1916 בא אלינו לביקור קצר גרנובסקי האב. הוא היה נציג של פירמות יהלומים, נסע לרגל עסקיו לאירקוטסק, שם קשר קשרים מסחריים בעת שהותו הראשונה, ובא לימים אחדים לניז'ני־אודינסק. גרנובסקי סיפר לנו כי בכל המדינה ישנם הלכי־רוח חזקים מאוד של אופוזיציה. הרגשנו זאת מן העתונות, מן הכתבות על ישיבות המורשון, ה„דומה" הממלכתית, ומן המאמרים ב„דיאן" (היום) ו„רוסקייה ויאדומוסטי" (ידיעות רוסיות). אולם כאן באה דרישת שלום חייה, ועדות של אדם שנסע הרבה, שהיה גם אינטליגנטי וגם נבון, שהתמצא בקלות בהתרחשויות שונות. נעשינו מתוחים. זמן קצר אחרי ביקור זה הגיע לניז'ני־אודינסק בחודש ינואר 1917 סגן יושב־ראש ה„דומה" הממלכתית, ה„קא־דט" (דמוקראט חוקתי) הידוע גרדסקול.

לתמהוננו, הזמין לחדרו במלון בו שהה, אנשים אחדים ממושבת הגולים ובתוכם גם את החמישיה שלנו. הוא הרצה בפניהם על המצב המדיני. ללא כל היסוס וללא הסוואה, הביע ביקורת חריפה על הקיסרית, וסיפר לנו פרטים מספר על רצח ראספוטין, תוך רמזים לכך שהיתה זו פעולה ממלכתית הכרחית. גרדסקול חשב, כי אין להמנע משינויים במשטר וכי בלעדיהם אין אפשרות לנהל מלחמה ולצפות לנצחון. הופעתו בפני ציבור, שלא היה לו מושג על טיבו, הדהימה אותנו ממש. ראינו בכך סימן לאופוזיציה במדינה, הגדלה והולכת כל העת. ובנפשותינו התעוררו תקוות. זכורה לי גם עובדה זעירה שגם היא עשתה עלינו רושם כביר. פקיד רכבת פלוני הביא לנו כרטיס ביקור של נובומייסקי עם דרישת שלום, לכל ארבעתנו. שמו של נובומייסקי לא היה עדיין ידוע לנו אותה עת, אך עצם העובדה שמי שהוא העז לשלוח דרישת שלום לארבעה ציונים גולים, מאוד עודדה אותנו וגרמה לנו נחת רוח; העזה זו היתה לנו איך שהוא לסיוע מוסרי. רק אסיר או גולה יכולים להבין דבר זה.

חיינו את הימים האחרונים של חודש ינואר ואת חודש פברואר במצב של מתח עצבים חזק. לא ציפינו לכך כי מיד תפרוץ מהפכה, אך חשנו כי עומדים להתפתח מאורעות דרמאטיים. זמן לא רב לפני זה, נטש הרופא הארמני שלי את דירתו ועבר לגור למחנה, ואנכי, כשנשארתי ללא חדר, עברתי לדירת חברי גנדלמן וגרנובסקי. סדרנו שם מסעדה משותפת לכולנו, ואחרי כל ארוחת ערב שוחחנו זמן רב, והחלפנו רשמים, על המאורעות השוטפים. לעתים היה מצטרף אלינו המהנדס ברודר, היחידי במושבה הגרמנית שעמו היו לנו יחסים ידידותיים ביותר. תושבי העיירה היו שקטים מאוד, והאוכלוסיה לא הרגישה מאומה, אבל בין ה„פוליטיים" שררה בסוף פברואר התרגשות רבה; בחוג הקטן שלנו ציפו למאורעות.

ח.

ביום 28 בפברואר נכנסתי לדואר, כדי לקנות בולים. הפקידה הממונה על מכירת הבולים הפסיקה אותי לפתע במלים אלו:

— אצלנו במברקה בא מברק מ„פיטר" (פטרוגראד) שיש שם מהפכה. כולי נרעדתי. — האם אפשר לראות את המברק? שאלתי.

— בקש מאת המנהל.

המנהל קרא לי מברק על כינון „ועד ה‚דומה' הממלכתי" ואמר: „עתה כל השלטון בידיה של ה„דומה", היא אשר תקים ממשלה".

רצתי מיד הביתה כדי להודיע את החדשות לחברי. תחילה לא האמינו לי כלל. הם חשבו כי יש כאן מהתלה מצדי. תכופות היינו מבדחים איש את רעהו, היינו ממציאים סיפורי בדים שונים, כדי לצחוק על חשבון אלה שהצליחו „לדוג" אותם בחכה. הם נזכרו כי בניז'ני־אודינסק היה גולה אחד, מטורף למחצה, רמאי וגונב־דעת, שהיה קורא לעצמו טולוז־לוטרק, ומתנהג כאילו היה לכל הפחות נסיך. לפי עצתי נאמר לו כי שם משפחתי האמיתי הוא הנסיך דולגורוקי, כי נשלחתי לגלות משום שאני טוען לכס המלוכה, לכן אסרו עלי, כביכול, להשתמש בשם משפחתי המקורי והדביקו לי את שם המשפחה פישר. במשך שבועיים תמימים שיחקתי את תפקיד הנסיך והבטחתי ל„טולוז לוטרק" — כאשר יורידו את ההפקעה מעל לנכסי הרבים, — לתת לו במתנה אחת מחוילותי הרבות. לשם רושם של מהימנות, קראתי באנציקלופדיה של ברוקהאוז ועפרון כל מה שכתוב שם על שושלת הנסיכים דולגורוקי; וכך הרביתי במעשי קונדסות. ארבעתנו נהנינו הנאה רבה וחברי עזרו לי בכל, — אך כאשר הבאתי השכם בבוקר את הידיעה המזעזעת על מהפכה בפטרוגראד, החליטו חברי כי עתה רוצה אני להציג אותם כטפשים, ולא האמינו לי.

יעקב גרנובסקי רץ לדואר לבדוק את דברי, ואילו גנדלמן ויסמן, יחד אתי, הלכו לעיריה. שם היה לנו מכר, איש מפלגת „אס־אר", מבין הגולים, לאטבי בשם אסר. הוא היה איש רציני מאוד, שלא אהב הלצות וקונדסות. באנו אליו ואי־אפשר היה להכיר את אסר. הוא לבש חליפת־חג שחורה, ענד עניבה אפורה, דבר שלא ראיתי מעולם בעיר ניז'ני־אודינסק. מראהו היה חגיגי ביותר ועיניו קרנו מאושר. דבריו הראשונים היו:

— אני מברך אותכם, חברים! עכשיו הכל יהיה טוב. תחי המהפכה!

דגל אדום הועלה על בית העיריה. המאורעות החלו להתפתח כמו בקאליי־דוסקופ. עד סוף החודש ידעה כל העיר על המהפכה; המברקים באו בזה אחר זה. המון רב התאסף מסביב לבית־הכלא ודרש לשחרר את כולם, היינו, את כולם ללא יוצא מן הכלל, גם המדיניים, וגם את הפליליים, והדבר נעשה. צ'רפינסקי ברח, אך עד מהרה נאסר, ולאחר זמן, דומני, הוציאוהו להורג ביריות. פקידי המשטרה היו אחוזי פאניקה, נעשו אדיבים ללא גבול עם כל ה„מדיניים", והחניפו להם בגלוי. כאשר הלכתי לתחנה להשיג עתונים, פגשתי בדרך את שוטרי הרכבת, כולם היו במלבושים אזרחיים, עם שקים בידים ועם חבילות שונות על הכתפיים. הם עזבו את מקום שרותם. בערב של ה־29 בפברואר קבלנו מברקים מקרובינו, שברכו אותנו לחרותנו, ובקשו לחזור הביתה מיד. שלחו לנו אפילו כסף במברק, להוצאות הדרך. אולם למחרת קבלתי שלושה מברקים מחברים. אחד היה מאירקוטסק והזמין את כולנו לאסיפה. מברק מפטרוגראד, מאת „החבר" בחתימת א. אידלסון, הזמין את גרנובסקי ואת גנדלמן לנסוע למוסקבה לרשותה של ההסתדרות הציונית, וציווה עלי לנסוע לפטרוגראד. מברק שלישי, בחתימתו של אלכסנדר ייבזרוב, בא מטומסק ובקש ממני לגשת „בדרך" לטומסק כדי להופיע באסיפה גדולה של סטודנטים ולבלות לילה אחד בטומסק. בגלל ענינים פורמאליים שונים הצלחנו לצאת רק ב־6 במארס. השבוע בניז'ני־אודינסק עבר כמו בסרט עלילתי מהיר. החלו אסיפות־ענקיות של אנשי צבא ואזרחים, ואליהם הצטרפו השבויים מאוסטריה־הונגריה. בפעם הראשונה בחיי פניתי, לפי בקשת הועד המהפכני,

ובכיכר העיר, בנאום אל הקוזאקים, ברכתי אותם במהפכה, ואמרתי להם כי בעבר שרתו את הצאר, ואילו עכשיו ייהפכו לגוף לוחמים מנצח של המהפכה. נאומי לא הוכתר בהצלחה. הקוזאקים נעלבו מדברי וסלדו מכך שהזכרתי את שרותם בעבר לטובת הצאר. כאשר גמרתי אמר לי אחד מהם שהקוזאקים בסיביר תמיד היו שוחרי חרות ואין לערבב אותם בקוזאקים מנהר דון, ששרתו בחיל הצאר. בערב נאם באסיפת חיל המצב ה„פולקובניק" (סרן) טוקמאקוב, שכמעט כל תושבי העיר באו לשמוע אותו. הוא השמיע נאום חם ולבבי לכבוד „החרות", וסיים במלים: „יחי הוד מעלתנו הקיסר, מיכאיל אלכסנדרוביץ!" ההמון מחה כף בהתלהבות. אז ביקש את רשות הדיבור יודקובסקי: „זה נצחון כוחות השחור, אמר, מינויים של ניקולאי ניקולייביץ' למפקד עליון של כוחות הצבא, ושל מיכאיל לקיסר — הרי זה אבדון המהפכה. הלאה כל הצארים! תחי הרפובליקה!" וגם לו מחאו כף בהתלהבות. אך בעת ההפסקה פרחו בפרוזדורים ויכוחים משולהבים: בעד משטר מלוכני או רפובליקאני, בעד המשך המלחמה או עשיית הסכמי שלום מידיים. כל הכוחות אשר פילגו את רוסיה עד לנצחונה של מהפכת אוקטובר, וגם שנים רבות אחרי שזו התלקחה וניצחה, כבר בלטו בימים הראשונים של המהפכה, ומושבת הגולים ויחד עמה כל האוכלוסיה התפלגו לשני מחנות. באחד היו אלה שרצו להעניק את כל השלטון ל„דומה" (הפרלמנט) ואחר כך — לאסיפה המכוננת. בשני היו אלה שצעקו כבר בימים הראשונים: כל השלטון למועצות! הראשונים דרשו את המשך המלחמה, ונאמנות למעצמות ההסכמה; ואילו המחנה השני דרש את סיום המלחמה המידי, תוך הסכם עם בעלות־הברית, או אפילו בדרך בדלנית, בלעדי בעלות־הברית.

הועד המהפכני הזמני של העיר מסר לידי הגולים כרטיסי חינם לשם חזרתם לבתיהם, וגם העניק סיוע כספי לנצרכים שביניהם. הדרך לטומסק עברה דרך תחנת „טאַיגא", ושם צריך היה לעבור לרכבת זעירה שהלכה לטומסק.

ברכבת זו נסעו המוני גולים שחזרו לחרות. בסוף הרכבת היה קרון־טרקלין של המושל הכללי פילץ, ועתה נסעה בו „הסבתא של המהפכה הרוסית", ברשקו־ברשקובסקיה.

כל הרכבת היתה במצב רוח מרומם. התנהלו שיחות ערות בצוותא, הושמעו נאומים, שרו את ה„וארשאוויאנקה" ואת המארסלייזה הרוסית. „הסבתה" יצאה כמעט בכל תחנה „לשאת דברה אל העם", אשר פגש אותה בלחם־ומלח המסורתיים. בנאומיה הבטיחה חינוך עממי כללי, קרקע, וכל החרויות, והיא גם רמזה להכרח לסיים את המלחמה באימפריאליזם הגרמני. הנלהב ביותר היה גבר חסון ורברבן כבר חמישים, ממוצא פולני, בשם לשצ'ינסקי. הוא הוגלה לסיביר בגלל מעשים פליליים שונים ואחרי שריצה את עונו, נשלח לניז'ני־אודינסק להשתקעות. אחרי כל נאום ונאום צווח בלהט היסטרי: קרנסקי — משיח צדקנו! יחי קרנסקי!

מטייגה עד לטומסק המרחק הוא 90 קילומטר. היתה סערת שלג עזה כאשר עמדה הרכבת הקטנה בטייגה בשעה שלוש לפנות בוקר. את יבזרוב הכרתי עד אז רק מהתכתבות ומתוך שמועה; הוא לא היה בכנס מוסקבה של שנת 1915 וגם לא בפטרוגראד. כאשר יצאתי מן הקרון ראיתי קבוצת סטודנטים שציפתה לי; הם היו עטופים בפרוות־סטודנטים שעירות. הם באו לטייגה לפגוש אותי כדי להתלוות אלי ברכבת עד טומסק. בעיניהם הייתי גיבור. לכל מפלגה מדינית היו גיבורים משלה, זאת אומרת גולים או אסירים משוחררים. למחרת היתה צריכה להתקיים, בבניין בית־הכנסת, אסיפת סטודנטים יהודים, ואנשי „החבר"

היו זקוקים לגיבור משלהם. הם היו מאושרים כי לציונים היה „גולה" משלהם. מה שהעניק להם עדיפות ביחס למפלגת ה„בונד". נסענו כשלוש שעות, והגענו רק בבוקר לטומסק. בדרך הסביר לי יבזרוב בעירנות רבה את המצב ואמר כי בערב עלי להופיע באסיפה, בה הוא ישב ראש. איך שהוא נקשרה מיד ביני לבין ייבזרוב ידידות חמה; ובמשך 42 שנה לא העכיר שום צל ידידות־אמת זו.

לנתי בדירתו. אחרי החיים בניז'ני־אודינסק נראתה לי דירתו המפוארת בטומסק ממש כגן־עדן, ובמיוחד חדר האמבטיה. בניז'ני־אודינסק היינו הולכים להתקלח בבתי־מרחץ רוסיים, ובבית היינו מתרחצים בקערות. לא ראיתי חדר אמבטיה מאז שעזבתי את בית הורי, ועתה היה הוא לסמל שובי אל עולם התרבות. בבוקר ישנתי שעות אחדות, ואחר־כך חזרתי לדו־שיח עם יבזרוב. הוא סיפר לי חדשות הרבה, בין היתר על כנס סודי של „החבר" שנערך במוסקבה בשנת 1916, באותה הדירה, דירתו של פרסין, ששם נערך שנה לפני כן הכנס הכלל־רוסי הציוני. אחר כך הסביר לי יבזרוב כי פינלאנד, אשר דרשה שלטון עצמי לאלתר, אינה רוצה להעניק ליהודים שיווי־זכויות, היות והיא חוששת, כפי הנראה, מפני זרם של יהודים מרוסיה. עד היום הזה חש אני את הזעם שנדלק בי כאשר שמעתי זאת. שנינו החלטנו למחות נמרצות נגד הפרה זו של אחד מעקרונות המהפכה. אחרי ארוחת הצהרים בא כל סניף „החבר" בטומסק כדי להכירני ולברך את „הגיבור המהפכני" כביכול. בעיקר שוחחנו על תכנית אסיפת העם שצריכה היתה להתקיים באותו ערב. אחרי זה הלכנו להצטלם... ולבסוף בא הערב, ועמי אסיפת העם. בית־הכנסת הגדול היה מלא עד אפס מקום. יושב־הראש הרשמי היה איש בשם לנדאו, נשיא הקהילה היהודית, אך ניהל את האסיפה למעשה א. יבזרוב, שהיה הרוח החיה שלה. הוא הודיע תוך יצירת רושם כביר כי באסיפה יופיע אחד ממנהיגי „החבר" שזה עתה שוחרר מגלותו. לא הספקתי לפתוח את פי וכבר זכיתי לסערת מחיאות כפיים, שעברה כרעם בין כתלי בית־הכנסת. בנאומי נגעתי בשאלת פינלאנד והכרזתי כי אנו דורשים (אותה עת היו כולם רק „דורשים") כי יעניקו שלטון עצמי לפינלאנד תוך הצגת תנאי הכרחי של שיווי זכויות מוחלט לכל עם ולאום, ללא כל יוצא מן הכלל בהקשר לעם היהודי. הנאספים תמכו בעמדתי תוך מחיאות כפיים סוערות, וקריאות אהדה. למפרע ניסחנו החלטה ברוח זו ומובן כי החלטתנו נתקבלה. שום החלטה מטעם ה„בונד" לא הצליחה לעבור, כי הקהל היה מחושמל, בעת ובעונה אחת הגשנו החלטה אחרת, בדבר הבעת אימון לממשלה הזמנית ובדבר דרישה למסירת ארץ־ישראל ליהודים, וגם החלטה זו נתקבלה כמובן.

את ההחלטות שלנו צריכים היו להעביר טלגראפית לממשלה הזמנית. אינני יודע אם הדבר נעשה, אולם אנחנו התהלכנו בהרגשת נצחון, לא על ממשלת פינלאנד אלא על ה„בונד", ובתנאי אותה התקופה זה נחשב לחשוב עד מאוד. למחרת יצאתי לתחנת הרכבת טייגה. שם עברתי לרכבת שנסעה מאירקוטסק לפטרוגראד. כמו ביום הקודם, נסעו בה אל הדרור המוני גולים, והיה מצב רוח מרומם ונרגש. יחד עם זאת הופצו שמועות פורחות ללא ביסוס עובדתי. אחד סיפר, כי יורש העצר נרצח; השני סיפר כי כבר נעשה חוזה שלום, וכי קרנסקי חתם עליו באורח מהפכני.

זכור לי מקרה מעניין בתחנה פאָרם (עתה סברדלובסק). במרכז מסחרי גדול זה התאסף המון רב של פועלים, כדי לקדם את פניהם של הגולים ולברכם. החברים לנסיעה, שביניהם היו לא מעטים מאנשי ניז'ני־אודינסק, בקשו ממני

להשיב. הסכמתי ואחרי ברכות למהפכה ברכתי גם את שיווי־זכויות לכל העמים. כאן, אמרתי, במרכז של תעשיית מכרות, הרשו נא לי להביע את אמונתי בכך כי רוסיה החדשה, החופשית, תזכיר לכולם יהלום הדור וענקי, ססגוני, וכל חלקיק בו יזהיר בזוהר מיוחד, של אחת האומות הרבות אשר ביחד מרכיבות את המולדת המשותפת. אך סיימתי נאום זה, שזכה למחיאות כפיים נלהבות, והנה קפץ מבין ההמון איש כבן שלושים, חיבק אותי, נשק לי על פי כמנהג הרוסים, ואמר לי: אנכי יהודי, והבנתיך. נפלא! עניתי לו בגאווה: אנכי ציוני! אך הוא שוב חיבק אותי והכריז בפני בלהט: גם אני ציוני!

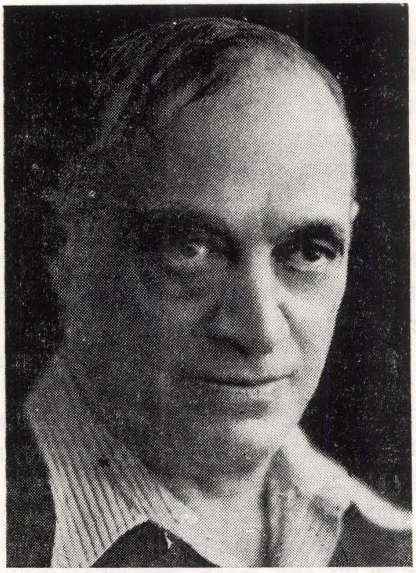
קשה לתאר את ההתלהבות ששלטה באותם הימים. אנשים לא רק האמינו בחרות, אשר המהפכה הביאה בחיקה, אלא האמינו גם באיזה שיפור מוסרי שהיה צריך לחדור למעמקי הנפש. לדוגמה אביא את המקרה הבא. בטומסק קניתי „ראש" של חמאה מעופלת, בן שני קילו וחצי. בפטרוגראד היה מכבר קשה להשיג כמויות חמאה כאלו ואני הייתי שולח חמאה זו בחורף מניז'ני־אודינסק בדואר לידידים, אך במיוחד לאברהם י. אידלסון. זה היה מותר. עתה פחדתי כי החמאה תתקלקל בקרון הדחוס, מסרתי את החבילה למסילאי, בקשתי ממנו לשים את החבילה במקום קר; והצעתי לו דמי שתיה. המסילאי נעלב: „איך זה, חבר, אמר, מציע אתה לי דבר כזה? גם כך אשמור לך על חבילתך; עתה יש חרות ואסור לקחת דמי שתיה. זה היה נהוג במשטר הישן... ועתה אין ‚בקשיש' ואין שוחד, זה נגמר". הייתי נבוך מאוד.

אחרי ימים הגיעה הרכבת שלנו לפטרוגראד. היה בוקר קודר. על הרציף עוד התגלגלו עציצים גדולים של פיקוסים, בהם קשטו אמש את הרציף לכבוד קבלת הפנים ל„סבתה", בנוכחות חברי הממשלה הזמנית ומועצת צירי הפועלים. לא היו הרבה אנשים בתחנה. פגש אותי בתחנה אברהם י. אידלסון. פגישתנו היתה לבבית ביותר; הוא לקח אותי אליו הביתה. בדרך אמר לי: הממשלה הכריזה על ריפובליקה, אך אין אנו חשים מה השתנה בעצם. אידלסון קרא לי לפטרוגראד לשם התיעצויות עם מרכז „החבר", לשם דיון על המצב, תכנית כינוס כנס כלל־רוסי של „החבר", תכנית עבודה ל„החבר" באודיסה, וגם, כדי להראות לחברים את הגולה שלנו המיוחד. „זה קלף חשוב" — אמר לי בחשיבות בעת שיחתנו המדינית. השיחה עם חברי היתה נעימה מאוד. במשך ימים אחדים התהלכתי בפטרוגראד המהפכנית. ביום היתה העיר כאילו רדומה, אך בערבים נערכו אסיפות־עם בכל פינה; הופיעו בהן חליפות גם אנשי מפלגה אמיתיים, וגם פרצופים חשודים ביותר. הייתי גם באסיפת עם שאורגנה בארמון „טאבריצ'סקי", באולם הישיבות של ה„דומה" הממלכתית. יותר מכולם התרשמתי שם מפורישקביץ. היה זה ציר ה„דומה" האנטישמי הידוע, אשר לפני המהפכה נטל חלק חשוב ברצח ראספוטין, וגידף בפומבי את הקיסרית בגלל „בגידה עם גרמנים". הוא דיבר ברגש ובניב מעודן. אולם הישיבות היה מזוהם, מלא עקבות יריקה ובדילי סיגריות. בכל מקום הסתובבו ונדחקו בני־אדם. רובם אנשי צבא. בבירה קרה זו הרגשתי את עצמי בודד מאוד והתגעגעתי הביתה.

זמן רב לא יכלו הורי לסלוח לי שאחרי פרידה של 14 חודש לא נסעתי ישר לאודיסה, אלא עשיתי „קפיצה" לפטרוגראד. אך לא הצטערתי על כך, כי כדאי היה לראות את הבירה מיד אחרי פרוץ המהפכה, וגם לקיים מגע עם חברי.

יהודה קרני

מַעבַר הדניסטר

א.

אחר כניסתם השלישית של הבולשביקים לאודיסה בפברואר 1920, שאף הציבור היהודי האודיסאי רוח. חדל אותו הפחד מפני פרעות שבו היינו נתונים כל ימי השלטון הדניקיני. נסתיימה פרשת חטיפת יהודים ברחוב ובבית, וסחיבתם בעגלות או באוטומובילים למקומות סתר שמשם לא שבו, ונגמרו אותן „הבחינות"

נולד בפינסק בשנת 1884 לאביו עזריאל וולובלסקי, סוחר אמיד בעל יערות ובתי־משרפות יי"ש ועסקן ציבורי בעירו, ולאמו לאה לבית גולדברג מטרוסטיאני. קיבל חינוך עברי מסורתי וכללי בחדר ומפי טובי המורים הפרטיים בעיר. בגיל רך ההל כותב שירים ודברי פרוזה על נושאים תנ"כיים בעברית, ברוסית וביידיש. שירו הראשון „בן־ציון", (בחתימת יהודה וולובלסקי) נתפרסם ב„הצפירה" בשנת תרנ"ז והוא אז בן 12. אותה שנה הצטרף אל תנועת התחיה והיה ממייסדיה ומפעיליה של אגודת בני־ציון בפינסק, שמרדה בציונות הבעל־ביתית שהיתה שלטת ברחוב היהודי. אותה תקופה נפוצו שיריו (בטרם ראו אור בדפוס) בסביבה כולה. כן עסק באותם הימים בהפצת הספרות העברית ברבים, היה מרצה על עניני ספרות וציונות, קורא תנ"ך בפני בחורי ישיבה, שוקד על לימודי לשונות לועזיות וכותב סיפורים ומחזות. במרוצת הזמן הצטרף למפלגת פועלי

שהאופיצירים של „הצבא הלבן" היו עורכים ברחובות ליהודים מתוך ציווי לבטא מלה רוסית עם הרבה ריש"ין, כדי להעמיד את היהודי על קלקלתו תיכף, ולהפריח את כיסוי־ראשו, לירוק בפניו או לסטור לו סתם סטירה על גבי לחיו.

אבל מלבד שחדלה אימת הפוגרומים בציבור וביחידות, הנה במשך החודשים הראשונים של השלטון הבולשבי השלישי לא הורגשה ידו התקיפה כמעט כלל וכלל. החנויות לא נסגרו, ההחרמות טרם התחילו והספיקולציה עשתה חיל. יהודים סחרו ומכרו בפרקמטיה ובואליוטה והיתה מימרה שגורה בפי היהודי האודיסאי: אם כך היא הבולשביות — הרי אין טוב הימנה. פוגרומים אינם במציאות ויהודים מושלים בכיפה והמסחר מותר והספיקולציה אינה נרדפת, ומה עוד?

אבל הימים האלה לא ארכו. פתאום נמלך השלטון ומצא כי אודיסה איננה „אדומה" כל צרכה, וכי המהפכה הסוציאלית לא נגעה בה אף ככל שהוא. צריך היה לחזק את השלטון, לאחד את החזית הפנימית, לרסן את הבורגנות ולהתחיל לבנות בפועל את החברה הקומוניסטית.

ציון והזמן ע"י הד"ר צבי ברוק בויטבסק והד"ר שמשון רוזנבוים במינסק לעבודה ציונית והשתתף עמהם בהנהלת ה„גלילות" הציוניים. השתתף כציר מטעם המפלגה בקונגרסים הציוניים השישי, השביעי והתשיעי. בשנת 1906 בא לוילנא ומשם נשלח ע"י מוצקין לחקור את הפוגרומים בדרום רוסיה ותוצאות חקירותיו פורסמו ב„ספר הפוגרומים" שהוצא בשעתו ע"י ההסתדרות הציונית בעריכת מוצקין. באותם הימים פירסם מאמרים ושירים בעברית ב„השלוח", ב„היום" וב„העולם" ושירים לירריים ביידיש ב„ליטעראַרישע מאַנאַטשריפטן" של דוד ברגלסון והשתתף ב„דאָס אידישע פאָלק", שבועונה הרשמי של ההסתדרות הציונית ברוסיה. שימש מזכיר הועד המרכזי של ציוני רוסיה בוילנא. באודיסה שימש מנהל וחבר מערכת „העולם" וממייסדי אגודת הסופרים העברים וערך ביחד עם ש. צמח וא. שטיינמן את הקובץ „ארץ", שיצא לאור כבר בימי שלטון הבולשביקים.

בשנת 1920 עזב את רוסיה ולאחר תלאות וטלטולים רבים הגיע בשנת 1921 לארץ־ישראל, והחל לעבוד עבודה חלקית ב„הארץ" בעריכתו של הד"ר מ. גליקסון, בו פירסם מאמרים ראשיים וכן שורה של פיליטונים מן העמק בשם „בהר ובשפלה", שעשו רושם רב על קהל הקוראים. בשנת 1923 נכנס כחבר קבוע במערכת „הארץ" והמשיך בעבודתו בה עד מותו. ב„הארץ" פירסם את שיריו כבדי המשקל וכן שירים עממיים, שהיוו את סוג הפזמון העברי הקל בספרות העברית החדשה. לכששים משיריו העממיים ומפזמוניו חוברו מנגינות ובוצעו במקהלות ובסולו על ידי טובי הזמרים בארץ. ב„הארץ" קיים בקביעות את המדור „ענייניים" ובו תגובות בקצרה על ענייני ציונות, חברה, ספרות וחיי ההיאחזות בארץ.

בשנת תרפ"ג פירסם את ספר שיריו הראשון „שערים" (הוצאת „דביר" ירושלים—ברלין), בו כונסו כל שיריו שנכתבו בחו"ל. בשנת תרצ"ה פורסם ספר שיריו השני „בשעריך מולדת" (הוצאת „אחיעבר"). בשנת תש"ה הופיע ספרו „שירי ירושלים" (הוצאת „ספרית הפועלים") שזיכהו אותה שנה עצמה בפרס ביאליק. אותה שנה הופיע גם ספרו „שיר ודמע" (הוצאת „מחברות לספרות").

נפטר בב' בטבת תש"ט (3.1.49) והובא למנוחות בחלקת הסופרים בבית העלמין הישן בתל־אביב.

על שמו רחוב בתל־אביב.

פילדפבל אחד מימי הצר נתמנה לראש הועד הריבולוציוני. הדבר חל בימים שהתחילו ההתקפות מצד הפולנים על הגבולים הרוסים והיה צורך גם לחזק את החזית החיצונית, כלומר להגדיל את מספרו של הצבא האדום ולהכריז כקונטר־רבולוציונרים את כל הפולנים היושבים באודיסה.

אותו הפילדפבל, כנראה, לא מלא את שליחותו כהוגן ולפיכך היו ימי מלכותו מועטים, רק שבועות אחדים, ובמקומו בא שליח מיוחד מחארקוב מאת הממשלה האוקראינית המרכזית ועליו הוטל התפקיד לעשות את אודיסה אדומה כל צרכה. אותו זמן בא לאודיסה גם לונאצ׳ארסקי, מיניסטר ההשכלה בבריה״מ, על מנת לעשות תעמולה נגד הפולנים ולרכוש לבבות והעיקר גופות לחזית הפולנית. תפקידו הרשמי של לונאצ׳ארסקי היה אמנם תפקיד אגיטטור למלחמה בפולנים. אבל יודעי דבר היו מספרים, כי היה לו עוד תפקיד שני: לבקר את כל המוסדים הממלכתיים ולראות עד כמה ממלאים הם חובת רבולוציה ועד כמה יש בהם או אין בהם הרצון והיכולת לעשות את המהפכה הסוציאלית.

היו מספרים, כי לונאצ׳רסקי מתח ביקורת חריפה על המוסדות הממלכתיים באודיסה, ומצא שאין הם ממלאים תפקידם, וכי אין אודיסה עיר רבולוציונית כלל וכלל. בכל אופן אחר צאת לונאצ׳ארסקי מאודיסה התחילה התקופה הנוראה ביותר בחיי העיר.

אותו הקומיסר שבא מחארקוב היה אדם תקיף בדעתו ולמן הרגע הראשון נראה היה כי לא בא לאודיסה, אלא לשם תיקון מה שקלקלו אחרים ולעשות את אודיסה אדומה.

קומיסר זה הקיץ בוקר לא עבות אחד ונמלך להכחיד בצו אחד את כל המשטר הרכושני. אותו יום הוציא פקודה לסגור את כל החנויות, להסיר את כל השלטים, ולמסור לממשלה את רשימת כל הסחורות שנשארו במחסנים ובחנויות. וכדי שלא ישאר אף סימן קל של משטר רכושני, צוה הקומיסר לצבע גם את הכתמים, שנשארו על הקירות אחרי שהוסרו מעליהם השלטים. כל זה נעשה תחת אימת מות או לכל הפחות אימת היות חשוד בקונטרריבולוציה.

למחרת היום ניתנה פקודה של גיוס לצבא האדום ולמחרתו — גיוס לחזית העבודה. אותו שבוע היה שבוע של פקודות וצוויים, אחד קשה מחברו. יום יום הביא דקרטים חדשים ואיומים חדשים. התחילו החיפושים וההחרמות והסחיבה לצ׳קה ולאחר זמן קצר — הטרור האדום. זה האחרון חל בשעה שוורענגל חגר שארית כוחו ואסף את חילו המפוזר והתחיל גם לעשות נקמה בקומוניסטים בערים שלכדן, וכתשובה על זה בא הטרור האדום מצד הבולשביקים. ואז התחילו מספרים, כי יום יום בבוקר בקרן זוית יעווריסקאיה־קאנאטנאיה היו רואים סימנים של דם נמשכים לאורך שני רחובות, זהו דם המומתים בצ׳קה והמובלים בכל בוקר אל מחוץ לעיר להיקבר.

המסחר החפשי בטל, אבל אז התחיל המסחר באיסור. ובאותו זמן גדלה הספקולציה בואליוטה. זו האחרונה הוכרזה לקונטרריבולוציה והספקולנטים היו נידונים ליריה. אימת הצ׳קה נפלה על הספקולנטים ומסחר הואליוטה הזנח במקצת. התחיל המסחר בבגדים ובכלי־בית, ובכר וכסת ברחובות ובשווקים. מי שקנה, מי שמכר, ומי שמצא פרנסתו בספסרות. המוכרים היו ברובם יהודים. היו גם לא יהודים. הקונים היו ברובם אכרי הכפר. אבל גם תושבי העיר קנו, אלה שנסתדרו יפה במוסדות הממשלתיים. אבל לא עברו ימים מועטים ומסחר זה גם כן נתבטל. האכרים שבעו בגדים וכלי־בית. פקידי הממשלה נפחדו אחרי שיצאה

פקודה של איסור על קנית בגדים וחפצים בשוק. היתה עוד סיבה אחת שגרמה להפחתת מסחר זה. יצאה פקודה, כי אין אדם רשאי להיות בעל בגדים הרבה. ונורמה ניתנה: שלושה חלוקים ותחתונים, תלבושת לקיץ, תלבושת לחורף, שני מעילים. וכך גם בנוגע לשאר צרכי בית: רהיטים, וכו'. האזרח נפחד וחדל לקנות, אבל אלה שהיו מוכרים — נשארו על רכושם מתוך ציפיה ליום שיבואו להחרים ולקחת מה שיש להם מן המיותר.

יום זה גם הוא בא בקרוב. ובבוקר אחד ניתנה הפקודה בדבר הוצאת המיותר מתוך בתי הבורגנות. מי שהיו לו ששה חלוקים, היה בורגני, ועליו חל החרם.

השבוע של הוצאת המיותר היה שבוע של יסורי גיהינום ומצוקי שאול. מוכרח היית לשבת בבית ולחכות עד אשר יבואו אליך לחטט בזויות חדריך. במרתף ובעליה, לפתוח את ארונך ולראות ולבקש ולהגן ולאמר כמה ילדים לך וכמה כרים וכמה חלוקים. אבל היו כאלה שעוד נשארו להם כלי כסף וכלי זהב ואדרת של שער. היה מקרה שהמחפשים הרסו קיר באיזה בית ומצאו שם שלושים אדרות שער וכאלף סדינים וכמספר הזה — מגבות. הנה הם באים, הנה כבר באו, הנה כבר עלו לעליה, והנה כבר מחטטים במרתף והנה קורעים כר גדול ושופכים את הנוצות על מנת לבדוק שמא נטמן שם איזה דבר יקר ערך, והנה בודקים בשערות אשה שמא נצפנו שם אבנים יקרות והנה בבית אחד מונים וסופרים את הפינכות ומצאו כי אחת מיותרת לגבי מספר הנפשות. נוראים ביותר היו החיפושים בלילה. העיר היתה שרויה בחשכה. הבתים עטופים אפל, אך פתאום הוארה העיר בחשמל, זה היה אות כי יבואו אורחים, והאורחים באו. רע מזה היה כשהאורחים לא באו. צריך היה לחכות לבקורם בלילה השני ושוב פחד ושוב התעלפויות של נשים ושוב בכיות מתוך היסטריה.

„חובת העבודה", שהוטלה על כל אזרח עד גיל של 50 שנה, היתה פורענות חדשה, ולא משום העבודה עצמה, אלא משום אותם האמצעים והדרכים שבהם השתמש השלטון „להעביד" את האזרח. ה„אובלאוות"*) שהיו נעשות בעיר ביום ובלילה, היה בהן משום אותו הפחד הנופל על חיות יער בשמען את שופרם של הציידים. כשהוכרזה חובת העבודה, נעשתה העיר ממש מקום ציד. צדו אנשים ונשים, זקנים עם נערים וכך הובילו אותם מוקפים חיילים עם חרבות שלופות למקומות העבודה. ובמקומות העבודה היה המשטר צבאי. אין אדם רשאי לעשות צעד מבלי לקבל על זה רשיון. זו היתה חזית חדשה, חזית צבאית במלוא מובן המלה. אילו לכל הפחות היתה עבודה! כזו לא היתה במציאות. ובכן מה עשו? הסיעו אבנים מפה לשם ומשם לפה וחזור הדבר, רק כדי לצאת ידי חובת עבודה. יהודים חנוונים, יהודים סוחרים, הורחקו מעל משפחותיהם ונלקחו לעבודה ובימים הראשונים לא הורשה להם להתראות עם ילדיהם. יש שנשלחו אל מחוץ לעיר, לכרות עצים, לעשות חפירות וכו'.

כדי למלא את התמונה, באו יום יום רשימות ההרוגים והמומתים בצ'קה. אבל כל זה היה סוף סוף ללא הועיל. אנשים התחמקו מעבודה, התחבאו, שחררו את עצמם בדרכים שונות.

וכל שהחמיר השלטון את דינו, כן נתמעטו מקורות הפרנסה וכן גדל הרעב ונתיקר הלחם.

אין ברצוני לתת כאן תמונה של חיי אודיסה בימים ההם. על זה אפשר

---

*) אובלאווה — התקפת ציידים.

לכתוב ספרים שלמים. היה ברצוני רק לשרטט שרטוטים אחדים כדי שיובן הדבר מדוע התחילה מאוגוסט 1920 בריחת יהודי אודיסה לחוץ לארץ, בריחה בגנבה, מתוך סכנת נפשות ממש, הן מצד הגבול מזה, והן מעבר לגבול. הגיע הדבר לידי כך שהבריחה היתה מין פסיכוזה. הכל התכוננו לברוח. עזבו את שאר המטלטלים, עזבו את הכל ויצאו לדרך. השלטון מצדו מוכרח היה לאחוז באמצעים נגד הבריחה, אבל שום דבר לא הועיל. היו מספרים כי בדרכים מאודיסה לקאמינקה ולרשקוב זורמים מחנות של מהגרים הולכי רגל או נוסעים בעגלות, עם הטף ועם הנשים ועם שאר המטלטלים.

ב.

היתה באודיסה חבורה קטנה של סופרים עברים, מהם בעלי משפחה ומהם — רווקים. אחדים מהם נתפרנסו מן ההוראה. אחדים מהם הספיקו לצאת מאודיסה ב„רוסלאן", הספינה האחרונה שהפליגה מאודיסה עם עזיבת הצבא הדי־ניקיני את העיר. בחדשים האחרונים לכניסתם השלישית של הבולשביקים, חיו הסופרים חיים פחות או יותר מרווחים. היו עוד בתי־ספר עברים אחדים, פרטיים או ציבוריים, נתקימו עוד הקורסים הפריבלים, ולא זו בלבד אלא הוצא עוד השבועון „ברקאי" מיסודה של „תרבות", תחילה בעריכתו של י. קלוזנר ואחר־כך — א. ליטאי. מלבד זה התכוננו להוציא מאספים קטנים בעריכת ביאליק. החומר היה מוכן, שכר הסופרים שולם, אבל בינתיים הוחרם כל הנייר באודיסה ואי אפשר היה לקבל נייר בשביל הוצאה עברית. עם חיזוק השלטון נתחזקה גם כן „הסקציה היהודית" (ה„ייבסקציה") ואז באו ימים קשים לסופרים עברים. העברית הוכרזה לשפה קונטרבולוציונית, בתי־הספר נסגרו, מעונותיהם הוחרמו וכל אלה שהיתה להם איזו שייכות לציונות ולעבריות — עין פקוחה נתנה עליהם. אז נעשו החרמות בבית־הדפוס של ביאליק. היו מקרים שדוקא קומוניסטים לא יהודים הגנו על רכושו של ביאליק. בינתיים נתיקרו צרכי החיים מיום ליום. ליטרה לחם מחירה היה 700—800 רובל, והיו ימים שמחירה הגיע לאלף.

אחדים מן הסופרים הצליחו להסתדר בתור פקידים במוסדות ממשלתיים, אחדים הוכרחו להורות בבתי־ספר של הממשלה, המשרות הללו אמנם לא פרנסו את בעליהן, אבל החשד ניטל מעליהם. אפשר היה לשבת במנוחה ולא לחכות לאיסורים ולריקביזיציות ולשאר דברים בלתי נעימים.

שאר הסופרים נשארו בלי שום משען. „אמנות" (חברה להוצאת ספרים) היתה קיימת עוד על הנייר והיתה יכולה עוד לשלם סכומים קטנים בתור מקדמות או תמורת כתב־יד, אבל כספיה היו מצומצמים מאוד, ומה שיכלה לשלם הספיק למזון סעודה אחת. היתה באודיסה עוד חברה אחת „חזיון", שמטרתה היתה להכין רפרטואר תיאטרוני ומוסיקאלי בשביל הבמה בארץ־ישראל, אבל כספים לא היו לה. בזמן האחרון עלה בידה למצוא איזה סכום של כסף וסופרים אחדים עסקו בתרגום אופירות בשבילה. אבל בקרוב אזלו הסכומים והעבודה נפסקה. סיוע הגון בשעתו היתה החברה „דביר" שנוסדה דווקא בימים הקשים ביותר. נמצאו עסקנים שחפצו להבטיח את קיומם של הסופרים ויסדו את החברה עם הון גדול בערך. ואמנם לגבי סופרים אחדים היה ה„דביר" עוגן הצלה בשעתו. ניתנה היכולת לסופרים לשבת במנוחה ולעבוד זמן קצר עד אשר אזלו גם הסכומים הללו. סיוע זה לא היתה תמיכה. נגד הכסף קיבל „דביר" כתבי יד הגונים, שיצאו לאור במשך הזמן מחוץ לתחומי רוסיה.

בינתיים נכנס אוקטובר ואחריו — נובמבר עם קור וכפור ומחיר העצים הועלה עד ל־8—10 אלפים רובל. שום חברה ושום מוסד כבר לא היה ביכלתו לספק את הצרכים. התחילו לחפש עצות איך לחמם את הדירות. הלילות לא היו כל כך קשים מפני טעם פשוט: בשעה־שמונה בערך פורש אתה אל המטה, מתכסה בשמיכה אחת ובשניה, במעיל ובתלבושת, ואם ברכך אלהים בסתם סמרטוטים — הרי אתה מניחם עליך ואתה נמצא קבור מתחת הר של סמרטוטים ובגדים ישנים יחם לך וטוב לך. אבל הימים, הימים! היו כאלה שניסו לשכב במטה גם ביום, אבל אז בא הרעב ותבע ותבע. צריך היה לקום ולבקש לחם.

יום אחד נכנסתי לביאליק ומצאתיו יושב בחדר עבודתו שלא הוסק, לבוש מעיל ועליו — שמיכה. על ראשו תרבוש תורכי והוא מתרגם את וילהלם טל.

— תרבוש זה מהו?

— קר לי בראשי, ונזכרתי כי יש לי תרבוש שניתן לי במתנה בהיותי בארץ ישראל. עכשיו הגיע זמנו, שב, בחור.

ומתוך כך תחב את ידיו אל תוך השרוולים והתחיל לקרוא את תרגומו והוסיף:

— גם אתמול בלילה עבדתי עד שעה מאוחרת, אבל פתאום עשיתי הפסקה קטנה והרגשתי כי פרקי אצבעותי נקפאו ופרשתי לשינה.

אחרי ימים אחדים נכנסתי שוב אל ביאליק ומצאתיו נתון בתוך תפאורה אחרת: בחדר השינה הועמדה כירה קטנה של ברזל, אשתו מבשלת ארוחה וביאליק יושב בפנה השניה ועובד.

— מחיה נפשות — העיר ביאליק כשנכנסתי. — מדוע לא נפלתי על מציאה זו לפני שבוע? שב, בחור וקרא. אה מחיה נפשות ממש, ואצלך מה? קר? בוא אלי יום יום בבוקר מעשר עד שתים עשרה וחם יהיה גם לך. גם בערב חם פה שעה קטנה בשעת חמום קומקום לתה. בוא גם בערב ותחמם את העצמות. מחיה נפשות ממש. ואיך בדירת דרויאנוב? קר?

ובדירת דרויאנוב היה חם.

ארבעת החדרים שבו דר דרויאנוב סוגרו על מסגר וכל בני משפחתו נצטופפו בחדר קטן אחד ששימש חדר־שינה, חדר־אוכל, חדר־עבודה וחדר־אורחים. היתה הצעה להעמיד בחדר זה גם את כירת הבישול, כדי לחמם את החדר בשעת בישול הארוחה או חימום תה, אבל גברת דרויאנוב סרבה בתתה טעם לדבר, כי אז תופרע לגמרי עבודת בעלה ולפיכך נשארה כירת הבישול במטבח. בימים שנתגדל הקור שמש המטבח גם מקום לעבודה ולאכילה ולסתם ישיבות בציבור ושיחות רעים מסביב למנורת שמן קטנה, שהאירה רק עד כדי כך שאחד לא יתקל בחברו.

דרויאנוב עמד אז בשכלול „ספר הבדיחות" שלו ובכתיבת המונוגרפיה על פינסקר. צריך לאמר, כי בין כל סופרי אודיסה העברים היה הוא האחד שלא בטל אף רגע לבטלה. מן הבוקר לא הניח את העט מידו ויש שבערב היה קם, כולו כפוף ומכווץ וקפוא וכחול מקור שחדרו מכף רגל עד ראשו.

— אין כוח יותר לעבוד. מה יהיה מחר? לשבת בטל, עוד רע ביותר. צריך לחפש עצה איך לחמם את החדר. אם לא — מוטב כי אמות.

ועצה נמצאה. בנו, בן חמש עשרה, התחיל לטפל בבנין תנור קטן שאפשר

יהיה להסיקו שעה או שעתיים ביום ושלא יהיה זקוק להרבה עצים. חשבו ומצאו כי פונט של עצים יספיק לחמם את החדר לשעה או לשעתיים ביום. הובאו לבנים וחומר והתחיל הבנין. בנו והרסו, בנו והרסו עד אשר יום אחד בערב נתבשרנו כי התנור מוכן. אותו ערב שבו הוסק התנור היה יום של חג. כלנו נתלקטנו מסביבו, כל אחד הניח כפיס על פי התנור ולשהוצתו הכפיסים — הגדולים עם הקטנים — יצאו בריקוד. ודאי כך שמחו רקדו אותם המאושרים, שהמציאו את האש בראשונה.

אותו ערב נכנס ביאליק והילל ושיבח את התנור:

— הפלא ופלא, מחיה נפשות, מעשה אמנות, הידד, אליקום.

אני גרתי אז בביתו של דרויאנוב באחד מחדריו. הציעו לי שאעבור גם אני עם מטלטלי אל החדר הכללי. סרבתי. מצאתי כי צר המקום ונשארתי בחדרי. היו לי די סמרטוטים להתכסות בהם בלילות ודי תחבולות להתחמם ביום. בערבים הייתי נוהג כסם לשינה להתעסק שעות אחדות בשפשוף הרצפות המדונגות. דונג כמובן לא היה ושפשפתי עם מגרדות יבשות. שפשפתי עד לידי הזעה ועד שהרצפות נהפכו לזכוכית והיה לי חם. את מראה הרצפות אמנם לא ראיתי מפני החשכה אלא הרגשתי מתחת לרגלי, כי המלאכה נעשתה על צד היותר טוב משום שהרצפות נעשו חלקלקות כל כך עד שלא פעם אחת התחלקתי עליהן.

בבוקר, לאחר קימה ורחיצה בחפזון, הייתי נוהג ללכת אל א. סימיטיצקי. ביקור זה היה בו מן התועלת. סימיטיצקי גר בחדר גדול ומרווח וזה היה עניין גדול. בחדר מרווח אפשר לרוץ שעה או שעתיים הנה והנה ולהתחמם קצת וכך הייתי עושה והיו לי גם טיול וגם חום.

וסימטיצקי מטבעו שונא היה את הקור שנאת מות. לכל רוח קלה היה מיד מתכוץ ושניו נוקשות. תרופה היתה לו לסימטיצקי נגד הקור — התנ"ך. יום ולילה התנ"ך פתוח לפניו ומתוך עישון סיגריה וישיבה בכורסה כששמיכה חמה נתונה עליו, הוא מתנועע ומסלסל בניגון ולומד תנ"ך.

יש שסימיטיצקי היה מרים פתאום ראשו ואומר:

— ימח שמם וזכרם.

לא שאלתי למי הוא מתכוון. הבנתי כי הדברים מכוונים כלפי לנין וטרוצקי.

חברי לריצה בחדרו המרווח של סימיטיצקי היה ש. צמח. הוא מלא תפקידו בדיוק נמרץ ולא נתנני לרוץ ביחידות. אדם זה ביחד עם אשתו ובתו עדה בת השנתיים, גר בחדר מרווח עם רהיטים יפים אלא שע"פ מעלת החום שבו היה מסוגל יותר להיות מקום רביצה לכלבים ממעון אנשים. ובכן היה צמח מטריח את עצמו יום יום לרוץ אתי שעה או שעתיים בחדרו של סימיטיצקי כדי להתחמם. מתוך ריצה יש שהיינו נכנסים לויכוח פוליטי. צמח עמד פתאום, מתמתח קצת, מכה יד על יד ואומר בהחלט גמור כאלו החלטה זו באה לאחר הרהורים של הרבה שנים:

— הם ילכו, בעוד שבוע או שבועיים, הם ילכו, אני מאמין, אני יודע.

— והראיה?

— משום שכך אי אפשר לחיות, אי אפשר, למעלה מכוחות האדם. אתמול קראת את המאמר הראשי ב„איזוסטיה"? המצאת שם מקום מטושטש אחד? מקום מטושטש זה אל יהא קל בעיניך. מי שמבין מה שיש בין השיטין רואה כי הם בעצמם באו כבר לידי החלטה כי צריך למסור את העיר לרשות אחרת.

ויכוחים כאלה היו מתעוררים ביניינו יום יום, שבוע שבוע, עד שלבסוף מישהו הלך מאודיסה, אלא שמי שהוא זה, היו לא הם אלא אנחנו.

יום אחד פגשתי את צבי וייסלבסקי רץ ברחוב בלי מעיל כשידיו תחובות אל תוך כיסיו ופניו זורחים. נדמה היה לי בשורה טובה בפיו, ודאי החליטו הבולשביקים לעזוב את העיר ובודאי שכבר התחילה האבקואציה.

— מה, בשורה טובה?

— בשורה טובה. זה עתה מכרתי את מעילי בשוק וקבלתי עשרת אלפים רובל ויש לי לחם לעת עתה.

— ועצים?

— זה לא חשוב. יש לי שמיכות בחדרי, אף כי לא נעים הדבר שזכוכיות חלוני מנופצות ואין מי שיתקן. והרוח עושה פרעות בחדרי, אבל זה לא כל כך חשוב.

פחות מכולנו התאוננו רבניצקי וצ'רניחובסקי. הראשון כדרכו היה שותק. לפעמים היה מסנן בדרך שפמו:

— נו, כמה עוד ימשך שלטונם! יום, שנים, שלושה.

וצ'רניחובסקי: אין דבר נתגבר, והיה פורש לשכלל את כליל הסוניטות „לשמש".

אביגדור פוירשטיין (המאירי) כמדומני לא הרגיש בקור כלל, לפי שהיה נמצא תמיד במצב של ריצה. רץ ביום, רץ בלילה ורץ גם מתוך שינה. יש אומרים כי בלילות היה מתמחה בדיקלום פרקים מיחזקאל וזה חימם את העצמות היבשות.

א. ליטאי וב. דינבורג (דינור) היו מתענים איש איש בפנתו.

ג.

מובן הדבר כי בתנאים כאלה החלה לתקוף פסיכוזת הבריחה גם את הסופרים העבריים. צריך לאמר כי אחדים מאתנו ראו את הנולד עוד באמצע הקיץ והרגישו למה הם צפויים אם ישארו באודיסה. א. שטינמן מעשיותו עמדה לו ובטרם שנכנס הקור מכר את מטלטליו ויצא לדרך. חדשים אחדים לא ידענו איפה הוא ואחר־כך הגיעה השמועה כי הוא כבר נמצא בקישינוב. אחריו יצא י.ל. טויבמן ואחריו — ז. רוזנטל.

באמצע הקיץ נוסף עוד חבר אחד על חבורתנו: מ. סיקו. הוא היה גר ברחמיסטרובקה ושם היתה לו טחנה שממנה התפרנס בכבוד, אף בשעה שהיה כבר עיור בשתי עיניו. אבל בקיץ נכנסו הפטלוראים לרחמיסטרובקה ועשו שמות בעירה, הרגו ושדדו וגם סיקו נדלדל. אחרי הפטלוראים נכנסו הדיניקינים ומה שהשאירו הראשונים לקחו האחרונים. טחנתו של סיקו הוחרמה ואף כלי־ביתו וכל אשר היה לו והוא נשא את רגליו ובא לאודיסה יחד עם בנו בן חמש עשרה. שארית הפליטה שהציל אבדה לו בדרך. ובבואו לאודיסה התחילו הצרות החדשות. מי שהוא הלשין עליו כי הוא הביא לאודיסה הרבה זהב ואבנים יקרות והצ'ק"ה אסרה אותו והחזיקתהו בבית־הסוהר כשני חדשים עד אשר סוף סוף נשתחרר.

וסיקו העיור אף הוא התחיל להתכונן לדרך.

בחדרו של סימיטיצקי היינו מתאספים תמיד בשעות הפנויות ומחשבים דרכנו. היו אמנם בתוכנו אופטימיסטים גדולים שהיו אומרים כי אין צורך לברוח מפני שמתקרבים הימים האחרונים לשלטונם של הבולשביקים. אז התחיל המשא ומתן בין הפולנים והבולשביקים בדבר עשיית שלום והאופטימיסטים שבנו ראו ראייה ברורה, כי אוקראינה תעבור לפולנים. גדול האופטימיסטים שבנו היה י.ח. רבניצקי. השני אחריו היה ש. צמח. והשלישי — א. סימיטיצקי. בראשונה נצטרף אליהם גם דרויאנוב. גם הוא היה מונה הימים והרגעים לשלטונם של

הבולשביקים, אבל אח"כ חזר מאופטימיותו והיה לפסימיסטן. ביאליק תפס עמדה מיוחדת. לא אופטימיסטן ולא פסימיסטן. הוא היה אז עסוק בחיפוש המשקל לתרגום וילהלם טל, ויום יום היה בא אלינו בצרורות חידושים בתורת הלשון.

סוף סוף נוצחו האופטימיסטים שבנו ונעשתה אצלנו חזית אחת מאוחדת בענין בקשת דרכים, איך לברוח מאודיסה. אין צורך לאמר כי כל הרצונות היו מכוונים כלפי מקום אחד — ארץ־ישראל.

אילו ידעה, למשל, הרשות הבולשביקית מה היה אז לנו חדרו של סימיטיצקי, בודאי היתה באה ואוסרת את כולנו. חדרו של סימיטיצקי היה לנו מעין מטה, שלשם באו כל הידיעות וכל השמועות ושם עובדו תכניות שונות ומשונות איך לגנוב את הגבול. היה מי שאמר, כי לא רחוק מאודיסה, במקום סמוי מן העין, יש קומיסר אחד, הרוצה לקחת עליו בלי פרס את כל ענין העברת הסופרים את הגבול. היה מי שאמר כי זוהי מעין פרובוקציה ואין לסכן את הנפש. מי שהוא בא וסיפר כי יש יהודי אחד שיש לו עגלה ושני סוסים, והוא נוטל על עצמו מין קבלנות להעביר, את אשר רצונו בכך, מאודיסה ישר לקישינוב ולהביאו לביתו של ברנשטיין־כהן. אבל המחיר היה גדול מאוד — מחיר שסופרים עברים אינם יכולים לעמוד בו. סימיטיצקי השיא עצה פשוטה: לקחת בחכירה סירה אצל גוי אחד מחוץ לעיר, ולנסוע בסירה עד חוף רומניה או עד קושטא עצמה. דעה זו לא נתקבלה על הדעת והרבה טעמים היו לזה.

דרויאנוב היה אומר:

— ומה אעשה עם הביבליותיקה שלי? בלי ספרי אין אני יכול לחיות אף יום אחד.

ביאליק סרב מפני שבסירה אי אפשר לקחת את בית־הדפוס שלו ואת כתבי־היד. ש. צמח היה אומר כי כתבי־יד — אפשר להשאיר אותם באודיסה או להכחידם. אבל את ילדתו איך יוכל לקחת אל הסירה?

וסימטיצקי עצמו מכיון שהיה נזכר בכתבי היד של „אמנות" (עשרים במספר) היה מסלק את ידיו מהצעתו והיה ממשיך לעשן את הסיגריה ואומר:

— על כל פנים — לימי הפסח נהיה כבר בארץ־ישראל, רצונכם — אני ערב בעד זה.

אותו זמן נולדה הצעה חדשה שכולנו תמכנו בה: לפנות אל הממשלה המרכזית במוסקבה באופן רשמי ולבקש רשיון בשביל כל חבורתנו לצאת לחו"ל. גם בשלטון המקומי היה צד אחד נוטה לנתינת רשיון כזה, אלא סוף סוף סרבו בתתם טעם לדבר כי שאלה זו שאלת היציאה לחו"ל היא שאלה כללית ואין השלטון המקומי יכול לפתור שאלות כלליות.

הצעה זו נראתה לנו כל כך חשובה וקרובה לפתרון עד שלזמן מה חדלנו לחשוב על הצעות אחרות, כי למה לנו לסכן את נפשותינו בשעה שאפשר ללכת בדרך בטוחה. התחלנו לחשוב בדבר משלחת שתלך למוסקבה ומובן מאליו כי אחד מחברי המשלחת צריך להיות ביאליק. הלא הוא מפורסם במוסקבה וסופרי מוסקבה ובראשם מקסים גורקי יעשו בודאי את כל הנחוץ כדי להשפיע על הממשלה לתת את הרשיון המבוקש. בן־לויה לביאליק היה צריך להיות משה קליינמן, שהוחזק אצלנו דיפלומט גדול ויודע איך לצאת ולבוא בענינים כאלה.

ש. צמח עם כל אופטימיותו לא האמין בהצלחת המשלחת ולפיכך לא חדל כל העת מלבקש דרכים חדשות איך לצאת מאודיסה וכבר עשה צעדים בנידון זה והצעדים הצליחו וכבר התחיל לעשות הכנות לנסיעה.

מ. סיקו אף הוא ישב בחדרו וראה לעצמו את רעיון היציאה.

בינתיים הגיעו ידיעות כי התחילה הגירה גדולה בדרך כל הגבולות ובייחוד בדרך גבול רומניה וכי מעבר לגבול נסתדרו ועדים המקבלים את המהגרים ומקילים מעליהם את הנסיעה הלאה.

אני האמנתי בכל השמועות האלה והחלטתי גם כן להצטרף לאלה הרוצים ללכת מיד ושלא לחכות עד שיתקבל הרשיון ממוסקבה. חשבנו ומצאנו כי רשיון יוכל להתקבל רק אחרי עבור חצי שנה כי הנסיעה למוסקבה וחזרה היא מלאכה של הרבה זמן. ובכן למה לי לאבד זמן בשעה שבמשך ימים אחדים אפשר להיות כבר ברומניה ומשם — לארץ ישראל.

העיכוב אצלי היה רק חוסר הכסף.

יום אחד בא אלי ביאליק ומודיעני כי יש מקור לכסף בשבילי ואם אני רוצה לנסוע הרי הכסף מוכן אם רק אסכים להיות בן לויה לסיקו. אחרי פקפוקים נתתי את הסכמתי והתחלנו לעשות את ההכנות.

קודם כל צריך היה לקבל רשיון מהשלטון המקומי לצאת מאודיסה. מובן מאליו כי צריך היה למצוא טעם מדוע אני עוזב את אודיסה ולשם מה. האזרח ברוסיה איננו רשאי לצאת ולבוא מבלי לקבל על זה רשיון. אבל פקחיותו של ביאליק עמדה לנו גם הפעם. החלטנו כך: סיקו יבקש רשיון לשוב לעיר מולדתו, לריבניצה, ולפי שהוא עיוור הרי הוא מצטרף לבן־לויה, ואני בתור חברו נטלתי על עצמי את הטורח ללותו עד לריבניצה. הוא ישאר שם ואני אשוב כביכול חזרה לאודיסה.

שלשתנו, ביאליק, סיקו ואני, פנינו אותו יום לועד האבקואציוני הפלכי לבקש את הרשיון. ביאליק היה הטוען ואנחנו שתקנו. בראש הועד עמד יהודי, ששמו של סיקו היה ידוע לו ומכיון שראה כי סיקו הוא עיוור בשתי עיניו נתן תיכף את הרשיון אע״פ שהבין כי לא ריבניצה עצמה היא מחוז חפצנו. הוא העמיד פנים של תם והבטיח לסדר את נסיעתנו על צד היותר טוב ולתת לנו ניירות שיגנו עלינו בדרך.

אבל סוף סוף לא כבש ראש הועד את יצרו ורצה להראותנו, כי הוא יודע את כל מעשה התרמית שלנו אלא הוא איננו מעכב בידינו מפני שהוא רוצה לסייע בידי סיקו לצאת מאודיסה. אותו רגע פנה אל ביאליק:

— הגד נא — חבר ביאליק, מדוע אין גם אתה נוסע.

— לאן?

— לחוץ לארץ.

— היאך אפשר לנסוע אם אין אתם נותנים רשיון לזה?

— היאך אתה שואל? נוסעים כמו שנוסעים כל היהודים. לוקחים עגלה ונוסעים מפה לקמינקה או לריבניצה ומשם הדרך קצרה. רגעים אחדים ואתה ברומניה. ביאליק לא ענה על זה והשיחה עברה לענין אחר.

הרשיון שקבלנו מועד האבקואציוני לא היה מספיק. צריך היה לקבל רשיון גם מאת הצ׳קה. ידענו כי העמידה לפני פקידי הצ׳קה איננו דבר כל כך נעים, אבל לא היתה ברירה. בצ׳קה התחילו שוב החקירות והדרישות לאן אנו נוסעים ולשם מה. ולמה גם אני נצטרפתי. צריך היה לשקר — ושקרנו. השקרים היו בולטים ונקרו את העין, אלא מזלו של סיקו גרם שלא יעכבו בנו והצ׳קה נתן לנו את הרשיון. כשיצאנו מהצ׳קה וניירותינו בידינו כבר נדמה היה לנו כי עברנו את הפרק הקשה ביותר. היה רק ויכוח ביני ובין סיקו למה דרך כבר

עשינו מאודיסה. אני אמרתי כי מחצית הדרך, אבל סיקו הפסיקני, מתוך כעס:
— מה אתה סח מחצית הדרך, הלא כמעט כל הדרך כולה עברנו. האינך יודע ומכיר כי העיקר הוא השגת הרשיון מהצ׳קה ומכיון שזה כבר בידינו הרי אנו נמצאים כבר מעבר לגבול.

נסיתי אמנם לטעון נגד זה ולהגן על דעתי כי רק מחצית הדרך מאחרינו אבל סיקו עמד על דעתו בכל תוקף ולא רציתי להתווכח, שמא באמת כבר מעבר לגבול אנו.

כשנודע דבר הרשיון לשאר חברינו הסופרים קנאו כולם בנו והיינו בעיניהם כמאושרים. הותנה בינינו כי תיכף כשנבוא לריבניצה ואח״כ לרומניה נעשה את הצעדים הנחוצים כדי להוציא גם את שאר חברינו מאודיסה. הבטחנו לעשות כל מה שיהיה בכחנו. ובכן היינו אנחנו מעין החיל החלוץ ההולך לפני המחנה ואחרינו יבוא כל המחנה. אנחנו נפלס את הדרך והם ילכו בדרך הסלולה.

הרשיון שניתן לנו זמנו היה רק לחמישה ימים. אחרי עבור הזמן בטל הרשיון וצריך יהיה שוב להתחיל את הענין מחדש. כדי שלא לאבד זמן הלכנו באותו יום בשוקי אודיסה למצוא עגלה שתסיענו לריבניצה. רכבות לא היו ואלה שהיו היו הולכות שלא בסדר ולא בכל יום ולפיכך החלטנו לנסוע בעגלה. אולם אח״כ חזרנו מדעתנו משום שבאו ימי קור וכפור ולנסוע בעגלה מאתים וחמישים וירסטאות היה דבר קשה שחברינו לא הסכימו לזה. נודע לנו כי בעוד שני ימים תהיה רכבת שתלך לריבניצה על מנת להביא משם עצים לאודיסה. אחד מפקידי הרכבת הבטיח לנו לסדר את נסיעתנו ברכבת והיתה תקוה גם למצוא בשבילנו מקום בקרון אחד מוסק המיועד לפקידים. לאשרנו לא היה קץ. קרון מחומם!

קבוצתנו, החיל החלוץ שצריך היה לעבור לפני המחנה, מנה שבעה איש: סיקו, בנו בן חמש עשרה, ש. צמח, אשתו, אחותה, בתו של צמח בת שנתים ימים ואני. נצטרף אלינו עוד צעיר אחד שהיה לו תפקיד מיוחד בנסיעתנו ושלא באה עוד השעה לפרסום שמו.

ביום האחרון יצא איזה עיכוב אצל צמח ומשפחתו ונסיעתם נדחתה לימים אחדים. ולפי שיום זה היה האחרון לרשיוננו החלטנו לנסוע לבדנו ושם בריבניצה נחכה לשאר חברי קבוצתנו כדי לעשות את דרכנו הלאה.

ארזנו את חפצינו. היו אנשים שיעצו לא לקמץ בחפצים ולקחת את הכל. ברומניה, אמרו, אפשר למכור את החפצים בכסף מלא. ויהודים למונו ודאי שיצטרכו לכסף בדרך. נשמעתי וקניתי סל גדול והרביתי במטלטלים. סיקו לא הרבה במטלטלים מפני טעם פשוט כי לא היו לו. מרחמיסטרובקה יצא בערום וחוסר־כל ואעפ״כ נצטברו גם משלו חבילות אחדות.

ד.

אמרו לנו כי הרכבת תצא מאודיסה בערב בשעה התשיעית אבל צריך לבוא אל התחנה בהקדם כדי לתפוס מקום. באנו בארבע אחרי חצות. איש לא ידע מקומה של הרכבת ומאין תבוא. כשעתיים תעינו הנה והנה וכל קהל הנוסעים היה מבולבל בלי לדעת איפה צריך לחכות. לאחרונה מצאנו את הפקיד שהבטיח לנו את הקרון המחומם והוא אספנו אל חדרו והתחלנו לחכות. פקיד זה מכיון שראה את חבילותינו המרובות בא לידי יאוש ונענה, כי במטען כזה אי אפשר יהיה לתפוס מקום בקרון. ובכן היתה לנו ברירה או להשאיר את חפצינו או לנסוע בקרון לא מוסק. בחרנו באחרונה. בשתים עשרה בלילה נתבשרנו כי הרכבת נתונה ואפשר להכנס אל תוכה. בקושי מצאנו שני סבלים שדרשו

שלושת אלפים רובל בעד הכנסת חפצינו אל תוך הרכבת. נכנסנו גם אנו, כלומר לא נכנסנו אלא נזרקנו אל תוכה בעזרת הסבלים. הקרונות היו של משא ומדרגות לא היו להם. שני הסבלים הרימו כל אחד מאתנו והשליכו אותנו אל תוך הרכבת.

בשתים עשרה בלילה נמצאנו ביחד עם חבילותינו בקרון חשוך ומזוהם. לא ראינו שום דבר ורק כשהעלינו גפרור ראינו את קהל הנוסעים. אלה היו אכרים ואכרות לבושי קרעים וסמרטוטים הנוסעים ממקום למקום למכור מלח.

הגפרור שהעלינו הראה גם להם את הנוסעים החדשים שנוספו עליהם ומכיון שראו יהודים עם חבילות רבות ועם סל גדול ואת אדרת השער הנתונה עלי, מיד התחילו להתלחש ביניהם. נפחדנו קצת אלא בשעה שנזכרנו כי יש בידינו רשיון של הצ'קה התנחמנו ואמרנו כי דבר לא יאונה לנו.

צברנו את חפצינו לקרן זוית אחת שמה נצטפפנו, ישבנו איש על צרורו ונסתדרנו, אבל תיכף הרגשנו ברוח מנשבת מאחורינו. הפכנו פנינו והנה חצי הקיר מאחורינו שבור ומשם פורצת הרוח. פתחנו את חבילותינו והוצאנו משם שני כרים וסתמנו את החור. לאחר שעה קלה והנה מאחרינו קול של חריקה ופציצה ולא זו בלבד אלא מי שהוא מושך את כרינו. נסתכלנו לצדדים והנה ראינו כי מין ברנש העומד על פסי המסילה משבר את הקיר של קרוננו וסותף את הקרשים וידו השניה מושכת את כרינו. את הכרים הצלנו אבל הקרשים נשארו בידו. וכך נתהוה שוב חור גדול בקיר שלא היה לנו במה לסתמו.

מי שהוא מן האכרים העיר על זה כי בודאי עד הבוקר לא ישאר אף כפיס אחד מכל הקרון. השני בא בשאלה האמנם עד הבוקר לא נזוז מכאן ועל זה באה תשובת השלישי:

— ואפשר גם עד למחרתו.

פעמים אחדות נכנס סיקו בשאלה שאגיד לו מי הם חברינו בקרון.

— וכי מה ההבדל? — עניתי, ברירה לא ניתנה לנו. שב. וכך יהודים נוסעים לארץ ישראל.

בינתיים השתטחו רבים מן הנוסעים על פני הרצפה לשינה. חושך וזוהמא והרוח פורצת מבעד הקיר השבור, ואנחנו יושבים ומחכים מתי תזוז הרכבת. בינתים רעבנו. בחשכה מצאנו את המזודה הקטנה ששם היו לנו מזונות לדרך וסעדנו את לבנו — והרכבת איננה זזה.

אחדים מן האכרים שלא ישנו התחילו להתיאש ואמרו כי הרכבת כנראה לא תלך כלל וכלל. שנים־שלושה מהם ירדו והלכו הביתה. השאר נשארו ישנים. אנו מחכים שעה שניה, שלישית ואין שום תקוה שהרכבת תזוז. אני מביע את חשדי לסיקו שמא באמת נעמוד פה ימים ושנים.

— ובכן מה עצתך?

— לעת עתה אין לי עוד עצה. נחכה עוד שעה או שעתים.

אולם הרכבת לא זזה. הבטתי כמה השעה והנה ארבע. היה קר וחושך ומר. נכנס בי חשד שמא באמת אין זה אלא מעשה אונאה או טעות ואנו יושבים ברכבת שלא נועדה כלל לנסיעה. סיקו כבר התחיל להרגיש את הקור. ראיתי כי הוא מתכווץ ומצטפף ומבטא איזה ספיקות. נכנסתי בשאלה שמא באמת אין לנו אלא לרדת ולשוב העירה כדי לנסוע מחר בעגלה, משום שאין אני בטוח אם ברכבת זו נגיע באיזה זמן מן הזמנים לריבניצה. אם גם סוף סוף תזוז מכאן הרכבת, הלא אפשר כי עמידות כאלה מוכנות לנו גם בדרך. מזון יש לנו רק ליום אחד, מים אין לנו כלל והקור מתגבר, ובנו של סיקו מתחיל להשתעל ומה אם

יחלה בדרך? ומה אם האכרים ימלכו לפשוט את בגדינו מעלינו ולהשליכנו מבעד החלון החוצה, דברים שאירעו כמעט בכל רכבת?

על כל שאלותי אלה לא ענה סיקו אלא באנחה שמשמעה „אין אני יודע, עשה מה שבלבך", אח"כ נתעודד קצת ואמר:

— שמע נא, ההגיון אומר כי אין אנו צריכים לרדת אלא לחכות פה. לאודיסה אי אפשר לשוב מפני שמחר יתם זמן הרשיון. כך אומר ההגיון והרגש מה הוא אומר?

למן השעה ההיא נחתך גורלנו. סיקו היה סמל ההגיון ואני — סמל הרגש ותכופות היה ההגיון מתיעץ עם הרגש והרגש עם ההגיון עד שהיינו באים למסקנה אחת.

מכיון ששמעתי כי סיקו עומד בכל תוקף על ההכרח של הנסיעה ברכבת זו נעניתי לו. כי מעתה שום דבר אין בכוחו לשנות דעתנו משום שבאמת כל הגשרים מאחרינו כבר נשרפו וטובים כל היסורים שבעולם מלשוב לאודיסה. עתה אין לפנינו דרך אלא אחת — קדימה ויהא מה. וכך יהודים נוסעים לארץ־ישראל. וכשהתחיל סיקו לשאול מדוע באה בי פתאום אמונה כל כך גדולה בהצלחת הנסיעה במקום הספיקות שהבעתי לו מתחילה. השתקתיו ואמר כי מעכשיו אין טענות ואין מענות ואין שיבה לאחורינו ואלהים יגחנו בדרך הישר.

— אמן.

— אמן ואמן.

והבן נמלך והתחיל לשיר: עוד לא אבדה תקותנו. השתקנוהו.

והשעה כבר היתה שש. התחילו דמדומי היום ופני השמים החוירו. אור חורור חדר גם אל תוך הרכבת ורק אז התחלנו להבחין בקהל הנוסעים וגם אנחנו ציינו ביתר בהירות את חבילותינו, מעילינו הבורגנים שלא תאמו כלל וכלל עם התפאורה שמסביבנו. קהל הישנים התחיל להתעורר ולשלוח עינים בוחנות אלינו ואל חבילותינו, אבל מזלנו גרם כי באותו רגע התחילה איזו תנועה על פסי הרכבת, מורגש היה כי רכבתנו עומדת לזוז ובאמת אחרי עבור רגעים אחדים חובר הקטר והרכבת זזה. אותו רגע היה לנו רגע של שמחה ופדות. ראינו בפועל כי אנו נוסעים, ואף כי נסיעה זו לא היתה נסיעה אלא מין זחילה ממושכת שזעזעה את העצבים אבל בכל זאת אין אנו עומדים על מקום אחד ויש סוף סוף תקוה כי נבוא לריבניצה.

מרוב שמחה תקע לי סיקו יד שלחצתיה ונענעתיה בחזקה. ברכנו איש את רעהו ואמרנו כי עכשיו אין שום ספק שאנו נוסעים באמת ובעוד שני ימים נהיה ברומניה ומשם פתוחה הדרך על ימין ועל שמאל.

אבל העינים הבוחנות של האכרים לא נתנוני ליהנות מכל עונג הנסיעה. פחדתי שמא ימלכו ל„הלאים" את חפצינו ולנהוג גם בנו בעצמנו לא מתוך כבוד הראוי לסופרים עברים. לסיקו לא השחתי דאגתי זו אבל צריך היה לעשות איזו מעשים שיסיחו את דעת האכרים מעל חפצינו. נכנסה בי מחשבה טובה. סיקו הלא עיוור הוא אבל זה לא די. צריך לתיתו כחולה מסוכן בכלל ואני הרופא שלו שהוטלה עליו החובה להביאו הביתה. תפקיד זה מלאתי כמשחק אמן לכל פרטיו עד שבאמת הצלחתי לעורר רחמים בלבם של האכרים על החולה עצמו וגם עלי שנפלה בגורלי עבודה קשה שכמותה, הטיפול בחולה והבאתו לביתו בשלום. פעמים אחדות נסב סיקו לקום על מנת לטייל קצת ברכבת אבל החזרתיו תיכף למקומו. חולה מסוכן — איך הוא יכול לטייל מעצמו בלי משען.

אחד מן האכרים העיר כי מסופק הוא אם חולה מסוכן שכמותו יגיע בשלום לריבניצה אחרי דרך קשה וארוכה כזו. עניתי כי אין לי אלא לבטוח באלוהים שהוא ינחנו ויביאנו בשלום. וכי מצבי קשה ממצבו כי איך אראה פנים למשפחתו של החולה אם חלילה ימות בדרך. ואותו הטיפול בבר מינן ברכבת!

מים לא היו לנו ונכמרו רחמי האכרים ונתנו לי בשביל החולה מעט מים, ולא זו בלבד אלא הפרישו גם כן ספל קטן של רותחים שהרתיח אחד מהם בקומקום ברכבת. קבלתי את כל המתנות הללו מתוך הודיה וברכה וסיקו שתה את הרותחין ובקושי כבש את שחוקו.

בינתים האיר היום ואנו נוסעים. חשבנו ומצאנו כי אם נוסיף לנסוע במהירות זו נגיע בודאי עוד בלילה זה לריבניצה. אבל אחרי שעה קלה הגענו עד לידי תחנה והרכבת עמדה. חשבתי לרדת שמא אמצא בתחנה מים או לחם, אבל אמרו לי כי התחנה ריקה ואין בה כלום מלבד מחלקת הצ'יקה, ומלבד זה יש חשש שמא תמלך זו האחרונה לעכבני ימים אחדים בהסגר כדי לתהות על קנקני מי אני ומאין באתי ולאן אני נוסע משום שאדרת השער שעלי מטילה עלי קצת חשד. נשמעתי ולא ירדתי. כשעתים עמדנו באותו מקום ואח"כ זזה הרכבת ואנו נוסעים הלאה.

עם בוקר באה רוח סערה עם שלג וכפור. הרוח עשתה פרעות ברכבת, סערה את התבן המזוהם ואת האשפה מעל הרצפה שטפחו על פנינו ונתכסינו כולנו באבק ובאשפה, אבל כל זה צערנו מעט מאד. היתה צרה גדולה מזו, כי כולנו כבר רעדנו מקור וביחוד בנו של סיקו שלא היה לו מעיל חם. פחדנו שמא נקפא כולנו עוד בטרם נגיע לריבניצה והיה צריך לבקש עצות איך להתחמם קצת. עמדנו כולנו בפינה אחת זה סמוך לזה והתחלנו לשפשף זה את זה בכל כוח עד שנתחממנו קצת, אחר כך יצאנו לטייל ברכבת. אותו רגע שכחתי כי סיקו הוא חולה מסוכן ואסור לו לטייל. האיכרים מצאו עצה אחרת. צברו את האשפה שעל הרצפה לקופה אחת, הוסיפו עליה, אח"כ שברו עוד קיר אחד ברכבת והוציאו קרש ועשו הימנו קיסמים והוסיפו על קופת האשפה והציתו אש. הרכבת נתמלאה עשן אבל אין בכך כלום, היו לנו ברכבת הרבה חלונות פרוצים שמשם יצא העשן. כולנו נתלקטנו מסביב לאש. מי שהקריב את ידיו אל האש ומי — את רגליו. אכר אחד פשט את נעליו וחמם את רגליו היחפות אל האש. שוב רתחו מים ושוב הוגשו לחולה. היו לנו במזוודתנו עוד מיני סוכריות שלקחנו מאודיסה. חלקתי את הסוכריות בין האכרים והיחסים שבינינו הוטבו עוד יותר.

כך עבר עלינו היום. במשך היום היו חניות אחדות שלא ארכו יותר מדי. בערב התחלנו להתקרב אל תחנה.

ככל שנתקרבנו אל התחנה כן התחילו מגיעות שמועות נוראות, אחת גדולה מחברתה. אמרו כי שם יגרשו את כל הנוסעים מתוך הרכבת ורכבת אחרת לא תנתן להם. הבגדים יוחרמו והחפצים יוקחו וגם הרשיונות של הצ'יקה יוטלו מפני שהצ'יקה המקומית איננה מכירה בזו של אודיסה. ספרו בדבר עובדות של רציחות בקרונות עצמם. האכרים הזהירו אותנו כי מוטב לנו לפשוט מעלינו את בגדינו הבורגנים וללבוש אחרים תחתם מפני שהצ'יקה חושדת באנשים מלובשים יפה. אבל לחבילותינו לא דאגנו. החלטנו לנטוש אותן בקרון הפקר אם יהיה צורך לרדת, כי בין כך ובין כך אין לנו מי שישאן והלואי שנוכל בעצמנו ללכת רגלי לריבניצה אם כך גרם מזלנו. אני בעצמי לא הייתי בטוח כי נגיע רגלי בשלום לריבניצה. הרוח והשלג, עשרים וארבע שעות של עמידה בקרון לא

מוסק בימי חורף ללא שינה ומנוחה, אכולי עשן וקור — כל זה הביאני לידי החלטה גמורה כי רגעי חיינו ספורים ואם נצליח לצאת בשלום מידי הצ'יקה נגוע ברעב ובקור בדרך מתוך הליכה ברגל בלילה. היה לי רק רצון אחד: להנעים במקצת את היסורים על סיקו ולהמתיק לו את רגעי חייו האחרונים. שערתי לעצמי כי שלושתנו נגוע מקור בשדה ואיש לא ידע אנו באנו, כשאני לעצמי כבר הייתי מוכן לכל פורענות ותקלה אבל מה אעשה לסיקו? לעזבו לנפשו אין אני יכול. ברור היה לי כי אני נופל קרבן. ובאמת הרגשה זו היתה לי נעימה מאוד. ראיתי בפועל, כי אני מקריב את עצמי קרבן על מזבח חברות וזו היתה כל נחמתי. שעה ארוכה ישבנו שלשתנו דוממים, איש איש שקוע במחשבות עד שלבסוף הפסיקה את הדומיה אנחה כבדה של סיקו.

— למה אתה נאנח, התחזקתי ושאלתי.

— אומר לך את האמת, השיב סיקו, רואה אני כי קרב קצנו וכי אין מוצא עתה אני מתחרט שלא נשמעתי לך ולא ירדנו מעל הרכבת באודיסה כדי לנסוע למחרת היום בעגלה, אבל חרטה זו באה לאחר מעשה ועכשיו אין לנו אלא לקבל מה שנגזר עלינו משמים. ההגיון אמנם אומר כי אין להתיאש עד הרגע האחרון, שמא עוד תבוא ישועה, אבל אין אני יודע מאין תבוא אותה הישועה, ומה אומר הרגש?

— הרגש אומר כי נשתגעת או חלמת חלום רע. האם לכך יש לך הגיון כדי ליצור לך מחזות משונים שכמותם? שמע נא, שב וחשוב על כל דבר מלבד נסיעתנו. נבוא בשלום והכל יבוא בשלום כי אין אני רואה מדוע חשך עליך פתאום העולם ומה נשתנה הלילה מן היום.

כך עניתי בטון חריף מתוך קצת קפידה אבל הרגשתי כי אני משקר. מפני שבתוך תוכי גם אני לא ראיתי שום מוצא.

נראה היה כי מתוך כך קרבנו אל תחנה, משום שפתאום הגיעו אלינו יריות מרחוק. ואחרי היריות צעקות ושוב יריות. מי שהוא צעק: נו רד ואם אין — אמיתך תחתך. על זה באה תשובה של בכיות ובקשת רחמים שכנראה לא הועילו ולא כלום משום שאחריהם באו שוב צעקות ואיומים.

אנו יושבים בקרון החשוך ועוצרים נשימתנו שלא ירגישו כי גם פה יש אנשים. האכרים הזהירו אותנו כי עכשיו הגיעה השעה גם לנו ובודאי תפתחנה תיכף דלתות הקרון ותתחיל הסחיבה וההשלכה מתוך הקרון. אבל דוקא באותו רגע תקף השעול את בנו של סיקו והתחיל משתעל בלי הרף. התחלנו להשתיקו אבל ללא הועיל, וכל שאנו מפצירים, השעול מתגדל עד שאחת האכרות צעקה בקול כבוש:

— יהודי קטן, דום, היש ברצונך למסור את כולנו לצ'יקה, דום, ואם לאו אחנקך כעכבר.

ולזה נתווספו עוד דברים כבושים מצד האב כנגד הבן המשתעל.

הקולות נשתתקו פתאום והיתה אמנם התקוה כי לא הרגישו בנו והסכנה חלפה אבל באותו רגע שמענו מאחרי דלתות קרוננו צעדים כבדים ומדרך הסדק ראיתי כי אדם עם פנס בידו מתקרב אל קרוננו ומתחיל פותח אותו. הדם נקרש והלב מת. הגיעה שעתנו. אבל כשנפתחו דלתות הקרון שמענו קול:

— תנו כרטיסים ורשיונות.

מכיון שכך התנחמנו. הראינו את כרטיסנו ורשיונותינו שהוחזרו לנו תיכף. שאר הנוסעים גם הם נפטרו ברגע אחד. היו שלא היו להם לא כרטיסים ולא

רשיונות, אלה נפטרו בכסף שהאיש עם הפנס שבידו שלשלו אל תוך כיסו ונפטר מעלינו בשלום.

אחד מן האכרים העיר:

— הכל כבימים מקדם, כבימי הצאר. את כולם יקח השד. הנה מה שנעשתה רוסיה. אומרים שטרוצקי כבש את הקרמל ואין הוא נותן אף ללנין להכנס לשם. הוי רוסיה המסכנה.

בתשע בערב זזה הרכבת שוב.

אם קשה היה הלילה הראשון — הלילה השני לא כל שכן. הלחם אזל מכלינו, מים לא היו והכפור נתגבר. היתה סכנה לשבת על מקום אחד שלא לקפוא מקור. היה הכרח להתהלך בקרון כדי שלא ליתן לקור לשלוט בנו. אבל בשעה שגם שאר הנוסעים התחילו לעשות כמעשינו כבר צר היה המקום ומחמת חושך היתה סכנה שלא להתקל ולהנגף איש ברעהו. הוכרחנו איפוא לדשדש תחתינו, כלומר להתמחות „בריצה על המקום". אחרי חצות לילה נמלך שוב אותו צעיר והדליק אש. הקרון שוב נתמלא עשן ולא היה אויר לנשימה. כל פעם אנו מכניסים ראשינו בדרך חורי הקיר כדי לשאוף רוח אבל הקור מכריחנו להכניס את הראש בחזרה. כך נתענינו כל הלילה ההוא עד עצם הבוקר בשעה שסוף סוף נגשה הרכבת אל תחנת בירזולה.

ה.

הרכבת איננה הולכת מבירזולה ישר לריבניצה. פה בא חילוף הרכבת אבל לא באותו יום אלא ביום שלמחרתו. לפיכך החלטנו לנסוע בעגלה, אבל מקודם היינו צריכים לנוח שעות אחדות ולהתחמם קצת, כדי שיספיק כוחנו להמשיך באותו יום דרכנו בדרכי פודוליה, שהיו רעועות עוד מלפני המלחמה, לא כל שכן עתה.

בשבע בבוקר ירדנו מעל הקרון ועמדנו עם חבילותינו בין הפסים. סבלים לא היו ומרחוק ראיתי, כי התחנה מלאה חיילים עד אפס מקום. לפיכך השארתי את סיקו ובנו עומדים ושומרים על החבילות ואני מהרתי העירה לחפש עגלה כדי להוביל את חפצינו לאכסניה. אותו יום היה יום יריד. עגלות למאות עמדו בעירה אבל אף אחת לא נאותה ללכת אל התחנה. נראה היה כי בעיר גופה העסקים טובים ביותר. שעתים תעיתי ולא מצאתי עגלה. בינתיים חפשתי גם אכסניה אבל גם אכסניות לא היו, כי כולן היו תפושות. שבתי אל התחנה כדי למסור לחברי כי עלינו להשאר בתחנה אבל כשבאתי מתו כל חושי בקרבי. סיקו ובנו יושבים על גבי החבילות מכוסי שלג ואין בהם כוח להזיז אבר. חשבתי כי שניהם כבר פרחה נפשם, אבל כשנענעתים קצת נענו לי כי אם לא אכניסם תיכף לבית סופם לגויעה פה תחת השמים. לא רחוק ממקום שעמדנו שם היתה רכבת טעונה עצים ואכרים מגויסים פרקוה. עליתי על הקרון והתחננתי לפניהם שיצילו את שני חולי. תחילה סרבו אבל אח"כ נשמעו לי, כמובן בעד שלשת אלפים רובל. לא עמדתי על המקח והם הביאונו אל אכסניה יהודית שאותו רגע היתה בעינינו גן־עדן ממש. אח"כ כשנתחממנו קצת ראינו אכסניה זו מה טיבה.

בית בן ארבעה חדרים ומטבח. חדר אחד היה מוחרם ע"י הרשות והשאר עמדו לרשותם של האורחים. רהיטים כמעט שלא היו מלבד שתי מיטות של ברזל חלוד עם מזרנים שחורים וממועכים מרוב שימוש. נסיתי למשש במזרנים אלה והנה הודבקה ידי אל חלאתם. באמצע החדר הגדול עמד שולחן עגול ועליו הסבו האורחים לאכילה או לשתיה. כשנכנסנו אל הפרוזדור הגיעה אלינו ערבוביה של קולות משונים מבפנים החדר, שלא ידענו פרושו. רגע ראשון נדמה לנו כי

נפלנו לתוך מערת שודדי לילה או סתם בריונים העוסקים בדברים חשודים. שתי נערות פרועות שער שהציצו בנו מחדר אחד חיזקו את השערתנו. עם כניסתנו נפתחה דלת מצד שני ומשם יצאו שני אנשים לבושי שרד עם אקדחים בצידיהם. היה חשד אחר כי נפלנו למחלקה של הצ׳קה. דלתו של החדר השלישי היתה כלואה ולא ידענו מה שם, אלא שמענו כי שם אנשים מתקוטטים זה בזה.

התחלתי לדרוש לבעל־הבית. אמרו כי זה יכנס תיכף. תיכף זה נמשך כשעתיים. יצא יהודי כבן חמישים ושאלנו מה רצונגו.

בקשנו תה וניתנה לנו הבטחה כי זה יוגש תיכף ומיד. תיכף זה גם הוא נמשך כשעה, ופירוש ניתן לדבר כי פה שותים תה ע״פ התור משום שיש רק שלוש כוסות לשתיה ושולחן אחד.

לאחר שעה נתבשרנו כי השולחן נתפנה, כלומר לא כל השולחן אלא זוית אחת והוגשו לנו רותחין בחלב. חלב זה העבירנו על דעתנו. רותחין עוד היו ימים באודיסה שראינום, אבל חלב — זה היה בשבילנו אחד מפלאי התבל.

החדר היה מלא יהודים ולא יהודים, אנשים ונשים. כולם סחרו זה בזה ומכרו זה לזה וספסרו זה אצל זה. הסחורות היו שונות. אחדים הסבו אל השולחן לשם אכילה. אכלו תרנגולות מבושלות ותרנגולות צלויות. זה שנתים ימים שלא ראינו סתם בני־אדם, בני־אדם פשוטים, אוכלים בשר עוף. ראינו עצמנו נתונים בתוך גן־עדן. נודע לנו כי בשוק אפשר לקנות תרנגולות באלף וחמש מאות רובל האחת ולשם מזכרת נצח מגן־עדן זה קנינו גם אנחנו תרנגולת אחת.

בין האורחים היתה נערה אחת, קצוצת שער, לבושה שק על גבי שק שאלמלא ראשה אפשר היה לתתה שק מלא סחבות. נערה זו עמדה כל העת מנגד אספקלרית הפח שהיתה תלויה על הקיר והיתה עסוקה בעשית שערותיה. הרגיזוה ביותר פאותיה הקצוצות שנראו לה עשויות לא כפי רצונה. פתאום נפנתה אלינו:

— הגידו, חברים, אתם באים מאודיסה? מהו שם מחיר אבנים?

נתבלבלנו ולטשנו עינינו. לא מצאנו מענה. על אילו אבנים הנערה מדברת. אם על אבנים טובות ומרגליות או אבנים לבנין בית או לריצוף רחוב. אבל הנערה תפסה מיד את בלבולנו ותקנה:

— אבנים למדלקות.

פרשתי לפני הנערה את כל ידיעותי במקצוע האבנים שידעתיו מתוך הנסיון, כי כל חודש הייתי קונה אבן אחת למדלקתי וכל חודש מחירה היה עולה פי עשרים או שלושים ועכשיו מחירה 180 רובל.

תשובה זו הניחה את דעתה של הנערה. נראה היה כי היא מובילה מטען גדול של אבנים לאודיסה שעלו לה בזול והיא עומדת להתעשר בקרוב.

היה בדעתנו ללכת אותו יום בעגלה לריבניצה. מי שהוא הזהיר בנו כי אין לחכור עגלה מן המזדמנות בשוק מפני הסכנה שבדבר. החלטנו לפנות אל הציונים בבירזולה שהם ימצאו בשבילנו עגלה שתובילנו בשלום לריבניצה. פעמים עמדנו ללכת אל מי שהיה ראש הציונים על מנת להגיש לפניו את בקשתנו, אבל כל פעם הוכרחנו לשוב מפני שהרשות המקומית מצאה דוקא יום זה טוב לפניה לעשות חיפושים בעיר על מנת לתפוש דיזרטירים ולא לרצון היה לנו להפגש עם המשטרה והחלטנו ללון בבירזולה.

לינה זו תשאר בזכרוני לימים רבים. בערב נתמלא הבית אנשים והיה הכרח להוציא את השולחן החוצה. קדם לשינה נתבקשנו לפנות את החדר על מנת להכין את המשכבים. הובאו החדרה כל מיני סמרטוטים מתוך המרתף והעליה,

בגדים קרועים ושמיכות טלואות ושקים של קמח ושל פחמים וסתם סחבות שלא ניכרו בהן שום סימנים שבזמן מן הזמנים היה בהן חפץ. זה היה משכבנו. בחרנו לנו במזרח החדר. בעל הבית עצמו ראה חובה לקבוע בשבילנו ממיטב המשכבים. אמרנו להניח את חבילותינו מתחת לראשינו והרבה טעמים היו לזה, אבל בעל־הבית מיחה ואליו נצטרפו גם האורחים, כדי שלא לתפוס מקום מיותר. חבילה אחת מכל מקום ניתנה לנו. צריך להוסיף כי אני הייתי לבוש יפה ממש כבימי חג. אמרתי שמא יוקחו חפצינו בדרך, הלא טוב שאלבש את תלבשתי הטובה ביותר כדי שהיא תשאר לי בשעת פורענות. וכך לבוש פרק שחור התמתחתי במזרח החדר על גבי הסחבות ושנתי נעמה לי. על ידי — סיקו ועל ידו — בנו ומסביבינו קהל של אנשים ונשים וילדים, ערומים וערומים למחצה ולא יתבוששו. בעל הבית ואשתו תפסו מקום צנוע בפינה שניה, על ידם בתם ובעלה. לאחר שכל הקהל שכב איש איש במקומו נמצא כי באמצע החדר נשאר מקום פנוי ושלושה אנשים מהרו והכניסו שוב את השולחן ונתישבו מסביבו ושחקו בקלפים כל אותו הלילה, מתוך צעקות ומריבות בשל כסף. בבוקר כשנתעוררנו משינה מצאנו אותם השלושה עדיין מסובים על השולחן ועושים חשבונותיהם.

בבוקר מהרנו אל מי שהיה ראש הציונים. לא היה שום צורך להרבות בדברים. לא הראשונים היינו בבירזולה בענין בקשה שכמותה. נודענו כי שני ימים לפני כן הלכה בדרך זו חבורת חלוצים והוא שלחם מכאן לריבניצה. נתבקשנו כמובן לשמור את הדבר בסוד כדי שלא יגיע הדבר אל הצ׳יקה. הציונים בריבניצה היו פסולים כמו בשאר הערים. אפשר לשער מה עלה לו בגורלו לו ידעה הצ׳יקה כי הוא מייעץ עצות ליהודים איך לברוח מרוסיה.

נחכרה עגלה בארבעים אלף רובל ולפי שהדרכים היו מקולקלות הוזהרנו כי אפשר שנגיע לריבניצה רק עם לילה. התנינו כי אם בארבע שעות אחרי הצהרים לא נבוא לריבניצה אז מוטב לסור לאיזה ישוב יהודי ללינה ובבוקר נשלים את דרכנו. וכך היה. בארבע הודיענו העגלון כי עוד כעשרים וירסטאות עד לריבניצה ולפיכך עצתו לסור לוורונקובה, מושבה יהודית שיש לו בה מבני משפחתו. בביתם נלון ובבוקר נעשה דרכנו הלאה.

וורונקובה — מושבה יהודית המונה כשבעים משפחה. כולן עוסקות בעבודות האדמה בגננות. אבל מיום שנכבשה ע״י הבולשביקים, נטשו היהודים, דוגמת האכרים הרוסים, את עבודתם ועסקו במקח וממכר. שטח האדמה הזרועה נתקטן עד לידי הספקת צרכי עצמם. צעירי המושבה היו הולכים פעמים בשבוע לאודיסה לעסוק במקח וממכר. האבות עסקו עדיין בעבודת האדמה כלאחר יד. אמרו כי בשנה הבאה לא יזרעו כלל את האדמה. לצרכי עצמם יספיק להם מה שיש במחסן, אם לא יבואו הפורעים. יהודי המושבה נתמחו כבר בפרעות ובסתם התקפות מצד מחנות שונים. הגסטרולה האחרונה היתה זו של הצבא הלבן מחילו של דניקין. הצבא שדד וחמס והרג.

אותו היהודי שהעגלון הכניסנו אל ביתו היה גם הוא קרבן של דניקין. אשתו נהרגה ועשרו נלקח. היו לו הרבה מטבעות של כסף וזהב והפורעים מיד כשנכנסו אל ביתו תבעו מטבעות זהב. נראה כי אכרי הכפר השני הלשינו עליו משום שהוא נחשב בעיניהם אדם עשיר. הוא עצמו גם כן הוכה מכות אכזריות, רמסוהו ברגלים ותלשו שערות זקנו. עכשיו הוא חולה ועני ומטופל בבנים, לרבות בת אחת של חמש עשרה שהיא עוסקת במשק הבית, אופה ומבשלת וכובסת וכל הבית — עליה.

כשנכנסנו אל הבית מצאנו את בתו כפופה על עריבה כשהיא לשה עיסה לחלות לשבת. עם כל העצב שהיה פרוש על כל הבית הבהיק פה לעינינו איזה חן מיוחד שלא הרגשנו בו זה ימים רבים. יש עוד מקום בעולם שעושים חלה לשבת, כאלו כלום לא קרה בעולם. והקמח — קמח סולת מן המובחר. לאחר שבעלת הבית הצעירה כילתה ללוש את העיסה נזדרזה והביאה הביתה אוז שחוט והתחילה לתלוש שערו ולנתחו. נדמה לנו הדבר כאלו אנו עומדים במאה שקדמה לכבוש רוסיה ע"י הבולשביקים.

בערב נתכנסנו כל בני־הבית, שלושה בנים אמיצים ששבו כל אחד מאיזה כפר סמוך, מי מריבניצה ומי מטיול בשדה על מנת לבחון את הדרכים. בשלו בולבוסים ונתישבנו כולנו סביב לשולחן ואכלנו ושתינו תה והיטבנו את לבנו. רגע אחד נצנצה בי מחשבה שמא אין לי ללכת מפה כלל וכלל אלא להישאר כאן. אבל סיקו מיחה בידי. נכנעתי לנימוקיו והעיקר להההגיון שבהם ואמרתי כי מחר בבוקר אנו הולכים לריבניצה. בינתים הובאו עצים והוסקו התנורים וניתנו חמניות לפיצול והיה לנו טוב ונעים ומרווח. בעל הבית ספר לנו כי כל יהודי הכפר מוכנים לצאת מכאן אלמלי ניתנה להם היכולת להוציא את רכושם ובהמתם ומחרשתם. שוחחנו אתו מתוך התגלות לב. לא כחדנו שאנו רוצים לעבור את הגבול, והוא בקשנו כי לכשנבוא לארץ ישראל נחקור ונדרוש שמא באמת יש איזו יכולת להעביר את כולם לארץ ישראל. מובן מאליו כי הבטחנו ולא עוד אלא אמרנו שהם האלמנט הנחוץ והחשוב בשביל הארץ וכי בודאי תתענין ההנהלה הציונית בהצעה זו. בתו של בעל־הבית פרשה לשינה בשעה מוקדמת משום שהיה עליה לקום בליל כדי לאפות חלה. נעשו לנו משכבים, כרים וכסתות ניתנו לנו ביד רחבה תוך באורים כי עד הפוגרום האחרון היו בבית עוד יותר, אלא שהפורעים לקחום.

בשתים בלילה קמתי כדי לסייע לבעלת הבית לאפות חלה.

בבוקר ניתנה לנו עגלה רתומה לסוס אחד ויצאנו מוורונקובה לריבניצה. טרם יצאנו הוזהרנו ע"י בעל הבית כי בודאי יעכבו אותנו חיילים בדרך ויחקרונו אבל שום עיכוב לא היה בדרך. פגשנו אמנם בדרך הרבה חיילים אלא שלא השגיחו בנו. סמוך לריבניצה עצמה ראינו מרחוק איזה תותח מקולקל שעמד ולועו כלפי מסילת הברזל. היו עוד סימנים מטושטשים של חזית צבאית. אבל העזובה שהיתה בדרכים עצמן העידה כי היו ימים שפה היו התקפות ונסיגות ומלחמות ושפך דם.

בעשר בבוקר הכניסתנו עגלתנו לריבניצה כשאנו יושבים על חבילותינו המרובות ומושכים אלינו את תשומת לבם של העוברים ושבים.

ו.

ריבניצה — עיירה קטנה בפלך פודוליה על שפת הדניסטר, שפתו ממש. מעבר הנהר נשקפת רזינה, פלך בסרביה לפי המפה הישנה. עכשיו היא רומניה. הדניסטר בריבניצה מבדיל איפוא בין רוסיה הסובייטית ובין רומניה. עד שנתפוררה רוסיה היה גשר מחבר את ריבניצה ורזינה ושתי הערים הללו כמעט שהיו נחשבות אחת. ריבניצה סחרה ברזינה ולהיפך. משנתפוררה רוסיה פוצצו הרומנים את הגשר שעוד עכשיו בולטים חלקיו מתוך הנהר, שבימות החורף הם מעכבים קירוח המים ולפיכך יש שבימות החורף אין הדניסטר בריבניצה קופא כלל וכלל או קופא רק בחלקיו במקומות בודדים. פיצוץ הגשר הפריד בין יהודי רזינה ויהודי ריבניצה. מספרים כי לפני שנה התפרצו הדניקינים אל תוך ריבניצה והיה

ברצונם לעשות כלה ביהודיה. מה עשו יהודי ריבניצה? ברחו מן העיירה ובאו ועמדו על הנהר שלמזלם היה מוקרח באותו מקום עם הנשים והטף ועיניהם צפויות אל יהודי רזינה שיאספום לרזינה. מתוך קור ושלג ושרויים בפחד עמדו היהודים על הנהר שעות מרובות וישועה מרזינה לא באה. יש אומרים כי הרשות הרומנית סרבה לקבל את היהודים תחת רשותה ויש דעה כי יהודי רזינה עצמם לא נזדרזו לנהוג ביהודי ריבניצה מנהג הכנסת אורחים וטעם נתנו לדבר כי שהייתם של הדניקינים בריבניצה לא תמשך ימים רבים. כך או אחרת ויהודי ריבניצה עמדו קפואים על הנהר ללא לחם וללא תקוה להגאל עד שהדניקינים יצאו מן העיר ואז כמובן שבו היהודים אל מושבותיהם.

בימי המשטר הישן היתה ריבניצה עיירה מרובת המסחר ומסחרה היה תבואה. עכשיו נתרוקנה ממסחרה ונשארה עומדת על דלותה. תחנת הרכבת היפה מעידה כי היו ימים שריבניצה היתה מקבלת אורחים רבים והתנועה בה גדלה. עכשיו נתיתמה התחנה, אין עובר ושב. חלונותיה דלתותיה אטומים בקרשים מהודקים ערב ושתי. יש רק דלת אחת הסובבת על צירה, זוהי הדלת המובילה אל משרד הצ'יקה, המחלקה למסילת הברזל. הגדרות מסביב לתחנה פרוצות והגן היפה עזוב ושומם. יהודי ריבניצה חיים כמו שחיים שאר יהודי רוסיה, מוכרים בגדים וקונים אותם, ושוב מוכרים. יש עוד יהודים אחדים שנשתיירו על חנותם הקטנה או על סוכת עץ בשוק ששם נמכר לחם או טבק או סיגריות גרועות. גם את הוואליוטה יודעת ריבניצה.

מקור הגון לפרנסה היו הנמלטים מקיוב או מאודיסה, כלומר אלה שיש להם צורך להסתתר או המכוונים את השעה לעבור את הגבול. ואף כי ריבניצה לא היתה עדיין נקודה חשובה של העברת הגבול בכל זאת נהרו לכאן יהודים מתוך תקוה כי סוף סוף תזרח גם שמשה של ריבניצה ויפרצו בה דלת לאירופה. משאר המקומות התחילו להגיע ידיעות כי כל הבתים תפוסים, לרבות הרפתים והמרתפים ולהבדיל בתי־המדרש. בריבניצה עדיין היה מקום פנוי לאורחים. וצריך להגיד את שבחם של יהודי ריבניצה כי הם קבלו את האורחים בסבר פנים יפות. לא הציקו להם ולא דרשו שכר דירה יותר מכפי השעור ויש גם שפינו מקום בשבילם בלי שכר, חוץ מאלה שהיו ידועים לעשירים גדולים ושעל פי השמועה הביאו מאודיסה לריבניצה את כל עשרם על מנת להעבירו לחו"ל.

שני יהודים היו בריבניצה שיזכרו לטוב בספר הנדודים ליהודי אוקראינה בימי ממשלתם של הבולשביקים ש. ה. ופ. ל. אנשים הללו הקריבו את כל זמנם וכוחם כדי להנעים את השעה על המהגרים, להקל את יסוריהם ולהצילם בכל שעת ההכרח והדוחק, ואף בשעה שהדבר היה עלול לגרור אחריו צרות צרורות מצד הרשות. ולא רק הם בעצמם אלא הם ומשפחותיהם. אלה ואלה ביתם היה תמיד פתוח בשביל כל מעונה ומנודה. יש שהאכילו את הרעבים והלבישו את היחפים ופינו מקום לשינה. ומה שחשוב ביותר — היו להם לפה ולעינים ולמיצר בצרתם ולקנה משענת בשעת נפילה. בשעה שאסור היה לשבת בצבור בחברה במקום אחד, בשעה שכל עבירה נגד חוקי המהפכה גררה אחריה איסורים ותליות ועבודת פרך — לא ידעו האנשים פחד והעמידו את עצמם בסכנה וקיבלו את אורחיהם והשיאו להם עצות ודאגו לכל מחסוריהם. וסוף סוף נתפסו גם הם לרשות. נתענו יחד עם אחיהם במאסר ולא התאוננו ולא נתיאשו ועוד עודדו את רוח אחיהם. יצאו לחופשי, חזרו המעשים מתוך יתר שקדנות ומסירות נפש. מריבניצה עד אודיסה ידעו כי יש שני יהודים בריבניצה המקריבים קרבנות בשביל אחיהם

המעונים. התחילו יהודים באים בשיירות לריבניצה וכל תקותם — ה. ול.
קאמינקה וראשקוב, שתי עיירות, אחת מהלך 50 וירסטות והשניה — 25 וירסטות מריבניצה היו כבר מלאות מהגרים. בתי יחידים ובתי ציבור ובתי־כנסיות ומדרשים לרבות מרתפים ועליות ודירים ומערות נתמלאו יהודים שנשארה להם רק תקוה אחת בחייהם לעבור בגניבה את הדניסטר ולהנצל ברומניה מפגעיהם. קאמינקה היתה הראשונה במעלה. 99 אחוזים מיהודי אוקראינה שהצליחו לעבור את הגבול הרומני עברו בדרך קאמינקה. הרשות המקומית לא השגיחה בכל הענין ויש שהיא עצמה השתתפה בהעברה והיתה מקבלת חלק השכר מאת המעבירים שאומנתם בכך. יהודים מפקידי הרשות היו מעבירים את הגבול והרוויחו יפה וההנו מרוחיהם גם את שאר הפקידים שלא השתתפו בפועל בעסק זה, היו ימים שיהודים עברו שם את הגבול בשיירות של מאתים ושלוש מאות איש. אבל היו ימים שבא השטן ונתערב בדבר. קטטה בשל רווחים כשהיתה פורצת בין פקידי הממשלה ובין המעבירים המקצועיים — המהגרים היו הקרבנות. ויש שהפקידים היו מרשים לשיירה של מהגרים לבוא עד הנהר ביחד עם מעביריהם אבל באותו מקום תפסום והובילום חזרה לקאמינקה על מנת למסרם לצ׳יקה. נשתוו ביניהם שני הצדדים, היו היהודים בלילה השני הולכים שוב אל הנהר. אז בא צד שלישי שלא נשתוה עם שני הצדדים הראשונים והתחילו שוב אותן הצרות של הלכה בחזרה ושל העינויים בצ׳יקה ושל איומים להתלות. בינתיים עשה כל צד וצד את שלו, את מלאכת הניצול. יש שהתנפלו על המהגרים וגזלו מהם את שאר מטלטליהם. ויש שניצלו אותם סתם ניצול, כלומר, בדרישת הוספות על המחיר שנקבע לכתחילה. היו משפחות שאחרי שנים־שלושה נסיונות להעביר את הגבול נשארו בעירום וחוסר כל מלבד מה שעל עורם. ויש שצד רביעי נתרחם עליהם ופשט מעליהם את הבגד האחרון ונתנם לרוץ בדרך הדניסטר או מסרם לצ׳יקה המקומי. היתה דעה מוטעת אצל הרשות כי כל הרוצים לעבור את הגבול יש בידם אוצרות של זהב ומצוה להנקם בהם. אח״כ באו המעשים והעמידום על טעותם. רוב המהגרים היו מפלכי קיוב ווהלין, מקום הפורענויות והפרעות שניצלו מהשרפה בעור שיניהם. היו גם עשירים אבל מספרם היה קטן מאוד.
ראשקוב היתה ממלאת תפקיד מיוחד. היהודים שלא הצליחו בשום אופן להנצל בדרך קאמינקה ושיבתם בה נהייתה לבסוף אי אפשרית מפני שהרשות שהתחלפה כל פעם רדפתם ונתנה עליהם עין פקוחה, היהודים האלה נמלטו לראשקוב לחכות עד יעבור זעם, כלומר עד שתתחלף שוב הרשות באחרת, טובה ממנה ואפשר יהיה שוב לנסות את המזל. מתוך ישיבה בראשקוב יש שזרחה שם פתאום השמש ויהודים היו עוברים שם את הגבול. סיפרו כי יום אחד הותרה פתאום הרצועה. יהודים במספר שלוש מאות איש עברו בבת אחת את הגבול ודוקא ביום לאור השמש. דבר זה הטיל סערה ויהודים נהרו לראשקוב המונים המונים. אבל לאחר כך נתברר הדבר כי זה היה מקרה יוצא מן הכלל ושאחרי זה אחזה הרשות הראשקובית גם היא באמצעים חריפים. היהודים שוב חזרו לקאמינקה. וכך היו המהגרים נוסעים מקאמינקה לראשקוב וחזרה עד שלבסוף היו מוכרחים לבקש ערים אחרות היושבות על חוף הדניסטר. הגיעה שעתה של ריבניצה.
הכל ידעו, כי ריבניצה היא עדיין קרקע בתולה. מעבירים מקצועיים לא היו עדיין ומלבד זה ידעו כי רזינה, זו היושבת מעבר לדניסטר נגד ריבניצה, היא עיר מושב של מטה רומני שהתיחס אל המהגרים בכל אכזריות. ויש שהיה פושט מהמהגרים את בגדיהם מעליהם ושולחם חזרה לרוסיה. אבל היהודים לא אמרו

נואש. נמנה ונגמר לכבוש את ריבניצה ויהי מה.

באנו לריבניצה בשעה שכל הדרכים היו סגורות. ומיד נודענו מפי ידידנו כי עלינו להזדיין בסבלנות וכי העברת הגבול איננו דבר כל כך קל. מלבד הקושי שמצד הרשויות, הן מצד רוסיה והן מצד רומניה, יש עוד קושי אחד: הנהר עדיין לא קפא כולו וגם בסירה אי־אפשר לעברו מפני הסכנה להנגף בגליד קרת ולצלול במים, מה שכבר קרה לחבורה אחת. מלבד זה הלא אין אנחנו לעת עתה יכולים בכלל לדון בכובד ראש על הענין משום שחלק אחד של חבורתנו עדיין נמצא באודיסה ובלעדיו אין אנו יכולים לזוז מכאן מפני שכספנו בידו. חכינו שצמח עם בני לויתו יכנסו לריבניצה בעוד ימים אחדים ורק אז אפשר יהיה מתוך הסכם כללי להחליט מה לעשות. עד בואם נתחייבנו להכשיר התנאים, לאסוף ידיעות ולעשות הכנות.

נשלחו פתקאות לרומניה בדרכים שונות ובאופנים שונים על חבורה של סופרים עברים היושבת בריבניצה וברצונה לעבור את הגבול, והצד השני מתבקש לעשות מצדו את כל מה שאפשר כדי להקל מעלינו את כל הענין ברומניה.

ז.

כאמור, נכנסנו אל ריבניצה ביום הששי בבוקר. העגלון הביאנו לדירה אחת שבה גרה בתו הבכירה של אותו היהודי מוורונקובה. היו שם שני חדרים חפשים שחכרנו אותם ונתישבנו שם. חברינו בריבניצה בקרו אותנו תיכף, הביאו לנו לחם ושאר מצרכי אוכל. הזמינונו לסעוד אצלם מחר בשבת ארוחה עם חמין ועם שאר דברים נעימים שלא טעמנו מהם זה כבר. צריך להגיד כי היהודים בריבניצה לא ידעו עדיין מה זה רעב. הסעודה היתה שם שמנה ויפה וגם עגבניות כבושות לא חסרו וגם יין לקידוש ובשר עוף ומרק עוף וקומפוט וסתם ממתקים לקינוח סעודה. אבל באותה סעודה היתה לנו עוד הפתעה אחת שלא פללנו לה: פתאום נפתחה הדלת ונכנס הביתה הסופר מרדכי ספקטור. והוא מספר לנו כי זה לפני שעה הגיע לריבניצה בעגלה וכבר היתה לו פגישה יפה עם צי׳קה ריבניצית, משום שע״פ טעות הביאהו העגלון אל אותו הבית ששם יש מחלקה של הצי׳קה. זו עשתה חיפוש אצלו וחקרה את ניירותיו אלא מכיון שהראה לה נייר אחד שהיה בכיסו מראש הצי׳קה האודיסאי מיד שחררוהו ועזבוהו לנפשו. עכשיו הוא מצטרף אלינו לסעודה. סעודה יפה היא בכלל מאותם הדברים המרחיבים את דעתו של ספקטור ואחרי שידענו כמה סבל ורעב באודיסה הרי לא נשתוממנו כלל לשמוע מפיו כל כך הרבה מחמאות כלפי בעלת הבית, זו אשתו של ה. המומחית כל כך בבישול ובאופיה ובעריכת שולחן. הזקן שלנו דעתו נתבדחה קצת ואחרי כוס יין ושניה חטפתהו השינה.

באודיסה ידענו כי ספקטור מתכונן לעבור את הגבול. ידענו גם כן כי הוא הצטייד בניירות נתונים בידי אנשים שיש בהם ממש, אבל לא ידענו כי פניו מועדות לריבניצה.

ובכן על חבורתנו נוספה עוד נפש אחת כלומר שתים, ספקטור ואשתו.

ביאתו של ספקטור לריבניצה הטילה סער בעיירה. ספקטור של ה„יודישער מוזשיק״ ושל ה„הויזפריינד״ ושל שאר הרומנים הקטנים עם הגדולים — הוא בריבניצה. ריבניצה היתה כמרקחה. מיד התחילו זקנים ונערים לבוא אליו ולהתייצב לפניו ולכל הפחות לראות בזיו פניו. ראינו כי היו קוראים לספקטור. היו יהודים שנשתמרו אצלם ספרי ספקטור מאלה שכבר אזלו מן השוק וספקטור עצמו לא פלל לראות פה את פרי רוחו שמורים וגנוזים. בחור אחד הביא לו רומן שכתב

לפני ארבעים שנה, שספקטור עצמו כבר שכח את שמו ושלא חשב אף להכניסו אל תוך כל ספריו, שעמד אז להוציא. „פריילין קלארא" זהו שם הרומאן. ספקטור קרא את הרומאן ונהנה הנאה גדולה. הוא הקריא גם לפנינו פרקים אחדים ומצאנו כי אז בשעה שנכתב היה רומאן זה באמת מן הספרים שעושים הפיכה, מפני סגנונו ואופן הרצאתו, שאז, לפני ארבעים שנה בשעת שלטונו של שמר ברחוב היהודים, היה באמת חזון בלתי נפרץ.

האגודה הפרופיסיונלית בריבניצה אף היא לקחה חלק גדול בספקטור. היא זכרה כי ספקטור הוא סופר העם ולפיכך קבלתהו וכבדתהו. אף הקומוניסטים שבאגודה חלקו לו כבוד. הוחרם תיכף חדר בשביל ספקטור ונמצאו לו תיכף רהיטים יפים ושאר צרכי בית והכניסוהו לחדר והושיבוהו על כסא אל שולחן יפה ואמרו לו: שב ואכול וכתוב. התנור הוסק. החלונות נתקנו וכשראה ספקטור בכל אלה נענה: טוב לי. מכאן לא אלך. ריבניצה הוא מקומי ופה אוציא את חיי.

צריך להגיד את שבחה של האגודה המקצועית. היא התיחסה גם אלינו אל הסופרים הצעירים הכותבים עברית מתוך כל רגש הכבוד ותשומת הלב. בראש האגודה עמד מורה עברי. מובן מאליו כי תיכף נעשו גם לנו כל ההנחות וכל ההקלות. ניתן לנו לחם בזול, הוזמנו בשבילנו סעודות צהרים בבית האוכל של האגודה ונעשו גם שאר דברים שהיה לנו צורך בהם.

עם בואנו לריבניצה כבר מצאנו שם חבורה של עשרים חלוצים וחלוצות. שבאו לכאן מפלכי ווהלין וקיוב בדרכים שונות על מנת לעבור את הגבול ולנסוע לארץ ישראל. חבורה זו עשתה רושם מצוין. כל חבריה היו אמיצים, בחורים ובחורות עם שרירים שנמתחו כבר בעבודות הגוף, מי בעבודת האדמה, מי בנגרות ומי בשאר אומנות־יד שלמדו בעיירתם או בדרך לפה. היו כאלה שהיו בדרך יותר משנה עד שבאו לכאן. חבורה זו הקריבה גם קרבנות בדרך. חברים אחדים נפלו ונרצחו ע"י כנופיות שונות, כי יש שאת דרכה עשתה החבורה גם ברגל, מאין הוצאות לדרך או מפני חוסר קשר במסילת הברזל. אבל אלה שבאו לכאן הם רק חלק אחד של השאר הנמצאים עוד בדרך ושמחכים יום יום לבואם.

ואמנם יום יום התחילו להגיע חלוצים וחלוצות עד שלבסוף הגיע מספרם לשמונים איש. הם נתחלקו לחבורות אחדות בשלושה־ארבעה בתים. אבל מכיון שהוברר תיכף כי העברת הגבול איננו ענין כל כך קל, התחילו איש איש מהם או קבוצות קבוצות להסתדר ולמצוא עבודה. לאחדים מהם היה די כסף כדי לקנות עגלה וסוס ולהוביל את המהגרים מריבניצה לראשקוב ולקאמינקה וחזרה. אחדים חטבו עצים ואחדים היו מוכרחים לקבל איזו משרה אצל הרשות המקומית. יום אחד נמלכו להוציא שבועון ספרותי בשביל חבריהם. מכיון שבריבניצה נתלקטה חבורה גדולה של סופרים הרי לא קשה היה הדבר. היתה להם תקוה לקבל מאת הרשות מעט נייר. ואמנם כבר היה חומר לשבועון, שירים וספורים ומאמרי ביקורת, אבל אחר כך בא איזה עיכוב והשבועון לא יצא.

חבורתנו הקטנה חכתה בקוצר רוח לבוא שאר בני חבריה. כל שעה נראתה לנו כשנה. יום יום חכינו ותקותנו נכזבה. התחלנו לחשוש שמא קרה אסון בדרך. שמא נאסרו חברינו בדרך או נלקח כספם או נרצחו ועתה מה יהא בסופנו. עפ"י התנאי צריכים היו שאר חברינו לבוא שני ימים אחרינו והנה עברו כבר חמשה וששה. אבל הנה נתבשרנו. באו אחדים מחברינו בריבניצה וספרו כי ראו ארבעה אנשים עם ילד קטן בעגלה נכנסים העירה. הבינונו, כי אלה הם אורחינו. וכשנכנס צמח עם אשתו וילדתם ואחותו ואף אותו הצעיר שנתלווה אליהם בדרך ושהיה

לו תפקיד מיוחד בנסיעתנו — נדמה לנו באמת כי באו גואלינו. סיקו בכה משמחה. הלא לא דבר קל הוא לעבור ברוסיה הבולשבית מאתים וחמישה וירסטאות ולבוא בשלום! כולם היו בריאים ושלמים ואף צרור הכסף היה בעין. אורחינו ספרו לנו כי היה באמת רגע שכולם ואף צרור הכסף היה בסכנה גדולה. בתחנה אחת בעת חליפת הרכבת נמלך שר התחנה לבדוק בחפציהם ואפשר לשער מה היה בסופם אילו נמצא הכסף. אבל מעשיותו של אותו הצעיר עמדה לו ובפקחיותו הסב את תשומת לבו של שר הרכבת לדבר אחר ובינתים שכח על הצורך לעשות בדיקה.

— כמה דרך עשינו? — שאלתי את סיקו כשנכנסו אורחינו אל החדר.

— כל הדרך — נענה סיקו — אנו כבר בארץ ישראל.

וצמח האופטימיסטן תמך בדבריו.

עכשיו, מכיון שכל חבורתנו נתכנסה כולה במקום אחד לריבניצה הגיעה השעה לחשוב מתוך כובד ראש בעצם ענין העברת הגבול. עמדנו אז בתחילת יאנואר והדניסטר בריבניצה לא נקרח. היו סימנים כי בשנה זו לא יקרח הנהר כלל. ולפיכך דברו על העברת הגבול בסירה. ידענו את כל הסכנה שבדבר. ידענו כי לפני חודש ימים עברה משפחה של שלושה איש את הדניסטר בסירה וכולם טבעו בנהר. ידענו עוד כי אם ימלך המשמר הרומני לירות בנו מתוך ישיבה ברוסיה אז אין מנוס. אבל לא היתה ברירה. צריך היה להחליט ויהי מה. הלא לא באנו לריבניצה לשם תענוגים. חברינו בריבניצה יעצו אמנם שלא להיות בהולים כל כך אלא לחכות עוד עד שיקרח הנהר. ידידנו ה. היה נוהג להרים עיניו השמימה ולאמר לנו: ראו, השמים התקדרו עבים. יהיה שלג וכפור ונעבור את הדניסטר „בטרויקה" מוסקבאית. זכרו כי כך אמרתי. ולעת עתה בואו אלי היום בערב ואכלתם לביבות.

— ומה יהיה אם גם מחר לא יהיה שלג וכפור? — שאל מי שהוא מאתנו.

— אם מחר לא יהיה שלג וכפור אז, אז תאכלו לביבות אצל ל. כי לא בכל יום תלבב לכם גברתי מלביבותיה.

למחרת היום אכלנו לביבות בביתו של ל.

ענין הלביבות שאכלנו בריבניצה הוא פרק בפני עצמו. לבבונו בכל בית. ולא סתם לביבות אלא לביבות כדין וכדת, ממולאות ומטוגנות בחמאה ובשמנת. הכל לפי הזמנותינו. ויש שהיה מי שהוא מרים לביבה גדולה ושמנה על גבי המזלג ואומר:

— לביבה כזו, חברים, מה מחירה באודיסה?

התחילו הויכוחים כמה מחיר הלביבה באודיסה.

ספקטור היה מתרעם על זה ואומר:

— יצאתם מדעתכם. באודיסה אין לביבות.

ה. היה אומר:

— אלמלי היתה היכולת כי אז מן היושר לשלוח לביאליק, דרויאנוב ורבניצקי לביבה אחת לכל אחד מהם.

והדניסטר מכל מקום לא נקרח.

אבל ה. נצח. פתאום התקדרו השמים עבים ויהי רוח וקור וכפור וידענו כי הדניסטר התחיל מתקרח. ספרנו כל שעה מתי תבוא הידיעה מעבר הנהר כי אפשר ללכת. וידיעה כזאת באה פתאום.

יום אחד בארבע אחר חצות היום בא גוי אחד מעבר הנהר אל ה. ובידו

פתקא כתובה מאחד היושב מעבר הנהר. ובפתקא כתוב: הערל הזה הוא אדם כשר וישר. אתו תוכלו ללכת ומידו לא תאונה לכם כל רעה, אבל מהרו ובואו פן תאחרו. אנו מחכים לכם לשבעה איש. פה הכל מוכן ומזומן.

פתקא זו היתה מכונה לא אל כל חבורתנו אלא רק לשנים מאתנו. חמשת הנשארים הם בני ריבניצה עצמה, שזה מכבר התכוונו לעבור את הגבול אבל השעה לא היתה מוכשרה לכך. עכשיו צרפו גם אותנו אל החמשה הללו. ראינו כי חבורתנו צריכה להתפרד. שנים מאתנו ילכו היום והשאר אחרינו, בעוד יום או יומיים. אבל מכל חבורתנו מי ילך. אחרי שקלא וטריא הוחלט כי אני וצמח נלך. ובהיותנו ברומניה כבר נקל יהיה לנו לדרוש גם את השאר.

חבשנו את חפצינו. שק אחד לקחתי על שמי, את השני נשאתי ביד. גם צמח עשה כך ובחמש בערב התגנבנו מתוך דירותינו והלכנו בעקבות איש אחד שהוליכנו אל המקום, ששם עמד הערל עם עגלתו. אבל קודם שבאנו אל אותו המקום כבר פגשנו שליח מיוחד ובשורה בפיו כי עלינו ללכת בחזרה מפני שכבר אחרנו. התנאי היה בחמש בדיוק אולם עכשיו אחרנו כמה רגעים אחדים ואחרי חמש מתחלף המשמר על הגבול והמשמר הזה לא נכנס בחשבון המעבירים.

מתוך מפח נפש הוכרחנו לשוב אל דירותינו. היתה תקוה כי מכיון שנעשתה כבר ההתחלה הרי עכשיו גאולתנו קרובה. ולך נענה גם אותו הערל כששאלוהו: מתי תבוא שנית? — אבוא מחר או למחרתו. בכל אופן היו נכונים.

למן היום ההוא היינו תמיד נכונים לדרך. חבושים וצרורים עמדנו תמיד כל שעות היום ללכת אחרי איזה איש שיבוא פתאום ויאמר: בואו. אבל האיש הזה לא בא. בינתיים באו לאסוננו ימים חמים והדניסטר שוב זז ושוב אנו מתפללים לקור וכפור וקרח.

ורזינה מעבר הנהר מצד רומניה רומזת לנו ומושכת אותנו. מחלונות חדרינו אנו רואים אותה ואת יהודיה ואת התנועה שבה ואת אור החשמל הזורע בערבים על פני העיירה. יש שהיו מתקבלים משם מכתבים מאנשים שעברו כבר את הגבול ומתארים לנו את חייהם הנעימים שם. מין קשר תמידי הוקם בין רזינה ובין ריבניצה בימים ההם. וביחוד בשבתות ובימי חג. יהודי רזינה יוצאים אל חוף הנהר ושולחים מבטיהם לריבניצה שמא יראו פנים ידועים, קרוב או גואל למסור לו שלום בדרך הנהר. ויהודי ריבניצה מכיון שהיו ידועים, כי בימי שבתות יוצאים יהודי רזינה אל חוף הנהר מיד היו גם יוצאים ומביטים זה לזה ומחכים לשמוע זה מזה חדשות. אבל היו מקרים שהרשות הרומנית או הבולשבית השגיחו בזה ופזרו את היהודים משני הצדדים. אלה ואלה מתכנסים אל בתיהם ומחכים לשבת הבאה. גם בשביל החבורה שלנו היו יהודי רזינה נותנים סימנים. אלא שלא ידענו מה פרושם והסתפקנו רק בזה, כי יש ברזינה יהודים המתעניינים בגורלנו. הידיעות שיהודי רזינה היו נותנים לנו ליהודי ריבניצה היו שונים, הכל כפי תנאי השעה. הרשות הרומנית החליפה יום יום את הפוליטיקה שלה בנוגע להאמיגרנטים. יום אחד אסרה את כניסתם אליה וביום השני התירה. ובמקרים כאלה היו היהודים מרזינה קוראים:

— יהודים, מסרו לכל ריבניצה כי פה אצלנו גן עדן. בואו אלינו וטוב לכם.

אבל היו ימים שהידיעות היו מרות:

— יהודים, גם פה לעת עתה רע. אבל חושבים כי המצב ישתנה ואז נודיעכם. אבל לע״ע אל תזוזו ממקומותיכם.

ושוב:

— טוב.
— רע.
וכך נתחלפו מצבי הרוחות לפי התחלפות הפוליטיקה הרומנית.
באחד הימים נתווסף על חבורתנו עוד חבר אחד שבא מאודיסה. הוא
י. שכטמן ואשתו וילדה קטנה. מפיו נודענו כי חברינו באודיסה חושבים כי אנו
כבר מעבר הגבול בדרך לארץ ישראל.
באותו זמן שוב נקרה הדניסטר ואותו הערל בא שוב מרומניה אבל הפעם
לא אלינו היתה ההזמנה מכוונת, אלא לאותם היהודים הריבניצאים שנתלוינו
אליהם בפעם הראשונה, להם בלבד. ספרו לנו כי אותו הערל מסר ברזינה כי
הסופרים אינם רוצים ללכת ולפיכך עברו עלינו הפעם בשתיקה. נסינו אמנם גם
הפעם לבקש שיצרפו את מי מאתנו אל החבורה, אבל דעתנו לא נתקבלה. הבטיחונו
כי בעוד שנים־שלושה ימים יבוא שוב הערל ואז נלך. אח״כ הגיעונו ידיעות
אחרות, כי ההזמנה היתה אמנם בשבילנו אלא שהערל סלק את ידיו מאתנו באשר
נודע לו כי איננו עשירים ונמצאו נוסעים יותר עשירים מאתנו. מה אפשר לטעון
נגד דבר שכזה? בקנאה הבטנו על כל אותם המאושרים שילכו היום עם הערל.
אבל למחרת בבוקר הוברר, שהערל נמלך לאסוף חבורה גדולה של אמיגרנטים.
בעגלות מיוחדות היו צריכים לבוא אל המקום המיועד ומשם לעבור את
הנהר. אבל באותו מקום סמוך לכפר אחד פגשו בפלוגת חיילים. אין יודע אם
היה זה רק על פי מקרה או שארבו להם, בכל אופן רוב הנוסעים הפכו פני
סוסיהם וחזרו העירה. נאסרה רק עגלה אחת עם חמישה ששה יהודים, שגם הם
נשתחררו סוף סוף אחרי משא ומתן ואחרי בדיקה מעולה בניירותיהם.
הנסיון השני לא הצליח אף הוא.
זה החודש השני אנו יושבים בריבניצה. הכסף שיש בידנו הולך ופוחת.
קם חשש שמא אחרי ישיבה של שנים שלושה חדשים יתם כל הכסף ואז אנו
קרחים מכאן ומכאן. צריך היה או להזדרז בהעברת הגבול או לחפש מקור
לפרנסה. אחדים מאתנו התחילו לפקפק שמא אין ריבניצה כלל וכלל בשבילנו
מקום לעבור את הגבול ושמא צריך להסב פנינו כלפי קמינקה. ספקטור היה מן
המצדדים בזכות קאמינקה. הוא היה אומר:
— צריך ללכת בדרך שכל היהודים הולכים בה. קאמינקה קאמינקה ורק
קאמינקה.
אבל מקאמינקה מגיעות ידיעות מחרידות. שם נתקלקלו היחסים בין המעבי־
רים והרשות והאחרונה תופסת את היהודים ואוסרתם ומלסטמת אותם ושולחים
אותם ערומים ויחפים על מנת למסרם לצ׳יקה המחוזית. אותם המעשים נעשים
גם בראשקוב. קאמינקה לעת עתה סרה הצדה. צריך לשבת בריבניצה ולחכות.
חברינו בריבניצה כבר התחילו לדאוג לפרנסתנו. היתה איזו יכולת לסדר
את מי שהוא מאתנו במשרה או בעבודה אחרת. ושני טעמים היו לזה. ראשית
מקור ללחם, ושנית כדי לעורר את עיני הרשות ולהראות לה כי איננו מן האוכלים
ואינם עושים. הרשות המקומית כבר התחילה לשים עינה בנו. באים יהודים
לריבניצה ומסתובבים ברחובות ואוכלים ואינם עושים כלום. הרעש שנתהווה
מסביבתנו בעיירה אף הוא הכריח את הרשות לטפל בנו וכבר הגיעו אלינו ידיעות,
כי בשבוע זה יעשו חיפושים אצל כל האודיסאים, וכל החשודים ברצון לעבור
את הגבול ישלחו בחזרה לאודיסה וישמו תחת השגחתה של הצ׳קה האודיסאית.
מובטחני כי הלביבות היו בעוכרינו. כל העיירה ידעה אצל מי אנו אוכלים לביבות

היום ומחר ולמחרתו ומובן מאליו כי הגיעו הדברים גם לאזני הרשות.

הרשות הריבניצאית לא היתה אמנם רעה ביותר. יושב ראש הועד הריבו־ לוציוני היה לא קומוניסט אלא אנארכיסט רוסי. אדם ישר והגון שהיו לו מהלכים בבתי יהודים. דירתו היתה ג״כ בבית יהודי. הקומנדנט הריבניצאי היה יהודי מקומי, שהכל ידעוהו ושפחדו לא היה כל כך גדול. ביחוד נתחבב על יהדי המקום אחרי שנודע כי הזמין את הרב דמתא לברית מצוה. אשתו ילדה לו בן ולא נתקררה דעתו עד שעשה את הברית לכל משפטו. אבל סוף סוף היה הקומנדנט העירוני ואי אפשר היה לו לעבור בשתיקה על הדברים שדקרו את העינים.

עוד סיבה אחת גרמה לכך שהרשות המקומית התחילה לשים בנו עיניה. לא רחוק מריבניצה נמצאת העיר טירספול, שהיא היתה בבחינת עליונה לגבי מחלקות הצ׳יקה שבריבניצה—ראשקוב—קאמינקה ועוד ערים אחרות. בראש הצ׳יקה הטירספולית עמד יהודי ששמו ב. הוא היה חולה שחפת ואמרו עליו כי מחלתו היא היא שעשאתהו אכזר ורע ודורש דמים. שמו של ב. היה כעין מפלצת בכל הסביבה וגם הרשויות המקומיות היו מתיחסות אליו מתוך שנאה. אלא צריך היה להכנע ונכנעו. הרשויות המקומיות פחדו מפני ב. כמפני האש ולפיכך החמירה גם הרשות הריבניצאית את הדין בדעתה לפני מי היא עתידה לתת דין וחשבון.

כשנתרבה מספר היהודים שבאו לריבניצה על מנת לעבור את הגבול העמידה הרשות המקומית משמרות נוספים על הגבול. ימים אחדים עמד על כל חמישים צעד חיל. היו יהודים שגם בתנאים כאלה הפקירו את חייהם וניסו לעבור את הדניסטר. אלה נתפסו כמובן והובאו בחזרה לריבניצה. היו ימים שפעמים ושלוש ביום ראינו עגלות רבות טעונות יהודים ונשים וטף שהובאו העירה מכל הסביבה ושנתפסו על התוך. כל אלה הושמו במאסר בריבניצה לעת עתה עד שתתקבל פקודה מטירספול לחתוך את גורלם.

בית האסורים הריבניצאי נמצא בקומה התחתונה של אותו הבית בקומה השניה ששם גר חברנו ה. לפיכך ראינו את כל המעשים שנעשו שם עם האסירים. היו בבית האסורים שלושה חדרים קטנים והיו ימים שבשלושת החדרים הללו נצטופפו עד מאתיים אסירים. השינה היתה על גבי הריצפה. גם קש לא נתנו. לא היה במציאות. אלה שנשארה להם איזו חבילה שמה מתחת למראשותיהם. ואלה שלא הביאו כלום ישנו על הריצפה המזוהמה, שלא ידעה מטאטא ימים רבים ולא כל שכן שלא הריחה ריח מים. בעיני ראיתי יהודי אחד שיצא בלוית שוטר אל החצר כדי לעשות את צרכיו ויהודי זה היה יחף והימים היו אז ימי חורף. בתנאים כאלה היו האסירים מתגוללים שבועות וחדשים עד שנחתך גזר דינם. וכשנחתך גזר דינם להשלח לטירספול על מנת לעמוד שם שוב לפני המשפט — היתה הרשות חוטפת עגלות מאלה שנזדמנו לה ברחוב והיתה טוענת עליהן את האסירים זה על גבי זה ושולחתם לטירספול.

מי שעבר בימים ההם על פני בית האסורים הריבניצאי היה לו הרושם הראשון, כי לא בית אסורים הוא זה אלא בית קברות וקרובי המתים באו לכאן להשתטח על גבי הקברים ולהסיח את לבם. היו בוכים ושופכים דמעות. בימים הראשונים לא נתנה הרשות אף להביא אוכל אל האסירים, כר או שמיכה. אבל אח״כ בשבוע השני כבר היו מרשים את המותרות האלה.

ועד העיר היהודי, שבראשם עמדו ל. וה., הקדיש כל כוחו כדי להקל את מצב האסירים. הנשים היו מביאות לחם ורותחין וכרים ושמיכות. היו כאלה שהוד

נתן ערבותו ועל סמך זה הוצאו לחפשי לע"ע. צריך להגיד כי גם בענין זה עשו שני האנשים הנזכרים הרבה יותר משהיה בכוחם וביכלתם וברשותם. נדמה היה כי שני האנשים האלה לא נבראו אלא כדי לטפל באחיהם המעונים. הם עזבו את עסקיהם והתמסרו לצרכי הכלל בכל נפשם ומאודם.

בינתיים הגיעו לריבניצה יהודים עשירים אחרים מאודיסה ומקיוב ותהי העיר כמרקחת.

עברו ימים אחדים ושמועה נפוצה כי מטירספול הגיעה פלוגה של שוטרי־חרש ופקידי הצ'קה כדי לתפוס את האודיסאים. — כך קראו לאלה שבאו לכאן. אמרו כי הגיעו 60 איש. אבל אח"כ נודע כי רק חמישה באו. והחמישה הללו הפכו את העיר.

האמיגרנטים התחילו להחליף את דירותיהם כדי להשתמט מהשגחת האור־חים. אבל העירה קטנה וכל שנוי קטן המתהוה בעיר מתפרסם מיד ומגיע לאזני מי שיש לו ענין בזה. ביום ובלילה היו החפשנים מסתובבים בעיר ושמים עין בעוברים ושבים. הכל ידעו אותם והכל פחדו מפניהם אולם אחרי זמן מועט התרגלו להם ולא השגיחו בהם כלל. מתוך שכחה או קלות דעת חזרו היהודים שוב להתעסק בחיפוש דרכים להעברת הגבול ובתוכם — גם אנחנו.

יום אחד בא אלינו אחד מחברינו ולחש לנו סוד כי הולך ומתרקם ענין טוב. ידענו כי יש איזו הצעה הנוגעת להעברת הגבול. פרטים לא ידענו עוד. אבל יחסנו חשיבות מיוחדת להצעה זו משום שידענו כי האיש המציע הוא בר־סמכא ולא יציע לנו דבר שיש בו מן הספק. עברו עוד ימים אחדים ואותו האיש בא וזורח משמחה. ההצעה יש בה ממש והיא עומדת לצאת אל הפועל. הדבר תלוי רק בנו. נתנו יפוי כוח לאיש לדבר בשמנו ולהתנות בדבר המחיר והיום ושאר התנאים, ורק אז ספר לנו האיש את הפרטים. אחד מחיילי הצבא המקומי, יהודי צעיר, היודע כמה אנו מתענים ברוסיה הסובייטית והמכבד את הספרות העברית אף על פי שאיננו מקוראיה הותיקים, רוצה להעביר אותנו את הגבול ולהביאנו לרומניה בשכר לא מועט. ולפי שהנהר איננו מוקרח הרי הוא מוכן להעבירנו בסירה וכבר הזמין על דעת עצמו סירה אצל גוי אחד בריבניצה ואנחנו חייבים רק להתנות באיזה יום יהיה הדבר. ועוד דבר אחד מודיעים אותנו: בשבילנו בעצמנו אין הוא רוצה לקבל עליו טרחה גדולה כל כך, אלא מה? הוא יצרף אלינו גם קבוצה קטנה של יהודים עשירים היושבים בריבניצה ומחכים לבוא השעה הטובה. אותם העשירים ישלמו לו במיטב כספם ומאתנו יקבל את המינימום, כי בלא כלום אי אפשר. להצעה זו הסכמנו אבל רק למחציתה. הוא יוכל גם להעביר את העשירים אבל לא אתנו יחד אלא מלפנינו או לאחרינו. ועצה טובה נתן לנו האיש כי מקודם ילכו העשירים ואם יצליחו, אז נלך גם אנחנו אחריהם.

וסודות בריבניצה אינם במציאות. מיד נודע הדבר בכל העיירה ומכל עברים התחילו לנהור אלינו יהודים בבקשה שנצרף גם אותם אל חבורתנו. אנחנו לא צרפנום ואמרנו כי אין הדבר תלוי בנו וכי אין אנו יודעים אפילו את האיש המעבירנו. הלכו מאתנו היהודים ומצאו אותו האיש ויש אומרים כי לא כל כך קשה היה למצוא אותו משום שבאמת אותו איש חפש אותם.

כמה היה מספר האנשים שעמדו אז לעבור את הגבול באותו ערב לא ידענו. ידענו רק שמות עשירים אחדים שבאו מאודיסה ומקיוב שהם יצורפו אלינו, והותנה כי לא בבת אחת נעבור אלא העשירים ילכו בשמונה בערב ואנחנו — בשמונה וחצי.

אחרי שהשתוינו בדבר התנאים והושלש הכסף ונקבעה השעה בא אלינו חברנו המתווך ומודיענו כי הכל מוכן ומזומן אלא שהחייל רוצה לראות אותנו קודם המעשה כדי שידע פנים אל פנים את כל ההולכים אחריו. מקרה זה לא נראה בעינינו סתום אלא מצאנו אותו בגדר הרגיל. אף על פי כן אמרנו כי לא כולנו נתיצב לפניו אלא רק שנים שהם יהיו באי כוחנו. הלך המתווך וחזר ותשובה בפיו כי החייל מסכים לכך ובשתים אחרי הצהרים יהיה הראיון, בביתו של ל. בשתים לא בא החייל. בא שליחו לבקש סליחה ולאמר כי הוא יבוא בחמש. ובחמש בא. באי כוחנו חזרו שוב על כל התנאים ונתאשרו שוב ע"י החייל והותנה תנאי אחרון כי בשמונה וחצי יבוא אלינו בעגלה לקחת אותנו.

אותו יום היה לנו יום של חג. סוף סוף עשינו דבר שיש בו ממש ואנו עומדים על פתחה של רומניה.

חברנו ה. הודיע תיכף כי בלא לביבות לא נלך מכאן. הערב האחרון לשבתנו בריביניצה יוחג ברוב פאר והדר במסבת כל חברינו לרבות גם החלוצים שיוזמנו כדי להרבות בשמחה. והפעם תכין לנו גברת ה. לביבות שלא לבבונו אבותינו. מה אנוש כי יעמוד בפני לביבות ולא יפותה? נפתינו. ולא זו בלבד אלא צריך להביא גם את חבילותינו לביתו של ה. כי משם נצא לדרך. אבל דבר זה היה מן הנמנע משום שהתנינו עם החייל כי ישלח את העגלה אל אותה החצר ששם דירתנו. ובכן מצאנו עצה. בנו של סיקו היה קרבן ראשון ונענה כי הוא מגדב את הלביבות לקהל והוא יחכה בדירתנו עד שיבוא החייל ואז יקראנו או יבוא עם העגלה אל ה. אליו נצטרף עוד קרבן אחד ר. הוא האיש שהיה לו תפקיד מיוחד בנסיעתנו עוד מאודיסה.

בשבע בערב היו חבילותינו חבושות וצרורותינו צרורות ומקלותינו בידינו ונכונים ללכת לה. לאכילת לביבות.

(עד כאן נמצא בכתב־ידו של המנוח שנתקבל מבני משפחתו)

בן־ציון זיו

זכרונות מישיבת לידה

נולדתי בכ"א בחשון תרנ"ד (1893) בעיר המחוזית זוויגורודקה שבפלך קיוב. היהודים היוו כמחצית אוכלוסית העיר, שמנתה כ־20,000 תושבים. הנוער היהודי במקום נטה להתבוללות. היתה תנועה חזקה של אקסטרנים ואלה ששאפו להגיע להשכלה גבוהה, נתקלו בקשיים בכניסתם לאוניברסיטאות בשל ההגבלות הנהוגות לגבי היהודים, ושכיחים היו מקרי המרת דת. בעיר חנה גדוד צבא ובנות ישראל היו מתהלכות עם קצינים, שהיה להם מועדון משלהם. כרב מטעם כיהן באותו הזמן בזוויגורודקה גולדנברג (אחר־כך עבר לרוסטוב על הדון). הדרשות שלו היו מנוסחות ברוח לאומית והשפיעו מאוד על כל שומעיו. היתה לו גם השפעה רבה על אבי ז"ל.

אבי ז"ל היה יהודי מסורתי, שוחט לפי מקצועו, שאף לעשות ממני רב דתי ורב מטעם, בעת ובעונה אחת. סיסמתו היתה: „צו גאָט און צו לייטן" (לאלוהים ולאנשים). את ההשכלה היהודית המסורתית קיבלתי בחדר אצל שלמה פוקוטילובר ובחורף 1907 עם כניסתי למצוות התחלתי לרכוש לי השכלה כללית אצל נכדו של השוחט מנחם. מטרת הלימודים הכללים היתה להיבחן בדרגת ארבע כתות גימנסיה. לשם כך היה עלי לנסוע לעיר אנאנייב שבפלך חרסון. עיר זו התפרסמה כמקום בו שררה רוח סובלנות כלפי תלמידים יהודיים, ומתוך סיבה זו היה יותר קל להיבחן בה. הייתי צריך להמשיך בלימודי עד סוף הקיץ ואחר־כך לנסוע לאנאנייב. אחרי פסח ביקר בעירנו שד"ר ישיבת לידה בשם קרוגלין, שהיה נואם חריף וידע להלהיב את קהל מאזיניו. הוא תיאר תמונה נלבבת מחיי הישיבה. ישיבה זו בהנהלתו של הרב ריינס ז"ל — מייסד „המזרחי" — היתה ראשונה שהונהגו בה גם לימודי חול. אחד התיאורים שהלהיב אותי במיוחד ועד היום הוא חרות בזכרוני: „בשעת 1.30 נפתחים השערים הגדולים, מהם פורצים ויוצאים 120 בחורים בסגינים שחורים ועליהם כפתורי זהב נוצצים, בהם חרותות אותיות ‚יבנה וחכמיה'".

הופעתו של קרוגלין הכריעה את הכף. נסיעתי לאנאנייב בוטלה. אבי ז"ל נתן לי מכתב לשני האחים פורטנוי (בניו של חברו — שוחט מפודוליה) שלמדו בישיבת לידה, וכמה ימים לפני חג השבועות תרס"ז 1907, לבוש קפוטה קצרה (הייתי אז בן 13½) נסעתי ללידה. שמה הגעתי יום לפני ערב שבועות, לאחר נסיעתי ברכבת שארכה 1½ ימים.

את האחים פורטנוי מצאתי מיד. על יד הישיבה היתה אכסניה של חיה־שרה, שם קבלתי גם אוכל. חלון חדרי היה מופנה לעבר הישיבה. בליל הראשון של שבועות עמדתי על מיטתי, נשען על אדן חלוני. הצצתי לישיבה והקשבתי בחרדת קודש ובהתרגשות ללימודי בחורים שלמדו בקול רם ובניגון ערב „תיקון ליל שבועות" במשך כל הלילה. ביום ב' של החג בא סולי פורטנוי (אחד האחים) לאחר שדיבר עלי עם הרב ריינס והוליכני לראש הישיבה של המחלקה

הראשונה כדי לבחון אותי. ראש הישיבה, ה„שאדובר", בחן אותי בדף גמרא ואחר־כך הודיע להרב ריינס על הסכמתו לקבל אותי לישיבה. בחורי הישיבה היו גרים בחדרים שכורים ורק בשבתות היו סועדים אצל בעלי בתים מקומיים; מקופת הישיבה היו מקבלים תמיכה חדשית. התלמידים היו רובם ככולם מסביבה ליטאית קרובה ורק אני, בשל היותי בא ממקום רחוק, קיבלתי תמיכה גדולה יותר — 2½ רובל מידי חדש בחדשו. סדר הלימודים היה כדלהלן: בשעה 8 בבוקר היו מתאספים התלמידים מכל הכתות באולם הגדול ולאחר תפילת שחרית היו לומדים בצותא בנוכחותו של המשגיח ר' אליהו דב ברקובסקי. אותו הוציא הרב ריינס מישיבת סלובודקה. ב־11 היה בא ראש הישיבה וקורא שעור במשך כשעתיים, אחר־כך למדנו שוב עד 1.30. אז הלכנו הביתה לאכול, חזרנו בשעה 3 וחידשנו לימודים עד שעה 6 — זמן תפילת מנחה. במחלקה הראשונה היה מלמד ראש הישיבה שאדובר (כאמור לעיל); במחלקה השניה היה ראש הישיבה ר' יואל־דוד (ניספה בפרעות אוקראינה בעיר יליסאבטגראד) ובמחלקה השלישית ר' שלמה פוליצ'יק — העילוי ממייצ'ט (דער מייצטער עילוי), אח"כ נעשה ראש ישיבת ר' יצחק אלחנן בניו־יורק. נוסף על שלוש מחלקות אלו היו עוד שתי מכינות בשביל ילדים. במחלקות גבוהות היה קיים עוד נוהג „זיצען אַ משמר", ז"א לימוד במשך כל הלילה אור ליום ו'. הבחורים הגדולים היו מתאספים ב„קצבישע קלויז" ושם חזרים על השעורים. זכורים לי שני אחים „הקוידענער" — אחד היה בקי וידע לחזור מלה במלה על השעור של ה„מייצטער". השני היה „חריף". לעתים כאילו חסרה איזו חוליה, ואז היו נאלצים לפנות ל„מייצטער" והוא היה משלים את החוליה החסרה.

בין מנחה למעריב היו לומדים לימודי חול ולימודים עבריים לסרוגין (רוסית, גיאוגרפיה, היסטוריה, חשבון ועוד). כמורים שימשו בוגרי האינסטיטוט הממשלתי למורים יהודיים שהתקיים בווילנא בהנהלתו של יהושע שטיינברג. פעם אחת פרץ מרד נגד אחד המורים בשם גרשטין — טיפוס מתבולל — כשהלה השליך על הרצפה מעל הקתדרה ספר גמרא שמצא על דוכנו בשעת שעורו. התלמידים סירבו להמשיך בלימודים אצלו. זכורים לי לטובה המורים: ציפקין ושינזון.

למדתי בישיבת לידה במשך 3½ שנים וזכיתי ללמוד גם אצל העילוי ממייצ'ט. ב־1910 התקיימה ועידת רבנים כל רוסית בפטרבורג בראשותו של הברון דוד גינצבורג. גם הרב ריינס השתתף בועידה זו והביא משם לביקור בישיבה את הברון גינצבורג, את הרב מזא"ה ואת דוד פיינברג, מראשי חברת מפיצי השכלה. זמן קצר לאחר הביקור נפטר הברון גינצבורג ובצוואתו ציוה למסור לישיבה חלק גדול מספריתו. הרב ריינס הקים אז בנין גדול עם אולם מפואר.

באותו הזמן חזר מפרנקפורט בנו של הרב ריינס — ר' אברהם בער. הוא התחיל לבקר בישיבה ולדרוש ברוח הקנאים מפרנקפורט, שהיתה זרה לבחורי לידה. נוסף על כך לא הניחה את דעתנו הופעתו החיצונית עם כובע צילינדר. התיחסנו אליו בלא שמץ אהדה. עם ההעברה לבנין החדש רצינו להעביר גם את הספריה. ר' אברהם־בר בהיותו חבר ההנהלה, סירב להקצות חדר לספריה. הבחורים החליטו להעביר את הספריה בניגוד לרצונו. לשם כך התכנסה אספת מרד נגד ההגבלות שהנהיגו ר' אברהם־בר ושאר ראשי הישיבה. נישאו נאומים נלהבים בעד חופש ביטוי. הוקמו מיתרסים ליד דלת האולם בבנין הישן. כפעילים במרד זה זכורים לי ביתן (ביטנסקי — עובד הועד הארצי של הקק"ל),

לוין (כעת רב ביבניאל), שמעון ז"ק (כעת מורה בפנסיה). ראשי הישיבה התפרצו לתוך האולם. ה„מייצטער" התחיל לדבר באידיש. ז"ק שהיה יושב ראש האספה שיסע אותו בעברית וה„מייצטער" צעק אליו: „למה אתה מדבר ב'לשון טרובקע', דבר אלי ב„מאמע־לשון". הוחלט להעביר את הספריה למרות התנגדותם של ראשי הישיבה ויהי מה. הכנסנו את הספרים לחדר המלתחה, פרצנו את הדלת והעברנו את הספרים.

מבין הבחורים הגדולים התארגנה קבוצה ציונית, ואני הייתי הצעיר בחבורה זו. בכל ליל שבת היינו מתכנסים בחדר אחד הבחורים, בחוץ העמדנו משמר. באסיפות דיברו עברית. היו הרצאות והתנהלו ויכוחים בשאלות התנועה הציונית. מתוך חבורה זו התארגן חוג ללימוד אגדה לפי ספר האגדה של ביאליק. כמחצית השעה לפני תחילת מנחה היינו מפסיקים לימוד גמרא ועוברים ללמוד אגדה. את הקמת החבורה הציונית יש ליחס להשפעתו המרובה של המורה המהולל, שחלקו היה עצום בחינוכנו הלאומי, מר פנחס שיפמן. אצלו היינו מתאספים בשבתות ושם היה מרצה בפנינו על ענייני יהדות. מקרב אותם הבחורים התלקטה קבוצה, שסייעה לשיפמן בהכנת הכרסטומטיה בשם „ביכורים". אני הייתי פעיל מאוד בהעתקת חומר מספרות עברית וכללית בשביל הכרסטומטיה הזאת, שהיתה רבת היקף ותוכן. פנחס שיפמן לימד בכתות גבוהות עברית, ספרות עברית והיסטוריה ישראלית. היה ציוני נלהב — בהספידו את הרצל, אמר שהרצל נעשה אגדה עוד בחייו. לאחר עלייתו ארצה לימד בבית־ספר „תחכמוני" של „המזרחי", והוציא כרסטומטיה שניה בשם „תרומות", שהיתה ספוגה אותה רוח לאומית־דתית.

מטרתו של הרב ריינס ביסדו את ישיבת לידה בראשית המאה העשרים היתה להוציא רבנים, שיהיו מסוגלים להיות מנהיגים ביהדות וביחד עם השכלה יהודית דתית ירכשו לעצמם השכלה כללית רחבה. בהגשימו את המטרה הזאת נתקל עוד בראשית צעדיו בהתנגדות חריפה מצד רבנים קנאים, שהיו גם מתנגדי הציונות. הרב אליהו עקיבא רבינוביץ הוציא עתון „המודיע" בעיר פולטבה ונלחם בישיבת לידה, אך הרב ריינס לא נרתע.

בכל ערב שבת בתקופת החורף, ובשבת לפני תפילת מנחה בקיץ, נהג הרב לדרוש בפני התלמידים. דרכו בדרשה היתה מיוחדת במינה. היה מתחיל בפסוק ראשון של הפרשה, מוצא קושיה וממשיך כדי לישב את הקושיה הזאת בשלש דרכים: בהלכה תלמודית, באגדה (היה בקי בכל המדרשים בעל־פה) ובמציאות החיים. על־ידי כך היה מוכיח שהרעיון מתאמת בשלש דרכים. היה מקנה לתלמידיו ערכים ציוניים ברוח „המזרחי". משרד „המזרחי" נמצא בביתו והוא היה מבקר בקונגרסים ציוניים. זכור לי הספדו על הרצל שהתחיל במלים: „איש שר וגדול נפל היום בישראל" — כשהמשגיח „הלשין" עלינו בפניו שאנחנו עוסקים בלימוד אגדה על פי ספרו של ביאליק, הזמין אותנו אליו הביתה ושוחח אתנו. הוא חלק על שיטת לימודנו ואמר: למה תלכו לרכוש שבולת שועל אצל אווזים תחת לצאת למרחבי שדות לרכשה שם?

על מנת להקנות לתלמידיו השכלה כללית הזמין לישיבה מורים שלימדו בשפה רוסית מקצועות כלליים בהיקף ארבע כתות גימנסיה — שלוש פעמים בשבוע (שעתיים בכל פעם). המטרה — להגיע למעמד רב מטעם, כפי שהזכרתי לעיל. את השפה העברית הורו בכתות נמוכות מזכירו של הרב, משה כהן, ובגבוהות — פנחס שיפמן.

ב־1910 נסעתי לאודיסה, פניתי להרב צ׳רנוביץ („רב צעיר״) וביקשתי להיכנס לישיבתו. הוא היה מוכן לקבל אותי, אך העיר שאחרי לימודי אצל ה„מייצטער״ אין לי מה לעשות בישיבתו ויעץ לי לנסוע לפרנקפורט על מיין ללמוד בבית־מדרש לרבנים.

היות ובאותם הימים פרצו באודיסה מגפות דבר וחולירע, האיץ בי לעזוב את אודיסה. נסעתי תחילה הביתה ובחורף אותה שנה חזרתי עוד פעם ללידה, אך לא למדתי הרבה מכיון שלבי היה נתון ללימודים אחרים. התנהגותי עוררה חשד בעיני המשגיח. בפסח 1911 נסעתי הביתה; כשבאתי למשגיח להפרד ממנו, אמר לי שישלח לי גלויה (רמז שיבקש אותי לא לחזור). הרגעתי אותו באמרי שבין כה וכה אין בכוונתי עוד לחזור ללידה. בכל זאת זכיתי לגלויה ממנו, בה ביקש לא לבוא. לא חזרתי.

מ. צ. פרנק

החדר המתוקן ברצ'יצה

רשת בתי הספר העבריים „תרבות" שקמה ברוסיה בימי מלחמת העולם הראשונה ושגשגה בליטא, התקיימה גם בפולין ובארצות אחרות של מזרח־אירופה, באה כהמשך ל„חדרים המתוקנים" ולגני הילדים העבריים שבאו לאחר שכבר התבצרו החדרים המתוקנים. מעט מאוד נכתב על החדר המתוקן שקם בראשית המאה והמשיך את קיומו עד שהרסוהו הבולשביקים בכוח.

מי שקרא את ספריהם של חיים ווייצמן ואחותו חיה ליכטנשטיין, יודע שהחדר המתוקן הראשון — עד כמה שישנן בידינו ידיעות מוסמכות — קם בפינסק בשנת 1900. עוזר ווייצמן, אביו של המנהיג, וכל בני משפחתו השתתפו במפעל. יש להניח כי קדמו לחדר הזה כמה ניסויים אחרים בעריו ועיירותיו של „תחום המושב", אבל עליהם אין לנו ידיעות הרבה. עד כמה שאני יכול לסמוך על רשמים קלושים מזכרונות ילדותי, נתקיים במשך זמן קצר בעיר מולדתי רצ'יצה, ברוסיה הלבנה, חדר מתוקן שקדם לחדר המתוקן אשר אני למדתי בו. שם המורה היה רובינסון. כך סיפר לי אחד מתלמידיו לשעבר, יש לי הרושם שבעיירה קטנה על יד פינסק התחיל יש"י אדלר המנוח את ניסוייו בשיטה הטבעית עוד לפני שנפתח בפינסק החדר המתוקן שיסדוהו הווייצמנים והברגרים ואשר עליהם מספרים וייצמן ואחותו.

לאחר שבא יש"י אדלר להומל על פי המלצתו של חיים וייצמן, קיים בה במשך שלוש שנים וחצי — עד שעלה ארצה ונשתקע ברחובות — את החדר המתוקן המפורסם ביותר. אחד העם, דובנוב, סוקולוב וטביוב ועוד כמה אנשים בעלי שם דברו על אותו חדר מתוקן של אדלר ודנוהו לזכות, וסוקולוב אפילו הרצה עליו הרצאה מיוחדת בועידת מינסק המפורסמת.

פינסק, הורודניה שעל יד פינסק (אשר בה הורה יש"י אדלר לפני שעבר להומל), הומל, רצ'יצה — כל המקומות האלה נמצאות ברוסיה הלבנה אשר שם, כנראה, יש לקבוע את מקום לידתו של החדר המתוקן. מרוסיה הלבנה עבר החדר המתוקן לאוקראינה ושם פרח ושגשג עוד יותר, ביחוד באוקראינה הצפונית, ונתפשט גם בפולין והגיע גם עד טשקנט. אפילו באמריקה נמצאו לו גואלים בראשית המאה (למשל, אביו של עמנואל ניומן, שהנהיג את השיטה הטבעית בניו־יורק).

„החדר המתוקן" היה אחד הגילויים של הנטייה ברוסיה להתאים את החינוך היהודי לרוח הזמן. קמו אז גם „חדרים לדוגמה" („אובראַזצובי חדר") שבו הם השתמשו בשפה הרוסית במקום אידיש כדי לתרגם את כתבי הקודש והנהיגו גם כמה לימודי חול ברוסית. החדר המתוקן היה יציר התנועה הציונית ותחיית השפה העברית כשם ש„החדר לדוגמה" (או „חדר למופת") היה יציר הרוסיפיקציה. אם כי שני התהליכים לא עמדו תמיד בסתירה בולטת זה כנגד זה.

ברשימה הנוכחית אין בדעתי אלא לסמוך על זכרונותי מתוך תקוה שיש בהם כדי לתרום למחקר יותר יסודי ויותר מקיף אשר הגיעה שעתו להיעשות.

*

בימי אני, ברצ'יצה, לא היה אף בית־ספר אחד אשר בו השתמשו בשפה הרוסית. אולם בהומל, הקרובה לרצ'יצה, היו כאלה. זכורני שבן דודי למד אצל קאזארנובסקי והיה לומד לתרגם את המקרא לרוסית. כאשר הייתי תלמיד בית הספר התיכון למסחר, התגוררתי זמן־מה אצל דוד ספירטוס שהיה מחזיק בית ספר שכזה: אשתו, סופיה אברמובנה, היתה המורה לרוסית ומר ספירטוס (Spirtus) בעצמו — דוד מארקוביטש — היה מלמד לימודים עבריים: „בראשית — ונאטשאליה, ברא — סוזדאל" וכו'. קול תינוקות של בית רבן בשפת „יון" הייתי שומע הרבה באותו בית. מעניין כי גם ספירטוס, אשר הכרתיו אישית יפה ואשר גם היה מלמדי עברית, וגם קאזארנובסקי, אשר לא הכרתיו אישית, היו עסקנים חשובים בתנועה הלאומית בהומל. כפי הנראה היה קאזארנובסקי ציוני. ספירטוס היה טריטוריאליסט, והיה פעיל בכמה חברות שהומל היהודית נתברכה בהן: הועד למען המהגרים, הקואופרטיבים היהודים ואחרון, אחרון חביב: „חובבי שפת עבר". דיבורו העברי לא היה רהוט, ואלי היה מדבר רוסית. כשהספיד את יוסף ויתקין באסיפת „חובבי שפת עבר", קרא מן הכתוב. היה קורא הרבה, גם עברית, גם רוסית ולפעמים גם אידיש. שני הירחונים הקבועים בביתו של ספירטוס היו „רוסקויה בוגאטסטבו" ו„השלוח". תמיד היה לספירטוס בבית ספרו עוזר אחד, ולפעמים שניים. עם אחד מהם, ביאלי (שכחתי את שמו הפרטי, ומסופקני אם ידעתיו פעם), התידדתי והוא הכניסני לחוג „צעירי ציון". אתו הייתי משוחח רק עברית. ביאלי זה, כפי שקראתי ברשימות זכרונות, נהפך אחר כך לקומוניסט. (אני יצאתי את רוסיה בשנת 1913, ולכן אני למד דברים כאלה מאחרים בעל פה ובכתב).

במשך חדשים אחדים לפני שיצאתי את רוסיה, בחורף שנות 1912 ו־1913 הייתי מתגורר אצל ברוך רובינשטיין. בעל הבית, יהודי גבה קומה ובעל זקן, היה משכיל ציוני, שומר מסורת (אינני יודע אם היה „מזרחי"), מתנגד לסוציאליסטים והעיקר, קורא ותיק של „השילוח".

יש לי הרושם שהיה פעם סוחר עשיר אבל ירד מנכסיו ונעשה כמין סרסור לסוחרי היערות. מכל מקום, בין ידידיו היה סוחר אמיד שהיה מושך בשבט סופר בשפת עבר, ושמו שיינבוים, גם רובינשטיין וגם שיינבוים נשתקעו אחרי כן בארץ, ושיינבוים שינה את שמו ל„אילנאה". חיבר ספרים בפילוסופיה עברית. את מר שיינבוים לא הכרתי אישית, אבל הייתי שומע את השיחות בטלפון — בעברית אשכנזית בהיגוי מלעיל. מר רובינשטיין היה מהגה את הרי"ש גרונית: „מאחה שיינבוים?" (מר שיינבוים) „נו מה אתה אומר על שניאור? קראת היום את „מנגינות ישראל" (או „עם צלילי המנדולינה"), „אני אומר לך הוא עוד יתחוב את ביאליק מאחורי החגורה!". עברו שנים רבות, ונתקלתי במאמרו של מר רובינשטיין בחוברת יובל לכבוד יש"י אדלר. מתוך המאמר של מר רובינשטיין נודע לי יותר ממאמרים אחרים על תולדות החדר המתוקן בהומל: כיצד נפגשו עם חיים וויצמן וזה המליץ על יש"י אדלר שראה אותו בעבודתו בעיירה קרובה בפינסק, ומר רובינשטיין נסע לפינסק למשא ומתן עם ציוני העיר, והיה סכסוך על מורה, וסוף דבר נתפשרו שאדלר ייסע להומל ובפינסק יתמנה מורה אחר. כפי המסופר ברשימתו של ברוך רובינשטיין, הונהג הדיבור העברי בחדר המתוקן בפינסק בהדרגה, בשלבים, בשני ה„זמנים" הראשונים היו מלמדים על פי תרגום ורק בזמן השלישי היו מבארים את הכל בעברית. ואילו אדלר דרש להנהיג את הדיבור העברי בכיתה מן הרגע הראשון. כזאת עשה בהומל וחולל נפלאות. אחרי כן חזה פדגוג מפורסם בארץ ישראל.

מה שמספרים חיים וייצמן ואחותו חיה ליכטנשטיין על התנגדות הקנאים לחידושים בחינוך, מסופר גם על הומל. בפינסק התנגדו הקנאים סתם, מתוך נימוקים רוחניים גרידא. בהומל נתלווה גם הגורם הכלכלי: המלמדים חששו לפרנסתם, ואשתו של מלמד אחד פגעה באחד העסקנים ושיברה לו את משקפיו. את העסקן הזה הכרתי. שמו היה זאב, או ולדימיר חיותין. בשנות 1911 עד 1913 הייתי חבר לבנו האמצעי, לאזאר, והייתי מרבה לבקר בביתם. חיותין זה, אינני יודע עד כמה הגיעו ידיעותיו בעברית, אבל לא שמעתי אותו משוחח עברית ולא ראיתי בבית ספר או כתב עת עברי. אולם את המעשה על מלחמתו לעברית, אשר קראתי עליו אחר הרבה שנים במסמכים, שמעתי גם בביתם. בעירי, רצ'יצה, שמעתי על מעשה דומה, כשקנאי זקן אחד סטר לו על לחיו, למורי, לפיצקי, בבית הכנסת.

✶

בזמני היתה רצ'יצה עיר בת חמשה עשר אלף תושבים, והומל כבת שמונים אלף. הומל היתה הכרך הקרוב ביותר אלינו, ורצ'יצה הושפעה ממנה הרבה. אבל בין הומל ובין רצ'יצה היה ההבדל לא רק בגודל האוכלוסיה. אותם סוחרים ובעלי מלאכה רוסיים מרוסיה גופא, אשר היו מתחרים ביהודים, לא היו ברצ'יצה, על כל פנים, לא נתקלתי בהם. בהומל היו גם אינטליגנציה נוצרית. ברצ'יצה כמעט לא היתה. יש להניח כי ההתחרות הזאת בשטחי הכלכלה והתרבות היא המסבירה את העובדה שהומל נתפרסמה במספר פוגרומים ואילו ברצ'יצה נערכו פרעות רק בשנת 1905, כשנערכו פרעות בכל רחבי רוסיה. בהומל היה אחוז היהודים לגבי הנוצרים קטן יותר מאשר ברצ'יצה. בהומל, מסופקני אם עלה אחוז היהודים על 45%; ברצ'יצה הגיע ללמעלה מ־50%. אם להביא בחשבון שאחוז יודעי קרוא וכתוב בין הנוצרים היה הרבה יותר גבוה בהומל מאשר ברצ'יצה ושבהומל היה גם מעמד בינוני נוצרי, מתקבלת תמונה יותר בהירה על השוני בין שתי הערים. יש גם להוסיף את זה שבהומל נמצאו כמה משפחות יהודיות של סוחרים שהגיעו לעיר אחר גירוש מוסקבה בשנת 1890 או באו מערים גדולות אחרות ברוסיה. בבתים אלה כבר נשתלט הדיבור הרוסי בזמנו. משפחות דוברות רוסית בביתן בין היהודים ברצ'יצה היו מעטות מאוד בראשית המאה.

ממילא לא נפתחו ברצ'יצה „חדרים למופת" („אובראזצובי") בשפה הרוסית כמו בהומל. ועד כמה שהדבר ידוע לי מכלי שני ושלישי היו חדרים כאלה רק בערים אשר שם כבר חדר הדיבור הרוסי לתוך משפחות היהודים ודחק את רגל האידיש והמסורת הדתית נתרופפה: במוסקבה, בפטרבורג, בערים הגדולות בדרום, בערי רוסיה הפנימית, בסיביריה וכו'.

נדמה לי שלעדה היהודית בפינסק חדרה ההשפעה הרוסית פחות מאשר להומל.

בעירי, רצ'יצה, היה החדר המתוקן המפעל הראשון בחינוך היהודי שהיה בו משום הסתגלות לרוח הזמן, וכך, נראה לי, היה הדבר גם בעיירות רבות באוקראינה הצפונית ובכמה חבלי פולין וליטה שאליהם הגיעו החדרים המתוקנים אחרי שנתפתחו ברוסיה הלבנה. בשנים הראשונות היו מכנים את החדר המתוקן ברצ'יצה בשם „די מעטאדע". שיטה, או „מתודה" אחרת לא ידעה רצ'יצה לפני כן.

הייתי כבן חמש וחצי כשנשלחתי אל ה„מיתודה" של לפיצקי. עד זמן קצר לפני זה חשבתי שעתיד אני להכנס לחדר רגיל שבו, כפי שקלטתי בבית ובחוץ, אומרים „קמץ־אל"ף" ו„בראשית ברא" והמורה מתהלך כשציציותיו מתבדרות

מבחוץ והוא בעל זקן ופיאות, וחובש ירמולקה לראשו, ובידיו תמיד הרצועה שבה הוא מוכן להכות גם כל תינוק מבחוץ שסרח ואמו מביאתהו לפי ה„רבי". את המושג הזה רכשתי לא רק על פי השמועה אלא גם כשהייתי רואה לפעמים את המלמד יוצא החוצה ומאיים עלי בצחוק. אולם זמן קצר לפני הפסח (בשנת 1903) נפלה ההברה בבית: „די מעטאדע" או „לאפיצקיס מעטאדע". בן־גילי, יוסף פורוצקי, בנו של ברוך פורוצקי שכננו, לקח אותי ביום שלאחר הפסח, והובילני אל החדר. אחיו הגדול ממנו, יעקב, כבר למד אצל לפיצקי מזמן. משמע שהחדר המתוקן כבר נתקיים כשנה או שנתיים לפני שנכנסתי אליו באביב, שנת 1903. מכיון שהדריכו אחיו הגדול, כבר ידע חברי יוסף את משפט החדר המתוקן. הוא הביאני לפני גבר נאה, בעל זקנקן צהבהב, וזה פנה אלי ושאלני בעברית (בהברה האשכנזית, כמובן):

מה שמך? (מי"ם בסגול, כבסוף פסוק).

לא ידעתי מה לענות, ויוסף לחש לי מאחורי: „משה". בפעם הראשונה שמעתי את שמי במלרע ובהיגוי החולם „כ„אוי" ולא כ„איי" כדרך דוברי אידיש ליטאית.

חזרתי אחרי יוסף.

מה שם משפחתך? שאל המורה (תי"ו סגולה כבסוף פסוק).

„רייכינשטיין" לחש לי יוסף.

האח הגדול, יעקב פורוצקי, היה אז כבן שבע או שבע וחצי. אבל הוא הצליח לחזור עם אחיו הקטן בבית על ההצגה על בוריה ללא שמץ של טעות.

ביום הראשון למד לפיצקי בעצמו את הכיתה הראשונה — ואולי יותר מיום אחד. כמדומני שגם לאחר שנמסרנו לידי המורה החדש, נזדמן לפיצקי ללמד אותנו פעמים אחדות. המורה הראשון שנועד לנו היה שקלאר מהומל ואצלו למדתי „זמן" אחד. אחר כך חזר שקלאר להומל.

לפיצקי וסוסנובסקי היו שני השותפים לחדר. ושותפות זו ארכה במשך כל השנים אשר נתקיים החדר המתוקן ברצ'יצה, כלומר כחמש עשרה שנה, עד שסגרוהו הבולשביקים. היו שנים שלימדו רק שניהם. שקלאר היה מורה שכיר אשר בא לרצ'יצה בלי ספק לפי המלצתו של אדלר. בשנים שלמדתי בבית הספר התיכון בהומל נפגשתי אתו פעמים אחדות. פעם היה הדבר בשנת 1912, לערך — שמעתי את הרצאתו על שלום עליכם באסיפת „חובבי שפת עבר". סוסנובסקי היה קצת קשיש מלפיצקי, היה יהודי נמוך קומה ובעל זקן, שדיבר עברית רהוטה אבל לא היה מדקדק תמיד במלעיל ומלרע. לגבינו, תלמידי החדר המתוקן, היה חוסר ההקפדה הזה סימן לפגם: משהו חסר באיש כזה מן האידיאל שיצרנו לנו בהשפעת חינוכנו. זה היה מה שנקרא בארץ „יהודי גלותי". חוסר ההקפדה על מלרע היה לגבינו כמוהו כמבטא האשכנזי לגבי הצברים היום. ממורה בודאי שהיינו דורשים הקפדה כזאת. גם בהליכותיו היה סוסנובסקי דומה יותר לטיפוס של יהודי מהדור הישן, של היהודי הגלותי. הוא היה משכיל ציוני שלא יצא כולו מהשפעתה של אוירת בית המדרש. לא כן היה לפיצקי, ולא כן היה שקלאר. יש להניח שגם זה וגם זה למדו פעם בישיבה, אבל היא לא השאירה את אותותיה בחיצוניותם. שקלאר היה צעיר בעל תלתלים לבקנים, נוח ורך מזג. הוא לא הוציא מפיו אף מלה אחת באידיש. בפעם הראשונה, כשלפיצקי הציג אותי לפניו, פנה אלי באיזו שאלה בעברית שלא הבינותיה, והוא חזר פעמים אחדות „כן?". סוף סוף נענעתי בראשי ועניתי „כם". הנו"ן נשמעה באוזני כמי"ם, וזמן רב חשבתי כי „יא" באידיש הוא

„כם" בעברית. מה היתה שאלתו ועל מה עניתי בחיוב אינני יודע עד היום. קצת עברית כבר למדתי משיעורי לפיצקי: „זה שלחן", „זה כסא", „זה לוח", „זה ספסל", „קום", „שב", „גש הנה" („גש" ולא „בוא"). גם הילדים שכבר דברו עברית ביניהם, היו פונים זה אל זה בחצר בשעת ההפסקה: „גש הנה! אני חפץ להראות לך דבר" („חפץ" ולא „רוצה"; „דבר" ולא „דבר־מה").

ביום הראשון חשבתי ש„זה", פירושה „ראה" כמו באידיש, ו„קום" פירושה „בוא". מתי נתברר לי ההבדל אינני זוכר. אבל, זוכר אני היטב איך התחלתי לדבר עברית.

כל ילד מהכתה הראשונה היה מרגיש את עצמו נחות ונבוך באוירת הדבור העברי ששלט במוסד. זו היתה ממלכה עברית בזעיר אנפין. לא רק המורים נמנעו מהוציא מפיהם מלה באידיש, אלא גם הילדים מהכתות הגבוהות, כולל אלה שהתחילו ללמוד חצי שנה לפנינו. החצר המתה מדבור עברי במשך ההפסקה. היו משחקים בסוסים, במתבואים, באגוזים.

אנחנו הטירונים הקטנים לא דברנו, לא נתייסרנו ייסורי נפש, אבל הרגשנו בקצת אי־נוחות במצבנו. זכורני שפעם בלכתי בחצר בשעת ההפסקה, פנה אלי ילד בעברית בשאלה שיש בה נזיפה, שהתחילה במלה „מדוע?" גם את המלה „מדוע" לא הבנתי, אבל קשרתי אותה עם המלה הרוסית־אידית „דוגא" או „דוגע" שפירושה „קשת" (ברתימת הסוסים). אם פנה אחד ה„וותיקים" אל אחד „החדשים" באידיש, עשה את זה מתוך אי־רצון, מתוך זלזול, ואם היה החדש אחיו הצעיר או ילד חביב עליו, מתוך רחמים ורצון לעזור. כמובן שכל ילד בכיתה הנמוכה אשר רחשו בו הרגשת כבוד עצמי או שאפתנות, השתוקק להקדים עד כמה שאפשר ולצאת ממצב זה של טירון ולהתחיל לדבר עברית.

✶

הספר אשר על פיו למדתי, היה „לפי הטף" של דוד ילין. הייתי רואה גם את המורה מעיין בספר ששמו גם הוא „לפי הטף", אלא זה היה ספר אחר לגמרי, כתוב באותיות קטנות ובלי נקודות. כמדומני שראיתי בו כתוב במפורש „למורה". אחרי כן הופיעו ספרי־לימוד אחרים למתחילים, אבל אני זכרתי תמיד את חסד „לפי הטף" ורק פעם אחת בחיי נזדמן לי להביעו. הדבר היה בשלהי שנות העשרים, בטורנטו, כששימשתי שם מנהל בית הספר העברי. דוד ילין בא לעיר ונתבקשתי להציגו לפני הקהל באסיפה של תלמידי שעורים למבוגרים. אולם מלבד תמונת הכלב, שפתחה לי את שערי הדיבור העברי, אינני זוכר עתה מן הספר ולא כלום.

כפי שכבר אמרתי, הייתי שומע את המלה „מעטאָדע" ככינוי לבית ספרנו, או „לאפיצקי'ס מעטאָדע". היו משתמשים גם בביטוי „עברית בעברית". את המונח „חדר מתוקן" כמעט שלא שמעתי בילדותי. במשך הזמן נטשו הגדולים את המונח „מיתודה" וכינו את בית ספרנו בשם „חדר" — פשוט. אנחנו היינו אומרים „בית ספר" או „חדר". כמדומני שהמורים התעקשו בראשונה להשליט את המונח „בית ספר" בדיבורנו העברי, אבל לאחר זמן נהגו קלה בדבר, ואנחנו היינו אומרים גם בעברית „ללכת החדרה", „לבוא החדרה" וכו'. בזמן הראשון היו מקפידים גם על תחבושת אחידה לראשינו — כיפה אדומה. לא כיפה קטנה סרוגה ועגולה כדרך „הפועל המזרחי" או נוסח אמריקה, אלא כיפה כצורת חצי אצטרובל אשר ראשו שטוח וזויותיו מחודדות — ירמולקה ליטאית. והצבע אדום כהה מאוד. מימי לא ראיתי כיפה בעלת צבע כזה במקום אחר. גם על זה ויתרו, והיינו חובשים כובעים רגילים. אולם במשך הזמן הראשון עוד הספקנו להצטלם כולנו בתמונה אחת, ביחד

עם יש"י אדלר שבא כאורח מהומל. זוכר אני את סוף הכתובת על התמונה: „סוסנובסקי, לפיצקי ושקלאר עם תלמידיהם והמורה אדלר מהומל". על התמונה הזאת שמרתי כמה שנים עד שאבדה לי על האניה בספטמבר 1913.

יש"י אדלר

בשנת 1926, כשנזדמנתי לישיבת „עץ חיים" בבורו־פארק בברוקלין, מצאתי שם את יש"י אדלר בין המורים. אמרתי לו שלמדתי פעם אצל לפיצקי וסוסנובסקי. אמר: „כן, הייתי גם בתמונה ההיא? ראיתי אותה אצל רפופורט בבוסטון". זיאמה רפופורט היה חברי לכיתה שהיגר לארצות הברית לפני שהיגרתי לקנדה.

הכיפה והנסיון לסלק את הכינוי „חדר" היוו חלק מאותה שאיפה כללית להכניס לתוך החינוך היהודי סימני היכר של רוח אירופה. עצם המונח „חדר מתוקן" מעיד על כך. אלא, כפי שכבר ציינתי לעיל, החדר המתוקן העברי היה רק אחד מהנסיונות האלה. החדר שלנו שאף לא רק להיות אירופאי אלא גם להחיות את השפה ולחנכו ברוח התחייה הלאומית.

מן היום הראשון לימדונו לשיר. משני השירים שלמדתי באותו יום, ניתן לעמוד על רוח בית הספר: השיר האחד היה שיר משחק של ילדים, אשר כמוהו בודאי שלא ידע ה„חדר" המסורתי. השני היה שיר לאומי־ציוני „אקטיביסטי".

בשיר הראשון הבנתי רק את המלה הראשונה „הופ, הופ, הופ!" ולאחר זמן קצר החילותי להבין גם עוד מלים אחדות:

הופ, הופ, הופ!
אוצה, סוסי אוץ!
רוצה, סוסי, רוץ!
שא אל ראש ההר...

השיר השני היה יותר קשה, ועברו שנים עד שעמדתי על משמעותו. כשכבר ידעתי לקרוא גם בביאליק, נתקלתי בשיר הזה בחוברת ישנה של „עולם קטן". אם איני טועה, היה מחבר אותו השיר ליבושיצקי:

עוד ארצנו לא אבדה,
וכבודנו בה יגדל,
אומתנו לא נכחדה
ועזוזה לא יחדל.
גו ונפש עוד נקריבה
על מזבח חופשנו,

אור וחופש עוד נשיבה
לנו ולארצנו.
הוי, הוי, כל בן־חיל!
קום עבוד יומם וליל!
עת עשות עתה לעמנו,
ולארצנו,
ולחופשנו!
הוי!

מלת הקריאה „הוי", גם היא היתה זרה במקצת. בשפת אמי לא השתמשו במלה כזאת. אין היא כמלה „הופ!" השכיחה למדי גם באידיש, וגם ברוסית. אף על פי כן, לא נתקשיתי בהבנתה מהיום הראשון. וגם את רוחה ספגתי, את גוון משמעותה הסגולי.

כמה שנים עברו עלי עד שהבינותי כל מלה ומלה בשיר, אינני יכול לומר. זכרו שקע ועלה בלבי חליפות מתקופה לתקופה. נזכרתי בו פתאום בבהירות יתירה, בשיר ובלחנו. לחן שיר חיילים רוסי רגיל, חמישים ושבע שנים לאחר ששרתיו בראשונה. היה זה ערב יום העצמאות התש"ך, בקיבוץ אפיקים. ישבתי על כסא על הדשא מול דירתו של אליעזר לפיד, חבר הקיבוץ, בנו של לפיצקי, מורי מרצ'יצה. על הדשא ישב בנו, נמרוד, דומה מאוד לסבו שהיה מורי, ושיחק עם בתו הקטנה, הילה. נמרוד היה אז חבר קיבוץ ברצועת עזה.

„דור רביעי לדיבור עברי!" נצנץ אז רעיון במוחי, „מגדות הדניפר עד עמק הירדן!".

„לוסיה!" פניתי אל מארחי, „אתה זוכר את השיר הזה ששרנו אצל אביך?" שרתי את כל השיר: עוד ארצנו וכו'.

לא, לוסיה לא זכר שיר כזה. הוא צעיר ממני הרבה. כבר הייתי בקנדה כאשר הוא התחיל ללמוד עברית. כנראה שכבר לא שרו עוד את השיר הזה. אבל דווקא אצלו, כשבאתי עם אשתי להתארח אצלו בפעם הראשונה, עמדתי בחריפות על משמעות השיר:

גו ונפש עוד נקריבה
על מזבח חופשנו.

נזכרתי בביקורי הראשון באפיקים — בינואר, שנת 1949. את לוסיה (אליעזר) לא מצאתי כי נמצא אז בשליחות בקפריסין. ריבה זיליצ'ונוק, בת עירי, שהביאה אותי לאפיקים, נכנסה אתי לבקר אצל חברתה ששמה רעיה לנחם אותה באבלה. האֵם השכולה החזיקה בידה דפי כתב יד ומסרה לי לקרוא בהם. אחר כך ראיתי אותם בספר: בנה היה איתמר גולני „נולד בשעת הגירוש בכפר בריוזובו שבאורל, בכ"ט בניסן, תרפ"ח (1928)... בן שנתיים עלה עם הוריו לארץ. השתתף בפעולות נועזות ובקרבות רבים מתוך קור־רוח ואומץ־לב... בי"ד בחשון, תש"ט (16 בנובמבר 1948) נספה באחת מצניחותיו וגוויתו לא נמצאה". (גוילי אש, א').

הדפים בכתב אשר קראתי באפיקים, בדירתה של רעיה, דברו לא על קרבות, אלא על אהבה, אהבה הסובלת מחוסר שלימות בקרבת הנפשות האוהבות.

גו ונפש עוד נקריבה,
על מזבח חופשנו,
אור וחופש עוד נשיבה

לנו ולארצנו.
הוי, הוי, כל בן־חיל,
קום עבוד יומם וליל!

בגיל של שש ושבע היינו שרים את המלים האלה מבלי שנבין את תוכנן. הצלילים נעמו לנו, והיינו מייחסים לכל מלה איזה תוכן רגשי־אסתיטי מיוחד.

הלחן, כאמור, היה לחן של שיר חיילים רוסי רגיל. אבל בשורה המתחילה ב„גו ונפש" חל איזה מפנה בלחן — וגם בצלילים, שנעשו יותר רכים מקודמיהם. בילדותי קסמו לי ביותר המלים האלה „גו ונפש".

את השיר הזה למדנו בראשונה אצל לפיצקי. זה היה באביב, שנת 1903. אחר כך היינו שרים אותו אצל שקלאר.

בקיץ ההוא ראינו בראשונה את אדלר שבא לביקור. וחג גדול היה לנו כשעברנו בסך אל בית הצלם בלומין, כולנו כיפותינו האדומות לראשינו, להצטלם באותה תמונה.

נדמה לי עכשיו כי השפעת אדלר הורגשה תמיד, אף על פי שבא לרצ'יצה רק פעמים ספורות. אז, כמובן, לא ידענו שסוקולוב הרצה על שיטתו של אדלר בועידת הציונים במינסק ושעל אדלר כתבו בעתונים. לא ידענו שאל אדלר באים להתייעץ בענייני החינוך העברי מלודז' ומטאשקנט. אבל ידענו על מקרים (אולי זכור לי רק מקרה אחד אשר משום מה נתרשם ממנו זכרוני עד להכפילו?) שמורנו נסע להומל להתראות עם אדלר.

בחורף הראשון, כלומר ב„זמן" השני, כבר לא היה שקלאר ברצ'יצה, ומורנו היה וילנסקי. אז בא אדלר לסייע בהכנת חגיגה לחנוכה. הילדים הציגו „חנה ושבעת בניה". זכורני את אדלר מתהלך בבית שבו סודרה ההצגה — ביתו של פסח־ליב הורוויטש — ונתן הוראות, ודרש כמה מכשירים ואביזרים טכניים. הוא היה המנצח. כולם הכירו בסמכותו.

לפני שעלה אדלר ארצה, בא לרצ'יצה להיפרד. כמדומני שזה היה ב־1904. למדתי אז אצל לבוביץ, שהיה קשור עם סוסנובסקי ולפיצקי, אבל עמד ברשות עצמו. בעיר עשה ביקורו של אדלר רושם חזק. שמעתי את אמי מעירה: „אדלר זה ריסטוקראט" (כלומר, אריסטוקראט, הדור בלבושו ובהליכותיו). השנים המעטות שלימד אדלר בהומל והיה חולש ברוחו על כל החינוך העברי־לאומי בסביבה — אם לא בכל רוסיה — היו שנות תקופת הזוהר שלו. בשנת 1928 ראיתי את אדלר בברוקלין, ולא הכרתי עוד את ה„ריסטוקראט" מהומל. לא ראיתי עוד את סימני יראת הכבוד אליו מצד התלמידים, כאשר ראיתי מצד חברי בבית הספר התיכון בהומל ואחיהם שהיו פעם תלמידיו של אדלר.

✶

בבית ספרו של אדלר, כאשר קראתי אחר כך, היה בא מורה מיוחד ללמד את התלמידים רוסית ולימודים כלליים כדי להכינם לבית הספר התיכון, ולאלה שכבר נכנסו ללמוד בבית הספר התיכון הותקנו שיעורים אחר הצהריים כמו השיעורים בבתי הספר העבריים באמריקה. ברצ'יצה לא היו סידורים כאלה. הלי־מודים היו כולם לימודים עבריים, ומי שרצה ללמד את בנו רוסית, שכר לו מורה פרטי שילמדו בערב. התחלתי ללמוד רוסית כשהייתי בן שמונה. אחרים התחילו בגיל יותר מאוחר. במובן זה לא נשתנה החדר המתוקן ברצ'יצה מן החדר המסורתי. הוא נשתנה רק בשיטת הלימודים, ברוח הציונית וגם בסדריו המודרניים.

כמו בהרבה עיירות קטנות, כך גם ברצ׳יצה, היה החדר המתוקן החלוץ לסידורים ברוח המערב: ספסלים ומכתבות, שיעורים לפי שעות קבועות, הפסקות לפי שעות קבועות, ועוד. הנוהג לחבוש כיפות אדומות נתבטל, אולם גם בעצם הנסיון יש לראות חיקוי המערב: בבתי הספר הרוסיים היו התלמידים לובשים בגדי שרד מיוחדים לכל בית ספר: סמל על הכובע לתלמידי בתי הספר „העירוניים״ שהיו בחזקת בתי ספר יסודיים, ומדים יותר מורכבים לתלמידי בתי הספר התיכוניים לסוגיהם: כפתורים נוצצים, סמל לא רק על הכובע אלא גם על אבזם החגורה, זרים ושפות לקצות הכובע, הצוארון, השרוולים, מקטורן ארוך למסיבות חגיגיות. כל מין בית ספר וצבעיו: כפתורי נחושת, כפתורי כסף, אריג שחור, אריג כחול, זרים ירוקים, זרים כחולים, צהובים, אדומים וכו׳.

בכיתה שלמדתי — אצל שקלאר, אחר כך אצל וילנסקי ואחר כך אצל לובויץ — היו כעשרים תלמיד. לבסוף, עד כמה שאני זוכר, היו שבעה עשר. שלושה מהם שם משפחתם היה „קום״ — שם נפוץ בעירנו. עד כמה שזכור לי, לא היו שלושת הקומים קרובי משפחה. שם האחד היה בן ציון קום, בן אברהם הנגר. בילדותי הייתי משחק אתו וקראתי לו „בנצי״. אבל בבית הספר קראתי לו „קום״, ולא סתם „קום״, אלא „קום־הגדול״. הוא היה ילד גבה קומה. אפשר שלולא הייתי מכיר אותו מן הימים שלפני בית הספר היה שמו הפרטי נשכח מלבי. קום שני, כמדומני ששמו היה יעקב, אבל אינני בטוח. הוא היה שחרחר והיינו קוראים לו „קום השחור״. אחיו, יהודה קום, מתגורר בתל־אביב, ערב אחד, כשישבתי בביתו ברחוב לוי יצחק, נזכר ידידי יהודה קום, שבנערותו ניגש פעם מה„חדר״ שלמד בו לראות את אחיו הצעיר שלמד ב„חדר המתוקן״ של וילנסקי. והנה הילדים עסוקים בשיר־משחק על ילד שאבדה לו עז והוא מבקש אותה:

לי עז קטנה,
לי עז לבנה.
לה שתי עינים
ושתי אזנים.

והילדים עונים במקהלה ומצביעים על הילד־העז:

זאת היא עזך
זאת היא מלפניך!

החדר המתוקן השפיע מרוחו גם על חדרים אחרים. אחיו הגדול של קום הגדול למד בחדר שלו מן הספר „בית הספר העברי״ (או „בית ספר עברי״, אינני זוכר), מקראה עם סיפורים וכמדומני גם שירים. היה מתרגם את הקריאה לאידיש, אבל בהשפעת דיבורו השוטף של אחיו הצעיר היה מדבר עברית גם הוא, ואת אחותם הקטנה לימדו שני האחים לדבר עברית. היו עוד מקרים דומים, ההשפעה היתה גם בכיוון הדיבור העברי, או, על כל פנים, בשימוש השפה כשפה חיה, ולו גם רק בכתב, וגם בכיוון המודרניזציה: ספסלים ומכתבות וכו׳. היו ילדים מחדרים אחרים אשר היו משחקים אתנו וניסו לפעמים לשוחח אתנו בעברית. מקרה אחד זכור לי:

עמדתי ברחוב בתוך קהל צפוף להסתכל במשהו שאירע שם. ילדה אחת מבני העניים עמדה בדרכי והתעקשה לחסום לפני את המחזה. דחפתי אותה בחזקה. ניגש אחיה הגדול והכני כדבעי. אחר כך פנה אלי בעברית צחה והתגרה בי:

טוב נתתי לך כאשר הכית את אחותי?

את המלה „טוב" בטא בצירה, ואת המלה אחותי גם היא בצירה — ובמלעיל. אבל דיבורו היה שוטף.

בשנת 1960, בשהותי בארץ, ישבתי על המעקה של „בית ברודצקי" ברמת־אביב, עם שלושה ילדים, נכדיו של דב יוסף שבאו לבקרנו עם הוריהם. בקשתי לשעשע את שרה'לה הקטנה, בת השלוש, וספרתי לה את הסיפור הידוע לי מילדותי ושמעתיו בראשונה באידיש ולמדתיו אחר כך בעיבודו הנחמד של ש. בן־ציון במקראתו האהובה עלי „בן עמי":

תרנגולת אחת מנומרה, היתה לזקנה שרה, ותרנגולת זו המנומרה, שלשה ימים קרקרה, עד שהטילה ביצה, ביצת זהב יקרה. שמע עכבר ויבוא, רץ וכשכש בזנבו נגע בביצה והתגלגלה...

לאחר שסיימתי, בקשה שרה'לה „עוד". חזרתי על אותו הסיפור בהברה האשכנזית. כשגמרתי גם את זה פניתי אל אחיה יפתח בן אחת עשרה, ילד רציני אוהב ספרים ושאלתי: באיזו שפה דברתי עכשיו?

„עברית אידישאית" ענה יפתח ברצינות גמורה.

שוב סיפרתי את אותו הסיפור, אבל הפעם בעברית אשכנזית של מלעיל. יפתח נתבלבל. הבין את דברי, אבל לא ידע את ההבדל בין שני מיני „עברית אידישאית".

האמת היא שאנחנו, ילדי החדר המתוקן, התייחסנו אל העברית האשכנזית במלעיל כאל „עברית אידישאית" ואילו דיבורנו אנו היה בעינינו כליל האצילות העברית. לא רק הדיבור העברי בפינו, אלא גם המלרע, הם שהבדילונו מן האספסוף. עשאונו לבחירי עם ישראל וקרבונו אל מקור קדושתו.

היגוי החולם בשפתנו אין כמוהו לריבוי קולות לפי ארץ וארץ. בהברה הספרדית מקובלת קריאת גיל או הפתעה. יהודי פולין, אוקראינה וארצות סמוכות מהגים אותו כקריאת כאב, בגרמניה כנביחת הכלב; באנגליה כקריאת הינשוף; בנוף סובאלקי כאנחות רשעים בגיהינום של משוררי רומא — מין תערובת של סגול ושורוק קטומים. ואילו בליטא וריישין חולם הוא כצירה. אין הבדל. הסופר והספר, שניהם צליל אחד להם — וכמובן, שניהם במלעיל. אבות החדר המתוקן הידועים לי — אדלר, לפיצקי, סוסנובסקי ואחרים — היו ילידי רוסיה הלבנה, או ריישין, אולם כשבאו לתקן תיקונים בחינוך, תקנו גם בהיגוי השפה ולא הסתפקו בהקפדה על כללי הנגינה לפני הדקדוק, אלא התקינו שאין חולם כצירה, ואימצו את החולם הפולני „אוי" על משקל „אוי ואבוי". וככה דיברנו עברית. „קויל תינוקוים של ביס רבון" (קול תינוקות של בית רבן) שלנו השפיע גם על סביבתנו מחוץ לכותלי בית הספר.

החדרים המתוקנים הם שסללו את הדרך לפני גני הילדים והגימנסיות העבריות, בגולה. כמה טיפוסי מלמדים מן הדור הישן, מלמדים מסורתיים, תוארו בספרותנו ברשימה אחת של שזר ב„העבר". והלא גם אחרים כתבו זכרונות על החדר הישן! מי איננו מכיר את המלמדים של ביאליק? ואילו המורים המתוקנים זכו לשתי קריקטורות בסיפורו של י. ח. ברנר „מסביב לנקודה": יצחק רבקה'ש ו„המורה חספניק". ברנר התגורר כמה שנים בהומל. בשנים האחרונות לשהותי בהומל הכרתי אנשים שהיו מספרים לי על ברנר. הכרתי גם כמה מחבריו. אינני יכול להכיר בין דמויותיו אנשים ידועים לי. ומכל שכן שאינני יכול להעלות בדמיוני מורה בהומל שקלסתרו הולם את קלסתריהם של שני „גיבורי"

ברנר: לא אדלר, לא שקלאר, אני מניח שגם לא קדיש יהודה סילמן (אשר לא הכרתי אותו אלא שמעתי עליו), ולא המורים הצעירים שהייתי מתרועע אתם ברצ'יצה היו לי מורים אחדים שלימדוני וגם נזדמן לי להסתכל בעבודתם של מורים אחרים ולהכיר אותם. עם סוסנובסקי ולפיצקי קיימתי קשרים גם כשכבר הייתי תלמיד בית הספר התיכון. הייתי מתעניין בלימודיהם של בני דודי צפניה רייכינשטיין שלמדו אצל לפיצקי. בשנת 1948 נפגשתי בחיפה עם בנו של סוסנובסקי, אליהו אורן המנוח (נפטר בשנת 1950); בראש השנה שנת 1960 ישבתי אצל אליעזר לפיד ועברנו על מכתבי אביו — מנדל לפיצקי. ובשום אופן איני יכול לזהות את המורים שהכרתי ברצ'יצה ובהומל עם הדמויות המתוארות ב„מסביב לנקודה".

אין זה מן הנמנע שברנר הכיר גם את לפיצקי וקשה לשער שהוא לא הכיר את יש"י אדלר ואת קדיש יהודה סילמן בהומל.

את אדלר, כאמור, הייתי רואה כשהיה בא לביקור ברצ'יצה. הוא היה גבר נאה, קצר־קומה, שערו סמיך ושחור, משקפי מלקחיים („פנסנה") על חוטמו, בקיץ מגבעת של קש שחורה לראשו, על כתפיו „פלרינה" (כתפייה) — היה מהדר בלבושו, מקפיד על הנקיון, הליכתו מתונה ומיושבת ואומרת כבוד. היה משהו בארשת פניו, במבט עיניו השחורות, מבט חודר וקפדני, שהיה מעורר לא סתם כבוד אלא הרגשה של ישות יוצאת מן הכלל. את סילמן לא הכרתי פנים, רק שמעתי עליו שהיה מורה בבית הספר של אדלר, ובגיל נעורים הייתי שר את שיריו. זכורני שיחה אחת שהיתה לי עם לפיצקי, כשאנו מטיילים יחד ברחוב ברצ'יצה. השיחה נסבה על סילמן, על שיריו או מאמריו, איני זוכר. „אוהב את החיים" ציין אותו לפיצקי, „תמיד היה מוצץ איזה ממתק".

בקרבת רצ'יצה, ביער אורנים על יד הכפר קאזאייבקה, היו מעונות קיץ. באחד המעונות היה מרדכי בן הלל הכהן מבלה את הקיץ עם בני משפחתו, ובין אורחיו היו גם דובנוב ואחד העם. לפיצקי היה נפגש עמהם. קצת אני זוכר מתוך קטעי שיחות ברצ'יצה, ובאפיקים סיפר לי אליעזר לפיד שאביו שמר למזכרת את מפת ארץ ישראל שנתן לו אחד העם למתנה.

אדלר חיבר ספרי לימוד וכתב מאמרים. סילמן עיבד שירי עם מאידיש לשירים ציוניים ושירי חלוצים בעברית ואנחנו היינו שרים אותם: „ילדה ילדתי" או „בואי־נא, ילדתי". סוסנובסקי ולפיצקי וגם יתר המורים שהיו לי לא היו מושכים בשבט עט סופרים. אבל הם היו אישים בעלי משקל ואופי, כל אחד על פי דרכו.

את עלבון החדרים המתוקנים יש לתבוע לא רק מי. ח. ברנר, אשר סוף סוף לא ייחד את דיבורו במיוחד לשאלת החינוך, אלא כשם שצייר קריקטורות אחרות, צייר גם את שני המורים ב„מסביב לנקודה", אלא יש לתובעו גם משר השיכחה הלאומי. מכל מקום ראוי הוא הנושא למחקר מקיף, אפילו יהא יבש, עשוי בידי מומחים לדבר, אלה שעוסקים בתולדות החינוך בישראל. רשימתי זו באה כתרומה אחת שתוכל לשמש חומר גלמי למחקר כזה. חדרים מתוקנים היו לא רק ברצ'יצה ובהומל ובפינסק. על הומל נכתב בספר היובל לכבוד יש"י אדלר, ועל רצ'יצה כותב אני עכשיו. יבואו אחרים ויכתבו על ערים אחרות. אולי מתוך כל אלה יוכל החוקר המקצועי לצרף תמונה כוללת.

מה היה, למשל, המבנה הסוציאלי־כלכלי של תלמידי החדר המתוקן? הלמדו בו רק בני עשירים או גם בני עניים? רק בני משכילים או גם בני חרדים? בכיתתי היה נער ששמו פיקובסקי שהצטיין ביותר בלימודיו. הוא היה בנו של

קצב, וכנראה לא אמיד ביותר; אחרי סיימו את לימודיו בחדר לא למד בבית ספר תיכוני (אם כי גם בבתי הספר התיכוניים ברוסיה היו בזמן ההוא בני עניים שהוריהם התעקשו דווקא להלעיטם תורה למרות שלא היו מוכשרים ביותר). בגיל של ארבע עשרה או חמש עשרה התחיל לעבוד אצל אבי, כשוליה בעסק של שילוח עצים ברכבת. היו עוד כמה ילדים משכבה קצת למטה מן הבינונית.

מנדל לפיצקי

ישראל ברוך סוסנובסקי

שכננו ברוך פורוצקי, שבניו יעקב ויוסף למדו בחדר המתוקן, ויוסף בן גילי לקח אותו אל לפיצקי בפעם הראשונה, היה חסיד ונוטה להקפיד אצל אחרים ולבדוק את ציציותיהם (אם כי ריננו אחריו שלא היה מקפיד על עצמו בעניינים של צניעות). בין התלמידים של סוסנובסקי ולפיצקי, בכיתה יותר גבוהה משלי, היה גם פינחס שניאורסון, נכדו של האדמו"ר ר' שלום־בר ה„צדיק מרצ'יצה" כפי שכינהו הלל צייטלין, שחשב אותו לאחד מגדולי הדור. אביו של פינחס שניאורסון, משה'קה דעם רב'ס (משה בן הרב), היה לבוש קפוטה ארוכה, ואת פינחס, בן יחיד ללא אחות, היו מלמדים רוסית בבית ולא שלחו אותו לבית ספר רוסי.

הרב י. ז. דיסקין

בימי המהפכה ברוסיה

באותה תקופה הייתי צעיר בן י"ט וגרנו בעיר לובני, פלך פולטאבה. העיר היתה בעלת אוכלוסיה אוקראינית והיו בה הרבה עסקני הלאומיות האוקראינית. היו לי קשרי ידידות עם עתונאי אוקראיני אחד ממערכת העתון „ראדא" ושמו מיכאיילה סטאויצקי. בחודש פברואר 1917 הייתי בעיר הפלך פולטאבה לברר אם הגיע תורי להתגייס לצבא. נתקלתי שם בועידת־מחתרת של צעירים ציונים. כיון שמעיר לובני לא היה ציר הזמינוני להשתתף כאיש לובני. בועידה זו פגשתי את חבר המרכז הציוני יעקב קלבנוב [1], שהכירוני מילדותי. יו"ר הועידה היה ד"ר דוב גורביץ [2]. ביום ששי היתה ישיבה מוקדמת בדירת החדר המתוקן של מר סולובייצ'יק [3] (זמיר). הוחלט פה אחד להימנע מחילול שבת, כיון שהישיבות תהיינה בשבת.

בליל שבת באתי לועידה ומצאתי בית מלא עשן סיגריות וחילול שבת כללי. בקשתי רשות הדיבור לסדר היום והבעתי מחאה על חילול השבת. ד"ר גורביץ ביקש להפסיק את העישון, אך כתיבת הפרוטוקול לא הופסקה. למחרת נישנה הדבר בביתו של צבי צ'ריקובר [4]. היחידי שהצטרף אלי במחאתי היה בן גילי אליעזר גורדונוב [5]. חזרתי מהועידה עם משקע קשה. פגש אותי מיכיילה סטאויצקי ושאלני על הועידה. עניתי כמיתמם: הייתי בפולטאבה אצל הרופא המומחה למחלות עינים ד"ר דגלר (רופא צבאי) ואין לי שום מושג על ועידה. אז גילה לי את הסוד: בבולשת נתקבלה ידיעה עליה. יש פקודה לחפש את האוקראינים הלאומיים ובחיפושים אלה הגיעו לעקבות הציונים ועליהם להיות זהירים.

לא עברו ימים מועטים ונתפרסם בעיר, כי הקיסר הוכרח להתפטר, מסר את הכסא לאחיו שגם הוא התפטר והדומה הממלכתית (הפרלמנט) לקחה את השלטון לידה. בעיר השתררה שמחה עצומה. בכל פינת רחוב נשמעו נאומים מהפכנים. התחילו להתארגן מפלגות מרובות. באחד במאי היה מיטינג ענקי והופיעו בו דגלים מרובים. ביניהם דגלים אדומים ודגלים צהובים־כחולים של אוקראינים. לילה לפני כן טרחו בחורות ציוניות לרקום דגל כחול־לבן ותלו את הדגל על העיריה עם הסיסמה „דגל מחנה יהודה". מראה הדגל הציית לבב האוכלוסיה היהודית באש

---

1) י. קלבנוב (1887—1966) חבר הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית ומזכירו של הועד בשנותיו האחרונות (1915—1920), עלה לא"י ב־1921. מעסקני חיפה, חבר הכנסת מטעם הציונים הכללים.

2) ד. גורביץ (1881—1948), יו"ר ההסתדרות הציונית בפולטאבה (1911—1925), עלה לא"י ב־1925. היה רופא ילדים בת"א.

3) שמעון זיסל סולובייצ'יק (1872—1940), עמד מאז 1910 בראש „החדר המתוקן" מיסודם של ציוני פולטאבה, הגר לארה"ב ב־1923 ושימש בהוראה בניו־יורק. לזכרו — הקובץ „תלמי חיים", לוס־אנג'לוס 1952.

4) צ. צ'ריקובר, אחיהם של אליעזר ואליהו צ'ריקובר. מהציונים המסורים בפולטאבה.

5) א. גורדונוב — ר' להלן ברשימה זו — על גלגוליו של גורדונוב ועליתו לא"י.

התלהבות גדולה. את הרחוב כבשה מפלגת ס.ר., המפלגה של האיכרות הרוסית. בין הנואמים התבלט אז בן גילי, צעיר רב־כשרונות מישא קוואקוב. בפאטוס עצום ובסגנון מלוטש קרא את הציבור היהודי להיות אסיר תודה לאיכר הרוסי על מתן החופש. לא עברו ימים מועטים והצבור היהודי התחיל להתארגן. היתה אסיפת עם גדולה בגן העיר, בה השתתפו כאלף איש. נבחר ועד יהודי שיהיה חולש על מערכת הציבוריות. לראש הועד נבחר מהנדס מתבולל וולפסון, ואני נבחרתי למזכירו. בועד התחילה התרוצצות המפלגות. הרוב היה שייך למחנה הציוני. חלק גדול היה ממחנה „אגודת־ישראל" ונציגים בודדים מה„בונד" וממפלגת ס.ס. י.ס. (המאוחדים). נציג יחידי היה לפועלי־ציון. נתקבל אז מכתב מקיוב, בחתימתו של עורך־הדין הקיובי גולדנווייזר [6], כי נקראה אסיפת באי־כוח של קהילות אוקראינה לקיוב.

הועד הנזכר קרא אז לאסיפה כללית של כל יהודי העיר לבחור צירים לכנס זה. נבחרו שני צירים: אבי המנוח ז"ל [7] ומשה בורובוי (דודו של בר־רב־האי). הכנס היה גדול מאוד והשתתפו בו למעלה מחמש מאות איש. עיתונות יהודית לא היתה קיימת אז, כי בתקופת המלחמה נסגרו כל העיתונים העבריים ואת האינ־פורמציה אפשר היה לקבל רק דרך העיתונות הרוסית. העיתון הנפוץ ביותר בקיוב אז היה „קייבסקאיא מיסל". הכתב לענייני יהדות בעתון זה היה משה לירוב (ליט־באקוב) [8] והוא מסר דין־וחשבון סנדנציוזי מאוד. בכנס זה הובלטו הניגודים ברחוב היהודי בין רוב הציבור ובין השמאלניים. הופיעו אז על הבמה ראפס (בונד) [9], לצקי־ברטולדי (י.ס.) [10] רבוצקי (פו"צ) [11] וד"ר וילנסקי [12] מחארקוב שנחשב לנואם הכי מוצלח והוא ייצג את האגף הציוני.

החרדים לא היו מאורגנים. רבה של קיוב הרב אהרנסון [13] לא נבחר. הציבור הדתי רגז אז על ציוני קיוב שהכשילו את בחירתו, למרות היותו ציוני. אך בכנס היו גם רבנים רבים. הרבנים התאספו אז בביתו של הרב אהרנסון לטכס עצה איזו עמדה לקבל. על הפרק עמדה שאלת ביטול מכס הבשר ואירגון הקהילה היהודית. כמובן שעם ביטול מכס הבשר נתערער כל יסוד קיומם של הרבנים. בראש

---

6) אלכסיי גולדנווייזר (נולד 1890), בנו של עורך הדין אלכסנדר גולדנווייזר. זכרונותיו על שנות 1917—1921 בקיוב נתפרסמו ב„ארכיב רוסקאי רוולויציי" כרך ו' (ברלין 1922), היגר לארה"ב והיה בין עורכי הקובץ הרוסי „קניגה או רוסקום ייבריסטבי" כרך א' (1960) וכרך ב' (1968).

7) אביו של המחבר ר' שמעון משה דיסקין (1872—1930). ר' עליו מאמרו של ד"ר ח. ליפשיץ, „העבר" חוב' ד' (1963), עמ' 170—176.

8) מ. ליטבאקוב (1875—1937), מראשוני מפלגת ס. ס. עבר ב־1919 עם רוב חבריו למפלגה הקומוניסטית. היה מראשי הייבסקציה ועורך ה„עמעס". הוצא להורג בעת ה„טיהורים" בברית־המועצות.

9) מ. ראפס (1883—1937), בונדאי, עבר ב־1919 למפלגה הקומוניסטית. הוצא להורג.

10) ז. לצקי־ברתולדי (1881—1940), סופר ועסקן ציוני־סוציאליסטי. ממייסדי ס. ס. ב־1934 עלה לא"י.

11) א. רבוצקי (1889—1946). מראשי „פועלי ציון" ברוסיה. היה ב־1919 שר לענייני היהודים בממשלת אוקראינה.

12) ד"ר י. ל. וילנסקי (1870—1935), מראשי הציונים ברוסיה. רב מטעם בניקולאייב (1903—1906). ונשיא קהילת חארקוב בשנות המהפכה, ר' תולדותיו ב„העבר" חוב' י"ג (1966), עמ' 134—149.

13) הרב ש. אהרנסון (1863—1935), רבה של קיוב (1906—1921). מ־1923 רבה הראשי של תל־אביב.

אסיפת הרבנים ישב הרב הישיש והחסיד המפורסם רבי דוד צבי חן[14], רבה של צ'רניגוב. כתום כל הנאומים בקש גם הוא רשות הדיבור. פתח ואמר: „הקב"ה זן ומפרנס מקרני ראמים ועד ביצי כינים. אנחנו הרבנים איננו גבוהים מקרני ראמים, אך גם לא קטנים מביצי כינים. ממילא אין כדאי לנו לדון". הדברים הפשוטים האלה עשו רושם וחדלו להתווכח ולחשוב על זה. הוכנסה אז הצעה על צורת ועד הקהילה. אם יהיה ועד חילוני או גם יכלול צרכי הדת. להשמאל היתה עמדה ברורה — סקולאריזציה.

רוב הציונים דרשו קהילה דתית, שתכניס לחוג פעולתה עבודה עבור ישוב ארץ־ישראל. ידעו כי השמאל יתנגד לזה בכל תוקף. אז כרתו ברית הציונים עם ה„חרדים" להצביע יחד בעד קהילה דתית וגם בעד תמיכת ישוב ארץ־ישראל.

כאשר הביאו לאסיפה את ההצעות העמידו להצבעה ענין תמיכת ישוב ארץ־ישראל ואז הצביע רוב עצום בעדה. העמידו אחרי כן להצבעה ענין צביון הקהילה, אז הצטרפו רוב הציונים לבעלי הסקולאריזציה. הדבר עשה אז רושם מדכא והחרדים ראו כי אין להישען על המחנה הציוני. ד"ר י. ל. וילנסקי היה מזועזע מאוד. אע"פ שהיה מראשי הפרקציה הרדיקלית לא הזדהה עמה ביחסה לשאלות הדת. אז גברו הלכי הרוח של המהפכה. כנס זה היה מלא אינצידנטים. מיעוט קטן היה למחנה השמאלי, אך המחנה הזה בא עם „פצצות" רעשניות. הראשון לנואמי השמאל היה מוותיקי ה„בונד" משה ראפס. עוד באחת האסיפות הראשונות הופיע בלשון מדברת גדולות: „אתם באתם לכאן להפגין אחדות האומה הישראלית. אנחנו באנו להפגין מלחמת המעמדות. אין אומה אחידה ואין שפה משותפת. חסל תקופת הסבל של היהודים. שמש המהפכה מחממת אותנו ומאירה. אנחנו שני מחנות מנוגדים. אנחנו נפוצץ את האגדה הבורגנית על אחדות האומה; במטאטא השמד נטאטא אידיליה זו ונעביר את כל עובש הדורות לגניזה!". הציבור היהודי לא היה אז רגיל עדיין לסגנון זה. עלה אז על הבמה ציר צעיר, רב העדה של העיר ברדיטשוב, רבי יעקב ברמן[15]. בטוב טעם ודעת ובסגנון מעודן דיבר והקסים את כל הציבור. הוא אמר: „יש מחזה לסופר אנגלי גדול שקספיר ושמו ‚הסוחר מונציה'. גבור המחזה הוא יהודי בשם שיילוק. הסופר מתאר טיפוס שלילי של יהודי מלוה בריבית, שניצל מצבו של אציל והחתימו על התחייבות לשלם תמורת הלואה ריבית גבוהה, ואם לא יעמוד בפרעונה בזמנה עליו לשלם ליטרה מבשרו. הדבר הגיע למשפט. השופט הפיקח חרץ משפטו: התחייבות היא התחייבות, אך לא כתוב בשטר ענין דם. אם המלוה יכול להוציא ליטרא בשר מבלי לשפוך אף טיפת דם הוא זכאי לזה. אני אומר לכם: אם הנואם ראפס יכול לתת ערובה כי עם ניתוח זה בגוף אחדות האומה לא יוציא גוף האומה דם, יש לעיין בדבר. אך חוששני, פיצוץ האחדות יעלה לנו ח"ך בדמים". דבריו עשו רושם עז, אך ראפס לא הירפה והמשיך במלל רבדבני להרביץ בכנס תורת מלחמת המעמדות. כשל כוח הסבל של הרב ברמן. הוא המשיך ואמר: „ידוע לכולכם משפט המלך שלמה בדבר שתי הנשים, אשר נשפטו למי שייך הבן החי ולמי המת. האם המזוייפת צעקה: גזורו! אפוטרופסותכם היא של אֵם מזויפת לאומה!"

---

14) הרב ד. צ. חן (1846—1925), רבה של צ'רניגוב מאז 1875. מגדולי הרבנים ברוסיה. (לפי מסורת המשפחה נולד בקרוב ב־1840).

15) הרב י. ברמן (נולד 1878), מפעילי „המזרחי" ברוסיה, ומאז עלותו ארצה ב־1921 מבוני החינוך הדתי.

רעם של מחיאות־כפים ליווה את הופעותיו של הרב ברמן שהצטיינו בהברקות והיו קולעות תמיד. יחד עמו התבלטו אז הרב מאטוסוב והרב רומַנובסקי. אביב המהפכה זרח אז בכל עודו. הכל הרגישו כי הענינים השחורים, אשר העיבו על חיי הפרט והכלל התפזרו. המילה חירות נשאה על כל שפתים. אז גוללו בפני האסיפה את זוועות הצבא של הצאר בהיותם בגליציה שכבשוה. הסופר ש. אנ־סקי שחזר ממערכות המלחמה הביא חומר זוועתי מסמר שערות מגבורות הקוזקים. יו״ר האסיפה הציע לכבד בקימה את זכר הקהילות הקדושות שנחרבו והושמדו. כל הציבור קם על רגליו. הציר רסנובסקי מהעיר בורזנה (פ. צ׳רניגוב) סיפר על ספרי התורה הרבים שנקרעו וחוללו על ידי הרשעים ודרש לקום לזכרם. השמאל הפגין לשבת במנוחה ולא לקום. פרצה כמובן סערה. ההתרגשות היתה גדולה. עד שנכנס לאולם אנ־סקי שהיה מקובל על השמאל והציע לקום. בעמל רב שיכך אנ־סקי את הרוחות הסוערות והאסיפה נמשכה ונסגרה מתוך רוממות הרוח ותקוות מרובות.

בחודש יוני של אותה שנה נתקיימה הועידה הכל־ארצית השביעית של ציוני רוסיה בפטרוגרד. מהעיר לובני נבחרו אליה שני צירים: צבי נוס ואליעזר גורדונוב. נוס היה צעיר בעל כשרונות ומרץ אשר הצליח אחרי כן לעלות ארצה ונפטר בארץ בשנות העשרים. גורדונוב נאלץ להישאר ברוסיה. עברו עליו כמה גלגולים עד שנתמנה לפרופיסור מן המנין באוניברסיטת מוסקבה למקצוע הכלכלה. הקתדרה שלו היתה „המשק העולמי״. הצטיין במקצוע ושנים על שנים התהלך עם מסווה על פניו. בחודש תשרי היה נוסע לבלות החופש בקוקז בסביבה יהודית. זקוק היה להעלים כושרו וידיעותיו ועל ידי זה הצליח סו״ס להשתחרר ולצאת מעמק הבכא ולהגיע לארץ בגיל הפנסיה.

בועידה הפטרוגרדית השתתפו כשש מאות צירים והיתה רבת־רושם. בה התגבשו כמה וכמה מחנות עם השקפות שונות. ביחוד התבלטה הפרקציה של צעירי ציון. לא היה לה מטען אידיאולוגי מסויים ומגובש, רק הלכי רוח ומרץ רב. בראשם עמדו אליעזר קפלן וישראל מרמינסקי. בתוך המחנה של „צעירי ציון״ התרוצצו ארבעה זרמים. בכל זרם היסוד הציוני עם תוספת מה, שקבל כל זרם מבחוץ: מהמפלגה של ס.ר. או ממפלגת העמלנים (טרודוביקים) או מהמרקסיסטים. מחנה קטן יותר היה מחנה האקטיביסטים־לגיוניסטים, חסידי ז׳בוטינסקי. בראש מחנה זה עמדו יוסף שכטמן ומאיר גרוסמן. „המזרחי״ היה חלש מאוד, כי טרם היה מלוכד ומגובש. היו בתוכו אנשים חשובים, אבל לא היו מאורגנים ובאופן רשמי השתייכו „לציונים הכלליים״ שהיו מחוסרי תוכנית אחידה וברורה.

גם בכנס גדול זה הועמדה השאלה ע״ד הקהילה היהודית. ברוב של חמש מאות צירים נתקבלה ההצעה ע״ד קהילה דתית. נגדה יצא בשפה ברורה יצחק גרינבוים ותמכו בו „צעירי ציון״. אוסישקין התקיפם קשות מאוד. כשנתקבלה ההצעה של הרוב יצאו מן האולם 81 צירים במחאה והצהירו, כי לא יצביעו בשום אופן ברוח הצעה זו הנוגדת את השקפתם.

בזמן ההוא התחילו להתכונן לאסיפה הכל־רוסית המכוננת וברחוב היהודי התארגנו קבוצות קבוצות. יחד עם האסיפה המכוננת התארגנו לקראת אסיפה מכוננת של האוכלוסיה היהודית. לאסיפה הכל־רוסית המכוננת נחלקה הארץ למחוזות. פלך פולטבה נחלק לשני מחוזות: אחד מהם היה מחוז קרמנצ׳וג. העיר לובני היתה שייכת למחוז קרמנצ׳וג. ידעו, שאם כל היהודים יצביעו בעד רשימה אחת יעבירו ציר אחד לאסיפה המכוננת. התחילו ההתרוצצויות בין המפלגות.

מפלגות השמאל היו בטוחות כי לא יצליחו. הציונים היו בטוחים, שאם החרדים יתאחדו אתם יהיה סיכוי למועמד אחד ויחידי. הוחלט להעמיד לבחירה את זאב טיומקין[16].

בפולטאבה היתה ועידה של חרדים שהחליטה על הרב אהרנסון. התחיל משא־ומתן. החרדים הציעו כי יתמכו בטיומקין במחוז בחירות אחד. תמורת ההבטחה כי בפולטאבה יבחר הרב אהרנסון. הציונים לא הסכימו. אז הופיעו שתי רשימות. כמובן שלא הצליחו להעביר אפילו ציר אחד.

החרדים נתפלגו אז לשתי רשימות: א) החרדים בראשות האדמו"ר דליוב־וויטש[17] זצ"ל, שחי אז ברוסטוב ו־ב) החרדים ה„מתונים" שהופיעו בשם „אחדות". הראשונים הופיעו בשם „עדת ישראל". ברשימה זו הופיעו: אדמו"ר דליובוויטש, בעל „החפץ חיים", הגרח"ע באקשט, גור אריה, טריינין, דסלר. מרשימה של „אחדות" היו הג"ר יצחק רבינוביץ מפוניבז' והרבנים רובינזון ופינקוס מקובליאקי. שני האחרונים היו הסנוניות הראשונות של „מזרחי". עצם האסיפה לא התקיימה, כי בינתיים באה מהפכת אוקטובר והרסה הכל.

16) ז. טיומקין (1861—1927), מראשי „חובבי ציון" והציונים ברוסיה, רב מטעם ביילישאבטגראד.

17) האדמו"ר דליובאויטש, ר' יוסף יצחק שניאורסון (1880—1950). ראש חסידי חב"ד, נאסר ב־1927 ויצא מברית המועצות לריגה. נפטר בניו־יורק.

זאב ליבנה (לרמן)

לפני יובל שנים בקיוב

קטעי זכרונות

מייד לאחר שפרצה מלחמת העולם הראשונה ב־1914, הוצפה עיר מולדתי פינסק פליטים יהודים, שגורשו מאזורי הגבול. הרוסים, שנוגפו לפני הגרמנים, האשימו את היהודים במעשי ריגול ובעזרה לאויב. יהודי פינסק עשו כמיטב יכולתם והתאמצו להקל על סבלם הרב של אחיהם, שפתאום נושלו מבתיהם וגורשו.

לאחר זמן קצר הגיעו הגרמנים לפינסק וכאן נעצרו. העיר נעשתה חלק מהחזית סגורה ומסוגרת — עיר נצורה. המחסור גבר, והתושבים רעבו ללחם. התחילה הגדידה לכפרים ולעיירות הסמוכים שממערב לעיר. על אף המצוקה האיומה בעיר התפתחה פעילות תרבותית ענפה של כל המפלגות. „צעירי ציון" הקימו שיעורי ערב ללימוד עברית, ומאות צעירים שקדו על לימודיהם. בשבתות נערכו הרצאות על תולדות ישראל. ה„בונדאים" השתדלו לפתח את תרבות שפת אידיש ויסדו בתי ספר בשפת ההוראה אידיש ושיעורי ערב להשכלה למבוגרים.

המהפכה ברוסיה עוררה תקוות לעתיד מזהיר לעם. ההתלהבות של ההמונים המדוכאים היתה רבה. הנה הגיעה הישועה... אופקים רחבים נתגלו, והדמיון בנה מגדלים פורחים באוויר.

בני הנוער בפינסק ובסביבתה התחילו זורמים בדרך לא דרך מזרחה אל רוסיה הפנימית ובעיקר לקיוב, בירת אוקראינה.

קיוב היתה בימים ההם מרכז יהודי גדול ובייחוד מרכז תרבותי. רבים מפעילי התרבות במוסקבה עברו לקיוב. במשך זמן קצר פרחה התרבות העברית במוסקבה ושם התרכזו רבים מגדולי ספרותנו וכן מוסדות, כגון הוצאת „שטיבל" ועוד.

הקורסים הגרודנאים מטעם חברת „מפיצי ההשכלה", שבהם למדו מאות צעירים, שהתעתדו לשמש בהוראה בבתי הספר העממיים לילדי היהודים ברוסיה, עברו בימי המלחמה לחרקוב. בחירי המורים ברוסיה ורבים מוותיקי המורים בישראל נמנו עם בוגרי הקורסים האלה.

בתרע"ח עברו הקורסים הגרודנאים מחרקוב לקיוב. שם התקיימו כמוסד חדש בשם „בית המדרש למורים" של „תרבות". מוסד זה קלט גם צעירים וצעירות, שהגיעו מהמערב — וביניהם גם אחדים מבני פינסק ומסביבתה. בראש המוסד עמד הפדגוג רב התהילה, אהרן בן משה כהנשטם.

בגרודנה דיבר רוסית ולימד בשפה זו, אך בחרקוב החל ללמוד עברית. מורהו היה המורה הצעיר לציור ולעבודות־אמנות מ"א בייגיל. הפדגוג הוותיק הדריך את מורהו הצעיר בשיטת הלימודים והורה לו, כיצד עליו ללמדו.

כהנשטם נזכר אז בגירסא דינקותא שלו מן החדר, שהספיק לשכוח במשך עשרות שנות עבודתו בהוראה בשפה הרוסית. כעבור זמן קצר דיבר ולימד רק עברית ונמנע מלדבר בשפה אחרת (שמעתי מפי מ"א אביגל).

הוויכוח המר והנוקב בין העברים והאידישאים, שהתחיל בראשית המאה הזאת והגיע לשיאו בוועידת טשרנוביץ בהשתתפותו של י. ל. פרץ, שהכריזה, כי אידיש היא שפה לאומית, התפתח עתה בכל עצמתו בקיוב. הפדגוגים האידישאים, שדגלו בהוראה טבעית ב„שפת האם", פנו אל אהרון בן משה ושאלו:

הייתכן, שאתה, הפדגוג הדגול, תבגוד בעקרונות הפדגוגיה המקודשים והמובנים ותפתח שפה „מתה", ותכריח את ילדינו ללמוד שפה זו?

תשובתו היתה:

בתולדות עם יש זמנים, שחייבים להתאים את הפדגוגיה לצרכי האומה. עלינו להציל את קיומה של תרבותנו הלאומית, ובלעדי השפה העברית וספרותה אין לנו עתיד. עלינו לסגל את הפדגוגיה לדרישותיה של האומה, השבה לתחייה. „עת לעשות הפרו תורתך".

באותה שנה (1918) עוד שלט זמן קצר ההטמן סקורופדסקי בחסותם של הגרמנים, אך האוקראינים רגשו, וכנופיות שונות היו צצות ופושטות בקיוב ופורעות פרעות ביהודיה. והנה התכונן להגיע לקיוב פטליורה, מנהיג האוקראינים החפשים, ויו„ר הציונים בעיר, נחמן סירקין חיכה לבואו עם משלחת של נציגי העיר. הם חיכו לו בגשם שוטף בחוץ שעות רבות בלילה. סירקין חלה ומת. (מפי לאה תלמי) כשפנינו אל המנהל וביקשנו רשות להשתחרר מהלימודים כדי לקיים מצווה גדולה זו של הלוויית המת, לא אסר עלינו אהרון בן משה את ההשתתפות, אך הוסיף ואמר (בהברה האשכנזית מלעילית, כפי שדיברנו אז):

ביטול־תורה... ביטול תורה... כשאני אמות, אַל תלכו ללווייה! רק תלמדו... רק תלמדו!...

בהלווייתו של מנהלנו הנערץ אמנם לא השתתפנו אך גם לא למדנו באותם הימים. כעבור זמן קצר נסגר המוסד ע„י השלטונות הקומוניסטיים. המורים והתלמידים נתפזרו לכל עבר.

ימים אחדים לפני הסגירה נתכנסנו עם כהנשטם והוא נאם לפנינו, יותר נכון שוחח בכאב לב ובצער עמוק. היתה לנו אז הרגשת „השעה האחרונה" של לימודים בעברית שדויד פרישמן היטיב לתארה בסיפורו הידוע. „בלי עבודה לא אוכל לחיות, לחש אז כהנשטם, אני אמות, אני אמות...". ניבא ולא ידע, כי נבואתו תתקיים כעבור זמן קצר. הוא חזר לחרקוב ושם חלה בטיפוס ונפטר...

מחלת הטיפוס, ביחוד טיפוס הבהרות, השתוללה אז באוקראינה. החיילים המכונמים בחפירותיהם, שהתפזרו אז בארץ, העבירו באמצעות הכינים את המגפה. לא היה כמעט בית, בו לא היה חולה טיפוס. בכל מקום נראו אז אנשים, וגם צעירים וצעירות, מגולחי שער ראשם. אלה היו המעטים, שהחלימו ממחלה זו, שהפילה קרבנות רבים. הטיפול בחולה הטיפוס התחיל בגילוח שער ראשו כדי למנוע התפשטות כינים.

(הרופא המכובד מאוד ברסלבסקי, שגר בבית הגדול ברחוב קוזניצ'ניה, בו גרתי אז, חזר מביקור חולה טיפוס ומצא על חלוקו כינה. „נשארו לי רק כשבועיים ימים לחיות עלי אדמות" אמר אז הרופא, כי זמן דגירת מחלת הטיפוס נמשך כשבועיים. ואמנם נבואתו המרה נתקיימה).

בהלווייתו של סירקין השתתפו אלפי יהודים, הרוכלות ברחובות העיר עמדו, תמהו וצרחו: „הו, אמא הקדושה! כל כך הרבה ז'ידים בקיוב עירנו!"

בבניין בן הקומתיים שברחוב ג'יליאנסקי 17 היה הסמינר של „תרבות". סמוך לבניין היה בית ספר עברי יסודי. מורהו נחמן כינה אז בצער את מחנה המורים הצעירים (שרובם מורות) בבתי הספר החדשים, ששפת הוראתם היתה אידיש, בשם „פידאזוזים", כי צעירים אלה היו רחוקים מתרבות ישראל ומיהדות. הם היו סטודנטים, שלאחר המהפכה מצאו את פרנסתם בעבודת הוראה בבתי ספר באידיש. רבים מהם לא ידעו לפני זמן קצר

צורת אות עברית והיו מחליפים ג׳ ב־ז׳ ובמודעותיהם היו כותבים: „פּעדאַגאַזישע פאַר־גאַמלונג״.

בבחינת הכניסה לסמינר השתתף גם הד״ר טשרנא, בעל העיניים השחורות הגדולות, שכל צער העולם היה נשקף מהן. הוא היה אחד המורים המפורסמים בידיעותיהם הרבות גם במדעי היהדות וגם במדעי הטבע. הוא לימד כימיה. אז הופיע גם ספרו ללימוד הכימיה, שבו השתמשנו בסמינר. ייתכן, שזה היה ספר הלימוד הראשון לכימיה, שהופיע בגולה בעברית. הד״ר טשרנא היה נאגח עמוקות, כשהיה נוכח, כי הנבחן אינו שואב את ידיעותיו העבריות ממקורותינו ובכל פעם היה מעיר: „פוחת והולך הדור״. לאחר זמן קצר חזר ד״ר טשרנא לחרקוב. כעבור שנים אחדות הגיע לווילנא ושם עבד כמורה בסמינריון למורים מטעם „תרבות״ ואח״כ הקים סמינאר פרטי למורים, שהיה ידוע בשם „הסמינאר של ד״ר טשרנא״. רבים מתלמידיו עלו לישראל.

עם מורינו נמנו:

1) הד״ר בן־ציון דינבורג שלימד אותנו היסטוריה — הוא הפרופ׳ ב״צ דינור, ששימש כשר החינוך במדינתנו ועמד בראש הסמינר למורים בבית הכרם בירושלים. בימים ההם הופיע ספרו, שכלל מקורות היסטוריים מתקופת התנ״ך. זהו ספר שבו לא רק הרצאת העובדות ההיסטוריות והתפתחותן, כי אם לקט גדול של מקורות קדומים, שלפיהם חייב הלומד לתאר את התקופה.

2) משה קיפר, הוא משה נחשון, המורה למתמטיקה במשך שנים רבות בגימנסיה „הרצליה״, מראשי העסקנים של הקרן הקימת לישראל, לימד אותנו מתמטיקה ודרכי הוראה. שיעוריו הצטיינו בבהירותם ובדרך הסברה מצויינת. (בשנים האחרונות, לאחר שיצא לגמלאות, הוא מלמד בהצלחה מרובה בשיעורי ההשתלמות למורים לא מוסמכים ותלמידיו מעריצים אותו על שהוא יודע להגיש להם בקנה את תורת המתמטיקה).

3) מורנו לאמנות — לציור ולמלאכה משה אהרן ביגל היה חביב־התלמידים. הוא התהלך אתנו כאח וכרע. בשיעורי הציור והמלאכה היינו מפזמים ניגונים שונים ושרים מהשירים, שלמדנו בשיעוריו של המורה למוסיקה — אריך (דודו של הפרופ׳ לרפואה דוד אריך בחיפה). ביגל גם חיבר שירים והלחין אותם. צלילי שירו „קלת דעת היא הנאוה / קלת דעת ומחשבה / ואני הבחור שוטה / לבי אחריה נוטה. / מהבוקר עד הערב / צחוק תצחק לי בלי הרף / ולמה, לבי, לא תנוח / די לך, די לך לרדוף רוח״. היו נשמעים לעתים קרובות מפיותינו. מ״א ביגל הוא מ״א אביגל, חתן פרס ע.ת.א., מראשי החינוך של זרם העובדים בארץ, החי אתנו בת״א.

4) מורנו לתנ״ך ולחקר המקרא היה אברהם כהנא, המפורסם בפירושיו לתנ״ך. הוא היה תמיר קומה. זקן הרצלאי עטר את פניו והילוכו אטי, כאילו היה הולך על קביים. דיבורו בנחת ואת שיעוריו היה מכתיב לנו. זכיתי להיפגש עם מורי כהנא בתל־אביב לפני כעשרים שנה, שנים מעטות לפני פטירתו.

5) ספרות עברית למדנו מפי ד״ר שטרן. קולו המתנגן קסם לנו וחיבבנוהו. לצערנו, מת בדמי ימיו. מפי בנו של המנהל כהנשטם, הד״ר למדעי הטבע, למדנו כימיה.

6) יצחק אלתרמן, ממייסדי גן הילדים העברי, היה מלמדנו משחקי ילדים. הוא היה רוקד ושר אתנו עפ״ר שירי ילדים מפרי עטו. בת״א היה מנהל מחלקת החינוך של העיריה בשנות השלושים המאוחרות. בנו הוא המשורר נתן אלתרמן.

7) י׳ בודניק היה המזכיר והספרן בסמינר. הוא י׳ בנאי, המורה וחבר מרכז החינוך של ההסתדרות בישראל.

בימים ההם, בשנים 1917—1918, פיתחו הציונים ועסקני התרבות העברית פעילות ענפה מאוד בקיוב. ברחוב מלו־וסילקובסקיה 26 היתה הגימנסיה „תרבות״ ומכינותיה.

בין מורי המוסד היו: המנהל דויד לוין ז"ל (בארץ שימש כיו"ר הסתדרות המורים, כעורך „הד החינוך" וכמנהל הסמינר ע"ש לוינסקי בת"א), גדליה שקלירסקי, שנתפרסם כפדגוג אמן, ביחוד בהקניית הקריאה והכתיבה לילדים. בפולין יצא שמו לתהילה כמורה במוסדות „תרבות" בבריסק ובברנוביץ. ב־1926 הגיע כעולה לא ליגאלי לארץ ואחרי מאבק רב נשאר כאן ועבד שנים רבות בבית אלפא ואחר כך בשכונת בורוכוב. יהושע מרגולין ז"ל (הוא „הדוד יהושע" ז"ל, מייסד המכון הביולוגי בת"א ואחד ממקימי סמינאר הקיבוצים בת"א, מחברי ספרי לימוד בהוראת הטבע ובזואולוגיה).

מלבד הגימנסיה „תרבות" היו אז גימנסיות עבריות פרטיות במרכז העיר ובשכונותיה ומורים עברים זרעו בהן זרעי אהבה לשפתנו וקשרו את ליבות תלמידיהם לארץ האבות.

בין המורים האלה אני זוכר, לצערי, רק את אלה, שזכו להגיע לארצנו ולהגשים את חלומם ומשאת נפשם.

עטור תהילה ומוקף אהבה היה המורה נעים ההליכות יחזקאל הן ז"ל. בקיוב היה מורה בגימנסיה „תרבות". בת"א היה אחד המורים האהובים ביותר בסמינר ע"ש לוינסקי. הוא לימד תנ"ך. הרצאותיו בחוגים לתנ"ך משכו קהל מאזינים רב. זמן קצר לפני פטירתו הפתאומית נבחר כחבר הכנסת.

אשתו אסתר, בוגרת הפקולטה למדעי הטבע בלנינגרד, עבדה עשרות שנים כמורה מצליחה ומסורה ללימודי הטבע בבית החינוך בת"א.

בחברת משפחת הן היינו מוצאים את לאה סמילנסקי — עתה תלמי, המורה בבתי הספר העברים בקיוב. בגמנסיה אחת שימשה כסגנית למנהל. גם לאחר שהבולשביקים גזרו על הפסקת ההוראה בעברית, המשיכה בעבודתה יחד עם חבריה המורים, שראו את ההוראה בעברית כעבודת הקודש.

בסופו של דבר הגיעה לביה"ס, בו עבדה, משלחת אוקראינים מטעם הרשות וסגרה אותו. האוקראיני, ראש המשלחת, אמנם התנצל על מעשהו ותלה את הקולר בחברין, אנשי הייבסקציה (חוג הקומוניסטים היהודים), אך המוסד נסגר. בארץ עבדה לאה תלמי בבית החינוך בת"א ולפני זה בכפר יחזקאל. בעלה משה ז"ל, עדין הנפש, עבד כספרן בחברת מפיצי השכלה. משה סמילנסקי ז"ל, הוא משה תלמי, שימש כמפקח על בתי הספר במחוז תל־אביב. בנם הוא הפרופ' יגאל תלמי.

מר נח ורטהיים עבד כמורה בגמנסיה העברית הפרטית של טשמרינסקי. לאחר הגזירה על בתי הספר הפרטיים עברה הגמנסיה לרשות מוריה ונקראה „הגמנסיה של קבוצת המורים". למרות האיסור המשיכו בהוראת רוב הלימודים בעברית.

ע"י הגמנסיה „תרבות" נתארגנו כיתות תיכוניות במשמרת שנייה לילדים יתומים, שהוריהם נספו בימי הפרעות. ורטהיים נקרא ללמד בהן והוא מלא חובתו בהתנדבות — ללא קבלת שכר.

המאבק על קיום בתי הספר העבריים נמשך גם לאחר שהרשות סגרה את רובם.

על יד בית הכנסת „עץ חיים", בחצר המעבר מבולשיה וסילקובסקיה למלו־וסילקובסקיה, הוקם בי"ס עברי במחתרת, ובו המשיכו בעבודת ההוראה העברית נ. וורטהיים, לאה סמילנסקי־תלמי, המנהל ליברמן ואחרים.

ומשנסגר גם מוסד זה ונח ורטהיים לימד ב„תלמוד תורה" באידיש, המשיך ללמד ברוח האהבה לעברית ולארץ ישראל. ובסופו של דבר נאסר על פעילות ציונית. ב־1925 עלה ארצה יחד עם אסירי ציון אחרים. בת"א היה בין ראשוני המורים בביה"ס התיכון למסחר „גאולה" ועשה בו עשרות שנים. שנים אחדות שימש גם כמנהל המוסד. תודות לכשרונו הפדגוגי נתחבב לימוד התלמוד על תלמידיו שהעריצוהו על מסירותו ועבודתו הפוריה בהוראה.

ח' א' דובניקוב, המורה שהוציא ספרי למוד בוורשה, לימד בקיוב בבתי הספר העבריים. אני זוכר את פניו המהורהרים ושקועים כאילו באיזו מחשבה טורדת. הניבא אז ליבו את קצו המר? הפורעים בתרפ"ט בחברון שמו קץ לחייו ולחיי אשתו. הזוג בא לחברון בימי חופשת הקיץ.

במסיבות, שנערכו בסמינר, היו משתתפים רבים מהמורים במוסדות „תרבות" שבעיר ועסקנים ציוניים. בריקוד הרונדו היה מטופף לו גם אברהם כהנא, כשהוא מזדקר משכמו ומעלה מעל רוב הרוקדים במעגל. יצחק אלתרמן היה רוקד את ריקוד ה„ברוגז" עם הגננת מלכה ליסר. היא מלכה ליסר־שקלרסקי בת"א. שנים רבות עבדה בבית החינוך בת"א ואח"כ שימשה כמדריכה פדגוגית למורות, בעיקר בהקניית לימוד הקריאה והכתיבה לילדים. פרסמה מאמרים בעתונות הפדגוגית, סיפורים ושירי ילדים וספר על ההוראה בכיתות היסוד של בית"ס העממי.

גם הגננת אסתר רבינוביץ־סיסטר, עתה עורכת „הד הגן", היתה משתתפת במסיבות האלה.

בשבתות ובימי מועד אחרים היינו שותים בצמא את דבריו של חיים גרינברג במועדון הציוני שברחוב בולשיה וסילקובסקיה. המורה העברי משה רוזנבלט, שהיה נוהג לקרוא לבניו בשם גדולי ישראל שנפטרו, היה מנחה פגישות אלו.

ברחוב פושקינסקיה 9, היה מועדון של „צעירי ציון". אליעזר קפלן ז"ל (שר האוצר הראשון במדינת ישראל) וישראל מרמינסקי, היו שם מראשי המדברים. היה ביניהם גם הצעיר פוסטן, שניבאו לו גדולות, אבל הוא התרחק אח"כ מחבריו הציונים.

קולטור ליגע

האידישאים בקיוב פיתחו גם הם פעולה ענפה מאוד. הוקמו בתי ספר באידיש וסמינאר למורים באידיש. הסופרים באידיש: דויד ברגלסון, דער נסתר, דויד הופשטין, פרץ מארקיש, ליב קוויטקא ואחרים פירסמו בהוצאת „קולטור ליגע" את ספריהם. היו, כמובן, גם הוצאות ספרים אחרות. ברחוב בולשיה וסילקובסקיה היתה חנות הספרים הגדולה מאוד של „קולטור ליגע". בחלונות הראווה הגדולים שלה היו מופיעים ספרי שירה של הופשטין, מארקיש. ספרי השירה לילדים של ליב קוויטקא ויצירות הפרוזה של ברגלסון, דער נסתר ואחרים. הקהל היה ממש „חוטף" אותם.

מבקרי הספרות: דוברושין, ליטבק, ליטבקוב, האחים יאשה וליפה רוזניק ואחרים, היו מופיעים באספות החוגים לספרות וקהל רב היה מאזין להם. בוויכוחי הספרות היו משתתפים רבים מבני הנוער. הכל תסס בחיוניות ובהתלהבות.

במועדון הסופרים של „קולטור־ליגע" היו מתקהלים בני נוער ומתפעלים מהופעותיהם של פרץ מארקיש, שחור הבלורית, הלוהט והסוער, ליב קוויטקו התמיר והרזה ומקטרתו תמיד בפיו, דויד הופשטיין החולמני והשתקן ואחרים. לפעמים יצאו בריקוד סוער ובשיר:

„איידער אַ בארד אַן אַ איד,
בעסער אַ איד אַן אַ בארד".

(במקום זקן ללא יהודי, מוטב יהודי ללא זקן).

עם השתלטות הקומוניסטים החריפו היחסים בין האידישאים לבין העברים, שמוסדותיהם נסגרו ורבים ממוריהם נאלצו לחפש להם מקורות אחרים: משה אהרן בייגל היה פקיד בצרכניה, דויד לוין היה מוכר לחם, שאשתו אפתה בביתה. רבים נפוצו לכל עבר. סיפרו על הבונדאית, המפורסמת אסתר, שהכריזה: „אנו נעקור מפיהם את הלשון העברית יחד עם לשונם" (מפי גדליה שקלרסקי). האידישאי הקנאי קוזיבץ (מהקטיגורים במשפט צעירי ציון), בוגר הקורסים הגרודנאים, אמר אז לביגל חברו: „מזלך" ביגלה.

שאנו מחבבים אותך, אילולא כן היית מזמן נמנה עם התלויים... במקום לשרת את העם ולעבוד בבית ספר באידיש, אתה עובד כפקידון בצרכניה".

משנסגר הסימינאר של „תרבות" עלתה שמשו של הסמינאר למורים באידיש מטעם „קולטור ליגע". בחירי המורים בקיוב היוו את צוות עובדיו. בן־ציון דינאבורג (הוא פרופ' דינור) היה המורה להיסטוריה, הגברת אברמוביץ־ריין ומר אברהם גולומב היו המורים לביולוגיה. ביחוד הדריך אותנו באהבתו לטבע אברהם גולומב. ברגליו הארוכות והזריזות היה צועד לפנינו בסיורים השונים בגני העיר ובסביבות הדניפר וכולו שופע מרץ, אהבת חיים והסתכלות חודרת בכל הסובב אותנו. אברהם גולומב היה שנים אחדות בארץ. אח"כ עבר לאמריקה הלטינית שם הוא מורה בבי"ס באידיש. יעקב לשצינסקי, הכלכלן היהודי המפורסם, לימד אותנו פרקים בכלכלה יהודית. (בסוף ימיו הגיע ארצה מארה"ב ונפטר לפני כשנתיים). ד"ר משה סיסטר לימדנו תנ"ך. (לפני כ־25 שנים הגיע ארצה מברלין ומאז הוא עובד כמורה בסמינר הקיבוצים בארנים ובת"א. פה הוציא גם את ספרו במחקר התנ"ך. בין חברי הקיבוצים רבים עתה תלמידיו חוקרי התנ"ך).

העבודה רבת ההתלהבות של האידישאים בפיתוח החינוך בשפת אידיש, כידוע, לא האריכה ימים.

אנשי הקולטור ליגע, שלא השתייכו למפלגה הקומוניסטית ולא מיהרו להסתפח אליה או לא החליפו את עורם הבונדאי על מנת להצטרף למפלגה השלטת, נאלצו כעבור שנים מעטות לברוח או לנטוש את המערכה.

משה ליטבקוב, בעל הפנים הרזות חדות הזויות, נעשה אחד הקנאים של היבסקציה, שרדפה באף ובחמה את שרידי העברים וביתר שאת ובהשתערות מלאה רדפו עד חרמה את הבונדאים. גם משה ראפעס, שהרשה לעצמו באחת האספות לפנות ליו"ר הקומוניסטי במלים: חבר רוצה, גם הוא עבר אל מחנה השליטים, אל היבסקציה, שלא נחה ולא שקטה, עד שדוכאה כליל התנועה העברית וגם התנועות האידישאיות שהתנגדו למשטר.

***

בשנת 1920 הוקמה בקיוב הפאקולטה המדיצינית פדגוגית בבניינים הגדולים, הצבועים בצבע אדום של האוניברסיטה על שם וולאדימיר הקדוש שנסגרה. עתה נקראה האוניברסיטה בשם „המכון הגבוה להשכלת עם על שם דרגומאנוב".

בראש הפאקולטה עמד מייסדה ויוזמה הד"ר פישל שניאורסון. הוא היה גם המרצה למקצועות: פסיכולוגיה, פסיכופאתולוגיה ופדגוגיה רפואית.

מטרת הפקולטה היתה לחנך מורים בשביל המוסדות המטפלים בילדים מפגרים לדרגותיהם השונות. בתוכנית הלימודים היו גם לימודי פדגוגיה וגם לימודי רפואה כללית ורפואה מיוחדת לילדים מפגרים וכן לילדים חרשים אלמים.

הסטודנטים היו מבקרים במוסד לילדים מפגרים, בהנהלת הד"ר סיקורסקי, בת הפרופ' סיקורסקי, המומחה לפסיכוטירפיה, המפורסם מעדותו במשפט ביילים. וכן ביקרנו במוסד לילדים חרשים אלמים.

לפקולטה זו נמשכו רבים מאוד מצעירי היהודים בקיוב, וההרצאות נערכו באולם הגדול ביותר שבבניין האוניברסיטה.

נפתחה גם פקולטה מיוחדת לספרות אידיש. עם מוריה נמנו: אברהם כהנא, חוקר התנ"ך, הוא לימד היסטוריה והד"ר משה סיסטר לימד ספרות אידיש — (שמעתי מפי ד"ר סיסטר בת"א).

בשנה הראשונה היתה שפת ההוראה בפקולטה הפדגוגית־רפואית רוסית. את השפה האוקראינית לימדו כמקצוע מיוחד. בשנה השניה נודע לנו, הסטודנטים, כי הדיקאן שניאור־סון יצא מאוקראינה ובמקומו בא האוקראיני צאַפיהאַ. במקצועות רבים הונהגה אז כשפת ההוראה שפת המדינה — אוקראינית.

באחד הימים, כשקהל רב של מאות סטודנטים בא לשיעור בפיסיולוגיה, פתח המרצה את דבריו באוקראינית. השומעים, וביניהם בעיקר אחינו בני ישראל, פרצו בקריאות: „אנו מבקשים להרצות לפנינו ברוסית". הרוסים ביניהם שמחו, כנראה, על שזכו, ומלאכתם נעשתה בידי אחרים. הם היו עדים אלמים להתפרצות. (הפקולטה לרפואה נחלקה בימים ההם לשתיים. באחת היתה שפת ההוראה אוקראינית ובשנייה רוסית. רוב הסטודנטים בשנייה היו יהודים...).

המרצה נבוך, מיהר ויצא וכעבור דקות אחדות חזר בליוויית ראש המחלקה החדש צאפיהא האוקראיני. הדיקאן פתח ברוגזה ובכעס רב ובעיקר הפנה דבריו אלינו היהודים.

„מניין לכם החוצפה והעוז ללחוץ עלינו בבירתנו קיוב לוותר על שפתנו הלאומית וללמד בשפה הרוסית?" — קרא בהתרגשות, האם לא די, שרק בגלל היהודים קיימת מחלקה מיוחדת לרפואה בשפת ההוראה הרוסית? הייתי מבין לרוחכם, לו דרשתם, שיילמדו אתכם בשפתכם — באידיש, אך לכוף עלינו להתכחש לתרבותנו למען התרבות הרוסית (אמנם של העם הרוסי הגדול), הרי זה מעשה רחוק מאוד מהטעם הטוב ומההגינות.

אין לי ספק, כי לו היה קודמי, הפרופ' שניאורסון מרצה לא ברוסית, כי אם בשפתו הלאומית — אידיש, היה תורם למדע פי כמה יותר..."

הציונים שבתוכנו בושו מאוד על הלקח בנימוסים ובדרך ארץ, שהקומוניסט האוקראיני לימד את בני עמנו. אך מתנגדיהם עמדו על דעתם וגינו אותם בשם „לאומנים בזויים".

מאז נמשכו הלימודים במקצוע זה וגם במקצועות נוספים אחדים בשפת ההוראה האוקראינית ומספר הסטודנטים היהודים פחת בהרבה...

למקרה דומה הייתי עד בקיץ 1923. חזרתי לעיר מולדתי פינסק בראשית שנת הלימודים 1922/3 והתחלתי לעבוד כמורה ב„מדרשה תרבות", כך כינו את הגימנסיה העברית „תרבות", לפני שקיבלה אישור רשמי מהרשות הפולנית. נאלצתי לנסוע בקיץ לוורשה ללמוד בשיעורי השתלמות לפולנית — השפה, ספרותה, ותולדות העם הפולני.

יום אחד יצאה קבוצת מורים משתלמים מוורשה לטיול בכיוון אוטבוצק בקרונות קיץ פתוחים. הרכבת עברה בין הקיטנות, בחורשות האורנים שמחוץ לכרך הגדול. האוויר הצח, מראה הנוף היפה מסביב הביאונו למצב רוח מרומם וה„חברה" פצחה בשירה. המורים הצעירים היו ברובם חניכי בתי האולפנא הרוסים ובני ישובי הספר של פולין. שרנו בהתלהבות ובעוז נעורים. השירים היו על פי רוב שירים רוסים... עוד אנו מתמוגגים משירת „וולגה, וולגה" ומן הקרון הסמוך פרצו קצינים פולנים צעירים בחימה שפוכה ובצעקה: „הסו! איך לא תבושו! כיצד אתם מעזים להפגין את היצמדותכם לשפת משעבדינו הרוסים? היינו יכולים להצדיק אתכם, אילו שרתם בשפתכם — אידיש או עברית — אך שירים ברוסית על אדמת פולין המשוחררת אל תשמיעו!! לא ולא!!"

אברהם גרינבוים

התיאטרון האידי ברוסיה הסובייטית בשנות העשרים

א

אחרי מהפכת אוקטובר זכה התיאטרון ברוסיה, ובמיוחד במוסקבה, להת־פתחות שלא היתה דוגמתה. אין כאן המקום לעמוד על תופעה זו, שאף יריבי ברית המועצות הוצרכו להודות בה, ואשר עליה קיימת ספרות נרחבת. מלבד התיאטרונים הקבועים והמפורסמים נמצאו גם סטודיות ולהקות פועלים וחיילים למכביר, שבהן שררה רוח הנסוי, עד כדי שיתוף הקהל בהצגה.

כידוע שגשג בימים ההם במוסקבה התיאטרון העברי „הבימה", למרות ההתקפות הבלתי־פוסקות מצד מרכז המחלקות היהודיות של המפלגה הקומוניס־טית („ייבסקציה" בלשון המקובלת אצלנו) על תיאטרון זה. „הבימה" זכתה לתמיכה אמנותית מצד הרג'יסור הרוסי המפורסם וואכטאנגוב, ולתמיכה מדינית מצד אינטלקטואלים בעלי השפעה כגון הקומיסר העממי לחינוך לונאצ'ארסקי והסופר מכסים גורקי. אנשי השלטון בכלל השתמשו בקיום התיאטרון העברי כדי לדחות את הטענה, שמדכאים ברוסיה את התרבות העברית — כשם שהשלטון בימינו משתמש בקיום כתב־העת סאָוועטיש היימלאַנד לטעון, שאין מדכאים את התרבות האידית. על כל פנים עד אמצע שנות העשרים היווה התיאטרון העברי אתגר אמנותי לתיאטרון האידי במוסקבה.

התיאטרון האידי בעיר זו היה עד חיסולו בסוף שנות הארבעים החשוב בין התיאטראות היהודיים בברית המועצות, וגם היווה מקור השראה ועזרה לבמות היהודיות, שנוסדו במשך שנות העשרים בערים אחרות. גם התיאטרון היהודי בבירובידז'אן, שקם בשנות השלושים וחורג ממסגרת מאמר זה, קם בחסותו הישירה של ה„גוֹסט" [1]. פרסומו היה רב גם בעולם הלא־יהודי; בשנות העשרים היה החשוב בין תיאטרוני המיעוטים הלאומיים במוסקבה, והיחידה בין תופעות התרבות היהודית־הסובייטית, שהיה לה הד נרחב בעולם האמנותי הכללי.

ב

מנהלו של ה„גוֹסט" עד 1929 היה אלכסנדר גראנובסקי [2] (1890—1937), שהזדהה עם התיאטרון עד שקשה היה להפריד ביניהם. גראנובסקי היה יליד מוסקבה, וחזר לרוסיה המועצתית מן המערב, שם רכש לו השכלה רחבה באמנות התיאטרון. ראשית עבודתו הסובייטית היתה בפטרוגראד (לנינגראד), ושם הופיעו בסוף שנת 1918 מודעות שקראו לצעירים „שגילם אינו עולה על 27 והמוכנים להתמסר לתיאטרון יהודי להתיצב". הקומיסריאט לחינוך תמך בסטודיו החדש, שהופיע לראשונה לפני הקהל ביום כ"ג לינואר 1919, בעצם ימי קור, רעב,

---

1) כך נקרא תיאטרון זה בפי רבים על סמך ראשי תיבות של שמו הרוסי („גוֹסודארסטווני ייווריייסקי טיאטר"), כלומר התיאטרון הממלכתי היהודי.

2) עיין עליו לאחרונה ב„אנציקלופדיה העברית".

ומצור[3]). במהרה הועלה הסטודיו לדרגת „התיאטרון היהודי הקאמרי". בפטרוגראד לא מצא התיאטרון קהל מתאים ואוירה מתאימה, ובסוף שנת 1921 עבר לצמיתות למוסקבה. מוסקבה היתה אז, כאמור, מרכז התיאטרונות הסובייטית הרוחתת, וגם היה בה יישוב יהודי, שגדל במהירות רבה ושהיה מטבעו פחות מתבולל מאשר היישוב בלנינגראד. נראה שבמוסקבה היה גם קהל יותר גדול של פועלים, סטודנטים יהודיים, וגם עסקני תרבות יהודים־קומוניסטיים, שאפשר היה למשוך אותם לתיאטרון שמאלי. מכל מקום טענו המבקרים הקומוניסטים, כגון עורך ה„עמעס", משה ליטבקוב, שהתיאטרון של גראנובסקי היה קרוב לפועלים, ושה־שכבות הבורגניות, שעוד היה להן קיום, לא קבלו תיאטרון זה והעדיפו עליו את „הבימה". יש ליחס לתעמולה שגרתית זו יסוד של אמת, למרות שהיו הצגות שמשכו קהל בורגני; ולמרות שהיתה — כפי שנראה להלן — ביקורת גם מן השמאל על חוסר תוכן מהפכני בהצגות ה„גוסט". ליטבאקוב עצמו מודה[4], שגם במוסקבה היה מספר הפועלים היהודיים מועט באופן יחסי, ושהפגישה הראשונה עם הפועלים לא באה, עד שה„גוסט" יצא להציג הצגות־אורח במינסק ובשאר ערי בילורוסיה, בעלות אוכלוסיה יהודית צפופה.

מבחינת המיון של אז („תיאטרון ימין" ו„תיאטרון שמאל") אפשר לומר שה„גוסט" היה במרכז. אי אפשר לכנותו תיאטרון „ריאליסטי", כי עד מהרה התפרסם בגלל תנועות גוף והעוויות מפליגות וגם בגלל תפאורותיו המוזרות. מצד שני לא רחפו על ה„גוסט" רוח הניסוי והאימפרוביזציה של התיאטרון השמאלי. מנהלו הקפיד מאוד על התאמנות ממושכת ועל הרמה האמנותית של ההצגות; גם בלבושו וחיצוניותו לא חיקה סגנון פרולטרי ודמה יותר לאיש עסקים רציני. הג'סטות של שחקניו היו לשיחת היום בחוגים שוחרי־תיאטרון ונתפרשו פירושים שונים. יש שלא ראו אותם בעין יפה, אבל הם עשו את ה„גוסט" לתיאטרון חי ותוסס, שלפעמים כולו תנועה; וקומוניסטים מובהקים ראו בו סמל המהפכה התוססת והיוצרת.

שאלת הרפרטואר, המעסיקה כל תיאטרון, העסיקה את אנשי ה„גוסט" במיוחד. היצירות של הדרמטורגיה האידישאית לשעבר היו מעטות ולא הצטיינו לא בעלילות מושכות ולא ברמה ספרותית. מאידך גיסא היה לחץ על כל תיאטרון, שעמד תחת חסות המפלגה, לקדם את הקו המפלגתי בקהל הצופים. גראנובסקי שאף בראשית עבודתו לדרמות בעלות תוכן יהודי וליצירות קלסיות שניתרגמו ועובדו באידיש. כן פיתח, אולי בין היתר מתוך לחץ חיצוני, סטירות על חיי היהודים ב„תחום המושב" הטרום־מהפכני, ופרודיות על התיאטרון שלהם. רק כעבור זמן ממושך ניסה את כוחו גם בדרמות מקוריות יהודיות־סובייטיות.

הנסיון הראשון של בימוי רציני בא בנובמבר 1922, עת הציג ה„גוסט" את „די כישופמאכערין" („המכשפה") מאת אבי התיאטרון היהודי גולדפאדן, מעובד על־ידי ליטבאקוב והמבקר דוברושין. המחזה הוצג כמעין אופרטה עם „ההופעות ההמוניות", שנחשבו אחר־כך לטיפוסיות ב„גוסט". היו שמונים משתת־פים בהצגה; וכבר אז שיחק בתפקיד הראשי ש. מיכאלס (ווופסי), שעבד בתיא־טרון זה מראשיתו.

---

3) עיין טעאַטער־בוך (קיעוו, 1927), ע' 118.

4) באוסף מאמריו על ה„גוסט": פינף יאָר מלוכישער אידישער קאַמער טעאַטער (מוסקבה, 1924, ע' 120 וכו').

בהצגה זו התווה גראנובסקי את הדרך בה חשב להתגבר על בעית הרפר־טואר: הוא לקח מחזה מן הרפרטואר היהודי הישן ועיבד אותו לפי טעמו, טעם הקהל הצפוי, וצרכי התיאטרון המהפכני. המחזה של גולדפאדן לכשעצמו היה בעיני המבקרים „שונד" טיפוסי, אבל עם העיבוד החדש והסטירה שבו גמרו עליו את ההלל. אחד המבקרים אף טען, שבשמירתו על יסודות עממיים ממשיים צעד התיאטרון היהודי קדימה מן התיאטרון הרוסי, ה„קוסמופוליטי"[5]. מחזה זה הצליח גם מבחינת משיכת הקהל.

פחות מוצלחים מבחינת הביקורת היו שני מחזות יותר מודרניים: „פֿאַרטאָג" („לפנות בוקר") של א. ווייטר, ו„דער גאָט פון נקמה" („אל נקמות") מאת שלום אַש. המחזה של ווייטר היה בזמן חיבורו (1907) מחזה מהפכני, אבל לא הצטיין ברמה דרמטית. „אל נקמות" נכתב על רקע מאבק הסופר עם אלוהיו, הצליח על הבמה וניתרגם לשפות רבות. בביקורת על יצירות אלה נשמעה נימה אידיאולוגית: קשה היה לסלוח לווייטר את סוף ימיו כ„בעל־תשובה", ולאַש את הפופולריות שלו כסופר אמריקאי־בורגני.

בעיות אלה לא היו קיימות לגבי שלום־עליכם, שגם העולם הבורגני וגם העולם הקומוניסטי אמצו אותו מאז ומתמיד. מובן שגם גראנובסקי השתמש ביצירותיו. בין היתר ביים בהצלחה רבה את „דער גרויסר געווינס" („הזכיה הגדולה") במחזה מוסיקלי ששמו „200,000". בעיבוד החדש בלטה הנימה המעמדית. מיכאלס, בתפקיד שימלה סורוקר, הוסיף לפרסמו. גראנובסקי, שהיה מוכן לחכות ולעבוד שנים עד שהציג מחזה חדש לפני הקהל, שאף גם להציג דרמות מערביות, כדוגמת התיאטראות היהודיים הטובים מחוץ לרוסיה. ראשית דרכו בזה היתה במחזה הגרמני „אוריאל אקוסטה" מאת קרל גוצקוב, שהתוכן שבו הוא יהודי, ושהעביר את קהל הצופים לעולמה של היהדות הספרדית. בינתיים קבל ה„גוסט" העלאה מתיאטרון קאמרי לתיאטרון ממשלתי, ובראשית שנת 1925 ביצע גראנובסקי את מזימתו הנועזת ביותר עד אז: ביום המחזה „נאַכט אויפֿן אַלטן מאַרק" (בלילה בשוק הישן") מאת י. ל. פרץ. הקשיים היו לא מעטים: יצירה קצרה זו של פרץ היא יותר בבחינת פואמה דרמטית מאשר דרמה ממש; התוכן הוא סימבוליזם הגובל במיסטיקה, והסיסמה שבסוף, „אין שול אַריין!" („לבית הכנסת!") לא היתה, כמובן, לפי טעם המפלגה הקומוניסטית. הרג׳יסור שינה את המחזה לגמרי מתוך רצון להפוך את הקערה על פיה ולהציג מחזה גרוטסקי אנטי־דתי[6]. שוב הופיעה התפאורה המפורסמת של ה„גוסט", הפעם בצורת אוירה העלולה להטיל אימה על הצופים, ולהציג את העולם הישן, ובמיוחד את בית־הכנסת והכנסיה — כעולם של ספק־חיים ספק־מוות. ההישג האמנותי היה רב, והמבקרים התגברו לרוב על פקפוקיהם — פרט לאחד. הימים היו ימי פילוג בעולם התרבות, בה הקיפה תנועת „הסופרים הפרוליטריים" גם סופרים אידישאיים; ואחד מאלה התקיף את המחזה בקובץ „אוקטיאבר" שיצא מטעם המחלקה האי־דישאית של האגודה המוסקבאית של סופרים פרוליטריים („מאפפ") ב־1925. הוא טען על „בזבוז של 30,000 שעות עבודה" שהושקעו במחזה, ודרש, בסגנון שהיה אחר־כך לשגרה ספרותית, „תוכן מהפכני". כן ציין את הצורך לשים קץ לשבחים שהיו עד אז נהוגים בכל הנוגע ל„גוסט", והדגיש נקודת תורפה אחת בהצגות

---

5) א. ווירקה (וועווארקע), בכתב העת „שטראָם", מס׳ 4 (1926), ע׳ 76 וכו׳.
6) הטכסט פורסם בקובץ „נייערד" (מוסקבה, 1925).

ה„גוסט", שקשה היה גם לחסידיו הנלהבים כליטבאקוב לתרץ אותה: קשה היה להבין את הנעשה על הבמה.

הלחץ החדש לא היטה את גראנובסקי מדרכו. אולי כבר ידע, שסוף סוף יוכל לצאת לסיור במערב־אירופה, ושאף לתת לתיאטרון רפרטואר יותר מערבי. ב־1926 הציג כסטירה אנטי־בורגנית את המחזה הראשון, שלא היה בו תוכן יהודי: „טרואדק" מאת הדרמטורג הצרפתי ז'ול רומיין. בשנים הבאות הוסיף לרפרטואר בין השאר את ה„בורז'וה ג'נטילום" („אף הוא באצילים") של מולייר.

את כשלונותיו הראשונים נחל הרג'יסור המוכשר דוקא במחזות הסוביטיים המעטים שביים: „137 קינדער־הייזער" („137 בתי־ילדים") מאת א. וויורקה, ו„אופשטאַנד" („המרד") של ל. רזניק — שניהם סופרים אידישאיים־סובייטיים. וויורקה, שעמד במחנה הפרוליטרי, היה יותר מבקר מאשר סופר והכשלון של מחזהו החלש לא עורר ענין רב. לא כך הדבר לגבי רזניק, סופר מכובד במחנה המתונים, שה„מרד" שלו היווה מעשה חלוצי בדרמטורגיה היהודית־סובייטית למרות פרימיטיביות מסויימת בהעמדת הפועלים מול מנצליהם. אף הפרופסור נוסינוב המתון ראה ביסוד כשלונו זה הזנחה לא מוצדקת מצד התיאטרון; הוא טען גם, שהתיאטראות היהודיים האחרים משכו את ידיהם מהמחזה לאחר הכשלון ב„גוסט"[7]).

מובן כי המבקרים שדרשו השכם וערב דרמות בעלות תוכן מהפכני, נחלו עגמת־נפש לא מעטה שעה שדוקא הדרמה המהפכנית לא משכה קהל. אבל נדמה, כי „בעית הרפרטואר" שהרבו לכתוב עליה, ולה הוקדש אף כינוס מיוחד בחרקוב בשנת 1928, כללה גם את בעית הקהל: יש סימנים שאף ב„גוסט" מעטו המבקרים אחרי אמצע העשור; ב־1927 הגיעה שמועת שוא לקובנה, שלפיה יצטרך ה„גוסט" לסגור את דלתותיו מחוסר קהל. ראיה אחרת למשבר היה הייסוד של „אגודת שוחרי ה„גוסט" באותה שנה. הסיור למערב אירופה, שה„גוסט" החל בו באביב שנת 1928, בא כנראה בין השאר לחזק את התיאטרון מבחינה כספית. בסיור זה חזר גראנובסקי בעיקר לרפרטואר ה„קלאסי" שלו („מכשפה", „הזכיה הגדולה", „בלילה בשוק הישן"), יחד עם „מסעות בנימין השלישי" של מנדלי, שהחל להציגו בשנה האחרונה לפני הסיור. הקציר התיאטרוני היה רב, במיוחד בברלין. אבל על רקע הסיור, שמסיבות שונות לא הביא לרווחים הצפויים, פרצה מחלוקת גלויה בין הקומיסריאט לחינוך ובין התיאטרון. לסיבה הכספית נוספה סיבה אידיאולוגית: לונאצ'ארסקי טען, כי התיאטרון לא סתר את דברי העתונאות הבורגנית שקבלה אותו כ„תיאטרון סובייטי יוצא־דופן". התוצאה של המחלוקת, שנשאה אופי של התנגשות אישית בין לונאצ'ארסקי וגראנובסקי[8]), היתה, כי הסיור קוצר, וגראנובסקי הודח מתפקיד המנהל, אבל לא ממשרת הרג'יסור. ברם, מסיבה זו או אחרת נשאר גראנובסקי „זמנית" בתיאטרון הברליני, ובסופו של דבר לא חזר לרוסיה ומת בפריז ב־1937[9]). המנהל האמנותי החדש היה גדול השחקנים היהודיים

---

7) רוסטע וועלט, (1929), מס' 3 — 2, ע' 166.

8) עיין בידיעות שפורסמו בעתון הוורשאי ליטעראַרישע בלעטער, 1928, ע' 595, 791, 833, 994, לפי מקורות סובייטיים.

9) בהוצאה הראשונה של האנציקלופדיה הסובייטית הגדולה (1931) עוד זכה גראַנובסקי למאמר חיובי, אבל באמצע העשור (בקובץ „יידן אין פּסטר") נמנע מיכאלס כליל מלהזכיר אותו; ואף ב„סאָוועטיש היימלאַנד" מדצמבר 1967 לא הוזכר גראנובסקי אלא בעקיפין ע"י המבקר הוותיק ליובומירסקי.

ברוסיה הסובייטית, ש. מיכאלס, שיחד עם השחקן זוסקין וגראנובסקי עצמו זכה לתואר „אמן מעולה של הרפובליקה". ההצלחה האחרונה של שלשתם היה הביום הדון־קישוטי המובהק של „מסעות בנימין השלישי".

בסוף תקופת גראנובסקי החלו הסופרים ה„פרוליטרריים" מתקיפים את ה„גוסט" קשות. המשורר איציק פפר הפליג וכתב ב־1928, שלא היה אפילו ערב אחד בלי סטיה ימנית[10]). המבקר מהמחנה הפרוליטרי הבילורוסי־יהודי אור־שנסקי ראה בכל דרכו של גראנובסקי דרך מסולפת, שרק נוסח השבחים הסתיר אותה מעיני המפלגה, ורק השתקנים המצויינים (מיכאלס, זוסקין וגב' רטבוים) כאילו הצילו מה שהיה ניתן להציל מידי הרג'סור־המנהל, שטען: „דאָס טעאַטער, דאָס בין איך" („התיאטרון — זה אנוכי")[11]). מובן שביקורת זו הפנתה את התיאטרון בשנות השלושים לרפרטואר יותר מהפכני. בסוף התקופה שאנו דנים בה (אוקטובר 1929) נוסד על־ידי ה„גוסט" סטודיו לאמנות התיאטרון ששם למדו שחקנות, ביום והדרכת מועדונים. לא ידוע לי עד מתי התקיים מוסד זה.

ג

עד כאן התיאטרון המפורסם שבמוסקבה, שעזר, כאמור, לשאר הבמות שקמו, אבל גם האפיל עליהן. אם אמנם ניתן היה ליצור תיאטרון יהודי פרוליטרי היה מקומו בבילורוסיה או באוקראינה, ששם ישבו הפועלים היהודיים שה„גוסט" פגשם רק במסעות מחוץ לביתו. אולם, ב„תחום המושב" לשעבר חסרו אותה אישיות מרכזית ואותו מעוף שבמוסקבה; וכתוצאה מכך הוצרכו התיאטרון הבילורוסי־יהודי והאוקראיני־יהדי להסתפק בהישגים צנועים הרבה יותר.

בשנים הראשונות היתה הכרה כמעט מלאה בתרבות היהודית בבילורוסיה כשוות זכויות לתרבויות הלאומיות האחרות במדינה, מה שהתבלט גם בגינוני מלכות וגם במפעלי תרבות. אפשר לומר שמארבע התרבויות (בילורוסית, יהודית, רוסית ופולנית) היתה היהודית חשובה מכולן חוץ מהבילורוסית, כי לגבי שתי האחרות היו חששות שלא באו בחשבון לגבי התרבות היהודית: הפחד מהתרבות הרוסית המבוללת והשנאה לפולנית. אין פלא, איפוא, שבמוסד לתרבות בילורוסית (שאחר־כך נקרא האקדמיה הבילורוסית למדעים) הוקמה מראשיתו מחלקה יהודית חזקה. גם בעולם התיאטרון היה מצב דומה: המחלקה לאמנות של משרד החינוך הבילורוסי, ביסדה את התיאטרון הבילורוסי הממלכתי בספטמבר 1920, נתנה אפשרות ללהקות רוסיות, בילורוסיות ויהודיות להשתמש בבמה לפי התור[12]). שנה לאחר מכן נוסד המכון הממלכתי לאמנות התיאטרון, ועליו הוטל התפקיד לאמן שחקנים בילורוסיים ויהודיים בסיוע תיאטרוני מוסקבה. המכון ארגן שני אולפנים: בילורוסי ויהודי[13]).

אולם, כנראה לא היתה תמיכה כספית נרחבת בתיאטרון היהודי, או שלא היה ענין בו מצד היהודים במינסק. האולפן היה מורכב מצעירים ביותר, למטה מגיל 19. שמונה מהם נסעו עם מנהלם, מ. רפלסקי, למוסקבה להתאמן. במוסקבה ישבו כמה שנים ושם גם הציגו. למינסק נסעו לעתים מזומנות בלבד, ועם חזרתם לצמיתות בעונת 1926/27, הועלתה דרגתם ל„תיאטרון ממלכתי יהודי של בילורוסיה".

---

10) „פראָליט", 1928, מס' 9 — 8, ע' 65 וכו'.
11) שם, 1929, 8 — 7, ע' 144 וכו'.
12) IV, Seduro, **The Belorussian Theater and Drama**, N.Y., 1955, p. 51.
13) שם, ע' 251

בתקופה בה אנו דנים, עמדה בפני תיאטרון זה בכל חריפותה בעית היעוד. מורגש היה הצורך ללמוד מה„גוסט" ולהעזר בו, ועם זה למצוא שטח אחר להתגדר בו — וזה ביחוד נוכח העובדה שה„גוסט", שנהנה מיוקרה בינלאומית, הציג בבילורוסיה לעתים קרובות. נוסף על כך היה פיקוח מפלגתי יותר חמור על התיאטרון הבילורוסי מראשיתו[14]), וגם סביבתו הפרוליטרית אילצה את הקבוצה למצוא את „הקשר לפועלים" לא רק במליצה המקובלת אלא גם למעשה. ובאמת כבר הצליח התיאטרון בשנות הלמידה במוסקבה ליצור לו מסורת מיוחדת, ואחד המבקרים הגדירו כ„תיאטרון סינתיטי" לעומת התיאטרון הרציונליסטי („גוסט") והתיאטרון של אכסטזה („הבימה").

המחזה הראשון של התיאטרון הזה היה „כיידער" („החדר") שהוצג לראשונה במוסקבה, בסוף 1923[15]). „החדר" היה „אַגיט־פיעסע" (מחזה אגיטציה) פשוטו כמשמעו. בו הראו קבוצת צעירים התגברות על ה„רבי" שלהם, שהשפילוהו עד שהחליט להגר לאמריקה. מסתבר שלחץ פוליטי היה גורם חשוב להצגה זו, כי הימים היו ימי רדיפת ה„חדר" ומשפטים פומביים עליו, במיוחד בבילורוסיה. מכל מקום גרמה ההצגה להרגשת אי־נוחיות בין תומכי התיאטרון, כי ה„גוסט" לא הציג בשנות העשרים מחזות אגיטציה כלל; מובן שהמבקרים לא העזו לגנות את ההצגה כמות שהיא, אבל מבין השיטין מבינים אנו שעצם הענין גרם אכזבות — לא לשם המחזות כאלה היה נחוץ לייסד תיאטרון לאומי יהודי־בילורוסי. אחד מהמשתתפים תרץ, שה„נערים" שחקו את עצמם, כלומר התגברו על ילדותם הם בסטירה על החדר; והוסיף שגם חוסר נסיון ומחסור בשחקנים גרמו לבחירת „החדר" כמחזה הראשון[16]). מכל מקום עברו מיד לרפרטואר יותר מכובד והת־גדרו מה„גוסט" והפרסות המוסיקליות שלו ע"י מחזות קלסיים; „סקאפין" של מולייר, ו„שיילוק" של שייקספיר. „סקאפין" (בצרפתית: Les Fourberies de Scapin) היה מן המחזות של מולייר הידועים פחות, והצגתו על ידי תיאטרון אידישאי צעיר גרם תמהון. הרג'יסור רפלסקי רצה להתגבר על ההתנגדות הצפויה על ידי אינטרפולציות מצחיקות בעלי תוכן יהודי, אבל לא חסך מעצמו ביקורת מהסופרים הפרוליטריים, שראו במפעלו התנכרות לפועלים וחיקוי ה„גוסט"[17]). יותר מצליח היה „שיילוק", עם הדגש על היהודי הסובל; ולהשג אמנותי ראשון נחשבה ההמחזה הראשונה של הדרמה היהודית „אין פאַליש אויף דער קייט" („בפוליש על השלשלת") משל פרץ, שבוימה ב־1926 עם חזרתו של התיאטרון למינסק. נעשה נסיון גם להציג את שלום־עליכם במחזה רציני („מענטשען") אבל הצגה זו נכשלה.

כבר בשנותיו הראשונות הזמין התיאטרון יצירת דרמות בעלות תוכן מהפכני מאת סופרים יהודיים־סובייטיים, אבל מסתבר שרק מעטים מאלה נחשבו כראויים להצגה. גם בנטיה שמאלית זו נבדלו התיאטרון המינסקאי והתיאטרון היהודי־אוקראיני בתקופה ההיא מה„גוסט", שלא הגיע לשלב זה עד תקופה יותר מאוחרת

---

14) ב־1922 כבר היה התיאטרון נתון לפיקוח הבלתי־אמצעי של המפקח על השכלה מטעם הייבסקציה. („עמעס", 2 ביגואר, 1922).

15) ע"ע בכתב־העת שטערן, 1926, מס' 3—2, ע' 3 (שם פורסם גם הטכסט של המחזה).

16) ל. ליטבינוב, שם, 1927, מס' 2, ע' 37—32, בסקרו את תולדות התיאטרון. המחבר היה אחד מן השמונה שנסעו למוסקבה בהתחלת האולפן.

17) י. נ. דולברג, „נייערד", 1925, ע' 78 וכו'; י. **ראקאַב**, „עמעס", 16 ינואר, 1925.

ולא טיפח אותו במיוחד עד שנות השלושים. את הדרמה ה„מהפכנית" במובן זה אפשר לחלק לשני סוגים: 1) יצירות מאת סופרים סובייטיים, שהמוטיב העיקרי שלהם הוא מהפכה חברתית; 2) יצירה מאת סופרים אלה, הדנים בחיים הסובייטיים עצמם, כפי שהם נשקפו בהוי היהודי־סובייטי. הסוג השני היה עדיף לגבי הביקורת על הסוג הראשון ונחשב לשיא ההשגים האפשרי של הדרמטורגיה הסובייטית; אבל מובן, שקשה היה יותר לדרמטיסט להצליח בספרות כה קרובה לחיי היום. ליטבאקוב במיוחד היה מגנה את הכתיבה על העבר כבריחה מן המציאות; ואף על פי כן בוששה הדרמה היהודית על ההוי הסובייטי לבוא. הדרמה המהפכנית משני הסוגים היתה מופקרת לביקורת קשה, שבמשך הזמן נעשתה יותר פוליטית מאשר אמנותית. על התסבוכת הספרותית נוספה התסבוכת התיאטרונית, כלומר הבעיות שנתעוררו עם עיבוד הדרמה להצגה על הבמה.

ראינו, שדווקא המחזות המהפכניים המעטים שהוצגו על ידי ה„גוסט" נכשלו. בתיאטרון המינסקאי הוצגו שני מחזות כאלה: „הירש לקרט" מאת א. קושנירוב, „בוטווין" מאת וויורקה. בשני המחזות מופיעים גבורים פרוליטריים מההווי הטרום־סובייטי, ושניהם כנראה לא נכשלו, אבל גם לא נחשבו כהישג תיאטרוני. התיאטרון פנה אחר־כך לקומדיות של שלום־עליכם והצליח בהן יותר. נוסינוב ציין קרירות מסויימת בין „החברה הפועלת" ובין התיאטרון, וסבר שיתר תשומת לב לדרמה הפרוליטרית תעזור למצב; אבל גם נוסינוב עצמו הוצרך אז (1929) להודות, שלמעשה לא נבראה עדיין הדרמה האידית הנכספת על ההוי הסובייטי[18].

בעונה 1928/29 משך התיאטרון הבילורוסי־יהודי תשומת לב גם בפולין על היותו הראשון להציג המחזה החדש „אויבן און אונטן" („למעלה ולמטה") מאת דוד ברגלסון. ברגלסון גר אז בברלין, ומחזה פרוליטרי זה עורר רצון לביים בעולם התיאטרוני האידישאי כולו. אבל בגלל המשבר החמור שהתחיל פוקד את התיאטרון הפולני־יהודי, הוצג רק ברוסיה הסובייטית. עובדה זו הוסיפה יוקרה לתיאטרון המינסקאי בפרט ולתרבות היהודית־סובייטית בכלל, בשעה שלחץ פוליטי עז והפולמוסים שבאו בעקבותיו כבר האפילו על תרבות זו. באותה עונה הגיע התיאטרון גם לדרמה הראשונה על רקע סובייטי: „מאַשינען־געראַנגעל" („ריב המכונות") מאת צ. דולגופולסקי.

בהנהלת התיאטרון לא חלו שנויים בשנות העשרים, ורפלסקי המשיך בתפקיד זה עד אמצע העשור הבא לפחות; אבל לא הטביע את אישיותו על התיאטרון כדוגמת גראנובסקי במוסקבה, והיה הרג׳יסור של חלק מההצגות בלבד. בין שאר הרג׳יסורים בלט השחקן ליטבינוב, שלמד מקצוע זה במוסקבה. התיאטרון המינסקאי הרבה להציג בערי בילורוסיה האחרות, ביחוד בויטבסק ובהומל.

חוץ מתיאטרון זה הוקם בבילורוסיה ב־1928 תיאטרון ממלכתי יהודי שני, הוא ה„תיאטרון הנודד" (וואַנדער טעאַטער). מלכתחילה היה תיאטרון זה קשור יותר לפועלים; נדמה שנועד להיות גשר בין התיאטרון הקבוע ובין „החוגים הדרמטיים" (דראַמקרייזן), שהיו קיימים אז גם באוכלוסיה היהודית והיו, עד כמה שאפשר, מסונפים למפעלים תעשיתיים. בסוף העשור היה מנהל התיאטרון הנודד היהודי פועל במפעל התעשייתי „אוקטיאבר"[19]; לפי הסימנים שבידינו לא האריך תיאטרון זה ימים.

18) „דער קריזיס פון מאַסקווער יידישן מלוכה־טעאַטער"..., רויטע וועלט, 1929, מס׳ 3 — 2, ע׳ 167 ואילך.

19) שטערן, 1930, מס׳ 3 — 2, ע׳ 69.

באוקראינה היה מצב מסובך יותר. שלא כבילורוסיה היתה אוקראינה מרכז יהודי תרבותי־חילוני גם בעבר, ובתקופת הביניים בין המלחמה לכיבוש הסובייטי הקימה ה„קולטור־ליגע" רשת של פעולות תרבותיות, שכללה גם אולפן תיאטרוני בקיוב. חוץ מזה התקיים תיאטרון פרטי בקיוב ושמו „קונסטווינקל", שזכה כדוגמת „הבימה" להתקפות לעת מצוא מפי עתונאים קומוניסטיים, ובכל זאת היה לו מעמד חצי רשמי; שם חגגו ב־1926 כל כוחות התרבות את יובל החמישים של התיאטרון היהודי[20]). יש להניח, שתיאטרון זה חוסל עם סוף ה„נאפ" ב־1928 בערך, ואולי היתה זו גם הסיבה ליסוד של תיאטרון עירוני בקיוב בשנה זו. האולפן של ה„קולטור־ליגע" נסע למוסקבה ב־1922; כאשר הוחלט ב־1925 להקים תיאטרון ממלכתי יהודי־אוקראיני, הוצע לשחקנים אלה להקימו. מסתבר שרובם הסכימו, ובשנה זו נוסד התיאטרון הממלכתי החדש על ידי שחקני ה„קולטור־ליגע" לשעבר יחד עם קבוצת שחקנים מקצועיים בהדרכתו של א. לויצקר. כיון שחרקוב היתה אז בירת אוקראינה, הוצרך התיאטרון להשתקע שם, למרות שבקיוב היתה האוכלוסיה היהודית הרבה יותר גדולה. בשנות השלשים, עת הועברה הבירה לקיוב, התמזג התיאטרון הממלכתי עם התיאטרון העירוני בקיוב.

בהיותם במוסקבה הושפעו השחקנים של ה„קולטור־ליגע" מהבמות השונות שם, וכמובן גם מה„גוסט". בראשיתו כתיאטרון ממלכתי יצא לתיאטרון החרקובי שם רע כתיאטרון כל־בו, כי הציג מחזות מכל המינים, מ„מחזה פורים"(„פורים־שפיל") ועד מחזה מההוי הסובייטי. מחזה סובייטי כאמור לא היה עדיין קיים במציאות, ולכן עיבדו דרמה של הסופר היהודי־אמריקאי יעקב גורדון לפי רקע החיים הסובייטיים.

בכלל לא היתה דרך התיאטרון החרקובי סוגה בשושנים. הכרה ממלכתית בתרבות היהודית אחרה לבוא באוקראינה לעומת בילורוסיה, וכנראה זוהי הסיבה שלא נוסד שם תיאטרון עד אמצע העשור ואף אז הורכב תיאטרון זה מכוחות שהיו קיימים מכבר. לפולין הגיעה ידיעה ב־1928, שקיום התיאטרון בסכנה, ושהקומיסריאט לחינוך האוקראיני לקחו תחת חסותו[21]). אותה שנה התפטר המנהל א. לויצקר. בסוף העשור בא מפנה לטובה בתמיכה ממשלתית בתרבות היהודית, והתיאטרון זכה ל־45,000 רובל לשם שיפוצים בבנינו[22]).

חרקוב היתה אותה שעה מרכז הסופרים הפרוליטריים היהודיים, שהוציאו עד 1932 כתב־עת ושמו „פּראָליט". ב„כנוס הרפרטואר" החרקובי (1928) שכבר הזכרנו, התקיף המשורר איציק פפר את כל התיאטראות בגלל סטיות שונות, וגם טען שתרגומים מרוסית ואוקראינית הועדפו על המחזות הסובייטיים־יהודיים שכבר היו בנמצא. נראה שכתוצאה מהתקפות כאלה עבר התיאטרון האוקראיני־יהודי לרפרטואר כמעט מהפכני טהור בסוף שנות העשרים: בעונת 1929/30 הוצגו ארבעה מחזות כאלה. ממאמר בקורתי מסתבר, שרק אחד (הירש לקרט של קוש־נירוב) הצליח[23]). כשלון גמור היה המחזה היחיד שהיו לו כל המעלות התיאורטיות: מחברו היה יהודי־סובייטי, ועלילתו היתה ירידת משפחה יהודית־בורגנית במשטר החדש („די לעצטע" — „האחרונים" — של ל. רזניק). הרג'יסור והמחבר האשימו זה את זה בכשלון. באותה עונה הוצג גם מחזה של אחד הקיצונים

---

20) שם, 1926, מס' 4, ע' 672.

21) ליטעראַרישע בלעטער, 1928, מס' 30, ע' 595.

22) שם, מס' 34, ע' 672.

23) רויטע וועלט, 1930, מס' 8—7, ע' 176 וכו'.

במחנה הפרוליטרי היהודי, „בלוט" („דם") של ב. אורשנסקי. המחזה הוא מלודרמה על האצולה הפולנית ב־1905, והיה אחד המחזות שפפר התלונן על הזנחתו הזדונית. לפי דעת הסופר קוזקביץ' הצילו הבמאים מה שאפשר היה להציל על ידי ביום מוכשר [24]). גם נוסינוב השיב את המלחמה לשער הפרוליטרי תוך טענה שכאילו הציג פפר עצמו בחרקוב מחזה שלא היה מעז להדפיסו בגלל חולשתו [25]).

כמו בבילורוסיה היה גם באוקראינה נסיון לתת לרג'יסורים שונים הזדמנות לביים. נורביד (נאָרוויד) היה המצטיין באוקראינה בין הרג'יסורים. אבל הצלחה גדולה לא היתה באוקראינה בזירה התיאטרונית, וכבר ב־1930 אנו שומעים, שאין הנוער מעונין ללמוד שחקנות יהודית ושהאולפן לנוער באודיסה התפרק לפחות זמנית.

מובן שנוסף על התיאטראות האלה נמצאו גם במות קטנות וצנועות יותר. בתקופת ה„נאפ" קם לתחיה תיאטרון בורגני גם בזירה היהודית. בדרך כלל לא נשאר לנו תאור של במות אלה, שהתעמולה הסובייטית לא ראתה בהן אלא היסח־דעת ל„שכבות הגוססות" מגורלן המר בחברה הפועלית. לגבי כמה במות, כגון התיאטרון הלנינגראדי „ליוט" שפתח את דלתותיו ב־1926 [26]), קשה היום לעמוד על טיבו, אבל נדמה שתיאטרון זה נטה לרפרטואר שמאלי. מבחינת עסקני־התרבות הסובייטיים היתה חשיבות מיוחדת לתנועת ה„דראמקרייזען" („חוגים דרמטיים") שהם תופעה פועלית וטופחו גם מחוץ לברית המועצות. בברית המועצות היו חוגים אלה נתונים להשפעתם של תיאטרונים מקצועיים, והיהודים היו בחלקם תחת חסותם של שלשת התיאטרונים הממלכתיים שהזכרנו [27]). כפי הנראה התפתחו חוגים אלה ביחוד בבילורוסיה. שם נוצר „התיאטרון הנודד" הנ"ל ושם הוציא רפלסקי עוד ב־1936 קובץ של מחזות מתורגמים למענם. גם באוקראינה דברו על „תיאטרון נודד" יהודי, אבל לא ידוע לי מה יצא מזה.

אין לעזוב את מקצוע התיאטרון מבלי להזכיר תופעות לוואי, שתרמו בשעתו לחיזוק כוחות התרבות בין יהודי רוסיה המועצתית. כידוע קשה להגדיר מהי אמנות יהודית; ובברית המועצות, עם הדגשתה על יסוד השפה כגורם בתרבות לאומית, גדול הקושי עוד יותר. והנה גרם התיאטרון ואפשר היה לדבר על ציור יהודי ומוסיקה יהודית, כי אמנים משני הסוגים הועסקו בתיאטרון היהודי בהצלחה מרובה. המפורסם בין האמנים שעזרו ל„גוסט" היה מרק שגל, עד שעזב את רוסיה ב־1923. והדברים הגיעו לידי כך, שהתפאורה השגלית היתה חלק אינטגרלי של ה„גוסט" בתקופתו הראשונה. הפסל ג'ייקוב, הצייר רבינוביטש ועוד היו עוזרים קבועים בתיאטרונים בתקופה ההיא; בין המלחינים בלט אל. קריין, שחיבר את המוסיקה למחזה „בלילה בשוק הישן". בשדה המוסיקה התפרסמו גם יוסף אחרון (אכראן) ול. פּוּלבר; פּוּלבר היה המנהל המוסיקלי בתיאטרון עד עזיבת גראנובסקי. בימים האחרונים נתבשרנו כי פּוּלבר חי עדיין ופעיל בתפקידו ב„קולקטיב הדרמתי היהודי" הקיים במוסקבה [28]).

---

24) שם, ע' 180.
25) שם, 1929, מס' 3 — 2, ע' 168.
26) שטערן, 1926, מס' 12, ע' 60.
27) עיין הסקר של ליובומירסקי ב„פראַליט", 1929, מס' 3—2.
28) סאָוועטעש היימלאַנד", 1967, חוב 11, עמ' 131 וכו'.

*) המחבר מודה לוועדת המחקר של „וויין סטייט אוניברסיטי", (דטרויט) ולחברה הפילוסופית האמריקאית על עזרתם הכספית במימוני של מחקר זה.

יעקב לבבי (באביצקי)

אווז - געזערד

(חברה לסידור חקלאי של יהודים עמלים בברית המועצות)

המבנה הסוציאלי המיוחד במינו של יהדות רוסיה בימי שלטון הצארים שהיה מבוסס, במידה רבה, על שכבה רחבה של תגרנים וחנונים, בעלי־מלאכה ומתווכים למיניהם, מנע מחלקה הניכר של יהדות זו להשתלב, להלכה ולמעשה, במשטר הסובייטי. יהודים בהמוניהם מצאו את עצמם אחרי הפיכת אוקטובר בין אלה שהמשטר החדש שלל מהם את הזכויות האזרחיות וקיפח את פרנסתם[1]) אם מחמת השתייכותם בעבר — ולו רק מבחינה נומינאלית — למעמד הרכושני או בגלל סיבות מדיניות או דתיות.

בחפשם מוצא ממצבם הכלכלי הנואש פנו יהודים רבים — בעיקר מתושבי העיירות, שהחיים הכפריים היו נהירים להם יותר — לחקלאות. הם נצלו לצורך זה אדמות מהאחוזות הנטושות וקרקעות ציבוריות מוברות שבסביבת מגוריהם. במשך הזמן, כשנוצרו קשיים בהשגת אדמה בסביבה הקרובה, עברו, ביוזמתם הם, קבוצות של יהודים שהחליטו להתאכר, גם לאזורים מרוחקים ממקומות מגוריהם, בראש וראשונה לסביבת המושבות היהודיות הותיקות בדרום אוקראינה, לקרים ולסביבת אודיסה. וכך קמה בקרב יהודי רוסיה, אחרי הפיכת אוקטובר, באופן ספונטאני, תנועה של אגראריזאציה שהלכה והתפשטה באופן סטיכי וקבלה ממדים ניכרים יחסית.

עם התבצרותו של המשטר החלו השלטונות הסובייטיים להתפנות יותר ויותר להסדרת הבעיות הפנימיות של המדינה וביניהן גם של הבעיה היהודית. הם הבינו שהתדלדלותם של המונים מאזרחיה היהודיים בצורה כה חמורה מהווה לא רק בעיה אנושית וציבורית אלא גם מטרד ממלכתי בלתי נסבל שיש להסירו בדחיפות. לזכותם של השלטונות הסובייטיים יש לציין, כי הם הכירו בכך כבר בראשית דרכם. אולם אז הסתפקו בהצהרות סתמיות ובפעולות קטנות־ערך, הואיל והמצב במדינה בעת ההיא, בראש וראשונה מבחינה בטחונית, לא היה כשר לנקיטת צעדים ממשיים. הבעיה עלתה על הפרק בצורה מוחשית ביותר רק בקיץ של שנת 1924. תעשית הארץ עדיין לא שוקמה באותם ימים ולא היה באפשרותה לקלוט כוחות־עבודה נוספים ואילו המלאכה, שסבלה ממחסור בחמרי־גלם, היתה בשפל המדרגה ולא באה בחשבון כמקור לתעסוקת המונים. אי לזאת הגיעו השלטונות הסובייטיים למסקנה, כי רק האגראריזאציה — הדרך בה בחרו ההמונים היהודיים בעצמם ברע שמצאם — יכולה לפתור באופן יעיל ומהיר את הבעיה הכאובה. גם גורמים אחרים השפיעו בנדון, כגון השאיפה לזכות בתמיכתה החומרית והמוסרית של יהדות חוץ־לארץ והרצון להרחיק את ההמונים היהודיים מהציונות.

---

1) מיכאיל קאלינין, יושב־ראש הועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות, העריך את אחוז הבלתי מועסקים לחלוטין באוכלוסיה היהודית ל־30% עד 40% ובקרב הנוער היהודי אף ל־70%.

Известия ЦИК. СССР, 1925 № 223

(Еврейский Крестьянин, Сборник № 2, Москва 1926, стр. 3 ·לפי

על מנת להסדיר את ההתישבות היהודית החקלאית במדינה, להעבירה לפסים ממלכתיים, לתכננה, לארגנה כראוי ולכוונה לאפיקים הרצויים הוקם, לפי החלטת הוועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות מיום 29 באוגוסט 1924 ה„וועד לסידור חקלאי של יהודים עמלים ליד נשיאות מועצת הלאומים של הוועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות" הידוע ברבים בשמותיו המקוצרים: הרוסי „קומזט" והיידי „קאָמערד"[2]. במסגרת תפקידיו של גוף ממלכתי זה נכללו פעולות תכנון, ניהול כללי ופיקוח בלבד ואילו העבודה ההתיישבותית המעשית היתה מחוץ לגדר התעסקותו.

באותו צו של המפלגה השלטת בברית־המועצות בו דובר על יסוד ה„קומזט" צויינה גם הנחיצות של הקמת חברה ציבורית שתסייע לו בעבודתו[3]. ואמנם זמן קצר בלבד אחרי יסוד ה„קומזט" התארגנה ביוזמת השלטונות, ה„חברה לסידור חקלאי של יהודים עמלים בברית המועצות" הידועה בשמותיה המקוצרים: הרוסי „אוזט" והיידי „געזערד"[4]. ב־22 בדצמבר 1924 אושר על ידי מועצת הקומיסארים העממיים של ברית־המועצות התקנון הראשון של החברה וב־17 ביאנואר 1925 התקימה במוסקבה אספתה המכוננת, בהשתתפות למעלה מ־300 איש, כמעט כולם יהודים וברובם משכבת האינטליגנציה. באסיפה זו נבחרו מוסדותיה הזמניים הראשונים של החברה: הוועד המרכזי, המועצה המרכזית, וועדת הביקורת. כיושב־ראש הראשון של הוועד המרכזי נבחר אחד מיוזמיה ומיסדיה של החברה יורי לארין[5].

בסעיף הראשון של התקנון הוגדרה מטרתה הראשונית של החברה כדלקמן: „...לסייע למעבר יהודים עמלים בברית־המועצות לעמל חקלאי וכמו־כן לחיזוק ופיתוח חקלאות עובדת ביניהם...". על מנת להשיג מטרה זו היה על ה„אוזט", בהתאם לתקנון: „...להגיש עזרה חקלאית ומשפטית ליהודים הרוצים לעסוק בעמל חקלאי...; להגיש עזרה מקיפה על ידי מענקים, הלוואות והדרכה לישובים החקלאיים שנוסדו...; לסייע בכל הדרכים ל„קומזט" במילוי תפקידיו; לגייס אמצעים בברית־המועצות ומחוצה לה הדרושים לסידור חקלאי של יהודים עמלים".

כחברים ל„אוזט", בהתאם לתקנון הראשון — בתקנון השני, שעל כך ידובר להלן, שונה הדבר תכלית שינוי — יכלו להתקבל אזרחים בני 18 ומעלה, שלא ניתן בהם דופי על ידי בית־משפט, וקולקטיבים וגופים יורידיים למיניהם. הגבלות אחרות להתקבלות לחברות לא צוינו בתקנון. ואמנם בתקופה הראשונה של קיום

---

2) „קומזט" — קיצור מ: Комзет — Комитет по земельному устройству трудящихся евреев при Президиуме Совета
קאָמערד — קיצור מ„קאָמיטעט פאַר איינאַרדענען אַרבעטנדיקע יידן אף ערד בייַם פּרעזידיום פון נאַציאָנאַליטעטן־ראַט פון צענטראַלן אויספיר־קאָמיטעט פון פ.ס.ס.ר.".

3) ש. דימאנשטיין, צוואַנציק יאָר גרויסע סאָציאַליסטישע רעוואָלוציע, פּאַרפּאַסט 1937, נומ' (5) 3, ז' 30.

4) „אוזט" (Озет) — קיצור מ: Общество по земельному устройству трудящихся евреев в СССР — געזערד — קיצור מ„געזעלשאַפט פאַר איינאַרדענען אַרבעטנדיקע יידן אף ערד אין פ.ס.ס.ר.".

5) יורי לארין הוא כינויו של מיכאל לוריא (1882—1932), בנו של הסופר העברי והרב מטעם בקיוב שניאור זלמן לוריא; לארין היה כלכלן בעל שיעור קומה, מדינאי, נואם ופובליציסטן סובייטי ידוע, בעל עבר מהפכני עשיר; כמו־כן חבר המפלגה ומאנשי הצמרת של השלטון הסובייטי מראשית הקמתו.

החברה נתקבלו אליה גם „אלמנטים בלתי־עמלים", אפילו משוללי זכות־בחירה [6]). יחס ליברלי, יוצא דופן זה במציאות הסובייטית נבע מהרצון לקבל מה שיותר חברים ל„אוזט" ולהגדיל על ידי כך את השפעתה ואמצעיה של החברה. באשר לצרוף ארגון „החלוץ", „מפלגת הפועלים הקומוניסטית היהודית פועלי־ציון" וקהילות דתיות וחבריהם ל„אוזט" קבלה נשיאות הוועד המרכזי של החברה החלטות מיוחדות, לפיהן נשללה מהארגונים הנ"ל בשלמותם הזכות להתקבל ל„אוזט" בתור חברים יורידיים. הנימוקים שנתנו לכך היו: „אוזט כחברה ציבורית משקית, בלתי־מפלגתית אינה יכולה להיות מורכבת מנציגויות של מפלגות וארגונים פוליטיים" (הכוונה ל„החלוץ" ולמפלגת „פועלי־ציון" הנ"ל); „ההפרדה של הכנסיה מהמדינה היא אחד החוקים היסודיים של ברית המועצות" (הנימוק לגבי הקהילות הדתיות). לעומת זאת חייבה נשיאות הוועד המרכזי קבלת חברי הארגונים הנ"ל ל„אוזט" באופן אינדיבידואלי [7]).

אופן ניסוחה של ההחלטה והעובדה שמשקי החלוץ כגון „תל־חי" ו„מעין" בקרים נתקבלו כחברי ה„אוזט" [8]) נבעו מכך שהשלטונות הסובייטיים שהתקשו לבצע בכוחותיהם הם את ההתיישבות היהודית, שאפו להשיג, בכל מחיר, את עזרת יהדות חוץ־לארץ לצורך זה ונזהרו, בתקופה ההיא, מצעדים שהיה בהם כדי להפריע בהשגת המטרה. כך אפשר גם להסביר את החלטת נשיאות הוועד המרכזי של ה„אוזט" „על ההתיישבות בארץ ישראל" שנתקבלה ב־16 בנובמבר 1925, בה נקבע, כי „אוזט" 1) לא עסקה אף פעם ואינה עוסקת בבעית ההתיישבות בארץ ישראל; 2) אף פעם לא העמידה ואינה מעמידה את עבודתה בשטח ההתיישבות היהודית בברית־המועצות מול זו של ארגונים אחרים המטפלים בהתישבות בארץ ישראל; 3) לא שאפה ואינה שואפת להערים שום מכשולים להגירה לארץ ישראל, גם מברית־המועצות, במידה שיהיו מועמדים לה, וזה למרות הזולות הגדולה, היציבות החזקה והבטחון והנוחיות הרבה של ההתישבות היהודית בברית־המוצעות בהשוואה לזו שבארץ ישראל" [9]).

החדשים הראשונים לקיום החברה הוקדשו להתארגנותה. נוסף לחברת „אוזט" הכל־ארצית, שמרכזה היה במוסקבה, נוסדו חברות רפובליקאיות בשם זה, כגון: האוקראינית („אוקראוזט") בחארקוב, הביילורוסית („ביילאוזט") במינסק, הטאטארית („טאטאוזט") בקאזאן; כמו־כן נוסדה ה„קרימאוזט" שמרכזה היה בסימפרופול ושורת סניפים בערים הראשיות של המדינה. החברות הרפובליקאיות היו קשורות בתקנון אחיד ובקשרים ארגוניים אחרים עם חברת „אוזט" הכל־ארצית, ביחד עם זה הן נהנו, במידה מסוימת, ממעמד עצמאי ועבודתן היתה מושפעת מעמדת המוסדות המרכזיים (הממלכתיים והמפלגתיים) של הריפובליקות בהן

---

6) ביולי 1926 נערך משאל בין סניפי ה„אוזט" על הרכב חבריהם. ב־62 הסניפים שענו על השאלון שנשלח להם (מתוך למעלה ממאה סניפים שהיו קיימים בזמן ההוא) היו בין 31.450 מחבריהם (מתוך למעלה מ־50.000 של כלל חברי ה„אוזט") 13.9% סוחרים, 0.2% בעלי עסקים תעשייתיים ו־4.5% „אחרים ובלתי מוגדרים" שיש להבין שהרוב ביניהם השתייך לשכבות הבלתי מקובלות על המשטר הסובייטי. מבין 930 חברי ההנהלות של 62 סניפי ה„אוזט" הנ"ל היו 3% סוחרים, 0.3% בעלי עסקים תעשייתיים ו־6.8% „אחרים". Еврейский Крестьянин, Сборник № 2, 1926, стр. 269.

7) שם, שם קובץ א', עמ' 149; קובץ ב', עמ' 284.

8) "Гехолуц" 1926, № 15/16/17, стр. 35

9) Еврейский Крестьянин, II, стр. 284.

פעלו. דבר זה גרם לפעמים לתיכוכים ולחילוקי דעות עם המרכז במוסקבה. בין ה„ביילאוזט" והמרכז הגיע אפילו להתנגשות גלויה [10]).

את פעולותיה הממשיות התחילה „אוזט" לפתח רק החל במחצית מאי 1925. חלק ניכר בהן תפסה העבודה התעמולתית־הסברתית, שהיתה באותם ימים מכוונת, בראש וראשונה, לציבור היהודי. אפייניות מבחינה זו הן הפניות של החברה „אל האוכלוסיה היהודית בברית־המועצות" מה־15 ביולי 1925 ו„ליהודי כל הארצות" בערך מאותו הזמן [11]). יהודי ברית־המועצות נקראו לסייע ב„אהדתם, השתתפותם האישית, הצטרפותם לחברות ב„אוזט", בארגון מגביות ובכל הדרכים האחרות העומדות לרשותם, למעבר יהודים „נצרכים והרוצים לעמול, ללא קשר בעיסוקם הקודם" להתיישבות חקלאית. „יהודי כל הארצות" נקראו לא לעמוד מנגד ולבוא לעזרה, בראש וראשונה חמרית, למפעל ההתיישבות היהודית בברית־המועצות „בשעה של תחילת תחייתה המשקית של דלת העם היהודית". את עבודתה התעמולתית־הסברתית ניהלה „אוזט" בעיקר ביידיש וברוסית באמצעות העתונות, אספות־עם, הרצאות וכו'. כמו־כן הוציאה לאור בראשית ימיה שני קבצים בשפה הרוסית בשם „יברייסקי קרסטיאנין" (האכר היהודי) מלאים וגדושים בחומר על ההתיישבות היהודית בברית־המועצות: מאמרים, אינפורמאציה על הנעשה במקומות ההתיישבות, כרוניקה כללית ושל פעילות ה„קומזט" וה„אוזט", מסמכים, תמונות וכו'. הקובץ הראשון יצא ב־1925 ואילו השני ב־1926. את עבודתה התעמולתית־הסברתית בחוץ־לארץ ניהלה החברה באמצעות קבוצות הסיוע ל„אוזט" שהוקמו על יד המוסדות הסובייטיים בברלין ובלונדון ובעזרתם של ארגוני ידידות שהתחילו להתארגן בארצות שונות אחרי הכרזת מפעל ההתיישבות היהודית בברית־המועצות. הראשונות מהן היו „איקאר" בארצות־הברית, „פראקאר" בארגנטינה, „הקרן ההת־יישבותית היהודית" בדרום־אפריקה, „איקאר" בדנמרק, „הוועד המאוחד לשם תמיכה בהתיישבות היהודית בברית־המועצות" באנגליה ו„החברה לשם תמיכה בהתיישבות היהודית" — „אוסק" בלאטביה. גם בארץ ישראל התארגנה חברה דומה בשם „אגרו".

העבודה ההתיישבותית היהודית המעשית — ה„אופראטיבית" במינוח הסובייטי — התנהלה בברית־המועצות בעיקר על ידי חברות יהודיות מחוץ־לארץ: ה„אגרוג'וינט" (חברת־בת של „ג'וינט" שהוקמה במיוחד לצורך זה), ה„יק"א" וה„ארט" בהתאם להסכמים שנחתמו על ידיהן עם ה„קומזט". על מנת להמנע מכפילות חולקו אזורי ההתיישבות היהודית העיקריים בין החברות הנ"ל כך שכל אחת מהן פעלה באזור אחר. גם ל„אוזט" הוקצו בשנים הראשונות לקיומה אזורים לפעולה אופראטיבית. על סמך הסכם עם ה„קומזט" ניהל הוועד המרכזי של החברה את העבודה ההתיישבותית באזור יבפאטוריה אשר בקרים ואילו ה„אוקראוזט" באזור ניקופול בגליל קריבורוז'יה אשר באוקראינה. באזורים אלה טפלה „אוזט" בכל הקשור בהתיישבות החדשה: התנחלות, בנין בתי מגורים ומשק, הכנת הקרקע, אספקת מים, אינבנטאר חי ודומם, הדרכה וכו'. נוסף לאזורים שנזכרו לעיל השתתפה חברת „אוזט" בעבודה ההתישבותית גם באזורים אחרים. כך סייע ה„ביילאוזט" לקומיסאריון העממי לחקלאות בביילורוסיה בעבודה ההתיישבותית

10) ראה בענין זה: ח. שמרוק, הקיבוץ היהודי והתיישבות החקלאית היהודית בביילורוסיה הסובייטית (1918—1932), ירושלים תשכ"א, עמ' 91—124.

11) ראה את הנוסח המלא של הפניות ב: Еврейский Крестьянин, I стр. 5—7; 156—158

היהודית בריפובליקה זו וכמו־כן סייעה ה„אוזט" בעבודת ההתיישבות היהודית בדאגסטאן בקרב „היהודים ההרריים".

בעבודתה ההתיישבותית נהגה „אוזט" לפי עקרונות מסויימים. כך למשל היא טפלה בהתיישבות החדשה המתוכננת ואילו החקלאות היהודית שקמה על יד העיירות לא נכללה, בדרך כלל, במסגרת פעולותיה; היא נקטה בשיטת „האשראי הדיפרנציאלי" היינו גודל האשראי שהעניקה החברה למתיישבים היה תלוי במצבם הסוציאלי והכלכלי; היא דרשה ממתיישביה עבודה עצמית ושיתוף הנשים בעבודה; היא שאפה לבנות את המשקים היהודיים החדשים בדומה למשקים הלא יהודיים בסביבה בניגוד לחברות המיישבות מחוץ־לארץ, ביחוד ה„אגרוג'וינט", שבנו משקים מבוססים ומפותחים יותר. מכאן נבע השוני בהקצבות שנועדו ליסוד משק אחד ב„אוזט" ובחברות הנ"ל; ב„אוזט" ההקצבה היתה הנמוכה ביותר. הדבר התבטא, בראש וראשונה בבנין בתי המגורים, שהיו באזורי ההתיישבות של „אוזט" צנועים יותר, בנויים מחומר זול ובמקרים רבים ללא תקרות. את העבודה ההתיישבותית באזורים הנ"ל ניהלה „אוזט" רק כמה שנים בלבד. באוגוסט 1927 מסרה ה„אוקראוזט" את עבודתה באזור ניקופול לחברת „יק"א" ואילו בשנת 1929 מסר הוועד המרכזי את עבודתו באזור יבפאטוריה ל„אַגרוג'וינט". הדבר נעשה, מסתבר, לרגל שאיפה להרחיב את גבולות פעולותיהן של החברות המיישבות מחוץ־לארץ ולזכות על ידי כך באמצעים נוספים לצרכי ההתיישבות היהודית בברית־המועצות. זה איפשר כמו־כן ל„אוזט" להתפנות לעבודה ההתיישבותית בבירוביג'אן שעליה ידובר להלן.

אחרי קרוב לשנתיים לקיום החברה, כשבשורותיה היו רשומים כבר כ־60,000 חברים, התכנסה במוסקבה, בימים 15—20 בנובמבר 1926, הוועידה הראשונה של ה„אוזט" בברית־המועצות[12]. השתתפו בה נוסף לצירים, נציגי כל המוסדות והארגונים הסובייטיים ומחוץ־לארץ שטפלו בהתיישבות היהודית בברית־המועצות, באי־כוח המפלגה והממשלה מהריפובליקות השונות, חקלאים יהודים, סופרים, אגרונומים ואורחים רבים אחרים ביניהם גם מחוץ־לארץ, כגון ד"ר פאול נתן וד"ר מארק וישניצר מ„ארגון העזרה של יהודי גרמניה", ד"ר אהרן סינגאלובסקי וד"ר לבוביץ' מ„אַרט", ד"ר מירקין מטעם ה„יק"א" וה„אליאנס" ואחרים. מטרתה העיקרית של הוועידה היתה לסכם את תוצאותיה של פעולת ההתיישבות היהודית המתוכננת בברית־המועצות בכלל ועבודת ה„אוזט" בתחום זה בפרט; וכן להתוות את קווי־היסוד להמשך הפעולה בעתיד הקרוב. הוועידה עמדה במרכז ההתעניינות של הציבוריות היהודית. נאומו של יושב־ראש הוועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות מיכאיל קאלינין בוועידה כונה בשעתו בפי רבים בשם „הצהרת קאלינין" (על משקל „הצהרת בלפור") מחמת משמעותו המיוחדת לגבי שאלת היהודים במדינה זו. נוסף לדיונים על הבעיות השוטפות של עבודות ה„אוזט" שמשה הוועידה במה להתנצחות חדיפה בין תומכי ההשקפה שההתיישבות היהודית בברית־המועצות היא בעייה בעלת משמעות לאומית־יהודית ובין אלה שהתנגדו לכך בהדגישם שהיא מהווה חלק מהעבודה הכללית המבוצעת במדינה זו בכיוון הקמת משטר סוציאליסטי ותפקידה הוא לשמש אמצעי

---

12) הפרטים על הוועידה מובאים כאן לפי הדו"ח הסטנוגראפי מדיוניה שפרסם הוועד המרכזי של ה„אוזט" בשנת 1927 ברוסית וביידיש.

בלבד לשם זה. על ההשקפה הראשונה הגן באומץ לב אברהם בראגין[13]) שייצג, באופן בלתי רשמי, את הקבוצה הניכרת של העסקנים הבלתי מפלגתיים שהיתה קיימת ב„אוזט" בראשית ימיה. בראגין ציין בנאומו בוועידה, כי ההתיישבות היהודית צריכה לשמש „יסוד להגדרה העצמית הלאומית של העם היהודי"; הוא התלונן ש„מנורתנו הקטנטונת דועכת בלהבה הגדולה של הבנין הסוציאליסטי" והדגיש ש„לבנות ישובים בודדים בלתי קשורים בקשר לאומי אחד... אומר לבנות בחול".

את דברי בראגין הגדיר אלכסנדר צ'מריסקי[13א]) מזכיר הלשכה המרכזית של ה„יבסקציה", בנאומו בוועידה כ„פראזיאולוגיה לאומנית ולאומנות ממדרגה ראשונה". הוא הדגיש, כי ההתיישבות היהודית בברית־המועצות אינה ענין של הציבוריות היהודית אלא ענין ממלכתי „ענין של כל מעמד הפועלים והאוואנגארד שלו המפלגה הקומוניסטית". מן הראוי לציין, כי דבריו של צ'מריסקי, שייצגו את השקפת הקומוניסטים היהודיים משורות ה„יבסקציה", עמדו בניגוד משווע להשקפתו של קאלינין הרוסי והנציג הבכיר ביותר של השלטון הסובייטי, כפי שהיא בוטאה בנאומו בוועידה. בין השאר אמר קאלינין שנוסף לכך שההתיישבות היהודית יש בה משום נחיצות כלכלית, מסתתרת מאחוריה „השאיפה לשמור על הלאומיות העצמית", שהיא מצדה אחת מצורות „השמירה העצמית" של עם. אין כמובן מטרתה של ממשלת ברית־המועצות לשמור על לאומיותו של העם היהודי, הוסיף קאלינין, אבל בדיעבד בהבינה שההתיישבות החקלאית היהודית מחזקת לאומיות זו אין הממשלה מפריעה לכך בשום אופן. בוועידה נידונה בלהיטות רבה שאלה עקרונית אחרת, היינו אם הקמת ריפובליקה יהודית סובייטית צריכה ליהפך לסיסמה מידית או שיש לדחותה לעתיד לבוא. ושוב התפלגו הדעות. אנשי ה„יבסקציה" בוועידה התנגדו בתוקף למידיות הסיסמה בנימוק, כי לא נוצרו עדיין תנאי יסוד להקמת ריפובליקה כזו, הגם להלכה, לדבריהם, הענין הוא בגדר האפשרות בברית־המועצות.

בראגין ואחרים לעומת זאת הדגישו שיש להצהיר בגלוי ומראש, כי כוונת ההתיישבות היהודית בברית־המועצות היא ליצור ריפובליקה יהודית במסגרת מדינה זו. מענינת היתה עמדתו של לארין, הקומוניסט היהודי בעל שיעור הקומה אבל לא מפעילי ה„יבסקציה" ואיש הצמרת של השלטון הסובייטי אז, שתמך, בדרך כלל, בדעתו של בראגין ולקח אותו תחת חסותו, כשאנשי ה„יבסקציה" התקיפוהו בעד דעותיו ה„לאומניות". בנאום מסכם בוועידה אמר לארין, כי כל המשמעות של ההתיישבות היהודית החקלאית, נוסף לשיפור המצב הכלכלי של דלת העם היהודית, היא הנחת־יסוד ליחידה ממלכתית יהודית בברית־המועצות

---

13) אברהם בראגין (נולד 1893), עתונאי ב„פראבדה"; עסקן ידוע בתחום ההתיישבות היהודית בברית־המועצות בשנות העשרים; ממייסדי ה„אוזט" ומראשיה בשנים הראשונות לקיומה; בלתי מפלגתי, ציוני לשעבר; מיוזמיה ומנהליה של התערוכה החקלאית הראשונה בברית־המועצות בשנת 1923; מהוגי הרעיון של ריפובליקה יהודית סובייטית; בעקב השקפותיו ה„לאומניות" על בעיית ההתיישבות היהודית והתנגדותו הנמרצת והגלוייה למפעל בבירוביג'אן נעלם מהבמה הציבורית היהודית בברית־המועצות.

13א) אלכסנדר צ'מריסקי, מראשי ה„יבסקציה", בונדאי לשעבר, היה בצעירותו ממייסדי „מפלגת הפועלים היהודים הבלתי־תלויה" שהוקמה בתמיכתו של איש הבולשת המדינית הצארית זובאטוב ושמטרתה היתה למשוך את הפועלים היהודים ממלחמתם המהפכנית־מדינית על חשבון הטבות בשטח הכלכלי. דבר זה נזקף לחובתו של צ'מריסקי בעת משפט „טיהורו".

וזאת היא, לדבריו, מטרת השלטון הסובייטי. באותו נאום הגדיר לארין גם את מהותה של „אוזט" באמרו, כי לפי משמעותה היא צריכה להיות חברה בין־לאומית ז"א פתוחה לכל הארזחים ללא הבדל לאום. אין זה מונע, כי למעשה מהווים היהודים ויהוו עוד זמן רב את הרוב המכריע בחברה. על השאלה אם צריכה „אוזט" להיות חברה פרוליטארית טהורה, ענה לארין: „לא ולא". כחברה בלתי מפלגתית צריכה אוזט „להיות פתוחה, במידה שווה, לכל הגורמים העמלים מכל המגמות, בתוכם גם בפני הציונים, אם הם רוצים לעזור בכנות לענין שתילת חקלאות יהודית בברית־המועצות". הוא ציין כמרכן, כי „אוזט" אינה מנהלת מלחמה נגד הדת. היחס לציונות בא לידי ביטוי גם באחת ההחלטות הרשמיות של הוועידה שקבעה, כי „אוזט כארגון בלתי־מפלגתי אינו מעמיד בפניו את המטרה להלחם בציונות".

ש. דימאנשטיין הודה [14]) בסוף 1930, כי ההחלטה הנ"ל היתה מס־שפתיים ולמעשה ניהלה „אוזט" מלחמה בציונות. ההחלטה גרמה, לדבריו, ל„הנהלת חשבונאות כפולה" לגבי הציונות. כי אמנם כך היה הדבר מעידה עמדתה של הוועידה השניה של החלוץ הבלתי ליגלי שהתקיימה במשק „משמר" בקרים בפברואר 1926. הוועידה הביעה יחס שלילי מוחלט ל„אוזט" בגלל המגמות האנטי־ציוניות בפעולתה, הגם לעצם ההתיישבות בברית־המועצות היא קבעה יחס חיובי הואיל וזו היתה בבחינת הכרח להמוני היהודים לתיקון מצבם הכלכלי [15]). יחסו של החלוץ הליגאלי היה אמנם אחר ומרכזו המליץ אפילו בחוזר מיוחד לחבריו להצטרף לשורות ה„אוזט" ולהשתתף בה באופן פעיל [16]). אבל יש להבין שרק בגלל זה שהוא ראה ב„אוזט" במה לעניני הציבור היהודי. ל. צנציפר מעיד [17]) על אספות רבות של ה„אוזט" בהן הופיעו גם נואמים ציוניים אבל היו אוסרים אותם ומנעו מהם לחוות את דעתם באופן חפשי.

לסיום הוועידה נבחרו מוסדותיה החדשים של חברת „אוזט" בברית־המועצות. כיושב ראש הוועד המרכזי נבחר ש. דימאנשטיין שעמד מאז בראש החברה עד סוף ימי קיומה.

אחרי הוועידה הגבירה חברת „אוזט" את פעילותה. החל במארס 1927 התחילה להוציא כתב עת משלה בשפה הרוסית. למרות העובדה שכבר בוועידה דובר, כאמור, ש„אוזט" היא חברה „בין־לאומית" ולא יהודית התחיל כתב־העת את הופעתו בשם: „טריבונה של הציבוריות היהודית הסובייטית" [18]). החל באותה

---

14) „טריבונה" 1931, מס' 1, עמ' 4. שמעון (סמיון) דימאנשטיין — אחד העסקנים הסובייטיים היהודיים הבולטים החל בימים הראשונים לאחר המהפכה ובשנות העשרים והשלושים; בולשביק ותיק; כיהן בתפקידים ממלכתיים חשובים רבים; ניהל את „הקומי־סאריון היהודי" מיום הווסדו ב־1918 עד סגירתו ב־1924; מארגן ועורך העתון היהודי הבולשביקי הראשון „ווארהייט" והמשכו „דער אמת" שנהפך לאחר מכן ל„דער עמעס"; ר' מאמרים עליו ב„העבר" חוב' ט"ו, עמ' 216—242.

15) החלוץ ברוסיה, לתולדות החלוץ הבלתי ליגלי (הלאומי עמלני), תל־אביב, תרצ"ב, עמ' 42, 230.

16) "Гехолуц" 1925, № 10, стр. 17

17) ל. צנציפר, עשר שנות רדיפות, מגילת הגזירות על התנועה הציונית, תל־אביב תר"ץ, עמ' 132; 134—135.

18) בשם (Трибуна еврейской советской общественности) הופיע כתב העת עד ה־1 בפברואר 1929 ואילו החל בתאריך זה שינו את שמו ל„טריבונה" (Трибуна) על ידי זה הודגשה „בין־לאומיותה" של חברת „אוזט". עד ה־1 במארס 1928 צויין בשער, כי כתב העת הוא בטאון הוועד המרכזי של ה„אוזט" ואילו החל בתאריך זה והלאה הוסיפו,

שנה הרחיב הוועד המרכזי את פעילותו המו"לית בהוציאו ברוסית וביידיש חוברות רבות בעיקר בעלות־ערך תעמולתי־הסברתי על פעולותיה של „אוזט" ועל ההתייש־בות היהודית בברית־המועצות והבעיות הקשורות בה. באותו זמן הדקה החברה את קשריה עם יהדות חוץ־לארץ באמצעות ארגוני הידידות. היא שלחה להם באופן שיטתי בולטינים וחומר תעמולתי־הסברתי אחר בשפות שונות. בתערוכות הסוביי־טיות בחוץ־לארץ קיימה החברה „פינות אוזט". נוסף לזה יצאו שליחים מיוחדים מטעם החברה לארצות שונות לצרכי תעמולה והסברה. מטרות הפעולות האלו היו לרכוש את דעת הקהל בחוץ־לארץ לטובת ההתיישבות היהודית בברית־המועצות ולהגביר את זרם האמצעים משם לצורך זה. גם בפנים הארץ הגבירה החברה את פעילותה התעמולתית־הסברתית באמצעות ה„טריבונה", העתונות הסובייטית ביידיש, רוסית ובשפות אחרות וכו'. כמו כן הוכן סרט בשם „יהודים על הקרקע", שהוקרן בפעם הראשונה בוועידה ואורגנו תערוכות על נושא זה.

על מנת להגדיל את אמצעיה, נוסף לדמי החבר, מענקים ממלכתיים שקבלה החברה באמצעות ה„קומזט", תמיכה מארגוני הידידות בחוץ־לארץ ואשראי מבנקים, ארגנה „אוזט", החל ב־1927, הגרלות פומביות באישור הממשלה. בהגרלות אלו, שמספרן הגיע עד ל־1934 לחמש, הוגרלו, בהתאם למודעות שפורסמו, נסיעות לישובים החקלאיים היהודיים, מכונות תפירה, אופניים, שעונים, ספרים וכו'; לפי המודעה של ההגרלה הראשונה גם נסיעות לארצות־הברית. ההגרלות אורגנו לא רק לשם איסוף כספים אלא גם לצרכי תעמולה והסברה בקנה מידה גדול — בהגרלה הראשונה הוצאו מיליון כרטיסים, בבאות עוד יותר — וגיוס חברים חדשים ל„אוזט" ששאפה להתרחבות. ואמנם מספר החברים הרשומים בחברה הלך וגדל בהדרגה. בנובמבר 1927, שנה אחרי הוועידה, הוא הגיע ל־95,000 מהם 54,000 השתייכו ל„אוקראוזט" שהיתה החברה הריפובליקאית של „אוזט" החזקה והפעילה ביותר.

בשלהי 1927 עלתה על הפרק ב„אוזט", בפעם הראשונה בפומבי, תכנית בירוביג'אן, אם כי דובר עליה בחוגי ה„אוזט" לכל הפחות מאפריל שנה זו, אם לא קודם לכן. האחור נגרם, מסתבר, לרגל המאבק הפנימי שהתנהל מאחורי הקלעים

כי הוא גם בטאון ה„אוקראוזט" וה„ביילאוזט". עם בטולו של מוסד הוועד המרכזי בחברה בא במקום „בטאון הוועד המרכזי" הציון „בטאון המועצה המרכזית" ללא שינוי שאר הפרטים. החל בחוברת מס' 7 מיום ה־1 באפריל 1929 הוסיפו בראש השער את הסיסמה „עמלים מכל הארצות התאחדו" כסמל הפרוליטאריזאציה של כתב־העת והארגון שכבטאונו הוא הופיע.

כתב העת התחיל להופיע כירחון. החל במארס 1928 ועד ה־1 ביאנואר 1930 הופיע כדו־שבועון. בשנים 1930, 1931 ו־1932 עד ה־1 ביולי בה יצאה ה„טריבונה" שלוש פעמים בחודש, אחר כך המשיכה כדו־שבועון ואילו החל במארס 1933 עד סוף 1935 כירחון. בשנים 1936 ו־1937 נהפך כתב העת שוב לדו־שבועון. החוברת האחרונה שהיתה בידינו היא מ־30 באוגוסט 1937 ומספרה הוא (237) 16. ידוע לנו, כי באותה שנה הופיעו כמה חוברות נוספות שהיו, מסתבר, מהאחרונות מכתב־עת זה, שיצא ברציפות למעלה מ־10 שנים. עורכו האחראי במשך כל זמן הופעתו היה ש. דימאנשטיין ואילו חברי המערכת התחלפו רבות.

גם ארגוני ה„אוזט" הריפובליקאיים הוציאו במשך זמן מסוים כתבי־עת משלהם ה„אוקראוזט" Соціалістична Борозна („התלם הסוציאליסטי") בשפה האוקראינית (המספר הראשון הופיע ב־1929); ה„אוזאוזט" את „כאיאט מיכנאט" („החיים העמלים") בטשקנט בשפה היהודית המקומית של יהודי אוזבקיסטאן (המספר הראשון הופיע במרס 1931) וה„גרוזאוזט" את Трибуна Грузозета („טריבונה של הגרוזאוזט").

של החברה בענין קבלתה או דחייתה של התכנית. ב־6 בפברואר 1928 קבלה „אוזט" החלטה המביעה את נכונותה לקבל על עצמה את העבודה ההתיישבותית המעשית באזור זה. קרוב לודאי שההחלטה נבעה מהעובדה שהחברות המיישבות מחוץ־לארץ שפעלו באזורים האחרים של ההתיישבות היהודית בברית־המועצות הסו להתחיל בעבודה באזור בירוביג'אן ואילו שעתם של השלטונות הסובייטיים דחקה עליהם להתחיל בהתיישבות זו לאלתר. ואמנם „אוזט" נגשה לביצוע החלטתה ללא דיחוי. במסגרת עבודתה זו נכללו: שירות המהגרים, הכשרת הקרקע, אספקת המים, בניית הבתים וכו'. כמו כן הוטלה על „אוזט" האחריות לסלילת דרכים ותיקונם — תחום עבודה שמעולם לא עסקה בו החברה קודם לכן. את העבודה ההתיישבותית המעשית בבירוביג'אן ניהלה „אוזט" רק בתקופה הראשונה של המפעל ואילו לאחר מכן קבלוה על עצמם מוסדותיה המתאימים של „הנפה הבירוביג'אנית" שהתארגנה בסוף 1930.

החל ב־1928 החלו לנשב, בהשפעת השלטונות הסובייטיים, רוחות חדשות ב„אוזט". ב־24 במאי 1928 אושר על ידי מועצת הקומיסארים העממיים של ברית־המועצות תקנון חדש של החברה, בו הוכנס שינוי מרחיק לכת בהגדרה מי יכול להמנות בין חבריה. בהתאם לתקנון זה, בניגוד לקודמו משנת 1924, לא יכלו להיות חברים ב„אוזט" אנשים שנשללה מהם זכות הבחירה על סמך החוקה הסובייטית. לנהוג לפנים משורת הדין איפשר התקנון רק לגבי משוללי זכות הבחירה מחמת התעסקותם הקודמת במסחר ובמלאכה זעירים בתנאי שהם השתייכו לשכבות העניות של האוכלוסיה ונמצאו בשלב מעבר לעבודה פרודוקטיבית.

הכוונה של השינוי בתקנון החדש היתה להפוך את „אוזט" לחברה פרולי־טארית טהורה, דבר שנשלל בשעתו עקרונית בועידה הראשונה של הארגון. כל חברי ה„אוזט" שלא התאימו להגדרה החדשה הוכרזו כמוצאים מהחברה באופן אוטומטי. לעומת זאת נעשו מזמן זה מאמצים לצרף לשורותיו יותר ויותר חברים ממוצא פועלי. כמו כן הודגש בתוקף שהחברה היא בין־לאומית ונעשו פעולות להגדיל את מספר חבריה הלא־יהודים.

גישה זו נבעה, מסתבר, מהעובדה, כי בברית־המועצות הלכו ורבו בזמן ההוא מקרי אנטישמיות גלויה וסמויה; לרבים היא שימשה ביטוי לאי שביעת רצון מהמשטר הסובייטי כשלעצמו באין להם אפשרות להביע את רגשותיהם בצורה אחרת. השלטונות הסובייטיים נלחמו בכל הכוחות באנטישמיות לכל גוניה ועבודת ה„אוזט" נראתה להם אמצעי מתאים ויעיל לצורך זה. על מנת להגדיל את השפעת ה„אוזט" אורגנו אלפי תאים („יאצ'ייקי") של החברה בעיר ובכפר במפעלים, במשרדים, ביחידות הצבא האדום וכו'. כבמטה קסמים נהפכו בן לילה רבבות של אזרחים סובייטיים לא יהודים לאוהדי הפרודוקטיביזאציה של האוכלוסיה היהודית והצטרפו בהמוניהם כחברים ל„אוזט". וכך הסתעפה רשת החברה והגיעה לאזורים הכי מרוחקים של מדינת הסובייטים ואפילו למקומות בהם האוכלוסיה היהודית היתה אפסית. על מנת לקרב את החברים הלא יהודים לעבודתה, ארגנה „אוזט" סיורים של פועלים, אנשי צבא, סטודנטים וכו' למקומות ההתישבות החקלאית היהודית. את השליחים שנבחרו לצורך זה היו מלווים ברוב עם ובחגיגיות ואחרי שובם הם היו מדווחים במקומות עבודתם ובאסיפות פומביות על כל מה שראו ושמעו בכפר היהודי החדש. נוהג זה, שהוחל בו לראשונה עוד ב־1927 על ידי ה„אוקראוזט", שימש כאמצעי תעמולה רבתי.

בהתאם לתקנון החדש הונמך גם צנז הגיל להתקבלות לחברות ב„אוזט" מ־18 ל־16 שנים[19]. הואיל וצנז הגיל לקבלת זכות בחירה הוא בברית־המועצות 18 שנים צויין בתקנון, כי חברי „אוזט" בגיל 16—18 חייבים להיות ממוצא סוציאלי כשר.

עם התחלת ביצוע תכנית החומש הראשונה בברית־המועצות הוטל על ה„קומזט", שנוסד בכוונה תחילה על מנת שיטפל בהתיישבות החקלאית היהודית גרידא, גם התפקיד להכוונת יהודים ובעיקר מבין שורות הנוער, לתעשיה. בהקשר לכך עלתה על הפרק השאלה אם חברת „אוזט", ששימשה כעזר כנגדו ל„קומזט", צריכה כמו כן להרחיב את פעולותיה בכיוון זה. הועלתה אפילו הצעה לשנות בהתאם את שם הארגון ל„אוזטפרום"[20]. תחילה לא נטו השלטונות הסובייטיים להרחבת מסגרת פעולותיה של „אוזט", אבל כשמוזגה איתה, ב־30 באוקטובר 1930 חברת „אורט" הסובייטית, שפעלה בעיקר בשטח המלאכה והתעשיה, הוכר להלכה שה„אוזט" צריך גם הוא לפעול בכיוון זה. יש להבין שהדבר נעשה בעקב המאמצים לפתח תעשיה ומלאכה ולא רק חקלאות, כפי שתוכנן לכתחילה, באזור בירוביג'אן.

בימים 10—15 בדצמבר 1930 — בערך ארבע שנים מאז נערכה הוועידה הראשונה — התכנסה במוסקבה הוועידה הכל־ארצית השניה של ה„אוזט", שהיתה גם האחרונה[21]. יש לציין, כי בהתאם לתקנון צריכה היתה ועידת החברה להתכנס כל שנתיים, אבל לא הקפידו על כך. בין ועידה לועידה ניהל הוועד המרכזי או יותר נכון נשיאותו את העבודה היום־יומית של החברה ורק כשהיה צורך לדון בבעיות חשובות יותר התכנסו מליאות מאוחדות של הוועד, המועצה וועדת הביקורת המרכזיים. בנוהל זה המשיכו גם אחרי הוועידה השניה בשינוי אחד בלבד שבמקום הוועד המרכזי — מוסד שבוטל ב„אוזט" בהתאם להחלטת הוועידה — נהפכה לגוף המבצע המועצה המרכזית. לוועידה השניה, בניגוד לראשונה, היה בעיקר ערך פנימי בלבד. גרמו לכך התמורות המהותיות מרחיקי הלכת שחלו ב„אוזט" בעיקר בשנים 1928—1930. מחברה יהודית, כפי שדובר על כך בזמן ארגונה וכפי שהיא היתה לאמיתו של דבר בראשית ימיה, נהפכה „אוזט" לחברה „בין־לאומית" כפי שהודגש על כל צעד ושעל. בין למעלה מ־300,000 חבריה הרשומים היו בממוצע כ־45% לא יהודים[22]. מחברה בלתי מפלגתית הפתוחה לכל דכפין, כפי שהוצהר על כך בוועידה הראשונה, נהפכה „אוזט" לחברה סובייטית פרולטארית הסגורה בפני „הגורמים הבלתי עמלים". אם בזמן הוועידה הראשונה הסתייגה החברה, להלכה, ממלחמה ב־ד' אמותיה נגד הציונות והדת, נהפכה מלחמה זו בזמן הוועידה השניה לגאוותה. כל השינויים האלה נבעו מהתמורות שחלו בינתיים בברית־המועצות. ביצוע תכנית החומש הראשונה הפחית במידה רבה את חריפות הבעיה הכלכלית בקרב האוכלוסיה היהודית; הקולקטיביזאציה וכל מה שהתרחש בעקבותיה בכפר

---

19) „אוזט" טפלה גם בנוער בגיל 10—16 בארגנה בשבילו תאים של „ידידי האוזט" בבתי ספר, במוסדות ילדים וכו'.

20) „פרום" — קיצור מהמלה הרוסית „פרומישלנוסט" שמובנה תעשיה.

21) נוסף לוועידות הכל ארציות התקיימו ועידות ריפובליקאיות של „אוזט". כגון של „אוקראוזט" (הראשונה בימים 20—22 בפברואר 1926 והשניה בימים 15—17 בדצמבר 1928), ושל ה„ביילאוזט" (הראשונה בימים 17—20 בנובמבר 1928, והשניה בימים 14—17 בנובמבר 1930).

22) היו סניפים, בעיקר בערים הגדולות, כגון מוסקבה, הארקוב ואחרות שבהן הגיע מספר החברים הלא יהודים ל־65% ולמעלה מזה.

הסובייטי הקטינו את התענינות השלטונות הסובייטיים בהידוק הקשרים עם הארגונים המיישבים היהודיים מחוץ־לארץ שפעלו בברית־המועצות, הגם על תמיכתם החמרית בזמן זה עדיין לא ויתרו. רבו גם הקולות, כי אין הצדקה לקיום מוסדות מיוחדים, כגון ה„קומזט" ו„אוזט" לטיפול באוכלוסיה היהודית. אמנם דעה מעין זו הוגדרה בעת ההיא כ„סטיה שמאלית", אולם היא לא נשארה ללא השפעה על מהלך העניינים ב„אוזט" והיא עלתה שוב ושוב על הפרק. לאור כל אלה מובנת ההחלטה שנתקבלה בוועידה השניה שעל „אוזט" להדמות בכל לחברות סובייטיות אחרות, ועל חובתה להשתתף באופן פעיל בכל המבצעים המדיניים והכלכליים המנוהלים או היזומים על ידי המפלגה השלטת והשלטון הסובייטי. ואמנם בזמן הקולקטיביזאציה הרצופה ניהלה „אוזט" תעמולה לביצועה בכפר היהודי, בעונות הזריעה והקציר היתה החברה דואגת לביצוען הסדיר על ידי משלוח צוותות של מומחים ופועלים לעזרה וכדומה.

הנושא המרכזי שעמד לדיון בוועידה השנייה של „אוזט" היתה הדילמה איזה אזור התיישבותי, קרים או בירוביג'אן, ראוי לשמש מרכז־הכובד בפעולה ההתיישבותית היהודית בברית־המועצות. שאלה זו העסיקה רבות את אנשי ה„אוזט" עוד לפני הוועידה ועוררה ויכוחים סוערים. הוועידה קבלה החלטת פשרה שלפיה צריכות היו קרים ובירוביג'אן לשמש במידה שווה כאזורים של התיישבות יהודית. אולם להחלטה זו לא היה ערך מעשי הואיל ורצונם של השלטונות הסובייטיים היה נחוש לפתח בראש וראשונה את אזור בירוביג'אן. בימים 29—31 במארס 1932 התכנסה המליאה המאוחדת של „אוזט" שהחליטה בעקבות החלטה של ה„קומזט", כי הבניה הסוציאליסטית של בירוביג'אן היא הבעיה המרכזית העומדת בפני הארגון. אחרי שהועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות החליט ב־7 באפריל 1932 להורות ל„קומזט" לראות את מפעל בירוביג'אן כעיקר תפקידו הוכרעה הכף סופית לטובת בירוביג'אן כאזור העדיף להתיישבות היהודית בברית־המועצות. ומאז נהפכה „אוזט" למעשה בעיקר לחברה התומכת במפעל ההתיישבותי בבירוביג'אן ופעילותה בשביל האזורים ההתיישבותיים האחרים הצטמצמה ביותר.

החל ב־1931, אחרי ש„אוזט" הפסיקה כליל את פעילותה ההתיישבותית המעשית, נכללו במסגרת פעולותיה בעיקר העבודות הבאות: בחירת מועמדים להתיישבות, צרופם לקבוצות במקומות מוצאם והעברתם למקומות ההתיישבות; עבודה תעמולתית הסברתית על מקומות ההתיישבות, בעיקר על בירוביג'אן, באמצעות ה„טריבונה", העתונות הכללית, חוברות מיוחדות ביידיש וברוסית, אספות־הסברה וכו'; שרות תרבותי ורפואי בשיטת החסות (шефство) שהמועצה המרכזית של החברה או אחד מסניפיה היה מקבל על ישובים, מפעלים, קולחוזים וכו' או על ידי ביצוע משימות מיוחדות. כך למשל יזמה ומימנה „אוזט" הלניגראדית („לנאוזט") בשנים 1933/1932 משלחת חקר גיאולוגית לבירוביג'אן, „אוזט" המוסקבאית („מוסאוזט") סייעה ב־1932 בהקמת בית־חולים וב־1933 בהפעלת תחנת חשמל בעיר בירוביג'אן; אותו סניף של החברה תמך בתיאטרון הממלכתי היהודי של „המחוז היהודי האוטונומי".

עבודת ה„אוזט" בשנות השלושים הלכה והתנונה משנה לשנה. גרמו לכך הסיבות הבאות: אבדן ערכה האקטואלי של המטרה בשבילה אורגנה החברה, צמצום פעולותיו המעשיות של הארגון, חוסר התלהבות מצד ההמונים היהודיים להתיישבות בבירוביג'אן ונסיבות זמן אחרות. ביחד עם זה מנתה „אוזט" „על

הנירי מחנה עצום של חברים רשומים, יהודים ולא יהודים, שמספרם הגיע כבר ב־1933 למעלה מחצי מיליון. קרנה של החברה ירדה בהרבה החל בסוף 1934 כשמועצת הקומיסארים העממיים של ברית־המועצות החליטה ב־1 באוקטובר 1934 — קרוב לחמישה חדשים אחרי הכרזת „המחוז היהודי האוטונומי" — להעביר את הטיפול המעשי בהגירה למחוז מידי ה„אוזט" לידי ה„קומזט". הנימוק הרשמי לכך היה שעבודה מעין זו צריך לבצע גוף ממלכתי ולא חברה ציבורית. אי לזאת הצטמצמה פעילותה של ה„אוזט" בשטח זה לעבודה תעמולתית־הסברתית ולסיוע ל„קומזט" בבחירת המהגרים. לא פלא איפוא שהלכה והתגברה הדעה בין עסקני החברה, כי אין הצדקה לקיומה. דעה זו באה לבטוי בישיבת המליאה הרביעית של ה„אוזט" שהתקיימה בימים 3—6 בפברואר 1936. השלטונות הסובייטיים בעת ההיא הסכו עדיין לחסל את החברה, כפי שמסתבר מתשובתו הבאה בענין זה של חצקביץ, מזכיר מועצת הלאומים ששתתף בישיבה הנ"ל [23]). „לא אתם יצרתם את עצמכם ולא אתם צריכים לחסל את עצמכם. המפלגה יצרה את ארגון ה„אוזט" והמפלגה תכריע בענין זה בבוא הזמן, אם תראה צורך בכך לחסל את ה„אוזט".

קצה של חברת „אוזט" התקרב לאחר שהתחילו ב־1936 הטיהורים הפר־ליטיים בברית המועצות; הם לא פסחו גם על ה„אוזט". פתאום „התגלה" כי „אויבי העם" ו„טרוצקיסטים" השתלטו על ה„אוזט" בריפובליקה הטאטארית, כי הם חדרו ל„אוקראוזט" ואפילו — „מחוסר עירנות" — למועצה המרכזית. מבוכה וחוסר אונים השתלטו על החברה לכל שלוחותיה וברוב המקומות היא היתה קיימת למעשה רק „על הנייר". היקף עבודתו של הארגון באותו זמן גם להלכה היה מוגבל ביותר. לפי החלטת נשיאות הוועד הפועל המרכזי של ברית־המועצות מיום 29 באוגוסט 1936 צריכה היתה עבודת „אוזט" בראש וראשונה להתרכז בעזרה לבחירת המהגרים ומשלוחם ל„מחוז היהודי האוטונומי" ובהכנת עובדים בשביל המחוז. הסימן הבולט, כי ימיה של החברה הם ספורים היתה הכאת על חטא הפומבית התכופה של מנהיגיה. כך למשל בימים 7 ו־9 באפריל 1937 באסיפת פעילי הארגון, בה השתתפו חברים מהמועצה המרכזית, „ביילאוזט", „טאטאוזט", „מוסאוזט", „לנאוזט" וסניפים אחרים, האשימו משתתפיה, לרבות יושב ראש המועצה המרכזית דימאנשטיין ומזכירה איידלמאן בהתאם לשיטת „הביקורת העצמית", את עצמם ואחרים בחוסר מעש, חוסר עירנות מדינית וכו'. דימאנשטיין הזכיר בוידויו את „חטאי הנעורים" של הארגון, כגון קבלת חברים מבין „הגורמים הבלתי עמלים", החלטות הוועידה הראשונה על אי־לחימה בציונות ובדת, שיתוף פעולה עם עסקנים יהודים מחוץ־לארץ מסוגו של ד"ר פאול נתן מ„ארגון העזרה של יהודי גרמניה" ו„חטאים" דומים. מן הראוי לציין, כי בישיבה זו השתתפו, פרט למשתתפת לא יהודית אחת, חברים יהודים בלבד [24]). תמונה זו הלכה וחזרה בכל אסיפה ואסיפה של פעילי ה„אוזט" ומוסדותיה. עד שבמחצית 1938 חוסל הארגון סופית.

בבואנו היום, אחרי 30 שנה לחיסולה של חברת „אוזט", להעריך את פעילותה מבחינה יהודית אַל לנו לחטט בחטאיה ונזכיר את חסדיה בלבד. בראש וראשונה יש לציין, כי היא עזרה להעביר לחקלאות אלפי יהודים בזמן שזאת היתה הדרך

---

23) „טריבונה" 1936, חוב' 4.

24) פרטים נוספים על ישיבה אופיינית זו של „אוזט" בימיה האחרונים ראה ב„טריבונה" 1937, חוב' 8.

היחידה להצלתם מחרפת רעב ולשיקומם הכלכלי. עבודת הארגון שימשה אמצעי לחימה נגד האנטישמיות בברית־המועצות. במשך למעלה מ־13 שנות קיומה היתה חברת „אוזט" הארגון הסובייטי הצבורי היחיד שעמד במגע מסויים עם יהדות חוץ־לארץ. עבודתה המו"לית של הארגון [25]הורישה חומר רב, הגם ברובו מגמתי ותעמולתי, על ההתיישבות היהודית בברית־המועצות, המהווה פרק מעניין ומאלף בתולדות עמנו בכלל ובתולדות יהדות רוסיה בפרט.

25) עד שלהי 1931 היתה חברת „אוזט" מבצעת את העבודה המו"לית בעצמה ואילו לאחר מכן על ידי ההוצאה לאור „דער עמעס".

יהודה אריה קלוזנר

י. ל. פרץ ויעקב רייפמאן[1]

זמן־מה לאחר שמחת־תורה של שנת תרכ״ה, כשפרץ היה כבן שתים־עשרה וחצי[2], שלחו אותו הוריו ללמוד לשֶׁבְּרְשִׁין. שברשין (בפולנית: Szczebrzeszyn)[3] היתה עיירה קטנה ושקטה[4], סמוכה לעיר־מולדתו של פרץ — זאמושץ׳. שברשין שכנה בתוך סביבה כפרית יפה, בה הירבה פרץ הצעיר לטייל[5], ולעומת זה העיירה עצמה לא היה בה מן המושך את הלב. רובם של בתיה, הקטנים והשחוחים, היו בתי־עץ שיצרו כמה סימטאות צרות ומלוכלכות מסביב לכיכר השוק. רק רחוב אחד מרחובותיה, שהיה חלק מן הכביש בין שברשין וזאמושץ׳, היה סלול. הבניין הגדול היחידי כמעט בכל העיירה כולה, המכונה אובז׳ה (Oberza — בית מרזח ואכסניה ביחד), עמד במרכזה של כיכר־השוק[6]. לפי עדותם של פרץ עצמו[7] ושל אחיו, יונה־יהושע פרץ[8], נשלח לייבוש פרץ לשברשין כדי ללמוד אצל ר׳ פינחס׳ל המלמד. לרוע המזל, היה ר׳ פינחס׳ל טרוד עד כדי כך, שלא היה לו כלל זמן ללמד את תלמידו[9]. ובשעה שאחר־כך, בזאמושץ׳, נשאל מה לימד אותו ר׳ פינחס׳ל, היתה תשובתו של פרץ קצרה: „נדמה לי, לא כלום...״[10]. פרץ למד גמרא בחברתו של ידיד בכיר ממנו, שנתחבב עליו מאוד[11].

ואולם, מסתבר שפרץ נפגש עם „מורה״ גדול בהרבה מר׳ פינחס׳ל ובוודאי הושפע על־ידו.

קרובו וידידו של פרץ, משה אלטברג, כתב על „גירושו״ של פרץ על־ידי

---

1) מתוך הספר: י״ל פרץ הצעיר. חייו, יצירתו וכתב־ידו הבלתי־נודע״.

2) נ. מיזיזל, י. ל. פרץ, New York, 1945, 28: עדותו של שמואל־לייב לוין, דודו של פרץ (לדבריו — כבן שתים־עשרה).

3) על שברשין: „Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...״, T. XI, Warszawa, 1890, 827—830; M. M. Pieszko, Przewodnik po Zamościu i okolicy, Zamość, 1934, 74—77. — על הכמי שברשין: י. ל. שפער, ענינים שונים הנוגעים לתולדות היהודים בפולין, „הצופה לחכמת ישראל״, שנה ח׳ (תרפ״ד), 285—287, 301—306.

4) בשנת 1860 היו בשברשין 4018 תושבים, מהם 1683 — יהודים („Słownik Geograficzny...״, T. XI, 827).

5) י. ל. פרץ, מיינע זכרונות, „אַלע ווערק״, באנד XI, ניו־יאָרק, 1948, 49.

6) מיינע זכרונות, שם, 34; „Słownik Geograficzny״, שם.

7) מיינע זכרונות, 30, 35 וכו׳.

8) י. י. פרץ, זכרונות, „זאַמאָשטשער שטימע״, 1. יאָרגאַנג, מס׳ 3 (10 באפריל 1928).

9) מיינע זכרונות, 46, 49, 52 („כמעט לא ראיתי אותו״, אומר פרץ; השווה: י. ל. פרץ, זכרונותי, מתורגם על־ידי ש. מלצר, „כל כתבי י. ל. פרץ העבריים והמתורגמים מיידיש״, כרך ט׳, [ספר א׳] תל־אביב, תשי״ז, עמ׳ ס״ה).

10) מיינע זכרונות, 52; עברית: עמ׳ ס״ה.

11) מיינע זכרונות, 46—47.

הוריו לשברשין: „אני משער, אך אין באפשרותי לבדוק את הדבר, שהוריו שלחו אותו ליעקב רייפמאן, הידען המפורסם של תלמוד ועברית"[12].

ר' יעקב רייפמאן[13] (1818[14]—1895) נולד בכפר לאגוב (Lagów). כשהיה בן ארבע נדדה משפחתו, לאחר שאיבדה את כל רכושה הדל בשריפה, לעיר

ר' יעקב רייפמאן

הסמוכה אפטא (היא אופאטוב, Opatów)[15]. כאן עברו עליו שנות ילדותו, תוך שקידה על לימוד התורה, בדלות איומה. את אפטא מתאר רייפמאן כ„קרית תהו

---

12) „ייוא בלעטער" [יב"ל], באנד XII (1937), 304.

13) אוטוביאוגראפיה (בצירוף תמונה): ראשי פרקים מתולדות ימי חיי אשר כתבתי לזכרון בספר לדור אחרון, „כנסת ישראל", ספר ג' (תרמ"ח), 173—184 ומחדש (עם הערות) בתוך: עיונים במשנת הראב"ע מאת יעקב רייפמאן, ליקט והוסיף הערות נ. בן־מנחם, ירושלים, תשכ"ב, 9—23. ביידיש (בקצת השמטות) בתוך „פנקס זאמאשטש", בועאַס איירעס, התשי"ז, 440—447. אוטוביאוגרפיה זו שימשה גם יסוד למאמרו של מ. מ. מאיילעס, ר' יעקב רייפמאנן השעברשיני, „האסיף", שנה ו' (תרנ"ד), חלק אוצר הספרות, 200—206. — על רייפמאן: א. מ. הברמן, חכמת המסכן (תולדות רבי יעקב רייפמן), „גליונות", כרך ז' (תרצ"ח), 128—134; מ. הרשקוביץ, תתן אמת ליעקב, „הדרום", ניו־יורק, חוב' י"ח (תשרי תשכ"ד), 35—78; מ. סולם, מ. הילדסהיימר, מ. הרשקוביץ, מילואים ל„תתן אמת ליעקב", שם חוב' כ"א (ניסן תשכ"ח), 142—171; מ. הרשקוביץ, „ונספחו על בית יעקב", שם, חוב' כ"ב (תשרי תשכ"ו), 142—146; מ. הרשקוביץ, „והקשרים ליעקב", שם, חוב' כ"ג (ניסן תשכ"ו), 126—150; ז. וורבה, ר' יעקב רייפמאן, „בצרון", שנה ח', כרך ט"ו (תש"ו), 208—215; י. שאצקי, השכלה אין זאמאשטש, יב"ל, XXXVI (1952), 42—44; ועוד.

14) לפי האוטוביאוגראפיה שלו („כנסת ישראל", ספר ג', 173) נולד רייפמן „בר"ח ניסן אשר בשנת התקע"ח" ולא ביום־כיפור או בתשעה־באב, כמו שכותב פרץ (מיינע זכרונות, 85). ואפשר „דברי פרץ פה מכוונים למצב רוחו של רייפמן, שפעם הוא מלא חרטה ותשובה, ופעם הוא מתלונן על כל העולם" (מ. הרשקוביץ, „הדרום", י"ח, 50).

ועיר נבערת מכל דבר חכמת בינה ומכל יודע דעת ומבין מדע, ותחת אלה נתמלאה אמונות כסל והבלי שוא״[16].

בשנת 1833 שהה בלובלין וסייע כאן להקים בית־ספר. בזה עורר את חמתם של החסידים[17]. כנראה זמן קצר אחרי־כן, כדבריו: „הוכיח ה׳ לי לאשה את בת החכם היקר מר״ה יוסף מיימון משעברשין ובאתי אל ביתו...״[18].

כנהוג בימים ההם היה רייפמאן, בשנים הראשונות לאחר חתונתו סמוך על שולחן חותנו, שבביתו מצא ספריה עשירה[19]. משנעשה עצמאי מצא את פרנסתו בדוחק רב על־ידי מתן שיעורים פרטיים בשברשין ובמקומות אחרים[20]. ועל־ידי כתיבה[21]. ואולם כמעט כל חייו, לאחר הנישואים, התגורר בשברשין. תוך עוני מחריד עסק בדבקות מפליאה בתורתו. וכך תיאר רייפמאן עצמו את מצבו בערוב ימיו במכתבו להחכם שלמה זלמן חיים האלברשטאם (שזח״ה) בשנת תרמ״ז (1887): „מתשרי עד ניסן ישבתי במחשכים כמתי עולם ונגרשתי מהתורה והחכמה...״, בגלל מחלת־עיניים. אמנם מצבו הוטב, „אולם עגמה נפשי מאד לאמרת הרופא... כי לבריאות עיני נחוץ לי עד מאד לשבת במעון מרוח ושקט ושאנן מכל שאון ורגש. הן אני לעצבון רוחי הנני יושב בנוה קטן וצר ככלוב עוף ובבין עוללים ויונקים ואף גם בבין תרנגולים המצפצפים והומים כהמות ים יומם ו[ל]ילה ומשביתים ומפריעים אותי מעבודתי בתורה ובחכמה, וגם אינם מניחים לי ליישון...״[22]. בתנאים כאלה חי ופעל עשרות שנים אחד מטובי החוקרים בחכמת־ישראל בדורו, שפירסם ספרים, חוברות ומאמרים הרבה על התלמוד, הספרות הרבנית, פרשנות המקרא, תולדות ישראל וכו׳[23]. הוא אף ניסה את כוחו בשירה[24].

15) „כנסת ישראל״, ג׳, 173—174. העיר ידועה בתולדות החסידות; בה ישב האדמו״ר ר׳ אברהם יהושע השיל (1765—1825), מחבר „אוהב ישראל״. והשווה עליה: „אפטא... ספר זכרון״, תל־אביב, תשכ״ו.

16) שם, 174.

17) שאצקי, יב״ל, XXXVI, 42—43; הרשקוביץ, „הדרום״, י״ח, 37.

18) „כנסת ישראל״, ג׳ 176.

19) הברמן, „גליונות״, ז׳, 129; „כנסת ישראל״, שם. — בקטע אירוני שבכתב־יד הבלתי־נודע של פרץ (עמ׳ 187; „גליונות״, כרך כ״ה, 1951, 267) הוא מזכיר שהיה „בשעברשין בית עקד ספרים גדול ונורא״, שבו השתמש רייפמאן. ויתכן, שאין הכוונה לספרייתו של ר׳ יוסף מיימון.

20) הברמן, שם.

21) מאמרו הראשון של רייפמאן נדפס בשנת 1842 (שם).

22) **Studies in Jewish Bibliography** and Related Subjects in Memory of A. S. Freidus...", New York, 1929.

בחלק העברי: „יד ושם לזכר א. ז. פריידוס״, עמ׳ ז׳—ח׳. והשווה: הערתו של ד. שופמאנן ב„המליץ״, שנה כ״ז (1887), 402.

23) רשימות של כתביו: „כנסת ישראל״, ג׳, 178—180; הרשקוביץ, „הדרום״, י״ח, הערה 77 בעמ׳ 65—70; **M. Schwab,** Répertoire des Articles relatifs à l'histoire et à littérature juives, parus dans les periodiques, de 1665 à 1900, Paris, 1914—23, 387—391, 538; **B. Wachstein, J. Taglicht, A. Kristianpoller,** Die hebräische Publizistik in Wien, 1930, T. I., 188; T. II, 27—31, T. III, 64—65; **W. Zeitlin,** Bibliotheca Hebraica Post-Mendelssohniana..., Leipzig, 1891—95², 300—304.

— בסוף הטופס של ספרו „מועדי ערב״, שנשלח על־ידי רייפמאן עצמו ל„מוסיאום הבריטי״ בלונדון, נמצא דף גוסף ועליו „מודעה״ בכתב־ידו של המחבר. „מודעה״ זו כוללת רשימה של תשעה מתוך חיבוריו שעדיין לא ראו אור ובקשת תמיכה. היא נכתבה בזאוויחוסט (שעל־יד אפטא) בט״ו בכסליו תר״ל.

24) „כנסת ישראל״, ג׳ 176—177. והשווה: מיינע זכרונות, 85.

פרץ בוודאי פגש את רייפמאן, או לפחות שמע עליו, עוד לפני ש„הוגלה" לשברשין, שהרי בשנת 1862 הזמין קרובו העשיר של פרץ, יהושע מרגליות (הוא י. מ. שב„זכרונותי") את רייפמאן לשמש מורה לבניו[25]. בפרק הזמן שישב בביתו של יהושע מרגליות, הצליח רייפמאן לרכז מסביבו חוג של צעירים צמאי־השכלה[26]. ובמשך אותה שנה (1862)[27] „מדי שבת בשבתו לפנות ערב" „דבר" רייפמאן „באזני בחירי הבחורים מזאמושטץ" על „מחקרים שונים" משלו[28]. חלק מהרצאותיו אלה יצאו לאור בשנת תרכ"ג (1863) בווילנה בשם „מועדי ערב (אבענד שטונדען[29] חוברת ראשונה". בפירסומה של חוברתו זו נסתייע רייפמאן ב„שני בחורי חמד מהשומעים את דבריה [של חוברת זו] מפי, אחים משכילים וטובי לם. שם האחד: צבי הירש ליבש, ושם השני: דוש בעריש, בני הגביר היקר והנבון הנכבד מו"ה יהושע מרגליות מזאמושטץ"[30].

בשנת 1862 היה פרץ בן 10 ואפילו אם נפגש עם רייפמאן קשה להניח שכבר בגיל רך כזה הושפע על ידו. ואולם הוא זכר עדיין בשנת 1913, שבשעה שרייפמאן התגורר בביתו של מרגליות בזאמושץ, הטילו עליו החסידים חרם ור' משה וואהל, רבה של זאמושץ (שהיה בידידות עמו) הגן עליו. יש לשער, שדבר זה קרה בשנת 1862 ולא בשעת שהותו השנייה של רייפמאן בזאמושץ, במחצית השניה של שנות השבעים[31].

ולעומת זה, ולמרות שפרץ אינו מזכיר את הדבר כלל[32], יש להניח כוודאות, שבשברשין נפגש ה„עילוי" בן ה־12—13 עם החוקר המפורסם, שהיה אז בן 46—47, ואפשר, בצורה זו או אחרת, היה אפילו תלמידו[33]. שברשין, כפי שכבר ידוע לנו, היתה עיירה קטנה, תושביה היהודיים לא היו מרובים, ורייפמאן היה בימים ההם האישיות היהודית הבולטת היחידה בשברשין. פרץ הכיר, או לפחות שמע על רייפמאן עוד בשנת 1862; רייפמאן נתמך על־ידי קרוביו של פרץ וגר בביתם. ולבסוף העיד רייפמאן על עצמו, ש„נפשי... תחפוץ יותר התרועע את צעירים לימים מהתרועע את באים בימים"[34]. ומצד שני, היה פרץ גלמוד ב„גלותו" השברשינית, נעזב אף על־ידי מלמדו (הטרוד תמיד בענייניים אחרים)

---

25) שאצקי, שם, 43 ו־48; מיינע זכרונות, 72, 73, 78.

26) השווה: י. שאצקי, פרץ־סטודיעס, I. זאמאשטש און פרץ, יב"ל, XXVIII (1946), 44. כמה פרטים שמביא כאן שאצקי מוטלים בספק. כך, למשל, שמשון בלוך (אחד מ„די ברידער בלאך") לא היה יכול להשתייך לחוגו הזאמושצ'אי של רייפמאן בשנת 1862, שהרי הוא מת בשנת 1845.

27) שאצקי, יב"ל, XXXVI, 43.

28) על גבי השער של ספרו „מועדי ערב"..., חברת א', ווילנא, תרכ"ג (יותר לא הופיע).

29) בלא ספק בהקבלה לשם ספרו הפילוסופי של משה מנדלסון "Morgenstunden" (1785). והשווה: ג. י. ליכטנפעלד, חקר דין, „השחר", ג' (תרל"ב), 218 (בהערה).

30) י. רייפמאן, מועדי ערב..., חוברת א', 4; שאצקי, יב"ל, XXXVI, 43 והערה 43 (שם, 49 הוא כותב, שהספר נדפס הודות לעזרתו של יהושע מרגליות עצמו).

31) מיינע זכרונות, 78. עיין גם: שאצקי, שם, 47 (וכן: 42—43).

32) ואין זה המקרה היחידי, שפרץ עובר בשתיקה על קשריו עם רייפמאן.

33) אגב, מ. י. פרייד בספר זכרונותיו „ימים ושנים", תרגם מאידית א. זמיר (חלק ב', תל־אביב, תרצ"ט, 60), אומר, ש„פרץ היה משתמש... תכופות" בספרייתו של רייפמאן, שישב „לא רחוק מזאמושץ" (בשברשין).

34) „כנסת ישראל", ג', 177—178.

ושואף ללמוד. אין זה מתקבל על הדעת, שפרץ לא נפגש כלל עם רייפמאן, בשעה שישב בשברשין.

יתכן מאוד, שאם כי מטרתם העיקרית של יהודה וריבהלה פרץ, הוריו של לייבוש, היתה למסור את בנם לידיו של ר' פנחס'ל, הם קיוו — יחד עם זה — שהחכם השברשיני הגדול אף הוא ישים את עינו לטובה עליו. ומשום כך, בוודאי, זכר משה אלטברג במעומעם, כאילו הוריו של פרץ שלחו אותו לרייפמאן דווקא. ואפשר היתה זו גם הסיבה, או לפחות אחת הסיבות, שבגללה יצץ ר' משה וואהל לשלוח את לייבוש לשברשין. בלא ספק ידע רבה החכם של זאמושץ, שהחסיד ר' פינחס'ל לא עלה על מלמדי זאמושץ. והרי בשיחה בינו ובין יהודה פרץ אין ר' וואהל מדבר על מלמד טוב יותר מאלה שהיו לו, לילד השובב, בעירו אלא אך ורק על „מלמד אחר" [35]. ואולם ר' וואהל, שנטע חסד להשכלה, ידע היטב שבשברשין התגורר תלמיד־חכם גדול ור' יעקב רייפמאן שמו.

פרץ לא שהה בשברשין זמן רב. ברם, בעיניו של ילד מסכן, שזו לו הפעם הראשונה מחוץ לבית־הוריו ולעיר־מולדתו, נמשכה „גלותו" ללא־קץ. פרץ אומר, שלשברשין „שילחו" אותו „ל'זמן' שלם" [36]. „זמן" בחדר היה נמשך כרגיל כשישה חודשים. במקום אחר בזכרונותיו קובע פרץ, שהיה תלמידו של ר' פינחס'ל אפילו קצת פחות מ„זמן" ושחזר הביתה לפני פסח [37], וגם משה אלטברג זכר, שפרץ חזר לזאמושץ' בלא לסיים את ה„זמן", לדבריו — „באמצע ה'זמן'" [38].

האינטרמצו השברשיני בחייו של פרץ נמשך, כפי הנראה, מזמן קצר לאחר שמחת־תורה עד זמן לא רב לפני פסח של שנת תשכ"ה, כלומר מאחרי 22 באוקטובר 1864 עד לפני 10 באפריל 1865.

יעקב רייפמאן, כפי שכבר נזכר, שהה בזאמושץ, בביתו של יהושע מרגליות, בשנת 1862. ביאנואר 1863 פרץ המרד הפולני השני נגד השלטון הרוסי. יתכן, שמרד זה, שמשפחתו של יהושע מרגליות היתה מעורבת בו [39], גרם לו לרייפמאן, לשוב לביתו לשברשין. ואולם, זמן לא רב לאחר שובו של פרץ לעיר מולדתו אנו מוצאים את רייפמאן שוב מרביץ תורה בזאמושץ.

פסח קאפלאן [40], עורך העתון „דאָס נייע לעבן", (שיצא בביאליסטוק החל משנת 1919) סיפר (באחד ממאמריו על מסעו לארצות־הברית בשנת 1929) על פגישה מעניינת עם אחד הזאמושצ'אים ב־Mount Vernon (שעל־יד ניו־יורק) [41]. הוא גילה כאן קצב, בן עירו של פרץ. האיש, שלא היה עם־הארץ, סיפר לקאפלאן שבילדותו ראה לעתים קרובות את יעקב רייפמאן, מכנס את תלמידיו הזאמושצ'אים

---

35) מיינע זכרונות, 30 ; עברית ; עמ' ל"ז (ההדגשה שלי).

36) זכרונות, 20 ; עברית : עמ' כ"ה.

37) זכרונות, 52 ; עברית : עמ' ס"ה : „עד [סוף] ה'זמן' לא נשאר הרבה, משלחים אותי [הביתה]" (שונה קצת).

38) יב"ל, XII, 304.

39) דבר זה מזכיר גם פרץ : מיינע זכרונות, 60.

40) עליו : ז. רייזען, לעקסיקאָן פון דער יידישער ליטעראַטור..., III באנד, ווילנע, תרפ"ט 2, 501—505.

41) פ. קאפלאן, נייע שטריכן צו פרצעס ביאוגראַפיע. וועג נאָטיצן, „דאָס נייע לעבן", „יובילייי־נומער : דאָס נייע לעבן צעז יאָר...", תוספת מיוחדת לגליון מס' 3000 (24 באפריל 1929), 19. — והשווה : נ. מיידזיל, פרץ (לעבן און שאַפן), I באַנד, ווילנע, 1931, 10—11 וכן הוצאה שניה של אותו ספר בשם : י. ל. פרץ. זיין לעבן און שאַפן, New York, 1945, 17—18.

מחוץ לעיר על־יד המבצר. כאן שוחחו שעות רצופות „על תורה והשכלה". בין תלמידיו של רייפמאן הזכיר בן־שיחתו של קאפלאן את „פרץ, [יצחק] גליבטר ו[דויד] שיפמאן". אמנם, קשה להניח שהאיש, שסיפר על כך לקאפלאן, היה בעצמו עד לפגישות אלו. הרי, כעדות עצמו, היה רק בן חמש־עשרה, כשרייפמאן נפטר — בשנת 1895 [42]). פרץ בוודאי שלא המשיך לשמוע לקח מפיו של רייפמאן לאחר שהתחתן עם בתו של ליכטנפלד (בשנת 1870). והרי בשנת 1870 הקצב הזאמושצ'אי־האמריקאי טרם נולד [43]). יש, אם כן, לשער, שאכן הוא ראה את רייפמאן, ואפשר גם בחברת תלמידים זאמושצ'אים, אך בין אלה לא נמנו לא פרץ ולא גליבטר (שבשנת 1867, כפי שעוד נזכיר, עזב את החבורה) ואפשר גם לא שיפמאן. ואולם, מפי השמועה ידע הקצב, שגם אלה שלושת האנשים, בעלי־השם בקרב בני עירו, שמעו לקח מפיו של רייפמאן בזמן מן הזמנים. ומכאן סיפורי הבלתי־מדוייק. ואכן, מסתבר שיש גרעין של אמת בסיפור זה. ברור, שהכוונה לא היתה בשום פנים ואופן לשהותו של רייפמאן בזאמושץ' בשנת 1862, שהרי אז היו פרץ ויצחק גליבטר רק בני עשר וקשה להאמין שעם תלמידים בגיל זה היה רייפמאן משוחח „על תורה והשכלה". ולעומת זה אין להטיל ספק, שפרץ וגליבטר היו תלמידיו של רייפמאן בשנים 1866—1867, שאז הם היו כבר בני 14—15.

שלא כמו ב־1862 שהה רייפמאן הפעם בזאמושץ' זמן די רב. אם לתת אימון לפרט זה של סיפורו של הקצב ממאונט־וורנון, הרי נפגש רייפמאן עם תלמידיו על יד המבצר הזאמושצ'אי. מבצר זה נהרס בשנת 1866 [44]). אם כן, הרי יש להסיק שלפחות ראשיתן של פגישותיו של רייפמאן עם תלמידיו חלה בשנת 1866, כשהמבצר עדיין עמד על תלו.

יצחק גליבטר נכנס ל„פרו־גימנאסיון" (מעין בית־ספר תיכון נמוך) בזאמושץ' זמן קצר לאחר שנפתחו שעריו [45]). מאז, כפי שמעיד גליבטר עצמו בזכרונותיו, היו לו אך הזדמנויות מועטות להיפגש עם פרץ [46]). ה„פרו־גימנאסיון" הזאמושצ'אי פתח את שעריו בשנת 1867 [47]) — ובוודאי בסתיו. מכאן, שגליבטר ופרץ היו תלמידיו של רייפמאן, כפי הנראה, בשנים 1866—1867. מתקבל על הדעת, שפרץ ושאר הצעירים המשיכו להפגש עם רייפמאן גם לאחר שגליבטר עזב את חוגם. ממכתב, שנדפס בסוף ספרו של רייפמאן „קן־צפור" מסתבר, שרייפמאן שהה בזאמושץ' לפחות עד סוף שנת 1868 [48]). מצד שני מתוך ה„מודעה" שבטופס של

---

42) אכן, במקום אחר הוא אומר, שבשנת 1888 היה כבר כבן י"ג שנה, כלומר — בשעת מותו של רייפמאן היה כבן עשרים. ואולם המסופר על ידו (גנבת כסף מאביו לשם נסיעה להלווייתו של רייפמאן) אפשר הולם בחור בן 15 אך לא אברך בן 20.

43) לפי גירסה אחת שלו הוא נולד בשנת 1875, ולפי הגירסה השניה — ב־1880

44) השווה "Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego...", T. XIV, Warszawa, 1895, 377.

45) מיינע זכרונות, 68.

46) ד"ר י. גאליבטער, פרצ'ס קינדער־יאָרן (זכרונות), „זאַמאַשטשער שטימע", 1. יאַרגאַנג, מס' 3 (10 באפריל 1928); נדפס מחדש ב„ליטעראַרישע בלעטער", 8. יאַרגאַנג, 7. באַנד (1931), 258—259, ובעברית (בהשמטות) — בתוך „זמושץ' בגאונה ובשברה". תל־אביב, תש"ג, 230—231.

47) י. שאצקי, השכלה אין זאַמאַשטש, יב"ל, XXXVI (1952) 36; С. Ходокъ, Из Холмской Руси, "Русскій Еврей" Год II (1880) № 2, стр. 49

48) השווה למטה.

„מועדי ערב", שנשלח ל„מוסיאום הבריטי", אנו למדים שבט"ו בכסליו תר"ל (19 בנובמבר 1869) רייפמאן כבר התגורר בזאוויחוסט (כנזכר לעיל), ומכתב מעיירה זו, שתאריכו „זאוויכאסט, 26 אפריל 1869" נדפס ב„הבקר אור"[48א]. מכאן נובע, שהפעם נמשכה שהותו של רייפמאן בזאמושץ' (ברציפות או בהפסקות דבר זה אין לקבוע בוודאות) לערך משנת 1866 עד שנת 1869. לכך מסייעת גם העובדה, שבסוף שנת תרכ"ט פירסם רייפמאן מכתב אל „תלמידי בחירי רצתה נפשי, מאהבי, אשר בזאמושטץ!"[49]. ברור, שהכוונה לתלמידיו מן השנים 1866—1869 ושבשעת כתיבת „המכתב" כבר לא התגורר רייפמאן בזאמושץ'. לאחר הקדמה סימלית, רושם בעל „המכתב" לפני תלמידיו כמה וכמה מפירושיו לפסוקים שונים בנביאים ראשונים ואחרונים ולאיי־אלו מאמרי חז"ל. את סוף מכתבו הוא מקדיש ל„סדר למודיכם"[50]. הוא מייעץ לתלמידיו ללמוד בשיטתיות את הכל, בלא לדלג באמצע, להתרחק מן „הפלפולים הנפתלים והעקשים". פרט ללימוד התורה־שבכתב והתורה שבעל־פה. הוא מעיץ בהם גם: „שנו ושלשו את כל ספרי פילוסופי עמנו אשר למדתי אתכם ועיניכם תאורנה". הרי, שעיקר ה„תורה", שהחכם השברשיני הלעיט בה את תלמידיו הזאמושצ'איים היו פירושי הפסוקים־הקשים ומאמרי־חז"ל הבלתי־ברורים, ועיקר ה„השכלה" — ספרי הפילוסופים העבריים של ימי־הביניים. ואין כמעט להטיל ספק בדבר, שהתעניינותו המיוחדת של פרץ הצעיר בפרק זמן זה דווקה בפילוסופיה העברית מימי־הביניים התעוררה — לפחות במידה מסויימת — בהשראתו של אותו מלומד גדול, שפרץ פנה לו ערוף אחר־כך. ואפשר אין זה מקרה בלבד, שפרץ עיין באותם הספרים הפילוסופיים ממש שרייפמאן עצמו הגה בהם בצעירותו: הרמב"ם, ר' יוסף אלבו, ועוד[51].

פרץ מעולם לא הזכיר, שהיה אי־פעם תלמידו של רייפמאן או שהשתייך לחוגו. ואולם הוא הזכיר שנפגש עם החכם השברשיני ואף ביקר בביתו בפרק זמן שעליו אנו דנים[52]. ויש לשים לב לעובדה שפרץ סיפר בזכרונותיו מה שסיפר על רייפמאן, לאחר שתיאר את מוריו העברי והגרמני ולפני שהזכיר את מורו הרוסי. אין ספק שגם רייפמאן היה בתקופה זו אחד ממוריו של פרץ — ב„תורה" וב„השכלה" כאחד.

כשפרץ ביקר אצל רייפמאן, החכם השברשיני לא היה עדיין איש זקן, בעל שערות־שיבה, כפי שהוא נראה בתמונה, שמתלווה לאוטוביאוגרפיה שלו משנת 1888[53]. פרץ מתאר אותו בתור „יהודי גבה־קומה ומגודל שיער־שחור"[54] על שולחנו של רייפמאן התגלגלו ניירות — „חומר לאוטוביאוגרפיה שלו"[55], שכידוע

48א) „הבקר אור", שנה ד' (תרל"ט—תר"מ) 1048—1053; והשווה גם: שם, 1382—1383.

49) „השחר", [שנה א'], חלק ב', „חוברת יא־יב לאב ואלול" תרכ"ט, 95—100.

50) שם, 100.

51) מיינע זכרונות, 7, 11, 19—20, 36, 100, 101, 107, 112, וביחוד: 119—120 (הרמב"ם); שם, 20 (רלב"ג); געליבטער, שם (ר' יוסף אלבו). נוסף לאלה רייפמאן מזכיר גם את „אמונות ודעות" לר' סעדיה גאון ו„הכוזרי" לר' יהודה הלוי. השווה: יעקב רייפמאנן, ראשי פרקים מתולדות ימי חיי..., „כנסת ישראל", ספר ג' (תרמ"ח), 176. — ואולם אין לשכוח שכל אלה היו ספרים מצויים בידי כל אחד, שהתעניין בהוגי־הדעות היהודיים הביניימיים.

52) שם, 85.

53) „כנסת ישראל", ג', 175—176. העתקתה: למעלה, עמ' 132.

54) מיינע זכרונות, 85; עברית: עמ' ק"ה.

55) שם; שם.

לנו כבר — רייפמאן פירסם אותה רק בשנת 1888. רייפמאן — מעיד פרץ — „מוצא שיבושים בתנ"ך; דברים אלה יכולים להתייחס כבר למחברתו של רייפמאן, שנזכרה למעלה — „מועדי ערב" (1863)[56]. פרץ מספר שרייפמאן קרא לפניו אחד משיריו[57]. המשורר רואה „בחלומו — כרם, ובכרם — כל מיני פירות ושבילים יפים, ופרחים עם שושנים' (החרוז הוא — בעל שלוש מילים! [בכל שורה]) ובאותם השבילים מטיילים ‚שלובי זרוע'... אחד המונה יסודות ארבע, ושני — הנשבע בשבעים ושבעה..."[58].

לפי הסוף, יש להחליט שהכוונה למוסר־השכל שבו מסתיים „קן צפור, משל אֶזוֹפּי...", שרייפמאן הוציא לאור בתור חוברת מיוחדת. כאן נמצא את החרוזים הבאים:

„שמה הביטו ראו
„ילכו שנים יחדו
„זרוע לזרוע תחבק...
„זה יגזר — אומר:
„יסודות חלד ארבעה
„וזה ששים ושלושה"[59].

הראשון מצדד בתורתם של אַמפֶדוֹקלֶס (בן המאה החמישית לפני הספירה הנהוגה) ואריסטו; השני — הוא מתלמידיהם של החימאים בני זמנו של המשורר: בשנת 1869 פירסם החימאי הרוסי הנודע דמיטרי איוואַנוביץ' מנדלייב (1834—1907) את „לוח היסודות" שלו, שנתפרסם חיש־מהר בעולם כולו. מספר היסודות שהיו ידועים באותו זמן היה 63[60].

„קן־צפור" נדפס בשנת 1870. ואולם מתוך המכתב שנשלח אל המחבר לזאמושץ' (נדפס בסופה של החוברת), שבו מאשרים „ראשי חברת כל־ישראל חברים" בפאריס בדצמבר 1868 את קבלת (כתב־היד) של „השיר קן־צפור"[61], נובע שהשיר, לפחות בגירסתו הראשונה, נכתב לא יאוחר ממחצית השניה של שנת 1868 ובוודאי רייפמאן קרא שיר זה לפרץ סמוך לאותו זמן.

---

56) **השווה:** י. רייפמאנן, מועדי ערב..., חברת א', ווילנא, תרכ"ג, 12—31: „מערכה ראשונה: הערות על תנ"ך".

57) רייפמאן עצמו אומר, ששירים היו בין יצירותיו הראשונות (עיין: „כנסת ישראל", ג', 176—177).

58) מיינע זכרונות, 85; עברית: עמ' ק"ה—ק"ו (בשינויים קלים).

59) י. רייפמאנן, קן־צפור..., ברלין, התר"ל, 27. — אגב, בכתב־היד הבלתי־נודע של פרץ (עמ' 3) וב„נגניאל" („הבקר אור", שנה א' תרל"ו, 101—102, וביחוד: הערה בעמ' 102) פרץ מביא את עיקר דבריו של רייפמאן ב„דרך לשון המשל" — והיא ההקדמה ל„קן־צפור..." (עמ' 5—8). הקדמה זו נדפסה מקודם ב„כוכבי יצחק", חוב' ל"ה (1868), 27—28.

60) О. Писоржевский, Дмитрий Иванович Мендлеев, Москва, 1951-2, 197—223 — וביחוד הלוח, שמצורף בסופו של הספר, ובו צויינו היסודות, שהיו ידועים בשנת 1869 — והם 63. והשווה גם: „האנציקלופדיה העברית", כרך י"ט, ירושלים—תל־אביב, תשכ"ט, 965: ציור 4. טבלת מנדלייב משנת 1869. — המספר „שבעים ושבע" יסודות, שמזכיר פרץ, הוא מספר „עגול", שמקורו בשיכחה.

61) „קן־צפור...", 29—30.

החלום והכרם, שלדברי פרץ שימשו פתיחה לשיר ששמע מפיו של רייפמאן, צינם נכללים בנוסח של „קן־צפור" שלפנינו. ואפשר קטע זה היה והושמט, או שמא פרץ, כעבור יותר מארבעים שנה, לא זכר וצירף דברים שלא היו כלל בשיר זה (או שמא קרא לפניו רייפמאן שני שירים — שאחד מהם לא נדפס כלל — ופרץ צירפם יחד?) [62].

מדוע אין פרץ מזכיר כלל את רייפמאן בספרו על ימי־שברשין, למרות שכנראה אפילו שמע לקח מפיו? אין לייחס שתיקה זו אך ורק לאופיים הבלתי־שיטתי של „מיינע זכרונות". אפשר אולי לתרץ את שתיקתו של פרץ על־ידי יחסו לכל תקופת „גלותו" בשברשין: „אין חשק להזכר" [63]. ברם, הסיבה העיקרית היתה בוודאי יחסו השלילי של פרץ לרייפמאן. שמו של רייפמאן „האפיקורוס הגדול והחוקר קדמוניות" [64] מופיע כמה פעמים על דפי „מיינע זכרונות" [65] ובכתב־היד הבלתי־נודע [66]. ב„נגניאל" פרץ רומז לרייפמאן ואפילו מצטט את דבריו (בהערה), בלא להזכיר את שמו במפורש [67]. ובסוף אין כמעט ספק שלדמותו של „סופר ישראל וחוקר קדמוניות" שב„מכתב אשמדאי אל בעל־זבוב" [68] שימש דוגמה לא אחר אלא ר' יעקב רייפמאן. בדרך כלל פרץ מדבר על רייפמאן ביותר משמינית שבשמינית של אירוניה [69]. ואולם אפילו הרב מאיר הרשקוביץ, שמגנה בחריפות את פרץ על יחסו לרייפמאן, נאלץ להודות: „כבוד ואהבה לא רחש לו [לרייפמאן] תלמידו זה [פרץ], אך גם את העובדות לא זייף" [70].

מאין יחסו השלילי של פרץ לרייפמאן? ומדוע מצא לנחוץ, לאחר שהזכיר כמה ממוריו האחרים להוסיף: „את הרושם הרע ביותר עושה עלי יעקב רייפמאן" [71] ? — כדבריו של אחד החוקרים, בעיה זו מחכה עדיין לפתרונה [72].

במידה מסויימת נבעה האנטיפאתיה החריפה של פרץ כלפי החכם השברשיני מתוך אי־ההתאמה — שפרץ ראה בה, ללא ספק, צביעות — בין חקירותיו ה„אפי־קורסיות" של רייפמאן ובין הקפדתו אפילו על הקלה שבמצוות [73]. לכך יש להוסיף גם את סלידתו של פרץ מהתפארותו של רייפמאן בהשגיו לא בשטח החקירה בלבד אלא גם בשטח השירה, שלדעתו רחוקה היא כרחוק מזרח ממערב מכל אופיו של „עש ספרים" זה [74]. אך עיקר התנגדותו של פרץ לרייפמאן מקורה בשנאתו העזה

---

62) פרט ל„קן־צפור..." נדפסו משיריו של רייפמאן עוד ארבעה (כולם עיבודים של אגדות מן התלמוד והמדרש) ב„כוכבי יצחק", שם, 28—30.

63) **מיינע זכרונות**, 52.

64) **מיינע זכרונות**, 72; **עברית**: עמ' פ"ט.

65) שם, 72, 73, 78, 85.

66) כ"י, 3 („הר' י"ר" הוא הר' יעקב רייפמאן; השווה, למשל: הברמן, „גליונות", כרך ז', 133 וביחוד: ליכטנפלד, במאמרו הנ"ל), 187—188 (נדפס, תוך השמטת קטע קטן, ב„גליונות", כרך כ"ה, 1951, 267).

67) „הבקר אור", שנה א', שם.

68) שם, 371—372 (המצוטט: בעמ' 372). על יצירה זו בפרטות, וכן על י"ל פרץ בתור מחברה, אדון בספרי הנ"ל.

69) בניגוד למה שאומר שאצקי (יב"ל, XXXVI, 42).

70) הרשקוביץ, „הדרום", י"ח, 50.

71) **מיינע זכרונות**, 85; **עברית**: עמ' ק"ה.

72) השווה: מ. וואקסער, דאָס לעבן פון א יידישן דיכטער, יב"ל, XII (1937), 247.

73) **מיינע זכרונות**, 85. והשווה גם מה שפרץ כותב (שם) על שני תאריכי־הלידה השונים, שלדבריו רייפמאן בחר לעצמו.

74) שם; **עברית**: עמ' ק"ה.

של פרץ, החי והתוסס, לכל למדנות מתה ולכל „אבק ספרים" [75]). כל פעם כשפרץ מזכיר „חוקר קדמוניות" הוא שופך עליו קיתוני לעג ובוז [76]).

כמעט וודאי הוא הדבר שלערך בין השנים 1866—1868 השתייך פרץ לחוגם של צעירים זאמושצ'אים, שהקשיבו בעניין רב להרצאותיו של רייפמאן בעירם [77]). משום כך יש לחשוב, שיחסו השלילי הקיצוני של פרץ לרייפמאן (שבוודאי הסתייג ממנו בכמה וכמה דברים גם קודם־לכן) התגבש יותר מאוחר. נראה, שעל כך השפיע לא מעט חותנו של י"ל פרץ (בשנים 1870—1876) גבריאל יהודה ליכטנפלד. ליכטנפלד התגורר שנים רבות באפטא ומי יודע אם איבתו של רייפמאן לעיר זו ויחסו השלילי של המתמאטיקאי ליכטנפלד ל„חוקר־הקדמוניות" רייפמאן אין מקורם המשותף בסיכסוכים שבין רייפמאן ובין כמה מתושבי אפטא? בשירו „תבנית דורש הקדמוניות..." תיאר ליכטנפלד דמות נלעגת של חוקר קדמוניות ובשתי הערותיו לשיר זה הזכיר במפורש את רייפמאן [78]). אין ספק, שפרץ הצעיר, שהושפע בכמה וכמה שטחים על־ידי חותנו ושאחר־כך אף נטל חלק בפולמוסו נגד חיים זליג סלונימסקי וסיעתו, הלך כאן בעקבותיו של גבריאל יהודה ליכטנפלד.

---

75) שם; **עברית**: עמ' ק"ו.

76) מכתב לי. דינזון, **בלי תאריך** (נ. מייזיל, **בריוו און רעדעס פון י"ל פרץ**, ניריאָרק, 1944, 158; **ואפשר זהו קטע של מאמר**) ; „יורשי פרעה" (**כתבים**, ג', **ספר א'**, **עמ' ר"ט—רכ"א**) ; „מדינת העורבים" (**שם**, ז', **עמ' קל"ג—קל"ה**) ; „חלקת החכמות" (**שם**, ט', [**ספר ב'**], **עמ' י"א—י"ג**) ; „הציץ ונפגע" (**שם**, י', **ספר א'**, **עמ' ט—ל"ט**) ; „באנציע שווייג" (**ווערק**, ב', 412—420) ; „דריי חופות" (**שם**, ה', 43) ; **והשווה גם**: **כתב־יד בלתי־נודע**, 170. — יחס דומה ל„חוקרי קדמוניות" ול„חקירות קדמוניות": א. א. קובנר, **רוח משפט**, „צרור פרחים", **אדעססא**, **תרמ"ח**, 111—119 ; מ. ל. ליליינבלום, **כל כתבי...**, **כרך ב'**, **קראקא**, **תרע"ב**, 52—58, 110—112, 440—444 ; ועוד.

77) **גם פרט זה, הקשור ברייפמאן, אין פרץ מזכיר כלל (ועיין למעלה).**

78) **בתוך קובץ השירים המשותף של פרץ וליכטנפלד „ספורים בשיר ושירים שונים...", ווארשה, תרל"ז, 112—117. והשווה: וואקסער, שם, 247—248. — על „ספורים בשיר..." בפרטות: בספרי הנ"ל וכן בקיצור בהרצאתי שנדפסה ב„דברי הקונגרס העולמי הרביעי למדעי היהדות", כרך ב', ירושלים, תשכ"ט, 65—67. כדאי לציין, שב„השחר", שנה ג' (תרל"ב) ליכטנפלד ב„חקר דין". מאמר א' שלו (עמ' 214—220) וביחוד הערה ארוכה בעמ' 217—220) התקיף בחריפות את „מועדי ערב" של רייפמאן, שהוא „מכיריו מכבר" (שם, 217, הערב). תשובתו של רייפמאן בשם „כונן לחקר" (שם, 415—419, ובפרט 418—419) מצטיינת במתינותה.**

מנדל בובה

י. ח. טביוב

א

ישראל חיים טביוב נולד בשנת תרי"ח (1858) בעיירה קטנה דרויה (רוסיה הלבנה, פלך ויטבסק) והובא ע"י הוריו, בגיל שנתיים, לריגה. פרט לתקופות קצרות: 1905 — 1908 בוילנה, כאחד מעורכי „הזמן", ובימי מלחמת העולם

הראשונה במוסקבה ובסאמארה, חי טביוב רוב ימיו וגם נפטר בעיר ריגה, בשנת 1920.

כותבי תולדותיו מדגישים, שפרצופו הרוחני הושפע לא במעט „מהסביבה שבה גדל... בנפשו התמזגו התכונות של יהודי ליטא: הפקחות, אהבת העיון, החריפות והחידוד עם התכונות של יהודי קורלאנד, הסדרנות, הגוי והנמוסיות"...[1]

הקיבוץ הקטן של יהודי לטביה אינו יכול לרשום לזכותו כשרונות ספרותיים ששמם נודע מעבר לגבולות קורלאנד וליפלאנד. וטבעי היה, שסופר בעל ממדים כטביוב, שעבודותיו פורסמו עשרות בשנים מעל כל במה ספרותית־עברית ברחבי רוסיה — ישאיר זכר לפעולתו במקום ויפקד ע"י רושמי תולדותיה של יהדות זו.

ולא כך אירע הדבר.

בשנת תשי"ג הופיע בארץ ספר זכרון „יהדות לטביה", ובצדק העיר יצחק

1) ב. א. (**בן אליעזר**), כתבי י. ח. טביוב, ברלין, תרפ"ג, עמ' 4, 8.

מאור במאמר הערכה לספר („העבר", ב', תשי"ד), שלא הוזכר בספר שמו של י. ח. טביוב, שחי ופעל בעיר ריגה.

עוול זה לא תוקן, גם כאשר הופיע בשנת תשכ"ה הספר „פרקים בתולדות יהדות לטביה" של כותב טורים אלה. שמו של טביוב נזכר בו רק דרך אגב, כחבר ועדה שנבחרה ב־1901 כדי לאסוף חומר היסטורי על יהודי לטביה. הועדה העלתה חרס.

בשני המקרים הללו לא היתה שום כונה רעה. טביוב משום מה לא השאיר אחריו עקבות שנחרטו בזכרון אנשי המקום ומטבע הדברים שעוברים לסדר היום: שכחוהו ותו לא.

כעת, כאשר בכונתי לאסוף חומר על אישים, — אנשי רוח, צבור ומעשה, — שפעלו בתוך יהדות לטביה, שהמסגרת והסביבה נתנו אותותיהם בחייהם ובפעלם, — שמתי לי למטרה בראש ובראשונה לכתוב על י. ח. טביוב, ולנסות להשיב על השאלה: האם קיים קשר בין טביוב ובין יהודי לטביה במקום ואם יש יסוד שזכרו לא ישכח.

*

בהשפעת בית הוריו החרדי קבל טביוב השכלה יהודית־מסורתית. כשרונותיו הלשוניים נתגלו בו בצעירותו והוריו לא מנעוהו מלקבל גם השכלה כללית, אותה מילא והשלים בפקולטה הכלכלית של הפוליטכניקום הריגאי, שם רכש והרחיב ידיעותיו בשפות זרות.

הסביבה בעיר ריגה על תושביה דוברי גרמנית ורוסית, אוירה של עיר אירופית, נקיה ויפה עם שדרות פרחים וירק, מוסדות תרבות, ספריות, תיאטרונים — אוירה זו כל כך שונה מזו של ערים ועיירות „בתחום" השפיעה „שפרצופו הרוחני של טביוב היה שונה במקצת משל שאר הסופרים העברים. בנפשו לא היה ניכר אותו 'הקרע' המפורסם, שהטביע את חותמו על היצירה של רבים מסופרינו העברים. נדמה שהסופר הזה לא ראה שום תהום בין העולם 'שלנו' והעולם 'שלהם', בין היהדות והאנושות"[2]).

השכלתו, יחד עם תכונות פילולוגיות, שקדנות ורצון להרחיב את ידיעותיו שלא פסקו כל ימי חייו, הרחיבו את אופקו והכשירוהו לעבודה בכל מיני שטחים: עתונות יומית, — פליטונים וסקירות מדיניות, — פדאגוגיה וספרי לימוד, מחקרים פילולוגיים ותלמודיים, תרגומים ממיטב הספרות האירופאית, — יריעה רחבה, פזרנות ידועה שלא יכלה לא להתנקם בסיכום פעלו.

ב

טביוב נכנס לספרות רק בגיל שלשים. אין ספק שעוד לפני זה ניסה את כוחו בכתיבה[3]), אבל כנראה היה עליו להתגבר על ספקותיו ב„תכלית" שבכתיבה, שנראתה די רעועה בהשואה למעמדו הבטוח כפנקסן בעסק פרטי. רק בשנת תרמ"ט (1889) שלח את הפליטון הראשון ל„המליץ" ומאז נמשך לכתיבה ובמשך השנים התמסר כולו לספרות.

הפליטון הראשון שלו „דוגמאות מספר המילים" — לקסיקון הומוריסטי,

---

2) ב. א. (בן אליעזר) כנ"ל, עמ' 4.

3) עוד בהיותו בר מצוה פרסם טביוב רשימות ב„לבנון".

— נמשך בגליונות רבים של „המליץ", ועשה רושם „בסגנון מעודן", טעם מזוקק, בעל בהירות וסקירה חודרת, לפי הגדרתו של בן־אביגדור[4]).

מרדכי בן־הלל הכהן מספר על הרושם שעשה הפליטון הזה בזמן הופעתו:

„מספר קטן מאוד של סופרינו... נכנסו לפרדס ספרותנו בבגרותם, ואחד מאלה האחרונים היה י. ח. טביוב... הוא נראה אלינו בפעם הראשונה בשנת תרמ"ט, וזו היתה אז הפתעה ספרותית, במלוא מובן המלה. שורת פליטונים בגליונות „המליץ", תחת השם הכולל 'דוגמאות מספר המלים' היתה חדשה, גם בתוכנם הציבוריים והספרותיים גם באופן ההרצאה החיה והשוטפת, גם בשם הסופר לא שמענו את שמו"[5]).

מ. בן־הלל הכהן מספר עוד, שכאשר עבר בשנת תר"ן (1890) באודיסה אמר לו מ. ל. לילינבלום, שאין טביוב בעולם „והד"ר קנטור מסתתר תחת הכינוי הזה"...

נביא כמה דוגמאות מהלקסיקון הפליטוניסטי הזה:

„עברי" — נחלקו הדעות בביאור שם זה, — אבל לזה מסכימים כל הדעות שהוא שם „נרדף".

„פליטה" — לפנים נחשב לשם „המקרה", אבל בימינו נכנס לסוג „התגוועות הגדולות".

„עלייה" — אחת מן המידות שהתורה נדרסת בהן.

„אדוקים" — לא יתנו משרה לאיש יהודי, לא יקחו לבניהם אמנים או אמנות מקרב אחיהם, לא יחתמו על מכתב עת (עתון) עברי.

„מו"ל" — איש אשר בעיניו הוא נדבן גדול ומכתב העת (עתון) לא נברא אלא בשבילו.

ו„בלשון נופל על לשון":

אשה נאה, דירה נאה וכלים נאים מחריבין דעתו של אדם.

אוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם ואוי להם לאבות שגלו לשולחן בניהם.

בזמננו כל ההברקות הנ"ל, למרות חידודן הלשוני והרעיוני, צירופי האוֹתיות וסירוסן וכו' — משאירות טעם של דבר מה תפל וקשה להבין את הרושם שעשה פליטון זה בזמנו, אבל אם נדמה לעצמנו את זמן הופעתו, דהיינו לפני שבעים וחמש שנה על רקע החיים ב„תחום", ואת הספרות העברית המתלבטת בפרובלימות שונות על סף תקופה חדשה, נוכל להבין שהופעתו של טביוב היה דבר מה בלתי רגיל, חדש ומרענן.

מה היו הפרובלימות בפניהם עמדו הסופרים העברים בני זמנו של טביוב: מנדלי, פרישמן, י. ל. קנטור, ר. ברייניז ואחרים. כולם נלחמו בעד שחרור „התאבנות הסגנון, המליצה הנפוחה... רוב החבורה (הנ"ל) היו כבר נושאי הדגל של הרעיון הציוני... ותחיית השפה ותרבותה... ובעוד אשר הרוב מאתנו נכנסו אל הספרות בכובד־ראש ובכל כובד החומר והנושא, — הנה טביוב הצטיין כבר מהפליטון הראשון שהדפיס ב„המליץ", ברוח ההומור הקל. הוא נכנס אל ספרותנו עליז ופזיז בפנים שוחקות, בנחת רוח ובבדיחת־דעת. הוא היה אחד הפליטוניסטים הראשונים, אם לא הראשון, בספרות העברית שלנו"...[6])

4) בן אביגדור: י. ח. טביוב, „התורן" תרפ"א, גליונות 47/48.
5) מ. בן הלל הכהן, „ספר שמות", ירושלים, עמ' 205—208.
6) ר. ברייניז „התורן" תרפ"א, גל' 40.

תקופת פעילותו הספרותית של י. ח. טביוב, — סוף המאה ה־19 והתחלת המאה ה־20 — תואמת את תקופת הזמן הנקראת בתולדות הספרות העברית החדשה: תקופת „המהלך החדש".

הנני להביא את הגדרתו של פ. לחובר על עקרונותיו ותכנו של המהלך החדש: „שם המהלך החדש שבו השתמשו הסופרים, הצעירים והזקנים גם יחד וציינו בו את הספרות הצעירה, הוא תרגום שם אשכנזי שבו ציינו שם את המהלך החדש, הבלתי רגיל, של הסופרים והספרות, וגם בתוכן השם, בתוכן הדרישות והשאיפות, היה לא מעט מן התרגום.

הקוטב הראשי שעליו היה סובב הויכוח בין המהלך החדש והישן בספרות העברית היה: העבריות והכללִיות. המהלך החדש העברי, כמו המהלך החדש הנכרי, רצה להרחיב את הגבולים והאפקים של הספרות ולהכניס אל תוכם: חבורים ומאמרים בשאלות כוללות, אנושיות, תרגומים של ספרות זרה, העוסקת גם בדברים זרים ליהדות וביחוד צורות־ספרות זרות וחדשות, שאין בהן מן המסורת העברית, אבל יש בהן מן ההתקרבות אל החיים. כדי להכניס כלליות זו אל הספרות העברית, היה מן הצורך וההכרח להרחיב את גבולי הלשון ולקרב גם אותם אל החיים, והיא גם היא, היתה אחת השאיפות והדרישות של „המהלך החדש" שעוררה ביחוד למלחמת רבים מבעלי „המהלך הישן", שגדלו והתחנכו בתקופה שהלשון העברית היתה לשון „שרידה, יחידה", קדושה בקדושת העתיקות שלה" [7].

טביוב הסכים עם הערכה השלילית של מצב הספרות „היפה" בעברית כפי שעשו זאת מצדדי המהלך החדש, אבל את סיבת התופעה ראה לא בסופרים אלא במחדליה של השפה העברית, שלפי שעה אין בכוחה לספק את דרשות הספרות בתיאור ובציור של תופעות החיים וההרגשות הפנימיות של הגבורים המתוארים.

השקפתו זו מצאה את ביטויה במאמר: „ספרותנו היפה ועתידותיה" שפרסם בשנת תרנ"ב (1892), בקובץ „פרדס", שהופיע באודיסה, בעריכתו של י. ח. רבניצקי.

המאמר הזה אופיני להשקפותיו של טביוב על מצב השפה העברית בסוף המאה ה־19, — ובהתאם לאפשרויותיה הוא גם מתוה את קוי היצירות הספרותיות לשנים הבאות — לתקופת מעבר, — עד אשר יבוא הזמן והמגבלות של השפה לא יעמיקו ולא יצמצמו את פעולות הסופרים העבריים.

הודות למאמר זה נחשב טביוב כמתנגד למהלך החדש, הגם שלפי עיון מעמיק בדבריו, אינו שולל את כוון המהלך, אלא, לפי דעתו, עדיין אינה קיימת האפשרות להגשמתו.

בגלל חשיבותו נצטט את הקוים היסודיים של מאמר זה.

....„גם אני מסכים כי חלק ספרותנו המכונה בשם „היפה", אינו יפה כל עיקר. אין לנו אף ספר אחד אשר יוכל להתחרות, בטובו וביופיו, עם ספורים הכתובים בלשון הגויים. אין לנו אף ספור אחד אשר יצייר בחרט־אמן איזה מקצוע אשר בחיינו הרוחניים והגשמיים... אשר יקרע חלונות במעונות ישראל, למען יוכל הקורא לראות בעיניו את „החיים החמים", את הגלגל החוזר, את המעשים הבולטים — הכל דברים כהווייתם... לכל זה הנני מסכים ומודה; אלא שאני מוסיף ואומר: ספרות יפה במובנה האירופי לא היתה ולא תהייה לנו כל זמן שחיי שפת־עבר הם

7) פ. לחובר, „תולדות הספרות העברית החדשה", ספר שלישי, חלק שני, עמ' 2.

רק חיים מלאכותיים ולא חיים אמיתיים, כלומר: כל זמן שנשתמש בשפתנו רק בכתב ולא בדיבור"...

ובדברו על הסגנון המליצי השורר בספרות הוא מוסיף: „אבל לא טוב ולא יפה עשו ועושים אלה המתנגדים בעברם בשתיקה את הסיבה האמיתית אשר הכריחה את הסופרים 'המליצים' להשתמש דווקא בסגנון כזה... 'המליצים' לא עשו את זו מעשיהם מתוך קלות ראש, הם ידעו כי הנסיון לברוא ספרות יפה בשפה מתה, הוא נסיון כבד מאוד...

שפת־עבר המתה אינה דומה לא רק לשפות אירופה החיות, „כי אפילו ללשונות יון ורומא המתות לא תשווה כלל... כי שתי השפות הללו במיתתן קרואות חיות, כי בהן ספון מכבר חלק ספרות, גדול ועצום מאוד, אין לך מקצוע בספרות היפה שלא עסקו בו סופרי רומא ויון... לעומת אלה מה דלה היא בכמותה ספרותנו העתיקה... כל זה ידעו הסופרים הזקנים, אך גם זאת ידעו כי החיים שהם מתאמצים לפתח בשפת־עבר, בהכניסם תחת כנפיה „ספרות־יפה" סוף־סוף הם רק חיים מלאכותיים... הם השתדלו לחדש את נעורי השפה ולא להאריך את זקנתה... לכן נשמרו הסופרים לבל להסתכן בסכון רעיונות הזרים לרוח שפת־הקודש, לבל להכניס לספרותם המלאכותית שום מלה או שום מבטא שלא נמצאה דוגמתה בשה"ק, כן יעירו המבטאים החדשים ספק אכזרי בלב הקורא... כי לא שפת־עבר קמה לתחיה, כי אם שפה משונה אשר אין לה זכר בספרותנו העתיקה... וזהו ההבדל הגדול בין שפה החיה באמת, ובין שפה שחיים אותה רק בכתב: בדברים הכתובים בשפה חיה, טבעיותם זוהי יפים... ויקם דור חדש... אשר לא ידע, או אשר עשו את עצמם כלא יודעים, כי החיים אשר הפיחו הזקנים בשפת־עבר — רק חיים מלאכותיים הם... החלו לתבוע ספרות יפה במובן רחב; תמונות בולטות, ציורים וכו'..."

„אם יתכנסו כל חכמי עולם לא יכלו לברוא אף יתוש אחד, ואם יתכנסו כל עשירי ישראל (גם בכסף וגם בדעת), לא יעצרו כוח לברוא בשפת־עבר, החיה רק בכתב, מה שבורא סופר בינוני בשפה, החיה בדיבור פה... מבשרי אחזה זאת: כמה יגיעות יגע אני עד שאעלה על זכרון את המלה הדרושה לחפצי המצויה בתנ"ך או בתלמודים, וכמה אני מתעמל לברוא מלים שאינן מצויות כל עיקר באוצרות שרשינו... כמה הרהורים יפים ורעיונות טובים אני מקבר בלבי מפני שאין לי כלי־מילות להלבישם"...

וכאן הוא מביא דוגמאות רבות מהשפה הגרמנית שאין להם ביטויים בעברית וכו' וכו'.

„כל זמן שלא תהיה שפת־עבר חיה בפינו, כלומר בדיבור, אין לנו הצדקה לדרוש מאת הסופרים לברוא ספרות יפה במובנו הרחב... אי אפשר לצייר בשפה מתה תמונות חיות... הסתפקו לעת עתה בציורים קטנים באפיזודות קצרות, בסקירות שטחיות, ובכל דבר שאינו צריך להעמקה יתרה ולפרטיות מדוקדקת. כתבו שירים, כי גדול כוחה של שפת־עבר במקצוע זה... כתבו מאמרים פובליציסטיים... כתבו פליטונים המרפרפים על פני הענינים, נוגעים ואינם נוגעים, כתבו סתירות והיתולים, אשר על פשעיהם לרוח השפה ודלות גוונה תכסה העקיצה וכו'... כתבו קינות... אבל אל תנסו ולא תאיצו באחיכם לנסות ולכתוב ספורים גדולים — חכו עד אשר תערה עלינו רוח ממרום להחיות את השפה גם בפה ובדיבור"...

המאמר הזה, שנכתב בראשית דרכו הספרותית התוה למעשה מראש את מסגרת פעולתו לעתיד שמגבולותיה כמעט ולא פרץ. אין בתכנית זו מן העזה של גאוניות, אלא להיפך, בינוניות מדעת: קודם כל — שיפור והעשרת הלשון, — ספריו

הפדגוגיים סייעו לא במעט למטרה זו, — מאמרים פובליציסטיים, המיוסדים בהרבה על הידור הלשון, מחקרים בפילולוגיה ובספרות העתיקה השוים לכל נפש, בלי התעמקות יתר, אנטולוגיה לנוער ולבוגר וכו׳, ואם נוסיף לזה את תרגומיו ממיטב הספרות הלועזית, — הרי לפנינו המסכת השלמה של מפעל חייו.

ד

מהזמן שטביוב כתב את הפליטון הראשון שלו ועד להתמברותו כולו לספרות, עברו חמש עשרה שנים בקירוב, — עד שעבר בשנת 1905 לוילנה כחבר מערכת „הזמן״. בזמן תקופת־מעבר זו ניסה טביוב לכתוב בכמה שטחים פובליציסטיים ופליטונים. נסיונות בלטריסטיים, ספרי למוד פדגוגיים, מחקרים ותרגומים. כדי לקבל תמונה שלמה מפעולותיו הספרותיות יש, עד כמה שאפשר, לחלקן לפי סוגיהם, ובדרך־אגב, להזכיר גם את זמן הופעתם.

רוב היצירות הבלטריסטיות נכתבו בתקופה של עשר שנים בקירוב, דהיינו משנת 1892—1903. לא כל זמנו היה מוקדש לעבודות אלה, כי, כפי שנראה להלן, הרי באותו פרק זמן התמסר לחיבור ספרים פדגוגיים, תרגומים וכו׳: אבל יש הרושם שלאחר תקופה המסומנת לעיל, משך את ידו מיצירות בלטריסטיות, מה גם שעבודתו העתונאית נתנה לו האפשרות, אם כי במידה אחרת, — בצורת פליטונים, — להמשיך בכמה נושאים בם ניסה את כוחו ע״י חיבור „חזיונות״ וכד׳.

בשנת תרנ״ב (1892), הופיע בהוצאת „ספרי־אגורה״ מיסודו של בן־אביגדור, הספרון „תיאורים וציורים״ הכולל שני ספורים: „היחש״ וה„ספרות בתור שדכן״. בביקורת הספרותית נחשבים הספורים האלה ככתובים „בטעם החדש״. שני הספורים הם ספורי אהבה. בספור הראשון שם טביוב את הדגש על „היחש״ דהיינו, „שבן למשפחה שפלה שהתחנך בילדותו באופן רע״, או „בן חנוני — עני ממשפחה חשוכה... ואשר בוודאי נחל מאבותיו מידות מגונות... לא ייטיב את לבו בחכמות חיצוניות״...

הגיבור שאבותיו היו „עניים פשוטים״ עובר מבית הוריו שנפטרו לבית קרוביו שדואגים למחייתו ולהשכלתו. הוא מתאהב בבת מיטיבו והבטחות הדדיות קושרות את שני הנאהבים לעולמים. בגמר השכלתו עובר הגיבור לעיר אחרת ושם מתאהב בבת מעבידו החדש. לרבות הצרה אבד מאמצו הראשון את הונו. כל זה מתגלה ע״י מכתב שאהובתו הראשונה כותבת לשניה ובמכתבה היא מוסיפה שמרוב צער היא חולה אנושה ואחריתה קרוב לבוא.

השניה למרות אכזבתה, ממשיכה לאהוב את הגיבור, אבל מרוב צער גם היא נהית חולה ועוזבת את העיר יחד עם אביה...

בספור השני „הספרות בתור שדכן״ — מפרסם הגיבור מאמרים בעתון המקומי ומאוכזב שהציבור אינו שם לב ליצירותיו. לאחר זמן, הוא קורא בעתון ש„סופרת״ מזכירה את שמו במאמרה. הוא מתאהב ב„סופרת״ הבלתי ידועה לו. וכאשר הוא מזדמן, לרגל עסקי אביו, לעיר בה גרה ה„סופרת״, מתוודה הוא לאביה והנה לתמהונו מתגלה שהאב הוא הכותב וחותם בשם בתו בת השלוש־עשרה... למרות צערו הוא מחכה לה עד שהיא מתבגרת, מתחתן אתה וחי אתה חיי עושר, — כך „הספרות״ נהיתה ל„שדכן״.

סיפורים אלה רחוקים מפרובלימות, — משאלות לאום, הוי, מסורת וכו׳ — נושאים שמעסיקים לרוב את הספרות בזמן הזה. יש בהם נסיון, — לפי טעמנו כיום

די הלוש ונאיבי, — לבאר רגשות אנשי יום־יום ולתת לקוראים סיפור קל, בלתי מחייב, משעשע, מתובל לעתים באי אלה אימרות והומור דק.

אחרת היא הטנדנציה של המאמרים־פליטונים שעליהם נעמוד להלן.

ב„עולמות העליונים" — „פרדס", תרנ"ד (1894), היא סטירה על נכבדי ועשירי עם ישראל, המבלים את ימי הקיץ ב„גוה־דשא". הרופא אסא, יהודי לאומי וציוני, מנסה לעשות נפשות למען „ציון" ושפת־עבר. הוא מצליח בין העלמות הצעירות הודות למראהו החיצוני ותעסוקתו המצליחה כרופא. פחות מוצלחים הם נסיונותיו בקרב האבות, השקועים בעסקי פרנסה והדואגים לשדך את בנותיהם. הלאומיות, שפת־עבר וישוב א"י הם מהם והלאה.

מאותו סוג הם גם המאמרים־פליטונים בלוח „אחיאסף": בשנת תרנ"ד (1894) ותרס"ב (1902) תחת השמות „מפתחא דגן עדן" ו„על פתחו של גהינום", הבנויים שניהם על אותו הנושא: הנשמות, לאחרי שעזבו את העולם הזה, נצבות לפני הדיינים: אברהם אבינו ושרה אשתו בפתח של הגן־עדן ושר ה„דומה" בפתח הגיהינום. עוברים על פני הדיינים: סוחרים, מלוים ברבית, רבנים, עסקני ציבור מכל המינים, סופרים ומשוררים, עלמות הנשואות נגד רצונן וכו' וכו' — לא לכולם היחס הוא שלילי, אבל בחלקם המכריע הם נותנים חומר רב לבקורת העוקצנית של המחבר החושף בלעג את מחדליהם ומוכיח על התופעות הנפסדות בחיי העם ואולת ידם של מנהיגיהם הרוחניים והציבוריים.

„איש הרוח" — החזיון בשלש מערכות הופיע ב„ספרי־אגורות" בשנת תרנ"ד (1894). שם המחבר יעקב וויטאל, אחד הפסבדונימים של י. ח. טביוב. תוכן ה„חזיון" — תפקידו של הרב „הגשמי", או הרב „מטעם" לפי הכינוי המקובל והש־פעתו הבלתי ניכרת או הניכרת לרעה בקרב קהילות יהודי רוסיה.

אגב לנושא זה — רב „רוחני" ורב „גשמי" — חוזר טביוב כמה פעמים (מאמריו ב„הדור", תרס"א, „שתי רשויות" ואחרים).

הסביבה — משפחות סוחרים; — האופיינית לרוב חזיונותיו של טביוב, „איש הכוח" בוגר האוניברסיטה שמכל קשריו עם היהדות נותרו רק קשרי משפחה עם הוריו מהדור הקודם. הוא נוטה לפילוסופיה — חי בעולם הרחוק מחיים „מעשיים". בינתיים ממלא תפקיד של פנקסן אצל סוחר ממולח, כדי לפרנס את הוריו שירדו מנכסיהם. אהבתו לבת מעבידו מאלצת אותו, למרות אי רצונו, להיות מועמד למשרת רב „גשמי" ותחת השפעת אהובתו אף מתחיל להתלהב מהאפשרות להיות מנהיג מוסרי של קהילתו. אחרי שהוא נכשל, ובמקומו נבחר אדם גס, הקרוב לפקידות הממשלתית ושאיומיו במלשינות עומדים לו לתפוס את קולות הבוחרים — מסכים „איש הרוח", שוב בהשפעת כלתו, למזג, עד יבוא יום, תפקיד של הוגה דעות עם שותפות בעסקים של אבי כלתו.

סטירה זו המתארת את ירידת „איש הרוח" ממרום פסגת חלומותיו להווה פרוזאי אינה מודגשת במיוחד ויש הרושם שטביוב נוטה אף להצדיק את „מעשיות" גבורו.

הסיבה שטביוב העדיף לא לחתום בשמו על „החזיון" היא כנראה האפיקורסות בשאלות דתיות המאפינת את כל החזיון, — דבר שהיה יוצא דופן בזמן חיבור המחזה, לפני למעלה משבעים שנה.

בשנת תר"ס (1900) הופיעה בהוצאת „תושיה הקומדיה „השורר בביתו".

קומדיה אחרונה זו, שהיא החשובה בין היצירות הבלטריסטיות של טביוב נקראת „חזון שעשוע בשלש מערכות". פועלים בה שתי משפחות של סוחרים:

מררי — סוחר אמיד, ירא שמים, שונא — את „החדשות" בהשקפות ובהווי היהודי, ישר, כולו מסור לעסקו והמדמה בנפשו שהוא שורר בביתו, — בו בזמן שאשתו אביגיל, אשה חכמה, יודעת, בעזרת ידיד וקרוב משפחה, הרופא אסא להפנות תקיפות בעלה בכוון הרצוי לה. המשפחה השניה, — יורם, — מלוה ברביח ואשתו עתליה, הלהוטה לחיות לפי „כללי האריסטוקרטיה", ממנה היא רחוקה אלפי פרסאות ומטיפה לבעלה להיות „אריסטוקרט" כמוה. לכל אחת משתי המשפחות בת יחידה. שלשה צעירים: אחד מהם מעשיהו, כולו שקוע בעסקים, ידידיה — עורך דין צעיר המגלם את הטיפוס של צעיר לאומי־מודרני, מתקופת התחלת חיבת־ציון, כאשר „נשפי־חשק", „חזיונות ותמונות" וכו' היו בין האמצעים הבדוקים להחדיר את הרעיון הלאומי בקרב הנוער, מצד שני, בן־עשירים כליב, רודף תענוגות, מפזר הלצות (טפשיות ובלתי טבעיות). החזון נגמר בחתונה בין ידידיה עם בתו של מררי וכליב עם בתו של יורם.

על חזיון זה שבו היתה לטביוב האפשרות להשתמש בחידודי לשון המאפינים לו, כותב יוסף קלוזנר, בין היתר במאמר „ספרותנו היפה"[8]: „...לו נדפסה (הקומדיה) לועזית, היתה נחשבת לבינונית... אבל בשפת־עבר אין כמעט מחזות כלל, ומסיבה זו יש ל'שורר בביתו' ערך רב... בתור קומדיה, שאין מבקשים בה גדולות, עושה ה'שורר בביתו' רושם טוב, החידודים בו הם כמעין המתגבר, ורובם ככולם הם התולים יפים הממלאים שחוק פינו בעולם הזה. לנו הקוראים העברים, שכל מה שאנו קוראים, ממלא אותנו רק יגון ואנחה או שעמום נורא, לא מיותר לקרוא חזיון שעשועים כזה, למען לא נשכח לשחוק"...

לתקופה זו (תרנ"ח — 1898) מתיחס, בהוצאת „תושיה" בסריה, „אנשי־שם", תיאור ספרותי־ביאוגרפי „אריסטו". ב„השלח" כרך ד', מותח ב"ק (י. ח. רבניצקי)[9] ביקורת חריפה על הספר הזה. לפי דבריו, הספר ברובו הוא תרגום של ספר רוסי של סופרת רוסית שנדפס בשנת 1892 בהוצאת פאבלנקוב. פרט לשינויים קלי־ערך, הספר מוסד כמעט מלה במלה מה שנכתב בספר הרוסי ורק בסוף הוסיף טביוב פרק מיוחד על השפעת אריסטו על חכמי ישראל.

גם האוריגינל רחוק משלמות ומה שנוגע לפרק האחרון, — פרי עטו של טביוב, — „הנו אף הוא דבר שאינו מתוקן ביותר". לפי בעל המאמר, קובע טביוב כמה הנחיות של השפעת אריסטו על ספרות הכתובים שהם אינם אלא בגדר השערה בלבד.

ה

בשנת תרנ"ו (1896) הופיע ספר לימוד עברי ראשון של טביוב „עדן־הילדים". הספר חובר לכתחילה בשביל ילדיו — בהעדר ספרי לימוד מתאימים, — והוצא בהוצאת „תושיה", שבראשה עמד חברו וידידו בן־אביגדור.

ע"י ספר זה נעשה טביוב „אב" לספרי לימוד עבריים מודרניים. הוא פלס דרך חדשה לשורה שלמה של ספריו וספרי הוראה של אחרים.

שמו המלא של הספר: „עדן־הילדים — ספר מקרא לילדים ולילדות עם תרגום המלים בארבע לשונות: רוסית, אשכנזית, צרפתית ואנגלית". תרגום באשכנזית באותיות עבריות, למשל: נער — קנאבע — boy — Garçon — Мальчик

---

8) ספר השנה — בעריכת נ. סוקולוב, וארשה, תרס"א (1901) עמ' 260—265.

אחר כל 10 — 20 מלים ספור קטן בו משתמשים במלים החדשות — דוגמת ספרי־לימוד לועזיים שהיו נהוגים בזמן הופעת הספר העברי.

בהקדמה לספר, אחרי שהוא מסביר את עקרי למוד שפת־עבר השונים בהכרח מאלה המקובלים בשפות אחרות אומר טביוב: „...מלבד כוונתו העקרית — להועיל בספר זה לילדים המתחילים ללמוד שפ״ע ולהקל להם את הלימוד ואת קנין אוצר שרשיה, בדרך משעשע ומלבב, — הנה עוד כוונה אחרת נחבני בחיבור זה: חפץ אני לעזור מעט להשיב את הילדות לבני ישראל... חפץ אני לעזור מעט לשמור על ילדינו שלא יזקינו בטרם בא המועד... חפץ אני לעזור מעט להעיר ולעורר את לבם ואת רוחם ולא רק לפרנס את שכלם ואת מוחם״...

הספר נתחבב עד מהרה על המורים והתלמידים גם יחד וכבר בשנת 1902 הופיעה מהדורתו האחת־עשרה.

י. פיכמן שלהערכתו של טביוב עוד נחזור, מביע במלים הבאות את הרושם שעשה עליו ספר למוד זה: „...ספרו ׳עדן־הילדים׳ בא לידי בשעה שהיתי זקוק לו ביותר. בתכנו לא יכול עוד להשפיע עלי, אך את סגנונו ספגתי כאויר השדה. הוא הביא לי רעננות ביחד עם משמעת נוחה, הוא האיר את עיני באיזה צחות מיוחדת, שהיתה שופעת מכל ניביו, בשעשועיו הקלים והשקטים. הרגשתי עם קריאת כל פרק שאני מפרק מעלי סבל של ׳לשון׳ זו ואני מלמד את עצמי לדבר כאחד האדם״ [10].

בן־אביגדור, המו״ל של הספר, במאמר לזכרו של טביוב, בשנת תרפ״א, 25 שנים אחרי הופעת הספר, ואחרי שטביוב בעצמו כתב ספרי למוד נוספים, כותב: „׳עדן־הילדים׳ היה מהפכה בסיגנון למוד השפה. לפני זה למדו קריאה או מתוך ה׳סדור׳ או מכתבי הקודש, או מתוך ספרי למוד מליציים ונושנים. התוכן החדש: פרקי מקרא יפים, רעננים, ילדותיים, רויי טל בוקר וזרחי השחר פתחו עדן מלאי קסם למכביר... בגן־העדן בא טביוב להחזיר את ילדי ישראל לגן־העדן האבוד״ [11].

ספרי לימוד נוספים שהוצאו ע״י טביוב: „מורה הילדים״, „המכין״, „המורה בלשון עמו״ ואחרים כגון „עברית בלשון עם ועם״, שחיבר יחד עם יהושע לוינזון, מורה בלודז׳, — שיטה להורות קרא וכתוב בש״ק לדוברי רוסית, אשכנזית וז׳רגון, — רובם חוברו בשנים תרנ״ז — תרס״ז (1897 — 1907). כמה מהספרים הופיעו בלמעלה מחמש עשרה מהדורות. הספרים האחרונים היו קונסטרוקטיביים יותר. „עדן־הילדים״ נשאר החשוב בין ספרי הלימוד של טביוב ואם כי יצאו בעקבותיו ספרים חדשים, שעלו בתכנם ובאיכותם על ספרי טביוב, הרי היה הוא „למורה הדרך וסולל המסילה״. ויש להניח שאחת מתכונותיו העיקריות היתה „שהיה מורה ופדגוג״ [12], הוא גם יסד בית־ספר בריגה שהתקיים 7 שנים [13].

הנטיה לספרות המוקדשת לילדים מצאה את ביטויה הנמרץ ביותר, כאשר הוציא טביוב, בזמן שהותו בוילנה, עתון יומי לילדים „החבר״.

טביוב לא היה הראשון שיזם עתון בשביל ילדים. נעשו נסיונות וכמה מהם די רציניים, שהחזיקו מעמד אפילו כמה שנים. בא״י, בשנת תרנ״ג (1893) הופיע „עולם קטן״ בעריכתם של א. בן־יהודה, יהודה גרזובסקי ודוד יודילביץ. הופיעו

---

9) ספר השנה, שם, עמ׳ 464—465.
10) י. פיכמן, „רוחות מנגנות״, עמ׳ 355—360.
11) בן אביגדור, „התורן״, תרפ״א, גליון 47, 48.
12) י. פיכמן, „רוחות מנגנות״ כדלעיל.
13) בן אליעזר, כתבי י. ח. טביוב, עמ׳ 7.

בס"ה 6 גליונות. כמה נסיונות נעשו גם באירופה. בשנת 1899 הוצא „גן־שעשועים" ע"י א. פיורקו בגבול רוסיה ופרוסיה, שנסגר אחרי שנתיים. הנסיון הרציני ביותר נעשה בשנת תרס"א (1901) בוורשא בעריכתם של ל. בן־אביגדור ושל"ג שחידשו את השם „עולם קטן". מיטב הסופרים העבריים השתתפו בעתון. נסגר בשנת 1904. עוד כמה נסיונות של שבועונים תחת השמות: „הנעורים", „החיים והטבע", וה„פרחים", — האחרון החזיק מעמד 7 שנים עד שנת תרע"ד [14]).

החידוש של טביוב בעתונו „החבר" היה בזה, שהיה גם עתון יומי, כולו מנוקד ועם תכנית מגוונת: 15 מדורים, ביניהם חדשות היום, שיחות מדעיות, חכמת ישראל, בעולם הספרות והמדע, חידות, משחקים וכו'. בין המשתתפים בעתון היו מטובי הסופרים של התקופה. למרות ההצלחות בחדשים הראשונים, נאלץ טביוב לסגור את העתון קרוב לשנה אחרי הופעתו, אחרי שגרם הפסדים מרובים.

טביוב היה משוכנע שיש להשפיע על הילדים בגיל רך כדי שיתרגלו לשפה ולא ישכחוה. בזה יש להסביר, שלמרות ההפסדים, לא אמר נואש ובחזרו לריגה חידש את „החבר" כשבועון. אבל גם עתון זה לא החזיק מעמד ונסגר לאחר כמה חדשים.

בין יתר עבודות להקניית תחושת השפה העברית לילדים, יש לציין את חיבורו „אגרון לבני הנעורים" שהופיע בהוצאת „תושיה", בוורשא, לראשונה בשנת תרס"ג (1902) ולאחר זמן הופיעו 3 מהדורות נוספות.

בהקדמה ל„אגרון" כותב טביוב: קשה למצוא בין בני הנעורים שלנו נער או נערה היודעים לערוך מכתב הגון בשפת־עבר... באומות העולם מתחילים הקטנים להתרגל באמנות זו עוד בילדותם, בבית הוריהם... אבל לא כן הדבר במכתבים עבריים. הילדים שלנו אינם יכולים להתרגל בביתם בעריכת מכתבים עבריים, כי האם... אינה יודעת כלל את הלשון העברית, וגם יתר בני הבית אינם עפ"ר מומחים גדולים במקצוע זה... לכן מוטלת החובה על המורים... להרגיל את תלמידיהם, לאט לאט, באמנות הנחוצה הזאת... לצורך זה חוברו „אגרונות לבני הנעורים" בכל אומה ולשון... גם בשפת־עבר יש לנו מספר הגון של „אגרונות"... ובכל זאת לא נמנעתי גם אני לחבר אגרון זה. ואני בטוח, כי גם המורים וגם התלמידים יווכחו תיכף... כי אגרוני שונה לגמרי משאר הספרים העוסקים במקצוע זה"...

טביוב אינו מפרש מה ההבדל בין האגרון שלנו ובין אלה שקדמו לו, אבל לא קשה לנחש מהמשך ההקדמה: ...„התרחקתי מאוד מאוד מכל אי־טבעיות, בין בסגנון ובין בתוכן... העיקר הוא שלא יהא אי־טבעיות ברעיון המושם בפי הקטנים... העולם הקטן נוטה מטבעו לעליצות ולבדיחות הדעת, לכן התחשבתי עם נטיותו זו... והיא תחבב עליהם את המכתבים"...

האגרון נחלק ל־5 סוגי מכתבים: מכתבי ברכה, הודעות ותיאור, בקשה והזמנה, מכתבי תודה ושיחות בעניינים שונים. רוב המכתבים נועדו לקטנים והם מנוקדים, שליש בשביל יותר מבוגרים בלי נקודות.

בסוף האגרון מצורף מלון המבאר בעברית ומתרגם לרוסית ואשכנזית את המלים והביטויים החמורים". בס"ה כולל האגרון 104 דוגמאות של מכתבים.

בשנת 1920 הוצאה מהדורה נוספת תחת השם „מכתבים לבני הנעורים". כל

---

14) הסקירה דלעיל היא על סמך ספרו של גרשון ברנסון: „שלושה דורות בספרות הילדים העברית", תשכ"ו. עליה יש להוסיף את העתון לילדים „האח" שיצא מטעם חסידי לובאוויטש.

המכתבים, בס"ה 70 בספר, הם מנוקדים. במלון בסוף הספר מבוארות המלים „ההמורות" בעברית ומתורגמות אנגלית.

בשנת תרס"ד (1904) עיבד טביוב את „אהבת ציון" למאפו בשביל בני הנעורים עם ניקוד, הערות והשמטות.

כמו כן הופיע בשנת תרס"ג (1903) המחזה „במקום דרשה", — בקורת על הנוהג הנפסד שהמורה מכין את הדרשה לבר־מצוה ומכניס בתוכה תוכן מליצי שהינו זר ובלתי מובן לילד.

ו

עבודתו הקבועה של טביוב בעתונות החלה בהשתתפות ב„הדור" השבועי (תרס"א — 1901), בעריכתו של ד. פרישמן. ב„הדור" ניהל טביוב, שחתם עפ"ר בפסבדונים שונים, מדורים כגון: „השקפה פנימית" ובקורת עתונות.

בשנת 1905 הוזמן טביוב ע"י בן־אביגדור לעבור לווילנה ולהשתתף כעורך המדור המדיני בעתון „הזמן".

הסופר י. ד. ברקוביץ מעלה את דמותו של טביוב מתקופת „הזמן" בתיאור הבא: ...„הראש שבחבורה (ז"א במערכת 'הזמן') היה י. ח. טביוב, פליטוניסט מובהק מתקופת 'המליץ'. במערכת נגלה לפנינו בדמות ג'נטלמן הדור ונקי בלבושו, בעל פנים יבשים וטהורים ושפתים דקות ומרירות... בעת הראשונה היה נוהג פרישות אצילית מן הצבור, מתבודד בחדרו המיוחד, כולו מוקף עתונים: גרמנים, צרפתים ואנגליים... מדבר אך מעט ורק גרמנית עמוקה — להבדיל את עצמו משאר חברי המערכת שדברו על פי רוב רוסית. ואולם ברבות הימים, בהשפעתה הטובה של הסביבה הוילנאית, פשטה הגרמנית שלו את מחלוצותיה, נחשפה מעמקותה ונהפכה לאידית קורלאנדית... מלאכת יומו היתה השקפה על ענייני המדינות, שהיה מצרפה על פי העתונים הלועזיים הנתונים לרשותו. את מאמרו היה כותב בהסברה צלולה ובעברית צחה, מתובלת בשעשועי־לשון, בטעם המליצית. ואולם זו היתה מלאכתו השחורה, האנונימית. עצם התבלין שלו היה הפליטון השבועי שלו 'מענין לענין' שבו היה שופך לעגו על חזיונות החיים והספרות, זורק מרה בסופרים הצעירים בעלי מהלך החדש, ושולח את עקיצותיו גם אל הז'רגון שנוא־נפשו... הקורא הראשון של הפליטון היה הוא בעצמו... במקום שהקורא צריך היה, לפי השערתו, לצחוק על הלצתו השנונה, היה מתעכב רגע בלכתו וצוחק לעצמו במרירות. המחזה היה מעורר לב וניכר היה כי מכל תלי הגייר, שכתב במשך השבוע רק זה גאונו וגאותו" [15])...

בתיאור מורגשת התנשאות ידועה של טביוב על הסביבה, מלווה הרגשת בדידות ומרירות. שהיה עוד צד אחר באופיו של טביוב אנו רואים מהשורות הבאות של אותו המקור: „הצעיר בחבורה הייתי אני (י. ד. ברקוביץ) וטביוב כינה אותי בשם 'תינוק המערכת'. השם הזה לא העליבני... הרגשתי בזה יחס של רוך מסותר מצדו של טביוב היבש והמר בחיצוניותו — והדבר נעם לי ונגע עד נפש"...

האם היה טביוב עתונאי, הער לתופעות צבוריות ומדיניות והמוכן בכל עת וזמן להגיב על השאלות העומדות על הפרק? דעתו של בן־אליעזר היא שטביוב „לא היה עתונאי במובנו האמיתי של מלה זו, כלומר איש הרואה צורך נפשי

15) י. ד. ברקוביץ: „הראשונים כבני אדם", עמ' ע'—ע"ז.

להשמיע קולו בשאלות היום, איש שכל מאורע של השעה מעורר אותו לחוות דעתו עליו, איש, שהעתון — הד היום — הוא שורש נשמתו; אך ידיעותיו המרובות בלשונות הלועזיות והשכלתו הכללית, נתנו לו את היכולת להביא תועלת מרובה לעתון... אשר לפליטונים, היה להם חן מיוחד כל זמן שלא עסקו בשאלות חברתיות־צבוריות... בפליטוניו של טביוב אנו מוצאים את החידוד המיוחד בשעשועי מלים, בקסמי לשון... בפליטוניו מפוזרים כמה וכמה חידודים ממין זה, המפליאים את הקורא בחריפותם ובהפתעתם. בפליטון ממין זה — שיחת חולין של תלמיד־חכם — היה יפה כוחו של טביוב; וכשבא לאחר זמן כשנעשה חבר המערכת של „הזמן", לכתוב פליטונים חברתיים, פנה זיום, פנה הדרם" [16]).

ז

אחרי גמר תקופת „הזמן" בוילנה חזר טביוב, בשנת 1908, לריגה ונשאר בה עד פרוץ מלחמת העולם הראשונה. כאשר החזית התקרבה לריגה, החליט לעזוב את העיר, שנכבשה לאחר זמן ע"י הגרמנים, ועבר למוסקבה, בה התגורר בנו הבכור. במוסקבה התרכזו בזמן הזה רוב המוסדות הצבוריים היהודיים, עתונות והוצאת הספרים „שטיבל" שהוציאה „ספרות העולם", בו קבל טביוב על עצמו כמה מהתרגומים של הספרות היפה של המערב.

מאז שעזב את „הזמן" ולא היה קשור לעבודה עתונאית יומית, התמסר טביוב ברובו לעבודה, שקודם היה מקדיש לה באקראי ורק חלק מזמנו וממרצו, דהיינו למחקרים בספרות העתיקה, בפילולוגיה ולחיבור כמה מהספרים החשובים ביותר בין יצירותיו הספרותיות.

חלק מעבודות המחקר פורסמו בקובצים ספרותיים: „השלוח", מאספי „הזמן", „התקופה", „כנסת" ואחרים.

בשנת 1923 הוצאו רוב המחקרים בקובץ מיוחד ע"י „מוריה־דביר", ברלין, תחת השם: „כתבי י. ח. טביוב".

...„תכונתם המיוחדת של מאמרים אלו היא זו, שעם כל תכנם המדעי שלהם, יש בהם ענין רב לא רק לאנשי מדע, כי אם גם לכל קורא ומשכיל. אין בהם אותה היבשות ואותה הבקיאות העשויה להטיל אימה על הקורא הפשוט... טביוב ידע להלביש את מחקריו בצורה נוחה ומושכת לב" [17])...

לא תמיד אפשר וכדאי למסור את תוכן המאמרים בקיצור, — על פי רוב הם על נושאים מוגדרים ששמם מעיד עליהם וכתובים בצורה מרוכזת ומצומצמת. נעבור רק על כמה מהם.

המאמר „תלמודה של בבל ותלמודה של ארץ ישראל" פורסם לראשונה בכרך הראשון של „התקופה" (מוסקבה, תרע"ח, 1918). טביוב מנתח בו את ההבדלים בין התלמודים: הבדלי לשון, סגנון, טרמינולוגיה וכמו כן בתוכן, אופן הלימוד וכו' והנסיבות המדיניות והחמריות בהן חיו יהודי בבל ויהודי א"י בתקופה בין חתימת המשנה וחתימת התלמוד ושגרמו להבדלים אלה.

המאמר „התנ"ך לפי השערת מבקריו" — פורסם בכרך השלישי של „התקופה" (מוסקבה, תרע"ח) — הדן על הצד הספרותי של התנ"ך ומחלק אותו: ליצירות השירה, יצירות הפרוזה ובסוף — מהותם והתהוותם של ספרי המקרא.

---

16) בן אליעזר, כתבי י. ח. טביוב, עמ' 6—7.
17) בן אליעזר, כתבי י. ח. טביוב, עמ' 7, 8.

מהמאמרים הפילולוגיים נציין את המאמר „היסודות העבריים בז׳רגון״, שפור־סם לראשונה במאסף „הזמן״, תרס״ד (1904). על יחסו של טביוב לאידיש־ז׳רגון, שהוא שיא הקנאות האנטי־אידישיסטית, נעמוד בפרוטרוט בפרק לחוד. אגב, טביוב היה בטוח ששנות קיומו של שפת־אידיש־ז׳רגון מוגבל לכמה עשרות שנים בלבד... (מאסף „הזמן״, תרס״ה, ע׳ 233).

במאמר הנ״ל מפתח טביוב את הרעיון שדווקא דרך אידיש־ז׳רגון אפשר לעבור לשפת־עברית גמורה... „הז׳רגון הוא כלי מחזיק מרובה ואמצעי קל ונוח מאוד לתחית הלשון העברית בפי המון עמנו. ותחת אשר הז׳רגוניסטים שלנו משתדלים לתת להז׳רגון צורה אירופית, כביכול, בהכניסם אליו מלים ומבטאים לועזיים חדשים, או בהחליפם את מלותיו העבריות במלים אירופאיות, — תחת זה עלינו להשתדל לתת להז׳רגון, בכתב ובדיבור, צורה עברית יותר ויותר, עד אשר נעביר את המון עמנו, לאט לאט, מן הלשון הז׳רגונית אל העברית״[18]...

בסקרו את הנסיבות שהביאו לרבוי מלים וביטויים עבריים בז׳רגון, הוא מוסיף בסוף מאמרו זה, בסדר א—ב, רשימת המלים והביטויים העברים והתל־מדיים (והחדשים), — למעלה מאלף מלים וביטויים.

מתוך יתר המאמרים, המופיעים בקובץ שהזכרנו, יש לציין כמה נושאים המוקדשים לשאלות „החריפות והחידוד בתנ״ך״. „החידוד במדרש הכתובים״, וכו׳ — נושאים קרובים ללבו של טביוב, שהצטיין בכתביו בשימוש בהברקות הלשון וחידודיה. כמה עבודות שלא עמדנו עליהם, נציין על ידי ציטטות המובאות בחלקים הבאים של המאמר.

מעבודות שפורסמו בצורת ספרים מיוחדים הם: „אוצר המלים והפתגמים״, „אוצר השירה והמליצה״ ו„מבחר הספרות״.

„אוצר המלים והפתגמים״ — כולל כל המשלים והדיבורים המשליים והמליצות וההלצות, השגורים בפי הבריות ושהתאזרחו בספרות (או שהם ראויים לכך) ושמקורם בתנ״ך, בתלמודים ובמדרשים, ובספרות שאחרי התלמוד או שאין להם שום מקור ספרותי — עם ביאורים והערות ועם מבוא גדול על מהותם והשתלשלותם של המלים והפתגמים״. הספר הוצא לראשונה באודיסה בשנת תרע״ט (1919) ומהדורה שניה על ידי „מוריה״, ברלין, תרפ״ב (1922).

שער הספר, כפי שהבאנו אותו במלואו לעיל, מדבר על תכנו. כל המשלים והפתגמים מסודרים לפי א״ב. על יד כל מונח המקור עם פירוש מפורט. בס״ה מרוכזים 3260 מלים ופתגמים עם הקדמה ומבוא.

המבוא פורסם לראשונה ב„כנסת״ תרע״ז (1917) תחת השם „המשלים והפתגמים שלנו״ ונכלל גם בקובץ „כתבי י. ח. טביוב״, תחת השם „על המשלים והפתגמים״.

הספר משמש מקור כ„אסיפת פתגמים נפוצה״[19] לכל מיני מחקרים בשדה הפתגם והמשל היהודי.

העבודה השניה הכוללת שני ספרים: „אוצר השירה והמליצה״ ו„מבחר הספרות״ — שני חלקים של אנטולוגיה ספרותית שלפי התכנית היתה צריכה להשתרע על תקופה של אלף שנים: „מראשית התקופה הערבית הספרדית״ (910) ועד „התפתחות הסגנון הטבעי והתנועה הלאומית החדשה״ (1899).

---

18) כתבי י. ח. טביוב, עמ׳ 216.
19) דב סדן, „יריד השעשועים״, עמ׳ 152.

אנו נדבר על תוכן הספרים לפי ההתפתחות הכרונולוגית של החומר ולא לפי זמן הופעתם, מכיון שהחלק השני של הספר, דהיינו „מבחר הספרות" — הופיע כבר בשנת תרנ"ט (1899) והחלק הראשון „אוצר השירה והמליצה" רק בשנת תרפ"ב (1922) ז"א אחרי 23 שנים והסיבה לכך תוסבר במקומו.

„אוצר השירה והמליצה" — ליקוטים נבחרים ממיטב הספרות העברית הספרדית עד סוף המאה החמישית לאלף הששי עם תולדות כל סופר וערכו ועם הערות וביאורים ומבוא גדול". זה הוא השם המלא של הספר. הוצא לראשונה בתל־אביב בשנת תרפ"ב (1922) ומהדורה שניה ע"י „דביר", ת"א, בשנת תרפ"ט (1929).

הספר פותח בסופר מנחם בן סרוק (910—970) וגומר בעמנואל פרנסיס (1630—1703). ז"א תקופה של 700 שנה בקירוב. התקופה הזו כוללת בין היתר את הסופרים והמשוררים: ר' שמואל הנגיד, ר' שלמה אבן גבירול, ר' משה אבן עזרא, ר' יהודה הלוי, ר' יהודה אלחריזי, עמנואל הרומי, ר' עזריה מן האדומים ואחרים.

על יד כל שם ושם הנתונים הביאוגרפיים, פירוט ואופי היצירות, וע"י כל יצירה מצוטטת ביאורים של מלים וביטויים קשים ויוצאי דופן.

המבוא לספר הנקרא „שימת עין על קורות הלשון העברית והמליצה העברית מראשית ימי הבית השני עד העת החדשה" — סקירה מפורטת על התפתחות הלשון העברית (התופסת בספר קרוב ל־40 עמוד) הודפסה לראשונה ב„השלוח" כרך י' תרנ"ב (1892) וכלולה עם אי־אלה שנויים בכתבי י. ח. טביוב תחת השם „שפת־עבר החדשה".

כאמור, הופיע החלק השני של הספר תחת השם — „מבחר הספרות" כבר בשנת תרנ"ט (1899) בהוצאת „תושיה" בפטריקוב. הוצאה שניה ושלישית בוורשה, תרס"ד—תרפ"ח (1904—1908). השם המלא של הספר: „מבחר הספרות, אנטלוגיה עברית, לקוטים נבחרים ממיטב הספרות העברית בשיר ובפרוזה מראשית התקופה הערבית הספרדית עד ימינו אלה"; וכותרת משנה, — תקופת התחדשות הסגנון הבבלי, טהרת השפה והתפתחות המליצה (מן רמ"ח לוצטו עד ד"ר ש. מנדלקרן)".

בהקדשה לספר זה כותב טביוב: „חסרון אנטלוגיה עברית לעברים ניכר ובולט כל כך בספרותנו, עד כי יותר נכון להתפלא: איככה לא נעשה ספר כזה עד היום?... בכל בתי ספר לאומות העולם לומדים לדעת את אוצרות הרוח של ספרותם בכל תקופותיה. מוציאים לעתים תכופות את ספרי סופרי המופת במהדורות ממהדורות שונות, — ובכל זאת אינם חושבים למותר להוציא לעתים קרובות גם אנטלוגיות וכריסטומטיות. ואולם בנינו אין להם לא בתי ספר, אשר ירכשו בהם את ידיעת ספרותנו העברית וגם לא הוצאות מיוחדות מספרי סופרי המופת שלנו" (ובהערה: למשל ספרי משוררינו ומליצינו הגדולים בתקופה הספרדית העברית ברובם עודם מונחים בכת"י בביבליאוטיקות, וגם המעט אשר ראה אור הדפוס מפוזר ומפורד הוא בספרים ומאספים יקרי המציאות שלא כל אדם זוכה לראותם). ולכן אלה מצעירי ישראל היודעים את לשוננו והחובבים את ספרותנו, גם הם אינם יודעים עפ"ר אלא את הספרות החדשה שבחדשה, ומספרותנו העשירה והיפה אשר פרחה בימי הביניים אינם יודעים אלא את שמות יוצריה ויש אשר גם את זאת לא ידעו... הספר נחלק ל־3 חלקים: חלק ראשון — תקופת התפתחות הלשון מימי הגאונים עד תקופת רמ"ח לוצטו; חלק שני: תקופת ההתחדשות

הסגנון הבבלי, טהרת השפה והתפתחות המליצה מן רמ"ח לוצטו עד ד"ר ש. מנדלקרן; חלק שלישי: התפתחות הסגנון הטבעי והתנועה הלאומית החדשה (תרמ"א—תרנ"ט — 1881—1899)".

וטביוב מוסיף בהערה: „את ההקדמה הנ"ל כתבתי לכל הספר, אשר, כאמור, חלקתיו ל־3 חלקים. והנה בעלי „תושיה" הציעו לפני לשנות מן הסדר הרגיל, להדפיס ראשונה את החלק השני... וזה טעם השנוי לפי דבריהם: בהיות הספר הזה לא רק ספר למקרא, כי אם גם ספר לימוד לצעירים. לכן צריך לשים לב גם למשאלותיהם... ויען כי הלשון והסגנון של סופרינו ומשוררינו מימי רמ"ח לוצטו והלאה נוחים ומובנים לצעירינו יותר מהלשון והסגנון של התקופה הספרדית... ולהעבירם אח"כ בהדרגה, מן הקל אל הכבד... ההצעה הזאת נתקבלה גם על לבי..."

זה מסביר את הופעת החלק השני לפני החלק הראשון. (החלק השלישי, עליו מדבר טביוב בהקדמה, לא נכתב או לא פורסם).

גם בספר הזה אותה השיטה: לכל סופר הקדמה קצרה עם נתונים ביאוגרפיים וסקירה תמציתית על פעלו הספרותי. הסופרים המופיעים באנטולוגיה זו — הננו מזכירים רק אחדים מהם: רמח"ל, נפתלי ה. ויזל, אפרים לוצטו, יצחק הלוי איש סטנוב, ר' יצחק בר לוינזון (ריב"ל), אברהם דובר הכהן לוינזון (אדם הכהן), מרדכי אהרן גינצבורג, שמואל דוד לוצטו, ר' מאיר הלוי לעטעריס, אברהם מאפו, אבר. דובר הכהן גאטלאבער, שמואל יוסף פין, קלמן שולמן, יהודה ליב גורדון, פרץ סמולנסקין, משה ליב לילינבלום ואחרים.

מתוך הקדמת הספר אין ספק שהוא „לא רק ספר למקרא, כי אם גם ספר לימוד לצעירים..." במאמר שפורסם ב„השלוח"[19א] נתקף טביוב, בין סופרים אחרים, שכמה קטעים שפורסמו במבחר הספרות אינם מתאימים לפי תכנם לבני הנעורים. בכרך הבא של „השלוח"[20] מספר טביוב שוב את השתלשלות הענינים שגרמו להוצאות החלק השני של הספר לפני שפורסם החלק הראשון ומוסיף: שלכתחילה היה הספר מיועד „רק לגדולים" ורק תחת לחץ המו"לים (תושיה) ובחלקו באשמתו הוא שונתה ההקדמה כך שכאילו הספר יכול לשמש כספר לימוד לצעירים. טביוב מבטיח שבמהדורות הבאות יכניס „תקונים" כדי למנוע השפעה בלתי רצויה על בני הנעורים.

ח

טביוב לא היה איש מפלגה. אבל היה יהודי לאומי הגאה ביהדותו, ולאומיותו התבטאה כולה ביחסו לעברית. על מה שלא כתב: על השם הפרטי ועל שם המשפחה היהודיים, על הספרות העתיקה או החדשה, על החידוד וההלצה, — בכל מקרה מצא להדגיש שאין להשוות את החן והיופי של העברית עם שפות אחרות.

במאמרו על „החריפות והחידוד בתנ"ך[21], בתארו את בקורו של יהושפט, מלך יהודה, אצל אחאב, מלך ישראל, (מלכים א', כ"ב) הוא מסיים: „...כל זה מתואר בדרמטיות מצוינת, בתמונות חיות מאוד, בסגנון מלא עז וקיצור נוגע־לב, כמו שאפשר רק בלשוננו העברית הנפלאה".

19א) „על הפריצות בספרות בני הנוער, הררי (ש. ח. וילקומיץ) כרך י', תרס"ב—תרס"ג, עמ' 520—531.

20) „על הפריצות" — כרך י"א, תרס"ג, עמ' 501—502.

21) כתבי י. ח. טביוב, עמ' 61.

בדברו על שמות יהודיים הוא מביע צער שהרבה שמות עבריים יפים נתקבלו דוקא בקרב הגויים והוזנחו או נשתכחו כליל ע"י היהודים; למשל: „בשם יהושפט נקראים בתנ"ך ארבעה אנשים שונים. וכן בשם צפניה, ואחרי התקופה התנ"כית אין עוד זכר לשמות כאלה... גם יש שמות תנ"כיים שבין היהודים לא נתקבלו, והנוצרים מחזיקים בהם עד היום הזה. לדוגמא אזכיר רק את שם הנביא „עמוס": שום יהודי לא נקרא בשם זה אבל בין הנוצרים נמצא השם עד היום..."

המאמר הזה נכתב בשנת תרס"ח (1908) ובהזכרנו היום שהשמות הללו והרבה אחרים קמו לתחיה בארצנו, — יש במשאלתו של טביוב דבר מה מהחזון המיוחל שבא והתגשם...

במחקר על שמות משפחה עבריים־מקוריים, עומד טביוב על ההשפעה של מקומות שונים בגלות על יצירת שם המשפחה של נושאיהם, על החקוי לצלצול לשמות לועזיים, אבל ביחוד מצטער הוא על השמות שנבחרו מרצון, אבל בלי קשר עם המסורת והעבר של האומה... „אבותינו התמימים לא ידעו ולא הבינו את הערך הגדול שיש לשם משפחה בחיים בכלל ובחיים הלאומיים בפרט. לו השכילו אבותינו בעת ההיא, אזי היו יכולים להשתמש „בגזרות־שמות המשפחה", לעשות פרסום גדול לשפה העברית וללאומיות העברית לדורי־דורות. לו כל היהודים היו נקראים עתה בשמות משפחה עבריים, אז לא היה שום איש מוצא עוז בלבו להטיל ספק בלאומיות העברית, וגם לא היה מקום עוד „לריב־הלשונות" שלנו, הטפשי והמעציב גם יחד; ובכלל היתה אז תחית הלשון העברית קרובה אל המציאות..." [22]).

על החריפות והחידוד בתנ"ך, במדרשים וכו' כתב טביוב מחקרים מפורטים. בשטח זה של הלשון היה כוחו יפה והשתמש בחבורי הלשון בזמן כתיבתו בעתונות, בפליטונים וכו'. וגם פה הוא מדגיש את הקשר בין החידוד — התוכן ובין הלשון — הצורה, — רק שניהם יחד נותנים את האפקט הדרוש: „החריפות, ההלצה היפה, היא נחלת היהודים בכל הדורות ואפילו בזרגון האשכנזי (ואין צורך לאמור בלשון אשכנזית שרבו לכתוב בה) יצרו היהודים הרבה מבטאים מחודדים, הרבה הלצות חריפות. אבל רק בחידוד העברי, בלשון העברית נפגשו חן ושכל טוב, טעם מדוקדק וחריפות מדוקדקת..." [23]).

מסירותו של טביוב לעברית לא ידעה גבול. בכל עת ומקום, כפי שראינו, בקש להבליט, להאדיר ולרומם את יופיה, אצילותה ועשרה, ובכל הדרכים ואמצעים חתר להחדיר ולקים את השפה בקרב הנוער. כבר הזכרנו את נסיונו עם העתון „החבר" שחדש אותו שנית אחרי שנגרמו לו הפסדים מרובים. הוא היה בטוח שאם תהיה לנוער תחושת השפה העברית, — רק אז אפשר יהיה לשמור עליה מפני סכנת כליון. וסכנה זו בלטה והחלה לארוב לקיומה של עברית בסוף המאה הקודמת ובהתחלת המאה הנוכחית. ורצון כביר לעמוד בפרץ ולהגן על צפור נפשה של האומה, הוא שדחף את טביוב להשפיל ולרדוף את השפה המדוברת — אידיש — ז'רגון שמצאה בתקופה זו את נביאיה בסופרים הדגולים: מנדלי, פרץ, שלום־עליכם ואחרים ונושאי־הכלים במפלגות הפוליטיות — „בונד" ואחרים, שהשתמשו בהתחלה באידיש כדי ליצור קשר בלתי אמצעי עם המוני העם להפצת רעיונות מהפכנים ולאחר זמן החלו לדגול בה כשפת־האם בבתי הספר.

---

22) שם, עמ' 333.
23) כתבי י. ח. טביוב, עמ' 72.

פרשה מיוחדת מלאה סתירות וחוסר עקביות — היא יחסו של טביוב לאידיש — ז׳רגון בכנויו, — הגם כנוי זה היה בזמנו מקובל בכל החוגים.

טביוב לא הכיר ב„אידיש״ כיצירה יהודית־עממית. השפה נשארה בשבילו „לועזית״ וכך הוא כותב במאמרו „המאמרים והפתגמים שלנו״[24]: „מפורסמים ושגורים מאוד אותם (משלים ופתגמים) שהם אשכנזים גמורים או שתורגמו מפולנית ורוסית... אין בכלל המשלים והפתגמים ממין זה מענינינו. מכיון שהם תרגומים מלועזית ללועזית (כלומר ל׳זרגון האשכנזי), הרי אין בהם אף קורטוב של „יהדות״ — ואני מדבר כאן רק על המשלים והפתגמים שלנו, שעליהם אוכל לחשוב רק את אלה ממשלי הז׳רגון, שתכנם הוא יהודי מקורי. במשלים העבריים מספקת לנו צורתם העברית, גם אם תכנם לקוח מלועזית, שהרי „יהדנו״ אותם על ידי הלשון היהודית — כלומר העברית; אבל מה עם משלים מלועזית לאשכנזית מקולקלת, — בזה לא יהדנו אותם כלל...״

ושפת אידיש — ז׳רגון לא רק אינה מרוממת אלא להיפך משפילה את התוכן של המשל והפתגם היהודי: „רדיפה אחרי דמיונות רחוקים, אחרי השוואות נפרזות, אחרי אפקטים, אחרי הברקה רגעית — זהו סימן מובהק של המשל הז׳רגוני ושל החידוד הז׳רגוני... המשל העברי מעורר את המחשבה והמשל הז׳רגוני, מעורר צחוק פראי (כמובן יש יוצאים מן הכלל גם הכא והתם, אבל בדרך כלל כך הוא)... כאמור „הלשון גורמת״. טביוב קובע שבתקופה האחרונה (הכונה היא לסוף המאה הקודמת והתחלת המאה הנוכחית) — „לא מצאה חריפותם היתרה (של היהודים) עוד סיפוק בחידוד „המליצי״ של המשל העברי... גם החידוד העברי לבש צורה חדשה לא נאה... ובז׳רגון מלאו את כל תאותם... כי אין כמוהו מסוגל להפרזות פרועות ולכל מיני בדחנות ואף הוא בתור ז׳רגון הוא בכלל הלשון המתאימה לאנשים, שהפלפול היבש מצד אחד, וההתרחקות האנוסה מן הטבע, מצד שני, המיתו בקרבם את רגש היופי והרגשת החן האמיתי...״[25].

בשום מקום בחבוריו הדנים בשפת אידיש־ז׳רגון אינם נזכרים היצירות של פאר הסופרים, שכתבו גם באידיש: מנדלי, פרץ, שלום עליכם או ביאליק. לא יתכן שטביוב התעלם מערכם האומנותי־ספרותי ותכנם הלאומי, — אלא בחר בהשתקה, כאילו לא היו בנמצא...

י. ד. ברקוביץ מתאר את בקורו של שלום־עליכם במערכת „הזמן״: „טביוב ישב בחדרו על ה.טיימס׳ קר וזועף. אמת, גם שלום עליכם יודע פרק בהומור ומשמיע לפעמים הלצה לא רעה, אבל מה ערך להומור כאשר הוא ניתן בשפת ההמון? ובעיקר מה רב המרחק בין הז׳רגון היהודי ובין הטיימס הלונדוני...״[26].

טביוב אף מכנה את אלה מבין כותבי עברית המתיחסים בסבלנות או הערכה חיובית לאידיש כ„מתבוללים שלא מדעת״: „כל מה שאני מוסיף להתעמק בו (בשפת ז׳רגון) הוא נעשה זר לנשמתי היהודית יותר ויותר. אני מרגיש יותר ויותר שמתוך ז׳רגון זה נושב אלי לא רוח יהודי אלא רוח אשכנזי־סלוי. ומי יודע אם לא דוקא אי־יהדותו, דוקא נכריותו היא היא שמצאה חן כל כך גדול בעיני כת

---

24) „כנסת״, אודיסה, תרע״ז, עמ׳ 210.
25) כתבי י. ח. טביוב, עמ׳ 215, 216.
26) „ראשונים כבני אדם״, עמ׳ פ״ב.

ידועה בקרבנו, שאפילו העתונים העבריים נגררו אחריה שלא מדעת, הרי קשה התבוללות שלא מדעת מהתבוללות מדעת והדברים עתיקים...״ [27]).

ו

טביוב לא הסתפק בהתנגדות „תיאורטית״, כמו אי הכרה ב„יהדותה״ של אידיש, אלא נקט לפעמים בצעדים אגרסיביים בהם הודגמה במיוחד התנגדותו הקנאית לאידיש־ז׳רגון שאינם מוסיפים חן לאפיו של טביוב, המתואר בדרך כלל ע״י בני דורו כאיש „מתון וצנוע, פקחי ובעל הגיון בריא ובהיר, הדן על הכל במנוחת נפש ובלעג דק״ [28]).

בשנת 1910 הופיע בריגה העתון „די יידישע שטימע״, שנולד ביוזמתו של י. ל. קנטור, ששמש אותו זמן כרב מטעם בקהילת ריגה. הכסף להוצאת העתון נאסף, אחרי מאמצים רבים, ע״י עסקנים צבוריים; העורך של העתון היה המבקר הנודע בעל־מחשבות.

העתון נסגר אחרי הופעת 51 גליונות בגלל כמה וכמה סיבות: קושיים כספיים, חוסר „זכות־ישיבה״ לפועלי דפוס יהודיים, מלשינות מצד עתון רוסי מקומי, שהעתון הוא שמאלי וכו׳. אולם הסיבה העקרית היתה חוסר קוראים, כי חלק ניכר מהאוכלוסיה היהודית בריגה מוצאה את הידיעות הקרובות ללבה בעתונות המקומית הגרמנית והרוסית, והעתון „יידישע שטימע״ היה יותר מדי ספרותי, כדי לדבר לשכבות העממיות של בעלי־המלאכה, חנונים קטנים ועמלים פשוטים שנמשכו לעתונות ביידיש „הייַנט״ או „מאַמענט״ שבאו מוורשה.

זמן קצר אחרי הופעת העתון התפרסם בעתון „ריגאשע רונדשוי״ — עתון גרמני מקומי — מאמר מפרי־עטו של טביוב. אני מביא את דבריו של העתונאי הריגאי הערץ־מובשוביץ בנדון [29]: „חבורה צבורית, בראש עם בעל מחשבות רצתה ליצור עתון יהודי בשביל האינטליגנציה היהודית. עד כמה זה היה רצון תמים מוכיחה העובדה שדוקא באותו זמן, בזמן הופעתו של „יידישע שטימע״ ניהלו י. ח. טביוב עם מאקס וינריך (ממיסדי היוו״א לאחר זמן) פולמוס בדבר „עברית או אידיש״ מעל דפי „ריגאשע רונדשוי״. י. ח. טביוב פרסם בעתון זה מאמר נגד „קוידער־וועלטש״ (בליל שפות) שאחדים קוראים לזה „אידיש״. הוא מודיע לקוראים הגרמנים שרק חלק העשירי של העם היהודי „קוראים ז׳רגון״. שהחלק המכריע של היהודים מנהלים את התכתבותם, כולל מכתבים מסחריים, בשפת עברית. שבזמן האחרון הופיע עתונות וכמה „ספרונים״ בשפת „ז׳רגון״. זה דרוש רק בשביל ההמון („פעבל״), שאינו יודע שפה אחרת. על עברית מספר טביוב שמופיעים בשפה זו עתונים יומיים וכתבי־עת (גם בריגה מופיע בעברית עתון בשביל הנעורים והמשפחה — „החבר״) וכו׳...״.

מאקס וינריך, אחד ממשתתפי העתון „יידישע שטימע״ השיב לטביוב באותו העתון „ריגאשע רונדשוי״. לבעל מחשבות חרה הדבר שמוציאים החוצה שאלה יהודית פנימית וגער בשניהם במאמר: „געפונען דעם אָרט״ (מצאו את המקום)...

פירטתי לעיל את הסיבות שגרמו לסגירת העתון „יידישע שטימע״ כדי להסיר כל חשד שטביוב באיזו צורה שהיא גרם לסגירתו. אבל הופעתו נגד מפעל

---

27) כתבי י. ח. טביוב עמ׳ 305.

28) ר. ברייגין, „התורן״, גליון 40.

29) מתוך ספרו: „25 יאָר יידישע פרעסע אין לעטלאַנד״, ריגע, 1933, עמ׳ 21—22.

תרבותי שהושתת כולו על יזמה צבורית יכולה להתפרש רק כצעד אנטי צבורי של לוחם קיצוני־קנאי על טהרת העברית.

בעל מחשבות לא סלח לטביוב את הופעתו נגד „יידישע שטימע" ונקם בו כאשר טביוב נאלץ לסגור את „החבר". גם בעל מחשבות לא נמנע מקיצוניות בכינויו את „החבר" — „נפל", „עלון צהוב" וכו'... הכל לפי רוח הזמן של „ריב־הלשונות".

בשנת תרע"ג (1913) הופיע בריגה ספרו של אלעזר שולמן: „שפת יהודית אשכנזית וספרותה, — מקץ המאה הט"ו עד קץ שנות המאה הי"ח", כתוב עברית, בעריכתו של י. ח. טביוב[30].

אלעזר שולמן, יליד 1837, ממשפחה מבוססת בעירה קטנה בפלך קובנה, קבל השכלה יסודית והיתה לו האפשרות להתמסר ללימוד ולמחקר. הוא פרסם סיפורים שערכם אינו גדול וגם כמה מחקרים בחכמת ישראל, כתב שתי ביאוגרפיות חשובות על הינה ובירנה. עיקר עבודתו היה המחקר שפרסם בספרו הנ"ל. חלקים מספר זה פורסמו קודם לכן במאמרים בכתבי־עת שונים.

אלעזר שולמן נפטר בשנת 1904, והספר הנ"ל הוצא ע"י בני משפחתו של המנוח.

על ערך הספר ניתן לעמוד מדברי הערכה ב„לכסיקון פון דער יידישער ליטעראטור"[31]: „זוהו עבודה ראשונה על ההיסטוריה העתיקה של הספרות ב„יידיש", מקצוע שבו היה (שולמן) הראשון בין חוקרי הספרות ביידיש ביהדות מזרח אירופה... עד הזמן האחרון, לפני שהופיעו מחקרים חדשים על הספרות העתיקה ביידיש, היתה עבודה זו העבודה החשובה בשטח זה".

על יחסו של שולמן עצמו לעבודה זו לה התמסר במשך שנים רבות — בלי לחסוך עמל, זמן והוצאות מרובות (רכש והעתיק כל המיסמכים שעליהם עבר בקפדנות רבה) — ואל אידיש כשפה, אנו לומדים מתוך „דבר אל הקורא" בהתחלת הספר: „אם אך שנאתך את השפה הזאת היהודית האשכנזית, לא עיורה את עיניך גם מראות את ספרותה, אז הלא תדע כמוני את רב ערכה. כי בו עצורים זכרונות שנות מאות שלימות, אשר כבראי מוצק נוכל לראות בם כל חיי עמנו מאז: שמחתו וגילו, אבלו ויגונו, אמונתנו ותוחלתנו ושאר כל חיי רוחו. אף עצם היא מעצמנו ובשר מבשרנו, ורוח עמנו מתנוססת גם בתוכה ובספרותנו המקורית בשפת־עבר. ומדוע יגרע חלקה בעינינו ונשליכה אחרי גונו ככלי אין חפץ בו?"[32].

ובדברו על היחס המעליב של גדולי דור ההשכלה: פרידלנדר, יוסט, גייגר וגרץ לשפה המדוברת בפי העם מוסיף שולמן: „על מה היתה כזאת? היש שפה בארץ באמת אשר איננה בלולה ואין בה תערובת זר? האם אינן גם השפות הרומניות רק רומית נשמתן עם תערובת מלות זרות, גם בשפה התלמודית מלים יוניות ורומיות שעליהם עטו מעטה שפת בני־שם?..."

לספר זה נותן טביוב, כעורך, כעין הקדמה בו הוא אומר: „מדברי המחבר (ז"א שולמן), ביחוד בהמבואות, נראה כי יחסו להז'רגון האשכנזי הוא יחס של חיבה, חיבה שיש בה „רחמנות" על עלובה זו, יותר מנטיה נפשית. כאיש עברי

---

30) ביבליאוגרפיה מפורטת על אלעזר שולמן ראה „היסטוריה של הספרות העברית החדשה" של י. קלוזנר, כרך ה' עמ' 319. כמו כן כתבו עליו: דוב בורוכוב „בהספריה של בלשן יידיש", בפנקס הוילנאי 1912 וגם י. צינברג.

31) ז. רייזן, וילנה, תר"ץ—1929, עמ' 548—552.

32) א. שולמן, מבוא 6.

אמיתי, רחוק הוא מלתת לז׳רגון נכרי זה שום זכות לאומית, כי על־כן הוא קורא לו שפת יהודית־אשכנזית, אבל לא יהודית סתם, כמו שנהגו בעת האחרונה מחוסר דעת או מחוסר גאון לאומי. אולם, לפי הרגשתי, גם כל הדוגמאות הרבות שהובאו בספר הזה מן הספרות הז׳רגונית, מוכיחות יותר מכל הסברות והפלפולים התיאוריים, שאין לה ללשונה של ספרות זו שום זכות להקרא בשם „יהודית". ובאמת לא נועז ולא נואל אף אחד מבעלי הספרות הזאת לקרוא שם זה ללשון שכתב בה, אלא רק „טייטש". ומה משונה הוא החזיון הזה: בדורות שלפנינו, כשספרי הז׳רגון היו מלאים מלים עבריות עד לאין־מספר, קראו המחברים ללשונם — אשכנזית; ובזמננו, כשסופרי הז׳רגון מתאמצים ל„טהר" את לשונם מכל תערובת עברית, הם קוראים לה דוקא — „יהודית!" ובמה זכה הז׳רגון האשכנזי לשם הכתוב „יהודית" יותר מהז׳רגון הספרדי או הז׳רגון הטטרי, הפרסי ומיתר הז׳רגונים שהרבה יהודים משתמשים בהם זה מאות בשנים מאונס — מבערות — או מעקשנות או מעצלות פלילית? כל אלה הז׳רגונים הלועזים אינם אומרים כלום לנשמתנו הלאומית, שהרי זרים הם לנו; אין אנחנו אוהבים אותם ואין אנחנו שונאים אותם, — ואין הלב העברי מסתער עליהם אלא כשמשכיחים אותם בשם „יהודית". לשון יהודית יש רק אחת — זו שפתנו הלאומית, העברית...

אם ההמון שלנו קורא לז׳רגון „יהודית", הרי הוא עושה זאת מחוסר ידיעה, מבערות; ההמון חושב באמת ובתמים, כי בלשון זו דברו היהודים מאז מעולם וכי היהודים יצרו אותה. אבל אם הסופרים שלנו, מה גם סופרים עברים, מכריזים יום יום על הז׳רגון האשכנזי שהוא „יהודית", כלומר שהוא הלשון הלאומית של האומה הישראלית (כי פרוש אחר אין להכינוי „יהודית"), ובפרט כשהם מודיעים בפרוש שהז׳רגון הוא לשוננו הלאומית (היחידה או השניה — אחת היא לנו), הרי הם מעליבים עלבון גס את הרגש הלאומי שלנו, מתעללים בזדון ברגש הכבוד שלנו, ונותנים את העם היהודי ללעג ולקלס בעיני כל העמים, — ואת העוון הזה לא תסלח להם ההיסטוריה היהדית עד עולם".

יחס זה ל„אידיש", בהקדמה לספר שתכנו היא היסטוריה של היצירות ביידיש ובנגוד גמור להשקפותיו של מחבר הספר שהלך לעולמו, — הוגדר כחוסר טקט ועלבון למחבר, וגרם להתנגדות חריפה בשורה של מאמרים של נח פרילוצקי, י. צינברג ואחרים...

שיא הבוז לאידיש היתה התפארותו של טביוב באחד ממאמריו „מעולם לא טנפתי את עטי לכתוב ז׳רגונית"[33], — יהרה שלא עמד בה כי הפר את דבריו ע״י כתיבה באידיש בה„צייט" שהוציאה בוילנה מערכת „הזמן".

כמה מהסופרים בני זמנו של טביוב ניסו להוציא את העוקץ משנאתו לאידיש בהגדירם את התנגדותו כ„תיאורטית" (בן אביגדור), כי הא ראַיה שהדפיס בעצמו שורה של פליטונים באידיש ב„די צייט", או רואים „כפרה" (ר. ברייגין) במחקריו על היסודות העבריים והסלווים ביידיש וכו׳. ברור שלהצטדקות זו אין יסוד: את הפליטונים באידיש כתב תחת פסודונים[34], — יתכן שלא מצא עוז בנפשו להופיע בגלוי ככותב „אידיש", — ומי שקורא את מחקריו על השפעת עברית, רוסית ופולנית על „ז׳רגון" נוכח לדעת כי המחקרים האלה שמשו לא במעט להשפלת שפת „אידיש", כפי שנובע מרוב הציטטות שהובאו לעיל.

33) ציטט לפי ר. ברייגין, התורן, גליון 40.

34) ז. רייזן, „לעקסיקאַן פון דער יידישער שפּראַך און ליטעראַטור", ערך י. ה. טביוב.

אלא יש לזכור כי טביוב לא היה היחידי במערכה: סופרים ואנשי צבור משני המחנות ניהלו את המלחמה בין עברית לאידיש ולא תמיד היו האמצעים כשרים...

יא

לבסוף יש לנו לעמוד על עוד סוג אחד מעבודותיו של י. ח. טביוב, דהיינו התרגומים.

בהתחלת פרק זה ראוי לעמוד על מאמרו „רעיונות על התלמוד ותרגומו", שפורסם „בספר השנה", בעריכתו של נ. סוקולוב, וורשה, תרס"א (1901). מאמר זה לא הוכנס בקובץ כתבי י. ח. טביוב, שהזכרנו לעיל והטעם עם העורכים. המאמר דן על ה„מזימה" לתרגם את התלמוד לשפה אירופית, דבר שלפי דעתו של טביוב, הוא גם מיותר וגם אין אפשרות להוציאו לפועל, כי מן הנמנע הוא למסור בתרגום את צורת הלימוד, את הטרמינולוגיה המיוחדת, את מבטאי הפלפול והדיאלקטיקה של התלמוד. אי אפשר לתרגם לא רק אירופית כי אם גם לא עברית... איך אפשר למשל, לתרגם בטויים כמו „תא־שמע", „תנן" וכדומה?

בהמשכו נהפך המאמר — במקום להיות טכני ויבש — לתיאור מלבב של הילד שלימוד התלמוד מעורר בו שלל של תמונות וציורים: התנאים והאמוראים נהפכים בדמיונו של הילד כל אחד עם פרצופו ואפיו המיוחד. התלמוד מתמלא חיים, תנועה ופעילות... רבי עקיבא לובש צורה של „זקן אשר פניו מפיקים הוד נורא והוא רם קומה, רחב הכתיפים וארוך הזקן". רבי מאיר לעומת זה הוא „כאיש במבחר שנותיו, עליז וצוהל"... רבי טרפון, „בצורת איש קשה ובעל חימה...".

גם אופן הלימוד מתמלא חיים מיוחדים. אי מציאת פתרון לקושיות הגורם „לתיקו", — „מצב שיש בו גם עצבות וגם בושה" — הבטוי „מחכו עלה במערבא", גרם למבוכה עד שנודע ש„מערבא" היא ארץ ישראל... ושוב מצטיירת תמונה של אמוראי א"י היושבים ולומדים בצותא וכאשר מתקבלת ה„קושיה מבבל", — הם תמהים ומגחכים על „בבלא טפשא" — ביטוי הנפגש רק בתלמוד בבלי ואף פעם לא בירושלמי.

כל המאמר — ספק אגדה לילדים, ספק הרהור על אפשרות תרגום התלמוד, — והמסקנה — אף לא בשפת־עבר, — אופיני בשביל סופר שבמרוצת השנים הצטיין כאחד המתרגמים הטובים ביותר.

רשימה של התרגומים הידועים ביותר וזמן הופעתם תלמדנו שטביוב עסק בתרגומים במשך כל שנות עבודתו הספרותית:

ספרי הזכרונות לסיר משה מונטפיורי ורעיתו יהודית, — תרגום מאנגלית מספר שנכתב ע"י ד"ר אליעזר הלוי, עם קצורים, כלומר הענינים והעובדות הנחוצים לעצם הביאוגרפיה או שיש בהם חומר לדברי ימי היהודים בזמן ההוא, הוצ' „תושיה", תרנ"ט (1899).

תולדות שלמה מימון, אוטוביאוגרפיה, תרגום מגרמנית, וורשא, תרנ"ט (1899).

אפרים קוה — תרגום ספרו של ברטולד אורבך Dichter und Kaufmann, תרנ"ד (1894).

מאורעות תם — מרק טוין, תרגום מאנגלית, תרע"א (1911).

חשיבותה של רצינות — אוסקר ווילד, תרגום מאנגלית, תר"פ (1920).

מניפה של ליידי וינדמיר, — אוסקר ווילד, תרגום מאנגלית, תר״פ (1920).
כתבים מעזבון בית הועד הפיקויקי, — חלק א׳, צ. דיקנס, תרגום מאנגלית, תרפ״ב (1922).
תמונת דוריאן גרי, — אוסקר ווילד, תרגום מאנגלית, שלוש מהדורות: תרע״ח (1918), תרפ״א (1921), תש״ז (1947).

בקשר עם תרגום „תמונת דוריאן גרי״ פרסם יוסף קלוזנר ב„השלוח״, כרך ל״ה, תרע״ח—תרע״ט, מאמר בשם „נצחון״ — נצחון של השפה העברית שהודגמה ע״י י. ח. טביוב בתרגומו של הספר הנ״ל. בראשית המאמר מזכיר קלוזנר את דברי טביוב במאמרו ב„פרדס״ (תרנ״ב) „שאי אפשר לכתוב בעברית רומן מהוגן מפני עניות הלשון״... „והנה עבר רק חצי יובל שנים — ובהוצאת „שטיבל״ במוסקבה יצא רומנו המפורסם של אוסקר ווילד — תמונת דוריאן גרי — בתרגומו של טביוב עצמו... התרגום השלם הראשון. תרגום שלם מן המקור כמו שהוא, בלי השמטות וקיצורים ודילוגים ושינויים, תרגום מדויק מעין כמוהו: אינו מתחמק מן הקושי שבתוכן ושבלשון, אינו יוצא ידי חובתו במליצה מפרפרת על פני הענין ונשמעת לכמה פנים וגם אינו נותן פרפרזה במקום תרגום, ושאינו משמיט ענינים שונים אך ורק מפני „שהקורא העברי לא ימצא בהם חפץ״... ותמונת דוריאן גרי הוא רומן מודרני שבמודרניים. הוא כתוב בידי אדם שעבר שבעה מדורי גהינום של התרבות האירופית הדקה מן הדקה... ואף על פי כן מצא מר טביוב „כלי־מלות״ להלביש בו את כל אלה ביחד... לא כשרונו בלבד עמד לו לתרגם את רומנו המופלא של אוסקר ווילד תרגום כזה. הלשון היא שנתפתחה במשך חצי יובל שנים עד כדי לספק את התיאור המחשבה האירופיים היותר דקים. קוראים אנו את התרגום — והנה לשון חדשה לפנינו...״

למרות שההדגשה, כפי שהזכרנו לעיל, הוא על ה„נצחון״ של הלשון העברית, — הרי בא קלוזנר בעקיפין ללמד שטביוב היה אחד מאלה שעזרו וסייעו לא במעט למסע נצחון זה.

יב

שנותיו האחרונות של י. ח. טביוב היו מלאי אסונות ונדודים ואין ספק שקצרו לא במעט את חייו. במוסקבה נאסר בנו בכורו והוצא להורג. טביוב עבר לבית חתנו בסאמארה, אבל האחרון נפטר זמן מועט לאחר בואו. אחרי נדודים קשים, בתנאי המהפכה והמלחמה שעדיין לא פסקה בגבולות רוסיה—לטביה, הצליח סוף סוף לחזור לריגה. התכונן לשוב לעבודתו הרגילה, להקים את ביתו מחדש, אבל סבלות השנים האחרונות נתנו את אותותיהם. ביום כ״א כסלו תרפ״א (1920) נפטר משבץ לב. בן 63 היה במותו.

✶

אחרי שסקרנו את פרשת חייו ואת היקף פעולתו הספרותית לא קשה להשיב על השאלה שהצבנו בתחילת המאמר, — מדוע לא השאיר אחריו זכר ביהדות לטביה.

שדה פעולתו של טביוב, כפי שראינו, היתה כולה בתחום השפה העברית, ובאותו זמן הפגין, בצורה די מעליבה, יחס של בוז וביטול לשפה המדוברת — לאידיש. עמדה זו בודדה אותו לחלוטין בסביבה היהודית הריגאית, שהיתה בשכבותיה העליונות מתבוללת למחצה עם נטיות פרו־גרמניות או רוסיות בכל

שנגע לשפת־דיבור וחומר לקריאה. או אידישאית עממית בשכבות העמלים ומעוטי היכולת. טביוב היה זר לשתי השכבות גם יחד, לא היה לו קשר נפשי עם הסביבה היהודית במקום ולכן נעדר מקומו אחרי שהלך ואיננו. מה עוד שהמלחמה עקרה אותו מהסביבה, ואחרי שחזר גם הסביבה השתנתה והוא נפטר זמן קצר אחרי שחזר אליה.

✶

מדוע גם בעולם שהיה כה קרוב לרוחו ולנפשו, — בספרות העברית הלך ונשכח? הרי היה אחד הפליטוניסטים הראשונים, הראשון שסלל דרך לספרי לימוד עבריים מודרניים, מראשוני מחברי אנטולוגיות על הספרות העברית, אחד המצטיינים בתרגומים ומחקריו בספרות העתיקה ובפילולוגיה מצאו בזמנו אכסניה בהמובחרים מבין האוספים הספרותיים: „השלוח", „התקופה" ועוד...

בשלושת הכרכים „תולדות הספרות העברית החדשה" של פ. לחובר נמצאות 6—7 שורות מוקדשות לטביוב[35]. ובמחקר באותו שם של א. בן־אור (אורינובסקי) מספר השורות הן רק שתים[36].

האם ציפה טביוב מראש ליחס זה, מה היתה המרירות בה נזכרים מדי פעם אנשים שידעו אותו ועבדו במחיצתו? האם לא היתה זו הרגשה של אכזבה על שהוא מפרט את כשרונו וידיעותיו על דברים שאינם בחלקם בר־קיימא ושלפסגה אף פעם לא יגיע?

י. פיכמן, בהערכתו את פעלו של טביוב[37] נותן תיאור ממצה על סגולותיו החיוביות של טביוב אבל מונה באותו זמן גם את מגבלותיו: „...עטו התנהל לבטח בכל המקצועות אשר עבד בהם — כמחנך, כמתרגם, כפליטוניסט וסופר מדעי — לא נכשל מעולם. בכל מה שעשה היה מדריך ומקדם לפי דרכו. הכל היה בהיר ונעשה בהיר במחיצתו, אם אמנם קצת מוגבל, אך כל מה שלמד וידע הרבה, לא היה מקיף, לא היה יוצר. לסינתיזה לא עצר כוח... את שוט לעגו עורר לא רק על החזיונות השליליים שבספרותנו, כי אם גם על אלה, אשר בצילם נחיה כיום... במאמרי המחקר הרבים שפרסם בחייו גילה חריפות רבה בכמה ענינים שבפילולוגיה ופולקלור... הצד הפסיכולוגי שבלשון נשאר ברובו סתום לפניו..."

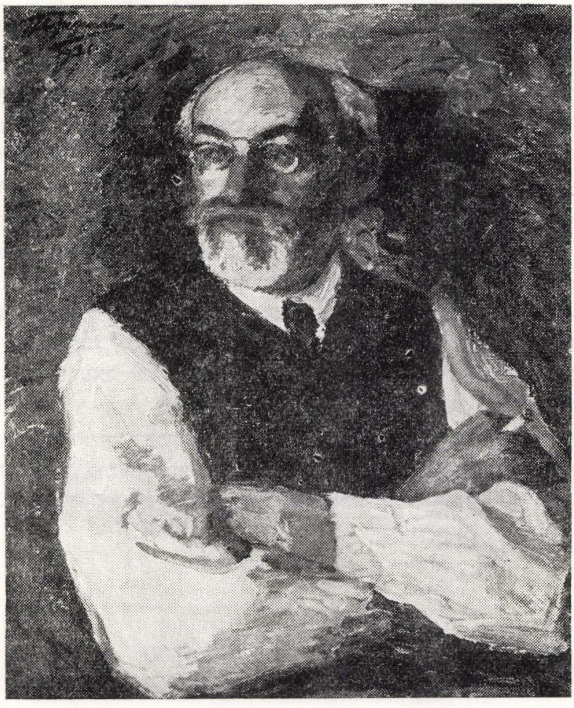
35) כרך ג', חלק שני, עמ' 25.
36) כרך שני, עמ' 78.
37) „רוחות מגנגות" תשי"ג, עמ' 355—360.

יצחק מאור

מ. גרשנזון והשקפותיו על היהדות

א.

מיכאל בן־יוסף גרשנזון, היסטוריון הספרות הרוסית, מבקר, הוגה־דעות ופובליציסטן, נולד ב־1 ביולי 1869 בקישינוב במשפחה יהודית שומרת דת ומסורת[1]. מגיל 6 עד 8 למד ב„חדר", ולאחר מכן נכנס לפרוגימנאסיה, שאותה סיים בהיותו בן

ל. פסטרנק — תמונתו של מיכאל גרשנזון

14 ועבר לכתה החמישית של הגימנאסיה בקישינוב. בד בבד עם לימודיו בגימנאסיה למד בבית אביו גם עברית ולימודי יהדות. את הגימנאסיה גמר ב־1887. הוריו מתוך שביקשו „תכלית" לבנם, רצו שיהיה מהנדס. הוא, אמנם, לא גילה שום נטיה למקצוע זה, אף על פי כן קבל מרות הוריו. הואיל ובשל ה„נומרוס קלאוזוס"

1) על מ. גרשנזון ראה: ש. ברנשטיין, בחזון הדורות, ניו־יורק 1928, עמ' קכ"ז—קנ"א; צ. א. וויסלבסקי, ערוב־רשויות, תל־אביב 1944, עמ' 150—178;

לא יכול להכנס לבית־ספר גבוה ברוסיה, נסע גרשנזון לברלין ונכנס שם לפוליטכניקום. מלבד לימודיו במוסד זה שמע גם הרצאות באוניברסיטה מפי מלומדים מפורסמים בהיסטוריה ובפילוסופיה, מקצועות שלהם היתה לו נטיה מיוחדת.

משנוכח לדעת, תוך שנתיים של לימודים בפוליטכניקום, כי מהנדס לא יצא ממנו, עזב גרשנזון את ברלין, ובלי להודיע על כך להוריו, חזר לקישינוב באביב 1889. באותה שנה, בסתיו, הצליח להתקבל כסטודנט מן המנין בפאקולטה ההיסטורית־פילולוגית של אוניברסיטת מוסקבה, כי במקרה לא היו בשנה ההיא מועמדים יהודים נוספים לפאקולטה הנ"ל, והוא היה פטור מהתחרות לפי מכסת האחוזים. גרשנזון למד בעיקר אצל המלומד הנודע הפרופסור להיסטוריה כללית פ. ג. וינוגראדוב, וזמן מה אף שימש כמזכירו הפרטי. הוא הצטיין בלימודיו, ועוד בהיותו סטודנט גילה כושר למחקר מדעי. על חיבורו בתחום ההיסטוריה של יון העתיקה, הוענקה לו מטעם האוניברסיטה מדליה של זהב.

עם גמר חוק לימודיו הציע מורהו הפרופסור וינוגראדוב להשאירו באוניברסיטה על־יד הקאתדרה שלו כאסיסטנט, כדי שיתכונן לפרופסורה. אולם התנאי לכך מטעם שלטונות האוניברסיטה היה, שימיר את דתו. גרשנזון דחה הצעה זו ללא היסוס כלשהו ובכך ויתר על קאריירה אקדמאית־מדעית. הוא פנה לפעולה ספרותית. את כתביו ומחקריו היה מפרסם בכתבי־עת רבים בעלי כיוון ליברלי. עבודותיו נדפסו בחמישים ואחד הוצאות פריודיות, קבצים ומאספים. ב־1904 נשא גרשנזון לאשה את מריה בוריסובנה לבית גולדנווייזר. עד לנשואיו היה יושב במוסקבה רק בחדשי החורף, ואילו את ימות הקיץ היה מבלה אצל קרובי משפחתו בקיוב, באודיסה ובקישינוב. אולם מאז הקים משפחה, כמעט ולא היה יוצא ממוסקבה, ורק כאשר חלה בשחפת, ישב זמן מה (1922—1923) עם משפחתו בהרי שווארצ־וואלד.

מהפכת הבולשביקים לא היתה לפי רוחו, שכן תורת הבולשביזם ודרכו עמדו בסתירה גמורה לאמונותיו ודעותיו. אף על פי כן קיבל את המהפכה כעובדה, נשאר במוסקבה, והוסיף לפעול בתחומו המדעי, הספרותי והתרבותי. הוא עבד בקומיסאריאט להשכלת העם Наркомпрос בארכיון המרכזי הממלכתי Центроархив היה מרצה בספרות בשורה של בתי־ספר צבאיים, היה מופיע בהרצאות פומביות על נושאים תרבותיים ופילוסופיים, בלי להתכחש לתפיסתו הפילוסופית־אדיאליסטית וריליגיוזית, המנוגדת לתפיסה הרשמית המאטריאליסטית של השלטון. הוא היה המארגן והיושב־ראש הראשון של אגודת הסופרים הכל־רוסית, וכן היה אחד ממייסדיה של האקאדמיה הממלכתית למדעים אמנותיים Государственная Академия Художественных Наук ויו"ר המדור הספרותי שלה עד סוף ימיו.

ה„סלאבופיל" היהודי

עבודותיו העיקריות של גרשנזון מוקדשות לתולדות התפתחותה הרוחנית של רוסיה במחצית הראשונה של המאה ה־19 וכן לתולדותיה של האינטליגנציה

А. Горнфельд, Гершензон М. О. Еврейская Энциклопедия VI, стр. 423; М. Цявловский, Предисловие М. О. Гершензон, Письма к брату, 1927, стр. III—VII; 5. П. Козьмин (Редактор) Писатели современной эпохи. I 1928 стр. 87—90; Я. З. Берман, М. О. Гершензон, Библиография 1928; Литературная Энциклопедия II, стр. 495—500.

הרוסית בכלל ושל המוסקבאית בפרט. הוא גם כתב כמה דברים בענייני היהדות (ועליהם נייחד את הדיבור להלן). נוסף על כתביו המרובים השאיר עזבון אגרות רב־כמות־וערך. החל משנת 1888 עד סוף ימיו, כלומר ב־36 שנים, כתב כ־4000 מכתבים (הווה אומר, בממוצע שני מכתבים ויותר לשבוע) אל אמו ואל אחיו אברהם, רופא ילדים באודיסה. חלק קטן ממכתבים אלה (119 אגרות) פורסמו בספר „אגרות אל אח״ Письма к брату, 1927.

את רוב ימיו בילה בספריות, בארכיונים ועל־יד שולחן הכתיבה. כמלומד בעל רמה גבוהה ובקיאות רבה פיתח פעולה רחבה ומעמיקה כחוקר, מאסף, מתרגם ועורך של מסמכים וטכסטים; הוא היה היסטוריון, הוגה־דעות ומבקר; ועל כולם — יוצר, איש־הספרות, אמן הסגנון הסיפורי. הוא יצר סוג ספרותי חדש של ביוגראפיה אמנותית, המתקרבת לסוג של דראמה פסיכולוגית. בהשקפותיו לגבי התרבות הרוסית, מהותה והתפתחותה היה נוטה ל„סלאבופילים״, כי בהם ראה את המבטאים המקוריים של הרוח הרוסית, לעומת ה„זאפאדניקים״, בעלי האוריינטציה על המערב. דבר זה שימש עילה לטענות כלפיו, במיוחד מצד חוגים יהודיים, כי ההשקפה הסלאבופילית הלאומנית הרוסית והשוביניסטית היא בלתי־טבעית בשביל יהודי. הלא מחוגי הסלאבופילים קמו עלינו ה„יודופובים״, האנטישמיים המובהקים, כגון: איוואן אקסאקוב, מיכאיל קאטקוב, יורי סאמארין ועוד. על כך היה גרשנזון משיב, שהוא היה ונשאר יהודי נאמן ושלא ניתק אף חוט אחד מהחוטים המקשרים אותו אל היהדות. לכן היה מרוצה כל כך, כאשר נודע לו, כי המבקר א. גורנפלד, שפירסם עליו רשימה באנציקלופדיה היהודית בלשון הרוסית, ציין במיוחד את נאמנות־ליהדות. במכתבו אל אחיו אברהם, ששלח לו העתק מרשימתו של גורנפלד, כתב גרשנזון:

מוסקבה, 3 בנובמבר 1910.

— — — „תודה לך, בומה, על הקטע מהאנציקלופדיה היהודית. ניחא, אני מרוצה, שגורנפלד הדגיש את הקשר שלי ליהדות. הלא כבר נמאס לי הדבר, שמכנים אותי בשם סלאבופיל״ [2]).

מ. גרשנזון מת במוסקבה ב־19 בפברואר 1925. מחלת השחפת שמה קץ לחייו בטרם עת. נמסר, כי ברגעיו האחרונים ביקש לעטפו בטלית, והוא אמר „וידוי״, לפי מנהג ישראל, ובקריאת „שמע ישראל ה׳ אלוהינו ה׳ אחד״ יצאה נשמתו. לפי בקשתו־צוואתו, הובל לקברות, תוך שמירה על המנהגים המסורתיים והדינים הנהוגים בישראל [3]).

כאמור לעיל, מתחו בחוגים יהודיים ביקורת חמורה על גרשנזון בשל השקפותיו הסלאבופיליות, ואף האשימוהו בהטפה להתבוללות עקרונית כדרך לעם היהודי. מ. ביילינסון, למשל, ראה בו יהודי מתבולל מכול וכול, אם כי מן הטיפוס הטהור והכן ביותר [4]). טענו גם כלפיו, שכל ימי חייו היה רחוק מענייני היהודים [5]). אולם כפי שנראה להלן, יש בטענה זו הפרזה לא מעטה. אמנם, בפעולתו הספרותית־מדעית לא בא לידי ביטוי יחסו ליהדות וענייניה, שכן בחר לו כמקצוע את הספרות

---

2) М. О. Гершензон, Письма к брату, стр. 174—175.

3) ראה ש. ברנשטיין כנ״ל.

4) „Wir haben es somit mit einem vollkommenen Assimilationsjuden zu tun, aber mit einem vom reinsten aufrichtigsten Typus". (M. Beilinson, Der Untergang der Assimilation. „Der Jude", VII, 1923, S. 171—179.

5) ראה ש. ברנשטיין כנ״ל.

הרוסית; אבל בחייו האישיים, וכן בכתביו המעטים שייחד לשאלת היהודים, גילה לא אחת יחס פנימי ועמוק לעם היהודי ולגורלו וחרדה רבה לעתידו. כעדות להתעניינותו של גרשנזון במצבם של יהודי רוסיה, עשוי לשמש מכתבו אל אחיו אברהם, שכתב במוסקבה ב־15 ביולי 1900, וזה לשון המכתב:

„אתה שואל, בדומה, על אודות פוטיומקין והוצאת הקובץ למען היהודים. את פוטיומקין מכיר אני אישית טוב למדי. הוא גמר (את הפאקולטה — המעתיק) קצת מאוחר יותר ממני והתחיל לעסוק לאלתר — ככל שזה ייראה מוזר — בהיסטוריה היהודית. הספר יופיע, ללא ספק, ויהיה לא יותר גרוע מכל שאר הקבצים ממין זה" [6].

על הטראגדיה היהודית ועל ח. נ. ביאליק

כדי לבדוק, באיזה מידה היו מבוססות הטענות כלפי גרשנזון, שהוא מתנכר ליהדות ולענייני היהודים, מן הראוי לפנות למקורות עצמם, כלומר, לעיין בכתביו, — שהיו, אמנם, מעטים — שפירסם על נושאים אלה. וכאן עלינו להבדיל בין הדברים שכתב עד שנות ה־20 לבין אלה שהופיעו לאחר מכן, שהרי, כפי שנראה להלן, יש שוני רב בגישתו לבעית היהודים והיהדות בשני פרקי־הזמן האמורים.

במאמרו „העם המתנסה באש", שהופיע בינואר 1916, דן גרשנזון על גורל ישראל ועל דרכו בהיסטוריה, נוכח הסבל והפורענויות, שבאו על יהודי רוסיה בימי מלחמת העולם הראשונה. הוא מדגיש, כי קשה שבעתיים הוא הסבל לאדם, כשאין הוא מוצא בו שום טעם ומשמעות. בימי קדם, פורענות כי תבוא על ישראל, נשמע גם קולם של הנביאים, שביקשו לגלות את הטעם לפורענות זו, כגון: „אשור הוא שבט הזעמי בידי האלהים. לכן צריך העם לשוב אל אלהיו, ואז ישוב אלהים לעמו. אולם לנו קשה לאין ערוך לסבול, מפני שאנו חסרים אמונה זו. אין אנחנו יודעים את הסיבות האמיתיות של מנת־גורלנו, כשם שלא ידוע לנו סך־הכול הכולל של תוצאותיה. גורל העם היהודי הוא כה בלתי־רגיל בעצמת הבעתו, ובאופן בולט כל כך מורגשת בו כוונה היסטורית כלל־עולמית מתוכננת, עד שקשה לעמוד בפני הפתיון לפרש את הגורל הזה בדרך אנושית. וכל פירוש כזה אינו אלא מיתוס. ומתוך המיתוסים: על בחירת ישראל בידי אלהים, על ימין ה' המייסרת, או, כמו שמדובר אצל ישעיהו השני, על הסבל שנגזר על ישראל בעד חטאי העולם, — מתוך כל אלה שאבו אבות אבותינו תעצומות ועוז־נפש. אולם לנו אין מיתוס — מיתוסים צומחים לעם אך ורק מתוך אדמתו שלו, ואילו קרקע זרה נשארת עקרה, למרות השקייתה הרבה בדמעות־העם... אכן, מיתוס חדש לא נולד לנו באלפיים שנות היסורים, ואילו הישנים צללו לתהום הנשיה.

המיתוס ממלא בחיי העם אותו תפקיד עצמו, כמו ההיפותיזה של עבודה במדע.

---

6) М. О. Гершензон, Письма к брату, стр. 141; 213 (Примечание). המדובר כאן בקובץ Помощь שהוצא למען היהודים שסבלו מן הבצורת, מ. גרשנזון היה פעיל באיסוף מאמרים לקובץ זה, שיצא ב־1901, ובמהדורה שניה — ב־1903. וולאדימיר סטרוביץ' פוטיומקין, פדגוג והיסטוריון, מידידי היהדות, ערך את הקובץ. דרך אגב, בקובץ זה נדפס לראשונה שירו של ס. נאדסון Я рос тебе чужим, отверженный народ שיר זה, שזמן כתיבתו נחשב ל־1885, נמצא בכתובים בעזבונו של המחבר. תוכנו של השיר — הכרזתו של המשורר, שהוא מתייצב לימינו של העם היהודי הנרדף והמעונה. היה זה בתקופת הרדיפות המוגברות והנגישות נגד יהודי רוסיה בימי הצאר אלכסנדר השלישי, זמן קצר אחרי הפרעות בפלכים הדרומיים, הן „הסופות בנגב".

וכשם שהמדע מתפתח בעברו מהיפותיזה נמוכה יותר לגבוהה יותר, כן גם בהתחלפות המיתוסים מתחולל גידול נפש העם. בלי מיתוס, החי בתודעה האינדי־בידואלית, אין העם יכול להשתמר כשלמות, כאחידות; הוא יתפורר בדומה לחבית שהסירו ממנה את החישוקים. אולם יתכן גם, שעם יחיה חיי־ניוון ארוכים, אפילו אלפי שנים, ויבלה בשלוות־נפש מיתוס מיושן, והוא חסר־אונים להחליפו בחדש, כפי שקרה לא אחת בדברי ימי המזרח. אין כל ספק, כי באיזה מיתוס שהוא חי גם העם היהודי, שאם לא כן אין כל אפשרות להבין את שלמותו היציבה במשך כל כך הרבה דורות בתנאי הגלות, בעוד אשר נטישת העם מבטיחה לפרט הרחבה בלתי־פוסקת של הצלחתו האישית. לשתק את פעולתם של כוחות צנטריפוגאליים כאלה מסוגלת רק עצמתו של המיתוס העממי.

אמור מעתה: המיתוס חי וקיים — על פי פעולתו החיצונית עלינו להניח את המצאותו! אבל מה טיבו של המיתוס הזה? על כך עונה גרשנזון: המיתוס שבגלות מוצאו מן המיתוס התנ"כי. הרעיון של ישראל כעם סגולה, הנבחר על־ידי האלהים, יצר דמות של שלמות בלתי־מתפוררת של העם היהודי. רעיון זה נתקשה בפסיכיקה היהודית עד כדי חוזק של שמיר. דמות זו של עם בעל אחידות כמעט ביולוגית, כמו כל דמות עממית־מיתולוגית, מעוררת בלב יראת־כבוד בדומה לאימה. ובה, בדמות הזאת, גלומה אמת מיסתורית עמוקה. שלטונה של הדמות הזאת הוא כה עצום, עד שלהתקומם נגדה ולהכריז עליה, שהיא כוזבת, לא יוכל אפילו עז־נפש, בלי שיאחזהו חיל ורעדה. הנה משום כך כה מעטים הם, באופן יחסי, היהודים הנוטשים את עמם, למרות הפתיון האישי הקיים. הן נטישת היהדות משמעותה הכרזה מצד הנוטש אותה, כי הדמות של היהדות הבלתי־מתפוררת אינה אלא חזיון שוא.

והלאה: „העם המתנסה באש איננו אוכל משום כך, שחי בו המיתוס בעל חוזק של שמיר. אולם בהשארות בחיים בלבד לא סגי, צריך לעלות. מיתוס קונסר־וואטיבי עשוי להבטיח את קיומו של עם לאלפי שנים. — — — אך כלום זהו מה שאנו מאחלים לעמנו? האם חיי־ניוון עוד לדורות? היינו רוצים בשבילו קיום היסטורי מפרה, שהוא כשלימות, כעם לא רק יתקיים בחליפת הדורות, אלא יעלה אל המטרה העליונה, כשם שעלה לפנים על־ידי התגלוויותיהם של הנביאים. וזה יהיה כאשר תפרח מחדש יצירת המיתוסים של העם. הייוולד מיתוס חדש בארצות הגלות בשעה שהשיעבוד המדכא אותנו יהיה ללא נשוא לחלוטין? יש משום התרוננות בתוגה האחרונה, והתייפחות שאין לה תנחומים תמיד מתרוננת: יש חיוניות חריפה בתחתית היגונות"[7].

עידוד רב ואמונה חזקה בעליית רוחו של העם היהודי ובשיגשוגו בעתיד שואב גרשנזון משירתו של ח. נ. ביאליק ואומר:

„הנה ביאליק, לראשונה אחרי יהודה הלוי, כבר התחילה מזמרת בו נשמת העם היהודי, — שירה שלא מעלמא הדין, שירה שמימית־ארצית! האם היא אינה מבשרת תחייתה של הנשמה היהודית? או שמא אמת היא, שרק אדמת ארץ־ישראל עשויה ללדת מיתוס יוצר חדש? לא אדע; אך מאמין אני באמונה שלמה, כי חי העם בתרדמה ליתארגית, ובבוא השעה היעודה יתעורר".

מדבריו אלה של גרשנזון, שנכתבו בעיצומה של מלחמת העולם הראשונה,

---

7) М. Гершензон, Народ испытуемый огнем, Еврейская Неделя № 1, 3.1.1916, стр. 25—28. כן ראה תרגום המאמר להלן, עמ' 180—181.

נמצאנו למדים, כי לא זו בלבד שלא התרחק מהיהדות ומענייניה, אלא כאב את כאבו ודאג את דאגתו של עמו והיה חרד לגורלו ולעתידו, ואף האמין בתחייתו. באמונתו זו התחזק גרשנזון במיוחד בהשפעת שירתו של ביאליק, שאותה הכיר לפי תרגומים וגם במקור. במכתבו מ־11 במארס 1916 אל אמו כותב גרשנזון, כי לייב יפה, העומד להוציא גליון מיוחד של כתב־העת „יברייסקאיה ז׳יזן״ מוקדש לביאליק, פנה אליו וביקש ממנו לרשום משהו לגליון זה. „והנה גם כתבתי מאמר קצר. את שירתו של ביאליק מכיר אני על פי הספרון שלו בז׳ארגון שהבאתי עמי מאודיסה, על פי תרגומו של ז׳אבוטינסקי (לרוסית — המעתיק) וכד׳; וכן אי־אז הקריא לי דינגנגוף את שיריו העבריים של ביאליק ותרגם לי אותם מלה במלה״ [8].

כשלושה שבועות אחרי כתיבת המכתב הנ״ל הופיע הגליון של „יברייסקאיה ז׳יזן״ מוקדש לביאליק, ושם גם מאמרו של גרשנזון בשם „עול וגאון״ [9]. כמו במאמרו הקודם הוא דן גם כאן על אישיותו של ביאליק ועל שירתו, על רקע מצבו הטראגי הלאומי־היסטורי של עם ישראל ואומר בין השאר:

להיוולד בעל כנפיים, ולא לההין לעוף, הרי זוהי הטראגדיה הגדולה ביותר של הגאון. גורל זה הוא אשר נפל בחלקו של ביאליק. הוא נולד בקרב יהדות רוסיה, שאצלה השמש מעולם לא זורחת. התוצאה הנוראה ביותר של רדיפת היהודים בת שנות אלפיים, מחלתנו התורשתית הקשה והמעיקה ביותר, המרעילה את נשמת ילדינו עוד בהיותם ברחם אמם — הריהי הדאגה העגומה התמידית של היהודי, אי־יכולתו האורגאנית להיות שלוו. עלטה שוררת במשפחות. אפילו יש כאלה, שכבר אין בהן יסוד לפחד ולדאגות יום־יום, אף על פי כן אין שלווה, כי הנשמות שהורעלו על־ידי העבר אין עוד בכוחן לשגשג. חרדה נטולת־סיבה, יגון סתום לוחצים על הלב ואינם נותנים לו להפתח באופן חפשי. זוכר אני את עצמי בהיותי ילד. ביתנו היה מסודר כראוי, ובתוכו יכלה לשכון שמחה לא פחות מאשר בבתי רוסים. אולם מדוע לב־הילד שבי היה מתענה מעצב בלתי מובן, מדוע כה כאב ונתיגע הלב החששן ונתמלא תוגה בלתי־ילדותית בלילות שבת בשכבי ער במיטתי ובהביטי, כיצד בחדר הסמוך, בתוך דומיית הליל, דעכו בפמוטות נרות־השבת, כהו והתלקחו חליפות? היה זה הצל העצום של התוגה היהודית בת אלפי השנים, שירד לתוך הנשמה; היתה זאת ירושת דורות עד אין מספר, שחייהם עברו בדאגות בלתי־פוסקות ובפחד בלתי־פוסק, בדאגות ובפחד ממשיים לחלוטין. היתה זאת הירושה של אורח־החיים העירוני, היא התלישות הנוראה של כל היהדות במשך דורות רבים מן השדה, מן היער, מן הפרחים והציפורים, — מן המורה־הטבע הגדול; שהרי מבחוץ רק הוא מלמד לאנוש לשאת בקלות את הנטל הארצי.

באווירה זו נולד וגדל ביאליק. בארס זה הוא מורעל. אף אילו נולד בארץ בעלת שיווי־זכויות, בכל זאת לא יכול היה הגאון שבו להיות חפשי, מפני שהיהדות מורעלת מעברה עוד לזמן ממושך מראש. חירות־הרוח ידע ביאליק, כפי הנראה, רק בילדותו, וזה טבעי. וספק אם יש בספרות העולמית משהו יותר נוגע ללב, מאשר זכרונותיו של ביאליק על ילדותו, על גן־

---

8) М. О. Гершензон, Письма к брату, 1927, стр. 179

9) М. Гершензон, Ярмо и гений, Еврейская Жизнь № 14—15, 3.4.16

אגב בגליון זה פירסם גם מאכסים גורקי מאמר נלהב על שירתו של ביאליק.

העדן האבוד של הגאון שבו. לאחר מכן אפפתהו האווירה הדחוסה של חיי היהדות והכבידה כבמשא של עופרת על כנפיו. הוא הרגיש בכך בהקדם ונבהל מחוסר החירות שלו. והתוצאה מכך היתה, שבמקום לתת דעתו על עניינו הישיר והנחוץ, במקום להתבונן באלוהות שבחזונותיו או לשרות עם אלהים בנפשו, הפנה את מבטו אל הארץ, ושם ראה את עמו שרוי בעבדות, סובל, מושפל ועלוב.

אין ספק, כי באופן סובייקטיבי מסור ביאליק בנאמנות לעניין היהדי ושואף לסייע בשירתו לתחיית היהדות. אולם למעשה השראתו היא אישית בהחלט, היא גאונית־אנוכית: הוא קובל ומקונן רק על השיעבוד הארצי של הגאון שבו. היהדות בתורשה הפסיכית שלה ובמציאות הרוסית שהיא נתונה בה, יותר מדי הכבידה בביאליק על מהותו האנושית, מכדי שהגאון שבו יוכל להתפתח באופן חפשי.

השרף נעשה איפוא איש־עמל. בתוך הרעיון של יהדות חפשית ומאושרת מתגבר ביאליק באופן נעלה על החלום בדבר חירותו שלו. מכאן הוא נעשה ציוני ועסקן ציבורי יהודי. קללת ההיסטוריה היהודית איננה רק בכך, שכה הרבה דורות של אבות אבותינו ירדו שאולה בלי להכיר את קרני השמש; שמליונים רבים חיים גם עתה בלי אור; קללה יותר גדולה היא זו, שבני השמש הנולדים בקרבנו לעתים כה רחוקות — הענגים מסתירים מפניהם את השמש ואינם נותנים להם להמריא אליה. אילו הגאון שבביאליק היה מתפתח באופן חפשי, כמה חזונות חדשים היה, אולי, מוסר לעולם וכן כמה התגלויות של רגש ומחשבה, שדוכאו בו עכשיו, בלי שהספיקו להתחיל לפרוח!

החזיון ביאליק הוא, כמובן, עדות חותכת לכושר החיות, לכוח ולרעננות של רוח העם היהודי. חידה היא בשביל אומות העולם: איך גורל כזה לא רוקן לחלוטין את נשמת היהדות? ואיך יכול היה, אחרי אלפיים שנים כאלה, להיוולד בעיירה וולינית אדם עם נשמתו של ביאליק? או שמא באמת נשמרת היהדות בחיים, כמו האש מתחת לאפר, לשם איזה מעשה שהוא כל־עולמי בעתיד?

אבל שירתו של ביאליק היא סיפור מזעזע בדבר הגורל ההיסטורי הבלתי־טבעי של היהדות. אם הגאון נתון בעול, אם רוח עצומה כזאת אין בכוחה להשיג לו חירות, כיצד יוכל להיות חפשי היהודי מן השורה? אנו, היהודים, כולנו מעונים מבחינה רוחנית. שומה עלינו להציב לנו מטרה אחת: להחזיר לעצמנו את החירות הרוחנית הכלל־אנושית; וככל שחשובה לאנשים חיים החירות החיצונית, הפוליטית, אסור לנו לשכוח, כי בסך־הכול האחרון היא אינה אלא אמצעי בלבד להחזיר לעצמנו את חירותינו הפנימית שאבדה לנו. ובזכרנו זאת הננו רואים בבהירות את משימתנו הכפולה: לא רק לפעול למען השגת אמאנסיפאציה חיצונית, אלא בעת ובעונה אחת לעשות את המעשה העיקרי, שלשמו דרושה לנו האמנסיפאציה, כלומר — על־ידי תודעה עצמית, אומץ־לב והשכלה, להחיות בתוכנו את האדם החפשי. ביאליק הוא מן הראשונים שהבינו זאת בבירור; שירתו היא קריאה עצומה להתחדשות רוחנית, לשיחרורה העצמי הפנימי של היהדות, למרות הדיכוי החיצוני.

את מידת הערצתו לאישיותו של ביאליק מביע גרשנזון בבהירות יתרה

במכתבו מ־23 באפריל 1917 שכתב לאודיסה אל אמו ואל אחיו אברהם כדלקמן:

„אמש הביא יפה אלינו את ביאליק. היתה עוד רק אשתו של יפה. הם ישבו אצלנו כשלוש שעות. ובכן אגיד: רבות ראיתי אנשים נפלאים, אולם אדם גדול כמו ביאליק עדיין לא הסב אל שולחננו. מארוסיה (אשתו של גרשנזון — המעתיק) אומרת, כי מחומר כזה קורצו אולי קאנט או שקספיר. הוא כה נבון ומעמיק חשוב עד להפליא, ובחשיבתו הוא כה ממשי ומוחשי, עד שבהשוואה אליו חשיבתנו שלנו היא כמו נטולת־יסוד ומרחפת באוויר. לכן הוא גם לפי מראהו והליכותיו לגמרי פשוט, כאילו היה זבן. מדבר הוא בנעימה הפשוטה ביותר, וכשתטה לו אוזן, תשמע עצמת המחשבה, שהיא כפלדה בלתי־נמסה, תשמע בהירות ופיוטיות של המלים הרוסיות, ומעיניו הצרות ניבט שכל חריף. — — — בהשוואה אליו גם ויאצ'סלאב איוואנוב, גם סולוגוב גם אנדריי בּיֶלי הם ילדים המשחקים תוך קלות דעת בחיים, בפואַזיה ובחשיבה[10].

השירה העברית כסימן לתחיית האומה

לייב יפה, שהביא, כפי שראינו לעיל, את ביאליק לביתו של גרשנזון, קיים עמו קשרי ידידות וגם ביקש לקרבו לספרות ולשירה העברית החדשה. בשלהי מלחמת העולם הראשונה הוציא ל. יפה אנתולוגיה של השירה העברית הצעירה בתרגום רוסי והזמין את גרשנזון לכתוב הקדמה לקובץ[11]. בקובץ נכללו, בין השאר, יצירותיהם של המשוררים: חיים נחמן ביאליק, שאול טשרניחובסקי, זלמן שניאור, יעקב כהן, יעקב פיכמן, דוד שמעונוביץ', יעקב שטייגברג ועוד. והנה מדברי הקדמתו של גרשנזון:

כמו מתוך שורש ישן מטוחב עלה נצר רענן, כמו לב זקן נתפעם תוך חירות ובהתלהבות, — נס כזה של תחיה, התחדשות והשתחררות רואה אני ביצירתם של המשוררים העברים הצעירים. מה אירע ביהדות בחמש עשרה השנים האחרונות? הרי מצבם החיצוני של היהודים לא נשתנה במאומה לטובה: אותה הגלות, אותה האיבה מכל צד ועבר, אותה הענוית בהמוני העם. אמנם שום דבר לא נשתנה כלפי חוץ, אולם משהו חשוב מאוד נתרחש בנשמה היהודית, — על כך מעידה באופן משכנע השירה העברית. היא מדברת לא רק על רחשי־לבם של עשרה או חמישה עשר משוררים עברים: היא מדברת בצלילים בהירים על דבר, אשר במעורפל הבשיל בתודעה העממית. כאשר משוררים, בשורה אחת, התחילו שמים פעמיהם במסילה חדשה, הרי יש בכך סימן אמיתי, כי אחריהם הולכת היהדות כולה, ששלחה אותם קדימה על־ידי צו נסתר. מה טיבה של מסילה חדשה זו? לאן פני המשוררים מועדות?

עד עתה היתה השירה העברית רק מתאוננת ונזכרת, ושתי הנעימות הללו דיברו במידה שווה על חוסר־תקווה. השירה העברית טענה, כי העבר היה נהדר, ואילו ההווה הוא ללא נשוא; אולם העבר נגמר וחלף ללא שוב, ובעתיד — מוטב שלא להביט: בעתיד — המשך אינסופי של ההווה העגום. השירה ההיא — לפנים, ולא בדורות האחרונים — היתה לעתים מתרוממת,

---

(10) М. О. Гершензон, Письма к брату, стр. 184—185

(11) М. О. Гершензон, Предисловие, Еврейская Антология, под редакцией Б. Ф. Ходасевича и Л. Б. Яффе, 1918, стр. V—VIII. ראה גם מהדורה שלישית, 1922, עמ' 5—8.

בקובלנותיה ובזכרונותיה, למדרגה של כוח מזעזע, ואף על פי כן, לא היתה זאת אלא שירת התשישות של זיקנה. ועוד בדבר אחד היתה מתבטאת הזיקנה: בהשתקעות בצרות ישראל, בחוסר יכולת להמריא מעל לגורלות הארציים ויגון העם. השירה ההיא היתה מעוגנת בחוזקה ביהדות, עם זה ביהדות קפואה לעד.

והנה פתאום — אין להכיר עוד את המוזה העברית. יהיה זה בטחון עצמי מופרז, אם נאמר, שהמחשבה מסוגלת לפתור את תעלומת תנועותיה הנסתרות של רוח העם. הן בה, ברוח זו פועלים כוחות טמירים, לפי חוקים שאינם ניתנים להשגה. כשם שבאישיות נפרדת, כן עוד יותר בעם שלם מתרחשים אירועים, שאין לחזותם מראש, ואין גם להתבונן בהם, אלא ניתן רק לוודא אותם לפי גילוייהם החיצוניים. על אירוע רוחני כזה מעידה השירה העברית החדשה, שהיא שונה מן הישנה כפליים. היא לאומית לא פחות מן הקודמת, אבל אחרת, וכן לאין ערוך מעמיקה. ההיא לא דיברה על שום דבר אחר, מאשר על היהדות, בדומה לחולה, אשר מדבר, ללא הפוגה, על מחלתו; ואילו זאת שואבת השראה מכל דבר, שהלב עונה לו בהלמות חמה. המשוררים הצעירים הללו אוהבים כמו בחורים צעירים שבכל הארצות, ודרך חירות ובקול, שרים הם על אהבתם. חיי הטבע גלויים לפניהם, והם מציירים אותם באהבה. הם הוגים על החיים, על האדם, על האלהים, — אותם אינה מדכאה המחשבה הטורדנית על צרת ישראל. ולכן, כאשר מחשבתם מכוונת אליה, הרי לשכוח אותה הוא בלתי־אפשרי — איזו נעימה חדשה נשמעת בדבריהם על היהדות! הם — בני אדם, אנשים חפשיים לחלוטין; ואדם בן־חורין הוא גאה וברור. טשרניחובסקי אינו יכול להתענות בקובלנות של חוסר־אונים. שניאור אינו יכול להעלות בעצב זכרונות על הגדולה שעברה. אמנם, פה ושם עוד נשמעים בספר זה הקובלנות והזכרונות הקודמים, אולם הנעימה השלטת בה היא אחרת: הכרה עצמית לאומית — אצל אחדים שקטה, אצל אחרים, כבת־קול של העבר, גאה, וכן דיבור חפשי, אף כי גם נרגש, על גורל היהדות, על החטא הלא־יכופר של העמים, על חובת היהדות לבנות בעצמה את גורלה.

אינני יודע, מה אירע ליהדות, אני רק מעיד: בספר זה היהדות היא כמו מצורע, שעדיין מכוסה צרעת כמקודם, אך לפתע הרים פניו, והכול רואים: הוא צח ברוחו, ובה, ברוחו, ניצח את מחלתו. דורות על דורות חי העם היהודי לא רק בגיטו חמרי: העבדות החיצונית הפכה אותו גם לעבד במובן הרוחני, לעבד של מחשבתו הטורדנית על גורלו. את השלווה — זה הטוב יקר־הערך של בני־התמותה, מקור החירות הרוחנית, מַעיין השגב והיופי, — הנה מה שההיסטוריה נטלה מאת העם היהודי, ובכך נטלה ממנו הכול. נראית לי כפלא שירתו של טשרניחובסקי; בתוכה לא נשאר רישום כלשהו מאותה הדאגתנות היהודית הכבדה כעופרת, שאין להתגבר עליה. הנה באמת יהודי בריא, שלוו: עומד לו ביער, מסתכל זמן ממושך, ואינו נחפז לשום מקום. אין מלים בפי, כדי להביע התרשמותי מכל אלה. החירות הרוחנית הזאת של משוררים עברים משוחררים נראית לי כהבטחה עצומה, כערובה לעתיד מלא אור. להיות יהודי חפשי אין זה אומר לחדול מהיות יהודי. אדרבה, רק יהודי חפשי מסוגל להיות חדור הסטיכיה היהודית לכל עומקה של הרוח האנושית המשגשגת.

ביאליק נראה לי כסולל־דרך לחבורה מצויינת זו. הוא היה הראשון שלא התאונן, לא ייבב, הוא גידף את המייבבים; והוא עורר את היהדות להגדרה עצמית נועזת. אולם הוא עדיין שקוע כמעט בשלמות בעניין היהודי. עדיין לא ניתן לו לצאת למרחב של חירות אנושית. בכשרון הוא לאין שיעור עצום מן השאר, אבל הם הרחיקו לכת ממנו.

עד כאן מדברי גרשנזון על השירה העברית החדשה, מהותה, ערכה וטיבה הלאומי והכלל־אנושי. אפשר להסכים או לא להסכים לדבריו בחלקם או בשלמותם, וכן לדברים על היהדות שהבאנו קודם לכן. מכל מקום דומה, שלפי הדברים הללו אין יסוד לומר, כי „היה רחוק כל ימי חייו מענייני היהודים" ושגם הטיף להתבוללות עקרונית. נהפוך הוא: בדבריו שהבאנו גילה גרשנזון יחס פנימי ועמוק לעם היהודי, לגורלו, לעתידו ונכסף לתחייתו הלאומית והאנושית כאחת. הוא התגעגע לטבע, שלוו ומשוחרר מהדאגתנות היהודית המובהקת המתמדת. מכאן מתבקשת על הטיפוס של „יהודי בריא" (דבריו על טשרניחובסקי), מושרש בקרקע, קרוב כמעט מסקנה ציונית, אף כי גרשנזון לא הגיע אליה, יתר על כן — כעבור שנים אחדות אף יצא בחריפות כנגד הציונות, תפיסתה ההיסטורית, רעיונה ודרכה.

על הפילוסופיה של ההיסטוריה היהודית

כבר רמזנו לעיל, כי בגישתו של גרשנזון לשאלת היהודים והיהדות יש להבדיל בין דבריו שכתב על נושא זה עד שנות העשרים ובין הדברים שפירסם לאחר מכן, וכוונתנו היתה בעיקר לקונטרסו „גורלו של העם היהודי"[12], שעורר תגובות נמרצות מצד חוגים יהודיים לאומיים. בקונטרס זה באה לידי ביטוי תמורה קיצונית בתפיסתו של גרשנזון על היהדות. יש יסוד להניח, כי תמורה זו נגרמה על־ידי המאורעות הפוליטיים הכבירים שהתחוללו אז ברוסיה עם מהפכת הבולש־ביקים ולאחריה.

גרשנזון מבאר בקונטרסו זה את תפיסתו הפילוסופית לגבי ההיסטוריה של עם ישראל ואומר בין השאר: משנחלשה בקרב היהדות האמונה הדתית, היה מן ההכרח, שבמקומה תבוא איזה היסטוריוסופיה ראציונליסטית שהיא. ההיסטוריה של היהודים היא שונה בתכלית מן ההיסטוריה של שאר העמים. מלבד זאת היא בחלקה הגדול כה עגומה, עד שהמתבונן בה עומד בפניה נדהם כבפני חידה. שרבים גם משאינם בני־ברית לא יכלו שלא לתת דעתם על חזיון מוזר זה. מכל שכן מובנת תהייתו של היהודי. כרגיל, אין האדם מבקש הסבר וביסוס למצבו הטוב ולשלוותו. הוא מקבל זאת כדבר טבעי. לעומת זה, הוא שואף למצוא את הסיבה לאי־הצלחתו, לסבלו, ליסוריו, שאם לא כן, ייראה העולם בעיניו כנטול־משמעות וכחסר־טעם, והוא ישקע ביאוש.

נשאלת השאלה: על שום מה נענש העם היהודי כה קשה בגלות וברדיפות? האם היתה בעברו אשמה גורלית כל שהיא, או שמא גלומה באופיו תכונה מיוחדת שמלידה, אשר מתוכה התפתחה בהכרח שרשרת איומה של עינויים? ובכן אי המוצא לעתיד? האמונה הדתית לא העיזה לשאול לעתיד, שכן עצם הצגת שאלה כזאת כבר מהווה התערבות בכוונותיו של הקדוש־ברוך־הוא. אולם היהודי החושב של זמננו, שאמונת אבותיו אבדה לו, מבקש תשובה לתהייתו על ידי המיתוס

(12 М. О. Гершензон, Судьбы еврейского народа, 1922

הלאומי. כל התנועות הרוחניות, שקמו בקרב היהודים ב־40—50 השנים האחרונות לא היו, בעצם, אלא נסיונות של יצירת מיתוסים. כך יש לראות גם את תנועת המתבוללים משנות השמונים. אולם שיטתם ותורתם על תעודתו הדתית או התרבותית־רוחנית של העם היהודי ירדו מעל הפרק, ואין עוד ביכולתם למשוך חסידים. את כולם ניצחה התנועה הכבירה של הציונות, שהגיעה עתה לשיאה. הציונות נעשתה כוח מניע בתודעתם של מאות אלפי אנשים. ויש להניח, כי בתנאים מתאימים תשפיע הציונות באופן יסודי ושרשי על גורל היהדות.

ביקורת הציונות

גרשנזון מניח, כי ארץ־ישראל תימסר בקרוב ליהודים, „וקומץ בעלי־חלומות אחוזי־התלהבות ינהיגו אחריהם המון נבער מדעת, כדי לבצע על־ידי עמלו ומחסורו ניסוי של תחיה לאומית". אחריות כזאת — מוסיף גרשנזון — מקבל על עצמו רק מי שבטוח, ללא היסוס, בצדקתו ובכוח תכניתו. הציונות מאמינה באמונה לוהטת בשאיפתה. אולם תכנית הציונות האפילה לחלוטין על הרעיון שהוליד אותה. אגב, דבר זה ניתן לראות בתולדותיה של כל מפלגה פוליטית. להלן פונה גרשנזון אל הציונים בפניה אישית ואומר:

קיימת כמעט הסכמה כללית לגבי הציונות, עד שכל דבר ביקורת עלול להיראות כחילול הקודש. אם אני בכל זאת מעז להביע מחשבתי, הרי אני עושה זאת מתוך יחס של כבוד לציונות ומתוך כך שבטוח אני, כי לא את צדקתם שלהם אוהבים הציונים, אלא שיותר יקרות להם האמת וטובתו של העם היהודי. אנו משולים למשפחה אשר נמצאת על פרשת דרכים; על ביתנו מאיים אבדון, ואֵי המוצא מן המיצר הגורלי? אתם, הציונים, המצאתם שיטה להצלה, ואילו אני גיליתי משגה בחישוביכם, משגה אשר עלול להביא עלינו צרה חדשה. והואיל ואני בן אותה המשפחה עצמה, הרי אינכם צריכים להיעלב מהשגתי על תפיסתכם. לנו אותה האהבה ואותה הדאגה.

הציונות כגירסה היסטורית־פילוסופית אינה מבטאה דבר על העבר היהודי במישרין. מטרתה אינה להאיר את ההיסטוריה של העם היהודי, אלא לסדר את עתידו, שלא יהיה דומה להווה. על כן בוחנת הציונות בפרוטרוט את מצבה הנוכחי של היהדות, ומכאן מסיקה מסקנות והוראות לגבי העתיד, ואילו את העבר היא משאירה בצד. מתוך העבר מדגישה הציונות — וגם זה בלי ניתוח כלשהו — רק שתיים־שלוש עובדות אֶמפיריות, אשר נחוצות לה, ואלה הן: אי־אפשרות השמדתו של העם היהודי, התודעה של אחדותו והתפילה בת שנות אלפיים על שיבת ציון.

הציונות מיוסדת כליל על רעיון הלאומיות. הציונים סבורים, כי התפתחות האנושות מתרחשת אך ורק בצורות לאומיות. האומה היא הממשות האמיתית היחידה של ההיסטוריה העולמית. זהו העיקר הראשון; העיקר השני אומר: האחדות וייחוד אורח־החיים הם תנאי הכרחי לקיום לאומי. העיקר השלישי קובע, כי לא יתכנו אחדות וייחוד אורח־החיים בלי איגוד טריטוריאלי. אכן, על שלושה דברים הציונות עומדת: על היצירה הלאומית, ועל אורח־החיים, ועל הטריטוריה. כל השאר בציונות אינו אלא יישום הדוקטרינה הפשוטה הזאת אל גורלו של העם היהודי. אמנם, הציונות

משתמשת גם בחזון הרומאנטי של שיבת ציון, שהוא מניע פסיכולוגי חזק ויוכל במידה מסויימת לעזור להצלחת העניין; אבל אין לשכוח, כי באלפיים שנות הגלות חל שינוי פיזיולוגי יסודי בעם, אשר זה מכבר הסתגל לקרקע, לאקלימים ולאורח־חיים אחרים; והמולדת הישנה היא לגביו מולדת רק במובן זה, כמו בשביל הצמח המגודל בחממה, שממנה נלקח, או בשביל הפרפר — הפקעת של הזחל, שממנה התפתח.

גרשנזון שולל את גישתה ההיסטורית של הציונות ודוחה את מטרתה כבלתי־ראויה לעמנו. הוא אינו מטיל ספק בכך, כי אומה איננה צירוף מיכאני של יחידים, אלא היא אינדיבידואליות המושגת על־ידי השכל, שיש לה רצון אחיד ויעוד מיוחד בעולם. כל עם הוא בהיסטוריה גוף אחד, אישיות אחת וגורל אחד. קיים רצון סטיכי של האומה. הלאומיות אינה קובעת את מהות התהליך ההיסטורי, אלא רק את הצורות האינדיבידואליות של קיומו ושל גילויו החיצוני. לא האומה היא הממשות האמיתית היחידה בהיסטוריה, כפי שטוענת הציונות, אלא האישיות, הפרט האנושי, שכן רק האישיות יוצרת. יצירה לאומית איננה סוג מיוחד עליון של יצירה קולקטיבית, אלא כל יצירה של עם נעשית על־ידי בני העם הזה, וללא כל תלות ברצונם מקבלת יצירתם גוון לאומי. מכאן המסקנה, שאין זה הכרחי לאומה להתקבץ דווקא בטריטוריה אחת. היהדות היא אומה — כך סבור הוא יחד עם הציונים; אלא שהוא טוען, כי גם יצירתה היא לאומית, למרות היותה מפוזרת בין העמים. אמנם, שלמותה של יצירה זו אינה נראית לעין, אבל בשל כך אינה חדלה להיות ממשות. היסוד הלאומי הוא מחוץ שלטוננו. קבוצת אנשים מסויימת היא אומה, כל זמן שהיא אומה בעובדה; היא חדלה להיות אומה, בלי כל תלות ברצונם של אנשיה. גרשנזון סבור, כי למרות פיזורם, היהודים בכללם הם אומה שיצירתה היא אחידה. על השאלה, מה יהא על עתידה של לאומיותנו, משיב גרשנזון: גורלה אינה ברשותנו. אם יש בה כוחות חיוניים — תתקיים לאורך ימים; ואם לאו — תדעך בהדרגה, ואת מקומה בבני האומה הנפרדים יתפסו יסודות לאומיים אחרים, כגון: צרפתי, רוסי, גרמני וכו'. במקרה זה נוכל רק להתעצב אל לבנו בשל דעיכה זו, אבל לעזור כאן לא נוכל. בעניינים בעלי ממדים כאלה הפאטאליזם הוא בלתי־נמנע. לכן אין גרשנזון מחשיב כלל את המאמצים להקים בית־ספר עברי לאומי או לשמור על שפת אידיש כאמצעי החזקת הלאום. דבר זה משול לנסיון לחמם את השמש, כדי שלא תתקרר...

את הסימן המובהק של הציונות רואה גרשנזון בחוסר הדתיות ובראציונאליזם שלה נטול־הרסן, המתיימר לשלוט בסטיכיה. אבות אבותינו ידעו את חכמת הכניעה לפני הסודות הכמוסים, ואילו השכל של זמננו אינו יודע את גבולותיו. אף על פי כן ישנן סודות. ואם מחשבתנו פיענחה את הסוד של הברירה הטבעית או השכילה להשתלט על כוח הגלים האלקטרומאגנטיים, הרי אין זה אומר עדיין, שהכול כפוף למחשבת אדם. הציונות מתיימרת לדרוש במופלא ממנו. במובן זה היא בשר מבשרו של הפוזיטיביזם בן זמננו, ועל כך גם מעיד ישירות יחסה הלאומי־אוטיליטארי אל הדת.

ישיבה בטריטוריה אחת איננה הצורה הנורמאלית היחידה של קיום לאומי. לכן אין לומר, שהיהדות חיה באופן בלתי־נורמאלי; אלא שחיי האומה היהודית הם מיוחדים במינם והם שונים מחייהם של רוב שאר האומות. גם יצירתו של העם היהודי היא מיוחדת במינה.

במלים בוטות משווה גרשנזון את הציונות אל הלאומנות המודרנית וטוען

שהיא איננה תורה יהודית, כי מוצאה מן האידיאולוגיה האירופית המעוותת והחוטאת משלהי המאה ה־19. ועתה ביצירת הלאומנות היהודית מרבה הציונות את הרע השורר בעולם, שממנו כל כך סבל העם היהודי. ואם אמנם תתגשם פעם המטרה הציונית בארץ ישראל, לא יהיו המשטר וההווי בתוכה שונים משאר ארצות, במובן הלאומנות השלילית.

הרעיון של בחירת ישראל

לאחר שמתח ביקורת כה חריפה על הציונות מתוך תפיסתו ההיסטוריוסופית, מבקש גרשנזון לשכנע, שמבחינה סובייקטיבית הוא מעריך ומכבד את הציונות, וכן הוא אומר:

„מעיקה עלי המחשבה, שדברי עלולים להתקבל שלא ככוונתם. לפי הרגשתי האישית איני אויב הציונות כל עיקר. אדרבה, היא נוגעת ללבי בכנותה, בהתלהבותה, במסירותה הבלתי־מסוייגת לאידיאל, העושה זקנים לצעירים, וצעירים — ללב האנושות. צריך להיות עיוור, כדי לא לראות, באיזה כאב בעד העם היהודי ובאיזה קוצר־רוח להחיותו לחיים חדשים חדורה תנועה זו. ביופיה הפסיכולוגי של הציונות חשים גם זרים; היא עוררה אהדה כללית בכל העולם התרבותי" [13]. ברור שהנכרים מקבלים את הציונות בברכה, מפני שהם בעצמם שקועים באמונה התפלה של הלאומנות. הם גם אינם מתעמקים בצרת ישראל, שכן זהי בשבילם צרת זרים. אבל הוא, גרשנזון, שאני. הוא איננו זר, איננו צופה סתם, והעניין הוא יותר מדי רציני, מכדי למסור אותו ברשות ההתלהבות. הציונים עשו את משימתם לפשוטה למדי: הם רוצים שהעם היהודי יהיה חפשי ומאושר לא באופן המיוחד לו, אלא ככל הגויים. הם מבקשים בשבילו לא מנת־גורל אינדיבידואלית נשגבה, אלא אושר והצלחה שיגרתיים. הציונות מתארת לעצמה את קיומו של העם היהודי לעתיד לבוא לא באותן הצורות המיוחדות, העשויות לנבוע ממעמקי רוחה של היהדות, אלא בצורות באנאליות ומקובלות. אולם „על פי אישיותו וגורלו הבלתי־רגילים, העם היהודי הוא עד היום אריסטוקראט בין העמים, ואילו הציונות מבקשת לעשותו קרתן, החי כמו כל השאר. — — — לא, העם היהודי לא צריך לשמוע לציונים. ענייננו עדיין לא מובן לעולם, אבל יתכן, שנגזר עליו להציף דורות באור יצירתו" [14].

גרשנזון מחזיק איפוא ברעיון בחירת ישראל כעם סגולה, והציונות, לפי דעתו, אינה אלא הסתלקות גמורה ומפורשת מרעיון זה, ולכן יש בכך בגידה ביהדות ההיסטורית. את בחירת ישראל לא ימכור גרשנזון „בעד נזיד עדשים של לאומיות טריטוריאלית־ממלכתית". הוא גם איננו מאמין בסגולת המרפא של הפתרון הממלכתי־טריטוריאלי ומוסיף: „עמי אומלל, נרדף, מפוזר; אך הלא משום כך הוא איננו גרוע מאחרים. אדרבה, מנת־חלקו אף יפה בשל כך, שהיא כה מיוחדת במינה" [15].

---

13) שם, עמ' 30.

14) שם, עמ' 31—32.

15) כנגד גרשנזון וגישתו זו לציונות התריס בשעתו מ. לזרסון ותבע לעם היהודי „זכות לבאנאליות", וראה:
М. Я. Лазарсон, Право на банальность, Рига, 1927, стр. 36—41

מתתיהו (מאכס) לזרסון, פרופסור למשפט־המדינה, היה ציר מטעם „צעירי־ציון" בבית־הנבחרים („סיים") של לאטביה הדימוקראטית. ב־1935 הגיע לארץ והיה בין מייסדי ביה"ס הגבוה למשפט ולכלכלה בתל־אביב. מ־1939 בניו־יורק, ושם מת ב־1951.

על עתידו של עם ישראל

בבקשו לחשוף את התכנית ההיסטורית־מטאפיזית הנסתרת לגבי ישראל קובע גרשנזון שהוא נהיה לעם לא בעת ישיבתו במקום, אלא דווקא בנדודיו. מכאן הוא מגיע למסקנה, כי היהודים הם עם נטול־בית לא במקרה, אלא זוהי תכונה שמלידה, סימנו המובהק של עם זה. בכך הוא משול לצמחים הנודדים בתוך הים, ואינם מכים שרשים בקרקעיתו. העם היהודי, ככל עם אחר, יצר ממעמקי רוחו את גורלו החיצוני. במובן זה הנוודות שלו אף היא נורמאלית, כמו התנחלותו העתיקה. הוא בעצמו רצה להתפזר, ולכן נתן להגלות את עצמו ונשאר מפוזר עד היום.

בדברו על רצונו של ישראל להתפזר ולהיות מגורש מתכוון גרשנזון לאיזה רצון נסתר הפועל בקרב העם כנגד הרצון הנגלה, והוא אומר: ההיסטוריה כולה של פיזור ישראל אינה אלא מחלוקת בלתי־פוסקת בין שני רצונות המתרוצצים בקרב היהדות — הרצון האנושי והעל־אנושי או הרצון האינדיבידואלי ורצון העם. הרצון האנושי דוחף את היהודי להשתרש במקום מגוריו, ואילו הרצון העל־אנושי מצווה עליו שלא להשתרש, אלא לנדוד. מכאן מגיע גרשנזון למסקנה, שכל הרדיפות והפוגרומים שבאו ובאות על העם היהודי אינן אלא ביטוי לרצון הנסתר, אשר מצווה על היהודי שלא להשתרש במקום. לפיכך גם נעשו היהודים לעם של מקצועות ניידים, כגון: מלאכות שונות, מסחר, חליפין וכד'. החקלאות אסורה על היהודי מטעם רוח העם, שכן בהשתרשו בקרקע נצמד האדם בקלות אל המקום ואל צורות־חיים קבועות. ואילו הרצון היהודי הנסתר רק רצה בכך, שיגרשו את היהודים לעתים תכופות ביותר. לפיכך היתה קיימת הארמוניה מלאה בין רצון העם היהודי ובין גורלו החיצוני. העולם היה סבור, שהוא מעניש את היהדות, אך לאמיתו של דבר הוא שירת אותה, כשם שהוא משרת כל רצון אחר. לעם היהודי אין מלכות ארצית, יש לו מלכות שמים. נשארה לו הדת והרגשת האחדות הלאומית שנולדה מן הדת. אילולא הדת, תורת ישראל ותודעת האחדות לא היה ביכלתו של העם היהודי לעבור במערך מלוכד דרך של יסורים כאלה. עם זאת רואה גרשנזון כי הרצון הנסתר של היהדות הולך עתה בכיוון הריסת המעוז האחרון הזה. האמונה הדתית דועכת והולכת בקרב היהדות בלי מצרים. מכאן נראה לו, כי טמיעת העם היהודי היא בלתי־נמנעת. התרופפותה של דת ישראל היא המשבר הגדול ביותר בדברי ימי ישראל, מאז התחזקה בו האידיאה של המונותיאיזם.

כך מנסח גרשנזון, כפי ביטויו, לחשוף את גורלה המטאפיזי של היהדות, תוך כדי קריאה בדפי ההיסטוריה. עם זאת הוא מאמין לפי דרכו בנצח ישראל ואומר, שהיסוד היהודי אינו ניתן להשמדה, גם אם העם היהודי יתפורר ללא שיור, והוא חושב, שזה גם יהיה גורלו. אבל רוח היהדות רק תתחזק מכך עוד יותר... גרשנזון חוזה מראש, כי האדם ביהדות ייעשה עני ברוח, והוא שואל: האם אין האנושות כולה שואפת למטרה זו?

בבואו להעריך את מערכת מחשבותיו על גורל ישראל אומר גרשנזון: „אם נכונה הרצאת הדברים שלי אם לאו — סגולה אחת יש לה: אי־אפשר לעשות ממנה שום שימוש מעשי. היסטוריוסופיה זו אינה קושרת את האישיות, אלא משאירה אותה חפשית. אני אומר: הלאומיות שבאדם היא כוח אלוהי אימננטי, סטיכי לכן אנחנו יכולים בשלוות־נפש לשכוח אותה. היא תעמוד על נפשה בעצמה. בנפשנו נאבקים שני רצונות — האישי והשבטי. היה, איפוא, אישיות! הרצון

ההוא, השבטי איתן הוא, בל ימוט. היה גם אתה כחלמיש. רק כך ניתן לחצוב אש״[16].

לבסוף מציג גרשנזון את השאלה — „מיהו יהודי?״ ומשיב: יהודי הוא זה, „שבקרבו פועל הרצון של העם היהודי. כיצד אפשר להכיר זאת? אין זה ניתן להכיר; אלהים בוחן כליות ולב. אבל איך צריך יהודי לחיות? — בהתאם לנטייתו האישית הכוללת, וכן עליו להתנהג בכל עניין על פי שיקולים מהותיים. אז יחיה במלוא אישיותו, והרצון הלאומי הפועל בקרבו כבר יכוון את צעדיו על הדרך הראויה. אתה אוהב את שפת התנ״ך? — למַד אותה ודבר בה. אתה נמשך לארץ־ישראל, לך לבדך, ואל תרצה, ואל תחשוב להחזיר לתחיה את מלכות ישראל. עם מבוגר אין מחתלים ואין שמים אותו בעריסה. ואשר למלכות ישראל — הריהי לא מעלמא הדין״[17]...

✶

עד כאן תמצית דעותיו של מ. גרשנזון על גורלו של העם היהודי. עברו ארבעים ושבע שנה מהופעת קונטרסו הנ״ל, שעורר תגובות כה נמרצות, וארבעים וארבע שנה למותו. לא ננסה לנחש, מה היתה גישתו של גרשנזון לבעית היהדות, אילו יכול היה לחזות מראש את התמורות הכבירות שחלו בעולם ובחיי ישראל אחרי מלחמת העולם השניה. אין גם בדעתנו לבחון כאן את השקפותיו של גרשנזון על מהות היהדות ועל דרכה ההיסטורית מבחינה היסטוריוסופית ואידיאולוגית. כוונתנו היתה לנסות ולבדוק מבחינה היסטורית־עובדתית, באיזה מידה צדקו או לא צדקו טענותיהם של בני־הפלוגתא שלו מבני דורו, כי הוא מימיו לא נתן דעתו על ענייני היהודים והיהדות ואף הטיף להתבוללות עקרונית בתרבות הרוסית.

מה שהיהודי גרשנזון עסק בחקר הספרות הרוסית והתרבות הרוסית, ואף הגיע לכלל דעה, שדווקא ה„סלאבופילים״, ולא ה„זאפאדניקים״ היו המבטאים האמיתיים והמקוריים של הרוח הרוסית, — עדיין אינו פוסל אותו כיהודי, ומה גם שאת יהדותו שמר מול עולם היהודי והלא־יהודי כאחד. זאת ועוד: מדבריו בשאלת היהודים שהבאנו בשני חלקי המאמר הזה שופעת אהבת ישראל עמוקה ושרשית. הדברים מעידים על כך, שענייני עמו היו קרובים מאוד ללבו כל השנים. הסופר הרוסי־היהודי ל. גרוסמאן, שנאם באספת אזכרה לגרשנזון ב־6 במארס 1925 באקאדמיה הממלכתית למדעים אמנותיים במוסקבה, אמר עליו, בין השאר, כי „הוא הביא עמו אל הספרות הרוסית את לב־היהדי שלו, המאוהב בנפש הסלאבית״[18].

אכן, יהודים טובים לא מעטים, עוד לפני גרשנזון וגם אחריו, היו „מאוהבים״ בנפש הרוסית־הסלאבית, ולב־היהודי שבהם נשאר שלם עם עמם. ואשר להתנגדותו של גרשנזון לציונות, הרי ידוע שהאנטי־ציונות היא אידיאולוגיה יהודית מובהקת, ומחזיקים בה לאו דווקא מתבוללים. מכל מקום, אצל גרשנזון נבעה התנגדותו לציונות לא מתוך התנכרות ללאומיות היהודית, אלא להיפך, מתוך דביקותו הקיצונית ברעיון בחירת ישראל כעם סגולה. אם צדק בתפיסתו זו אם לאו — זוהי שאלה אחרת.

---

16) „גורלו של העם היהודי״, עמ׳ 58.

17) שם, עמ׳ 59.

18) Л. П. Гроссман, Гершензон-Писатель, Мастера слова, Москва 1928, стр. 315—325

דעתו הפסימית, ואף תפיסתו הפאטאליסטית, לגבי עתידו של ישראל כאומה אינה מעידה כלל על שאיפתו להתבוללות עקרונית, כדרך שיבור לו ישראל. השקפתו זו נבעה מכך שהוא ראה שחורות לגבי התרבות האנושית בכלל. בל נשכח, שהקונטרס „גורלו של העם היהודי" כבר נכתב בזמן שלטון הבולשביקים ברוסיה, שלא היה לפי רוחו של גרשנזון והטיל עליו מרה שחורה. והדברים, שהוא כתב בשאלת היהודים קודם לכן, חדורים רוח אחרת לגמרי לגבי עתידו של העם היהודי. הוא האמין אז באמונה שלמה, שהעם היהודי עומד להתעורר מתרדמתו הליתארגית...

גרשנזון שאף לחירותה הרוחנית של האישיות. היה זה יסוד־מוסד בתפיסתו הפילוסופית־מטאפיזית. השקפתו הכללית היא איראציונאליסטית ואינדיבידואליס־טית, וממנה גם השלכות על גישתו לשאלת היהדות. הוא דחה בתוקף את הפוזי־טיביזם, הראציונאליזם „נטול־הרסן", כפי ביטויו, ואת המאטריאליזם. נראה, שהשתלטות הבולשביזם לא רק על החיים המדיניים, אלא גם על הרוחניים, הוציאה את גרשנזון לחלוטין משיווי משקלו הרוחני והנפשי. עם המשטר החדש השלים מאוס, מבחינה חיצונית, אבל לא יכול היה להשלים עמו בלבו, ברוחו, בנפשו. היהודי, חוקר הספרות והתרבות הרוסית, התחיל להרגיש את עצמו בנכר ברוסיה שלאחר המהפכה, ומכאן גם קריאתו־שאלתו: „היכן מולדתי?"[19]. קריאתו זו השמיע בחיבורו „חליפת מכתבים משתי זויות". היה זה „דו־שיח" בכתב בינו לבין הסופר הרוסי ויאצ'סלאב איוואנוב. משיחה זו נמצאנו למדים, כי גרשנזון עייף ונלאה מן התרבות והציביליזאציה, והוא חש את עצמו, כאילו נתון הוא בשבי בידיהן.

אכן, בסוף ימיו ביקש גרשנזון להשתחרר כליל מכבלי התרבות. מה גרם לכך? על שאלה זו משיב גרשנזון בעצמו בכנוּת האופיינית לו, ואומר: „יתכן, שלא חשנו מוּעקה מן המחלצות המפוארות, כל עוד הן היו שלמות ונאות עלינו, ובאופן מתאים היו צמודות לגוף; אולם כאשר בשנים אלה נקרעו כליל ותלויות עתה בגזרים, יש רצון לקרוע אותן מעלינו לחלוטין ולהשליכן הלאה"[20].

דומה, שבמוּעקה כללית זו שתקפה את גרשנזון יש לחפש גם את הסיבה לכך, שבסוף ימיו ראה שחורות לגבי עתידו של העם היהודי, בעוד שרק שנים אחדות לפני כן ראה סימנים בולטים לתחייתו הלאומית.

---

(19) М. О. Гершензон, Переписка из двух углов. Со-автор В. И. Иванов 1921, стр. 11.

יש גם תרגום עברי (של ישראל זמורה) — „חליפת מכתבים משתי זויות", תל־אביב תש"ב.

(20) שם, שם.

מיכאל גרשנזון

העם בכור האש*)

אילו ידענו למה מעמיד הוא אותנו בנסיון כה קשה, לאיזה תפקיד מכין הוא אותנו! היו ימים, אז בארץ האבות, ומיד בהתחולל סערה על ישראל היה נשמע קול ממרומים על ידי הנביאים, וכוונת הנסיון היתה ברורה. אמנם, בזמנים שונים היה הקול משמיע שונות. כאשר נאנק העם תחת עול אשור, גילה אלוהים את כוונתו באמצעות ישעיהו: „הרי אשור שבט אפי ומטה הוא בידם זעמי", ישוב אלי עם חוטא וישמע למצוותי אז אצילנו ואגדלנו. ומאתים שנים לאחר מכן, בימי כורש, נתן הנביא עלום־השם, שאנשי המדע נוהגים לקראו ישעיהו השני, הסבר אחר לרצון האלוהים: העם האהוב עלי, הושם לאות לכל עמי תבל. יסוריו לקח להם, אי־פעם יפקחו עיניהם ויאמרו: „כולנו כצאן תעינו, איש לדרכו פנינו, וד' הפגיע בו את עוון כולנו. אכן חלינו הוא נשא ומכאובנו סבלם, ואנחנו חשבנוהו נגוע, מוכה אלוהים ומעונה. מוסר שלומנו עליו ובחבורתנו נרפא לנו". אך יהיה מה שיהיה תוכן ההתגלות האלוהית ידע העם תמיד את הסיבה העילאית לאסונותיו הארציים, וקרא בבהירות בכתב הגורל עלי אדמות את צפונותיו של האלהים.

סבלנו קשה פי כמה משום שאמונה זו נעדרת מאתנו. במשך אלפים ומחצית האלף שנים שעברו מאז למדה האנושות מנסיונה, כי תמיד קראה מדמיונה באותו כתב, כי סבירותו הברורה לעין היא כוזבת וכי לא ניתן לבן תמותה לקרוא בו כל עיקר — וזו היא, החשובה בידיעות שרכשה לה מאז. השמים נסגרו ושוב אינם נותנים לאדם אותות שאין לפקפק בהם. בגורלנו עלי אדמות יש כמובן תכנית אלוהית, אבל רשומה היא בכתב סתרים שאין בידינו הצופן לפענחו. האמן, אם יכול אתה, שיסוריך אינם פרי משחק עוור אלא הותוו מראש על ידי השכל העליון. אך הינזר מן התקווה להבין אף־פעם את הגיונם שאינר־אנושי. כך חשבו לפנים האיצטגנינים כי יש בכוחם לקרוא בכתב הכוכבים בשמי הליל. אף תרגמו את כתבם הנסתר ללשון אנוש, והנסיון גילה את טעותם. אין אנו יודעים את הסיבות האמיתיות לגורלנו, כשם שאין אנו יודעים את הסיכום השלם של תוצאותיו.

גורלו של העם היהודי הוא כל־כך בר־ביטוי, כל כך מורגשת בו מין כוונה קוסמית, היסטורית תכניתית, עד שקשה לעמוד בפני הפתיון להסבירו בדרך ההגיון האנושי. כל הסבר כזה הוא מיתוס. מן המיתוסים על בחירת ישראל, על יד האל העונשת, או, כמו אצל ישעיהו השני, על הסבל מחמת חטאיה של תבל כולה — שאבו אבותינו עוז. לנו אין מיתוס, מיתוסים כאלה גדלים לעם כביכול רק בארץ מולדתו, ואדמת הנכר נשארת צחיחה ושוממה, כמה שלא ישקה אותה העם בדמעותיו. מיתוס חדש לא נולד — במשך אלפים שנה, תוך יסורים כאלה! — והישנים נשתכחו.

המיתוס ממלא בחייה של אומה אותו תפקיד שממלאת ההיפותיזה המעשית במדע. הוא אינו אלא היפותיזה חובקת זרועות עולם, שלבשה דמות ממשית וכשם שמתפתח המדע בעברו מהיפותיזה נמוכה לגבוהה ממנה, כן מתפתחת נשמת האומה עם חילוף

---

*) Народ испытуемый огнем לפי החוברת Евреи и Война שיצאה במוסקבה ב־1917 ובה מאמריהם של י. צ'לנוב, מ. גרשנזון, ש. גפשטיין, ל. יפה וחי. גרינברג.

המיתוסים. בלי מיתוס, הקיים בהכרתם האינדיבידואלית של יחידי האומה, לא תוכל האומה להתקיים כחטיבה שלמה. היא היתה מתנפצת כחבית שהוסרו חישוקיה. אך יתכן גם מקרה אחר, ולו גם קפיאה של האומה, המבלה בשלוה את המיתוס שלה שעבד עליו כלה, ואין לה כוח להחליפו בחדש, כפי שקרה לא פעם בתולדות המזרח.

אין ספק כי העם היהודי מתקיים אף הוא בזכות מיתוס מסוים, אחרת אין להסביר את שלמותו ואת יציבותו במשך דורות רבים בתנאי הגלות, כאשר עזיבת העם גרמה להגדיל פי כמה את הנאתו וטובתו של הפרט. לשתק את פעולתם של כוחות צנטרופוגליים אדירים כאלה יכול היה רק הקשר העז עם המיתוס הלאומי. מכאן שהמיתוס קיים וכוחו עמו. מה טיבו? הפסיכולוגיה של ההמונים היהודים לא נחקרה דיה עד שנוכל לענות בבטחה לשאלה זו. דעתי הפרטית היא, כי מיתוס זה של הגלות נובע מן המיתוס של כתבי הקודש, שרעיון בחירת העם על ידי אלוהים, שהכיל בקרבו, כגרעין, את מושג שלמותו הנצחית של העם היהודי, התפורר בהדרגה והתגלה גרעינו, אך גרעין זה, דמות אחדותו הביולוגית כמעט של השבט, לא זו בלבד שלא התפורר במשך הדורות, אלא להפך — הוא התקשה בפסיחיקה היהודית כחלמיש צור, התחזק בדרך טבעית, משום אחידותם של התנאים הקשים עד מאוד, שבהם חיו בכל מקום ובמשך דורות רבים בני העם היהודי. דמות זו, כמו כל דמות לאומית־מיתולוגית, מעוררת רגש כבוד סתום, כמעט אימה, ובה צפונה, כמו בכל דמות כזאת, אמת מסתורית עמוקה; שליטתה של דמות זו היא כל כך גדולה, עד שלהתקומם נגדה, להכיר בה כמדומה, לא יוכל, בלי רטט, אף האמין באמיצים; זוהי הסיבה, שלמרות הפיתוי הקיים לעזוב את היהדות. מעטים הם היהודים העושים זאת; לפרוש מן היהדות — פירושו של דבר להכיר כרוח רפאים את דמות היהדות שאינה ניתנת לכיליון.

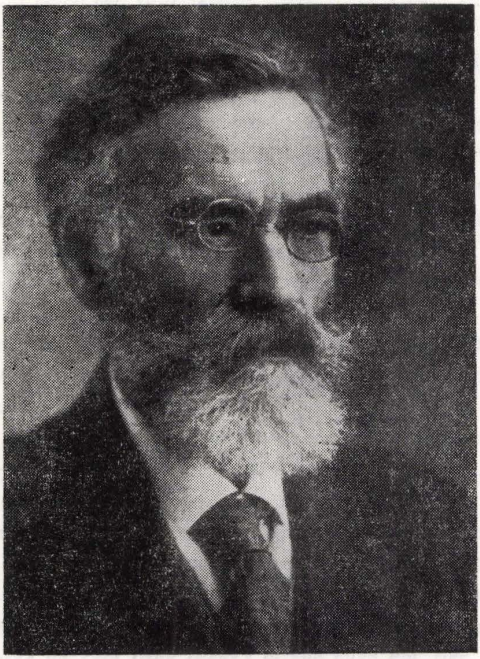
העם העובר בכור האש אינו נשרף משום שחי בו המיתוס החלמישי. אך לא די להתקיים, יש לגדול, להתפתח. המיתוס השמרני מסוגל להבטיח את קיומה של האומה במשך אלפים בשנים, כשם שאנו רואים זאת בחיי סין; אך האם זאת נאחל לעמנו? להמשיך בקפאון הדורות? היינו רוצים שיהיה חיים היסטוריים פוריים, שלא רק יתקיים קיום ערטילאי בחילופי הדורות, אלא שיתעלה מדור לדור אל מטרה גבוהה, כפי שהתעלה לשעבר בהתגלויותיהם של הנביאים. וזה יהיה כאשר יפרח שוב כוח יצירת המיתוסים של העם. האם יולד המיתוס החדש בארץ הגלות, כאשר הסבל המעיק עלינו יכבד עד לבלי־נשוא לחלוטין? יש כח־שירה בצער העמוק, ובכי שאין תנחומים לו הוא תמיד פיוטי: יש חיות חריפה במעמקי היגונים. הנה כבר הרימה קולה בשירתו של ביאליק, לראשונה מאז ימי יהודה הלוי, נשמת העם היהודי — שירה שלא מעלמא הדין, שירה מלאכית־ארצית. האם אין היא מבשרת את תחית נשמת ישראל? או האם האמת היא, שרק על אדמת ארץ ישראל יכול להולד לעם היהודי מחדש מיתוס יוצר? — אינני יודע; אך עזה אמונתי, כי חי העם בשנתו הליתרגית ובהגיע המועד — קום יקום

תרגם י. ס.

צבי רודי

ליב שטרנברג

באוגוסט 1964, כשהשתתפתי כמרצה בקונגרס הבינלאומי השביעי למדעים האנתרופולוגיים והאתנוגראפיים במוסקבה, נזדמן לי לבקר במוזיאום לאנתרופולוגיה ואתנוגראפיה בלנינגראד.

מוזיאום זה, שנוסד על ידי פיוטר הגדול והוא הגדול והחשוב במינו בברית־המועצות ומפורסם גם בעולם כולו, חגג אז יובל מאתים וחמישים שנה לקיומו. במחלקה לחקר סיביר נתקלו עיני בשני פורטרטים גדולים על הקיר, של שטרנברג ושל בוגוראז־טאן*), התלויים ליד התמונה היחידה של לנין. התעכבתי במיוחד

*) בוגוראז־טאן ולאדימיר (1865—1936), אתנוגראף, סופר ומשורר יהודי, חבר התנועה המהפכנית הרוסית מנעוריו. בן 18 המיר את דתו כדי שיהדותו לא תפריע לו בעבודתו המהפכנית. ב־1886 נאסר וב־1888 גורש לעשר שנים לאיזור קולימה (חבל יאקוטסק). שם החל בעבודתו רבת־השנים בחקר תרבותם של שבטי המזרח הרחוק (ביחוד הצ'וקצ'ים). בימי המשטר הסובייטי שימש פרופסור באוניברסיטת לנינגרד והיה פעיל בפיתוח תרבותם של עממי הצפון והמזרח הרחוק. ב־1926 ערך את הקובץ „העיירה היהודית והמהפכה" (רוסית).

במהלקה זו לשם איסוף חומר בשביל מחקרי על הפיקטוגראפיה **) (כתב התמונות) של העמים הסיבירייים תוך כדי כך נפגשתי עם מלומד צעיר, שעובדי המכון הצביעו עליו בגאווה: „זהו חוקר צעיר משבט הניווחים (הגיליאקים) ***), העוסק, אגב, בבעיה המעניינת אותך כעת". משנכנסתי עמו בשיחה והפניתי את מבטי אל התמונות שעל הקיר, קרא בהדגשה מעולפת סוד: „שטרנברג זה גילה אותנו".

ליב יעקובוביץ שטרנברג נתפרסם לא רק כאחד ממנהיגי התנועה המהפכנית „נארודנאיה וולייה" אלא נודע גם כאחד מאבות האתנוגראפיה הרוסית, כמו כן היה גם ממניחי היסוד של הארכיאולוגיה הסיבירית ומיוצרי שיטת המחקר „המתודה הסטאציונארית", הידועה עתה בשם „מחקרי־שדה", עמד שנים רבות בראש המוזיאום הנ"ל בלנינגראד וסייע במיטב כוחותיו לארגונו מחדש לאחר שובו מגלות סיביר.

א. שנות הילדות והנעורים

שטרנברג נולד ברביעי למאי (21 באפריל לפי המנין הישן) בשנת 1861 במשפחה יהודית מסועפת בעיר הפלך של ווהלין ז'יטומיר שבאוקראינה. אביו היה שייך לשכבת הסוחרים הגדולים בעלי „גילדה" ראשונה והיתה לו הזכות, להתגורר גם מחוץ לתחום המושב. על פי השקפת עולמו היה חסיד נלהב של תנועת ההשכלה והחליט להקנות לבנו השכלה יהודית רחבה נוסף על לימודיו בגימנסיה הרוסית.

הגימנאזיסט הרוסי ליב שטרנברג גילה כבר כתלמיד התעניינות במדעי־הטבע ובגיאוגרפיה. נוסף לכך נחן גם ברגש עממי חזק, ושמר לו אמונים כל ימי חייו גם כאשר כבר זכה לפירסום בקנה־מידה בינלאומי. התקשרותו האמיצה עם העמלים היהודים, שיחותיו הממושכות עם הפועלים שהיה מלמד אותם את השפה הרוסית שלא על מנת לקבל פרס — כל אלה הלמו את המסירות, בה הצטרף הבחור בן השמונה־עשרה אל התנועה המהפכנית הרוסית של ה„נארודניקים".

ה„נארודניטשסטבו" — עממיות — היא שכבשה אז את לבותיהם של כל אותם העסקנים המדיניים וההוגים ברוסיה הצאריסטית, שנתפסו לאידיאה של סוציאליזם רוסי, כפי שיוצג לראשונה על ידי אלכסנדר הרצן ואשר הורה כי מקורו של סוציאליזם זה טבוע ב„אובשטשינה" (עדת הכפר) ומתבסס עליה. הסידיה של תנועה זו היו חדורים באמונה, כי סוף סוף „מתדפקת ההיסטוריה על שעריה של רוסיה רבתי".

שטרנברג, שכבר הגיע לשנת סיום הלימודים בגימנסיה, היה שקוד בסתר ובלילות הארוכים על החיבורים הסוציאליים האסורים מטעם הרשות, פרי עטם של פיוטר לאברוב והסוציולוג ניקולאי מיכאילובסקי.

המטרה של המהפכה הרצויה — כה הסיק שטרנברג ממשנתו של לאברוב — צריכה להיות אחת: „ביטול המונופולין בכל צורה שהיא", כמו כן חיסול „הכפיה של המדינה". במקום אלה יש להתקין התאגדויות חפשיות של עמלי העם. בעוד שכבת העמלים במערב אירופה היתה מורכבת מעיקרה מפועלים שבבתי־החרושת, הרי ברוסיה יוצגה בעיקר על ידי האיכרים. החברה הסוציאליסטית העתידה ברוסיה צריכה היתה, איפוא, להתהוות מעדות הכפרים.

**) תמצית עבודתי זו פורסמה בדו־ירחון „מדע" 1968, מס' 6, עמ' 343—353.

***) גיליאקים (כיום — ניווחים). שבט המתגורר בשטפו התחתון של נהר אמור ובאי סאחאלין. כ־4000 נפש.

שטרנברג הצעיר, שספג לתוכו רעיונות אלה, עמד עם זאת על הקשר ההדוק שביניהם ובין משנתו של מיכאילובסקי בדבר השליחות החשובה המוטלת על האינטליגנציה המכילה גם את הנוער האוניברסיטאי. הניתוח של מיכאילובסקי, שהיה מקובל כמנהיג הרוחני של ה„נארודניקים" והקבוצות הקרובות להם, הוביל למסקנה, כי האינטליגנציה, שהיא לא רק בעלת השכלה אלא גם אינה כפופה לאינטרסים חמריים מוגדרים, מיצגת את השכבה הסוציאלית המסוגלת ביותר לבצע את ההכשרה המהפכנית של מעמד האכרים ברוסיה.

ב־1881 נרשם שטרנברג כסטודנט מן המנין בפאקולטה למדעי־הטבע באוניברסיטה של פטרבורג.

ב. שנות הסטודנטיות

לפי החלטת הועד הפועל של ה„נארודנאיה וויליה" בוצעה באחד במארס 1881 התנקשות בצאר אלכסנדר השני. מאורע זה לא החטיא את פעולתו על הנוער המהפכני ובכלל זה גם על שטרנברג. ברוסיה ובחוגי המהגרים בחוץ לארץ הביטו על הצלחת ההתנקשות כעל אות מבשר טובות גם לפעולות נוספות. גברה האמונה בהתקוממות ממשית ורצינית של ההמונים.

ההליכים המשפטיים נגד המתנקשים התקימו בין ה־26—29 במארס והמש־תתפים בהתנקשות נידונו למוות על אף ההתערבות של הסופר טולסטוי והפילוסוף סולוביוב, שביקשו חנינה בשביל הנאשמים. ב„כתובת" (אַדרס) התודה על כך, שהוגשה על ידי קבוצת סטודנטים צעירים לסולוביוב נמצאה גם חתימתו של שטרנברג.

למן העליה הציבורית של פטרבורג בשנות הששים נחשבה מטרופולין זו למרכז של המדע הרוסי, כאפיק של המחשבה הסוציאלית המתקדמת והזרמים הדימוקרטיים מכל הסוגים. לבירה זו היה כוח־משיכה על ידי בתי־האולפנה להשכלה גבוהה בשביל הנוער האקדימי. רבים, שנעשו לימים נושאי משרות רמות, אישי תרבות ומנהיגי התנועה המהפכנית רכשו כאן את השכלתם הגבוהה. בין הסטו־דנטים האלה היו גם ממוצא קאבקאזי, באלטי ומהעמים הסלאביים שמעבר לגבולות הקיסרות הרוסית.

כאן רכש את השכלתו האקדמית במכון למדעי־התחבורה סוואטוזאַר מאַרקו־ביץ, שנתפרסם אחר כך כפילוסוף, כלכלן ומנהיג דמוקראטי של סרביה; הוא ראה את עצמו כתלמידו של טשרנישבסקי. את המכון למדע־היעור סיים כאן המהפכן הפולני וואלריוס ווروبלסקי. קאסטוס קאלינובסקי, מי שנועד לעמוד אחר כך בראש המרד של האכרים ברוסיה הלבנה למד באוניברסיטה העירונית. את האקדמיה הצבאית של המטה הראשי סיים בראשית שנות הששים יארוסלאב דומברובסקי, ששימש אחר כך כמפקד העליון של הקומונה הפאריזאית. ותארך הרשימה אם נוסיף עוד להביא שמות, כגון זובקו־קודאַנו שעמד בראש התנועה המהפכנית ברומניה, ד. בלאגויב, מארגן המפלגה הקומוניסטית בבולגאריה, לודביג ווארינסקי, ראש המפלגה הפולנית „פרוליטאריאט", שבשנת 1882 החלה לשתף פעולה עם ה„נארודנאיה וויליה", ועוד ועוד.

חוגי הסטודנטים, שהיו קרובים לתנועות העממיות, יכלו להצביע על מסורת מהפכנית ארוכה, וטבעי היה שהוטל עליהם לעמוד בראש המאבק הפוליטי נגד המשטר השנוא עליהם ולרכז בידם גם את התעמולה שבכתב ובעל־פה.

לאחר שנרשם בפאקולטה למדעי־הטבע, הצטרף שטרנברג לחוג זה, שלאחר

ההתנקשות הנ"ל נפגע על ידי מאסרים תדירים. מכאן ואילך מסגל לעצמו שטרנברג צורת־חיים סטודנטית טפוסית ונשאר נאמן לה זמן ממושך. הוא שקדן בלימודיו, מבקר בדיקנות את ההרצאות במקצועות האנתרופולוגיה והביולוגיה, אינו נעדר מתרגילי הניתוחים בפראקטיקום וגם במכון הגיאוגרפי הוא מעורר את תמהונם של הסטודנטים הבכירים בידיעותיו הגדושות בתחום האוקיאונוגראפיה.

עם זאת תוקפים אותו מעולם־החוץ כחות וזרמי־זמן רוחניים, שאיפות, מגמות והערכות ובהעלם הנראה כצנוע ונחבא אל הכלים מתחשלת והולכת דמות־עולם המדריכה את ישותו. הוא נסער ונדהם כולו לשמע הידיעות, כי בגלל ההתנקשות נאשמו והוצאו להורג המהפכנים ז'ליאבוב, פֶּרובסקאיה, קיבאלטשיץ, הלפמאן, מיכאילוב, ריסאקוב, שהיו מסעירים את ההמונים בנאומיהם. טובי הסטודנטים והמהפכנים שבהם נידונו לגרוש מהאוניברסיטה. בהם קוגאן־ברנשטיין, וודנסקי, טירקוב, פודבילסקי, שבחברתם היה מבלה הטירון שטרנברג ערבים ולילות. עם סילוקם של אלה נתהוו בתנועה בקיעים עמוקים ויאוש נוגס שורר בפגישותיו של החוג.

נוסף לכך עובר על המרדנים הצעירים משבר נפשי עמוק, שנגרם בעטיה של חוויה עגומה על ההתקוממות הכללית, שלא יצאה לפועל.

בין הסטודנטים הצעירים, שטרם גיבשו בדפוס מוצק את רגשותיהם ומאווייהם, מתבלט שטרנברג באינטלקט הפיכח והנעלה שלו. אמנם לא נחן בכשרונות הרתוריים של סופיה פרובסקאיה או של ז'ליאבוב, כך גם לא שילהב את קהל שומעיו בפתוס של קוגן־ברנשטיין או בטמפראמנט של פודבילסקי, „גבור הנוער המהפכני", אשר היה מחשמל את קהל שומעיו. לעומת מדריכים רוחניים אלה ניצב עתיר־ההשכלה שטרנברג, הדובר רוסית קלאסית, בה כל משפט הוא דגוש וראוי להבאה בדפוס ומוכתב גם על ידי שיקול הגיוני צרוף. על ידי סגולות מעולות אלה התייצב במרכז החוג של חבריו לדעה וללימודים.

אף מינשר מודפס או כרוז הקטוגראפי אינו מופץ בלי שהוא יקרא אותו לראשונה. ויש יסוד להנחה, כי המכתב הנודע שנשלח בשנת 1881 מטעם הועד הפועל של „נארודנאיה וויליה" אל החברים לדעה בחוץ־לארץ, וכמו כן המכתב הפרוגראמאטי מה־14 לדצמבר 1881 אל לאברוב בפאריז נקראו לראשונה ותוכננו בידי שטרנברג.

בסתיו 1881, לאחר חופשת הקיץ, הלכה וגברה ההרגשה של חוסר־הישע בגלל הרדיפות והגזרות החמורות מצד הממשלה. ואף על פי כן החל, כעבור זמן קצר. החוג המרכזי לפעול שוב והעבודה נתחדשה ונמשכה על ידי מטה חדש של משתתפים. אליהם השתייכו בין השאר שטרנברג וגם טאן־בוגוראז, חברו וידידו הנאמן.

הכרוז הראשון, שהוצא ב־18 לנובמבר 1881 מטעם הועד המרכזי המאורגן מחדש, נשא אופי מתכנן והיה מופנה „אל הסטודנטים" בקריאה דלקמן: „הליקויים במימשק האוניברסיטאי ואי־הסדר בחיים הסטודנטיים נובעים מגורמים יותר עמוקים מאשר הכוונות של שלטונות האוניברסיטה ואפילו של המיניסטריון להשכלה"... „מחובתם של הסטודנטים לפתוח במאבק נועז למען חרותו של העם ואשרו, למען זכויות אנושיות וצדק סוציאלי"... הגיעה השעה של התנגשות גלויה ומכריעה עם המשטר העריץ של הממשלה הרוסית"...

עם זאת הלכו וגברו הניחושים בדבר המהפכה ההולכת וקרבה, והסטודנטים באוניברסיטאות קיוב, מוסקבה, חארקוב וקאזאן נתרשמו עמוקות מקול קורא זה.

נוסף להאמור הודגש המחסור בשיטה ובשלמות שבהופעות הפומביות של הסטודנטים, העלול להפך לרועץ בשבילם והועלתה הדרישה לאיחוד החוגים שבכל בתי־האולפנה להשכלה גבוהה. „רק על ידי ההופעה בתורת גוף מאורגן בעל תכנית מוגדרת תהא שכבת הסטודנטים שלנו זכאית להכרה צבורית ראויה לשמה".

אם כי הציפיות והתקוות המתוחות להצלחה מידית הוסטו והוסחו בתוקף המאורעות, וההרואיזם העשוי ללא חת והנכונות הנועזה להקרבה עצמית, שהיו כה טיפוסיים בשביל ה„נארודניקים" המהפכניים של שנות השבעים, הלכו והתרופפו, החלה להתארגן מחדש באביב 1882 הסתדרות הסטודנטים המהפכנים. ליב שטרנברג נבחר כציר של חוגי האוניברסיטה המהפכניים לועידה של ה„נארודנאיה וויליה".

במהלך ההגשמה של השליחויות שהוטלו עליו בא שטרנברג במגע עם מנהל התעמולה של תנועת־הפועלים פ. א. טלאלוב, שנידון אחר כך למוות מטעם הרשות, וכמו כן עם המהפכנית הידועה אַנה פאבלובנה קורבּא. שטרנברג בא גם במגע קרוב עם מיכאל גראטשבסקי, מראשי ההסברה האידיאולגית של אז (גם הוא נידון למוות, אלא שגזר־הדין החלף לו בעבודת־פרך לכל ימי חייו).

בשמיני לפברואר, 1882, ביום החלוקה החגיגית של הדיפלומות באוניברסיטה של פטרבורג, נערכה הפגנה גדולה נגד מיניסטריון ההשכלה והושמעו גינויים חריפים נגד חבר־הפרופסורים על שום האיסור שהוטל על חיבור־הסמיכות של סמבסקי. בדיסטראציה זו הוקע בחריפות האופי העוין של מדיניות הממשלה נגד מעמד האיכרים.

לאחר עמל רב ומאמצים קשים הצליח המרכז לשכפל את הכתבים המהפכניים. המשתתפים הראשיים במדור לספרות היו בוגוראז־טאן, שטרנברג והמשורר הצעיר ט. יעקובּוביץ. בעתון המשוכפל „בּורבה" (מאבק) השתדלה המערכת להשיב על השאלה „מה לעשות", שהעסיקה במאוד את הנוער הלומד. „מאבק או מוות" היתה הסיסמה של העתון. שטרנברג השתדל, אגב השתמשות בשמות ספרותיים שונים, להוכיח, כי „הנוער המשכיל ראוי להופיע כהנהלה, הזכאית של רוב העם, כלומר של שכבות העמלים המדוכאות".

ב־8 לנובמבר 1882, בעת גל מאסרים שנערך בפטרבורג על הסטודנטים המהפכניים נאסר שטרנברג וגורש, על השתתפות באספת סטודנטים „בלתי־חוקית", וכן גם נאסר עליו לבקר באוניברסיטה.

בשנת הלימודים הבאה (1883) עלה בידו להרשם בפקולטה למשפטים של האוניברסיטה באודיסה, כמו כן היה שומע הרצאות בפילוסופיה, ספרות ומדע־המדינה. „פגשנו שם מספר רב של חברים מפטרבורג וכעבור שבועות אחדים לאחר הגיענו הצליח שטרנברג לכנס סביבו קבוצה של נארודנובולצים. כל החברים של חוג זה כבר קיבלו בפטרבורג את טבילת־האש" — כה מוסר מ. א. קרול, ידידו הקרוב של שטרנברג.

המאסרים והגרושים שבנובמבר פגעו באופן מוחש בארגון האוניברסיטאי של הנארודנובולצים. הסטודנטים־המהפכנים עזה היתה החלטתם לשוב ולחדש ביתר עוז את פעולת־התעמולה באוניברסיטאות אחרות. בדרום רוסיה נבחר מחדש ועד מרכזי של המפלגה, בו היה שטרנברג הנציג של העיר אודיסה. בשנת 1884 פרסם את החוברת „הטרור הפוליטי ברוסיה" שהכתה גלים ברחבי המדינה. בספטמבר 1885 הוא השתתף בועידה של הקבוצה הדרומית שהתכנסה ביקאטרינוסלאב והיה בין חבר ערוכי החוברת הכפולה האחרונה של „נארודנאיה וויליה". בחוברת אחרונה זו קבע שורה ארוכה של אַנומליות הכרוכות בתנאים בלתי־

נוחים, „תוהו־ובוהו של דעות סותרות זו את זו", כך גם עורר ספקות ביעילות שיטת הטירור.

באפריל 1886, בסימו את בחינות־הגמר באוניברסיטה והוא כבר מתכונן לקבלת התואר, נאסר שטרנברג על ידי „האוחראנה" בתורת „אדם מסוכן למשטר" ונגזר עליו לבלות כמעט שלוש שנים במאסר־יחיד בבית־הכלא הידוע לשמצה של אודסה. המאסר הקשה השפיע לרעה על מצב בריאותו וכל ימי חייו היה סובל מהנזקים הגופניים שנגרמו לו שם. לאחר סיימו את שנות המאסר, בידון שטרנברג לגרוש של עשר שנים על האי סאחאלין.

את הנסיעה, שארכה ששה חדשים, בילה בחלל המסד של האניה יחד עם פושעים פליליים עד הגיעם בשנת 1890 אל תחנת־הגרוש סאחאלין. לראשונה קבעו לו כמקום־מושב את בית המשמר שבאלכסנדרובסק. אולם כאן גרם לשלטונות טירדות אין קץ על ידי שידוליו התדירים לטובת חבריו לגרוש — אף הם אסירים פוליטיים. משום כך העבירוהו לירכתי הצפון, לא רחוק מישוב של שבט הגיליאקים.

ג. ראשית דרכו כאתנוגראף

בהיותו מוגלה למזרח הרחוק ומנותק מאונס מבני משפחתו וידידיו וללא שום מגע חברתי, נקלע שטרנברג לסביבה קודרת וקיום מונוטוני. הוא הובא לצריף של משמר־החוף בכפר אַרקיבו, וקרן זוית הוקצבה לו שם. ברם האופטימיות מלידה שלו לא עזבתהו גם בתנאים הקשוחים האלה ומי שנועד להיות בעתיד אתנוגראף מפורסם החל לסייר בסביבה החדשה ולהתוודע אליה. הוא ניסה להכיר מקרוב את האוכלוסיה הפליאואסיתית, ונפגש לראשונה עם הגיליאקים, ילידי המקום. בדרך זו נעשתה ההתעסקות באתנוגראפיה, עליה חלם עוד כסטודנט, תכליתו בחיים. כאן ניתנה לו ההזדמנות לנצל בצורה מעשית את השכלתו הרב־צדדית שרכש בתחומי האנתרופולוגיה, הפילוסופיה, הסוציולוגיה, הכלכלה וההיסטוריה.

בשלוש שנות שהותו במאסר יחיד בבית־הכלא של אודסה הצליחו ידידיו, בנוסף ל„ספרות המחנכת" שהומצאו לו על ידי השלטונות, להגניב אליו גם כתבי־עת וספרי־מדע בלתי־ליגאליים. בכל הידע התאורטי הזה, שרכש לו בבית־הכלא, יכול היה עתה להשתמש בשביל עבודת־המחקר השיטתית בדבר האתנוגראפיה — בעצם האתנוסוציולוגיה והיא הסוציולוגיה של עממי רוסיה ושבטיה שבמזרח הרחוק.

חבריו לדעה ומקדימיו הפוליטיים לא זכו ברובם להגשים את תכניתם הפוליטית־מהפכנית, אם מבחינת „ההליכה בתוך העם" ואם מבחינת הקמתה של קהיליה דמוקראטית. אולם בתורת גולים פוליטיים מצאו פיצוי על ידי ההזדמנויות הבלתי־משוערות שניתנו להם לחקור על המקום את אורח־החיים, הלשונות וההתעסקויות, את הפולקלור, האמונות, המשפט המינהגי ויצירות האמנות והתנאים הכלכליים־חברתיים של העממים והשבטים המרובים והחברות הקדומות של סיביר ואסיה המרכזית. ובדומה למהפכנים גולים אלה ראה גם שטרנברג במקצוע של אתנוגראף משום יסוד החופף את דמות עולמו.

מן הראוי לציין, כי בין הגולים הפוליטיים במשך כל המאה התשע־עשרה היו רבים בעלי השכלה גבוהה ובתוכם מספר ניכר של יהודים, שנעשו לימים אתנוגראפים חשובים ומניחי־היסוד בשביל האתנוגראפיה של העמים הסוביטיים שיצאו לה מוניטין בעולם המדע הבינלאומי. תארך הרשימה אם נביא כאן את

עשרות השמות של חוקרים ומלומדים אלה בתחום של חקר עמי רוסיה רבתי. אבל שטרנברג — אם להביא כאן את דבריו של ס. א. טוקארב, ההיסטוריון הדגול של האתנוגראפיה הרוסית — היה ללא כל ספק החשוב באתנוגראפים שפתחו בחקירותיהם בגולה הצאריסטית הפוליטית. „ל. י. שטרנברג מופיע לפנינו כאתנוגראף־קלאסיקון יחידי" אמר עליו חברו בוגוראז.

הוא החל בחקירותיו המדעיות על האי סאחאלין משבא במגע עם הגיליאקים ועם השבטים הפרימיטיביים האחרים שבאזור אַמוּר. מחקר העמים האלה בוצע „סטאציונארית" (לפי ביטויו) ובמינוח ההווה על ידי „מחקרי־שדה" וסיורים שיטתיים שהביאוהו לפינות נידחות של האי בשנים 1891—1897. כה עבר לא רק את כל האי סאחאלין לארכו ולרחבו (מקום התרכזותם של הגיליאקים, האורוטשים והאַינוּ) כי אם גם את החוף של היבשת, את שפך האַמור ואת האזור של הנמל הקיסרי המקומי.

עיקרי מחקריו הוקדש לגיליאקים, ללשונם ודתם, לפולקלור ולחיי־הנפש שלהם, לחיי־המשפחה וצורות־הנישואים, לדימוגראפיה והמשפט המינהגי ולסיבות הגוויעה שלהם. בחקר העממים האלה ניתקל בצורת עדה הראויה למופת, בה היחסים האנושיים הם בעלי אופי אכסיסטנציאלי: יושר הדדי, ללא חשבונות מיוחדים ומשום כך גם ללא מחשבת זדון וקנאה, ללא פחד ודיכוי. „אולם חיש מהר שוכנעתי — כותב הוא — כי הקיום המהימן של השבט המענין אותי, ביחוד ההווי הפסיכי שלו, ישאר בשבילי סתום ללא ידיעות יסודיות של לשונו". ומחובתו היה לעשות את המאמץ הלא קל ללמוד את שפת הגיליאקים על בוריה.

בקבלו חנינה בשנת 1897 חזר שטרנברג לרוסיה האירופית. כשנתיים ימים ישב, כשהוא נתון להשגחת המשטרה בפטרבורג, שם החל בעבוד החומר שצבר. ב־1901 הוזמן לכהן בתפקיד של „אתנוגרף ראשי" במוזיאון לאנתרופולוגיה והאתנוגרפיה בפטרבורג והיה מרצה במקצוע האתנוגרפיה. עם הקמת המכון האתנוגרפי התמנה פרופסור ודקן במוסד זה. תלמידיו פעלו רבות בכל פינות אסיה הסובייטית בחקר התרבות של השבטים והעממים הרבים השוכנים בה.

בנוסף לחקירותיו המדעיות נשאר שטרנברג נאמן גם בגולה לעבודתו הספרותית. כבר בגיל שבע־עשרה היה מחבר שירים ומפרסם מאמרים בכתבי־העת „רוסקי ייוראי". בשנות כליאתו באודסה חיבר בחרוזים חפשים את הפואמה „ירמיהו", שנמצאה אחר כך בעזבונו הספרותי. בשנת 1895 שימש למעשה כעורך השבועון „וולאדיווסטוק", בו פירסם שורה של פליטונים וסיפורים. ברשימותיו „היהודים הסאחאליניים" הוא מעמיד את הקורא באמנות נפלאה על שותפות הגורל של העם היהודי. אולם את השיא של יצירתו הספרותית בתקופה הסאחאלינית מוצאים אנו בביוגראפיה של המהפכן הפולני הגולה פ. ק. דומברובסקי, שפירסם שטרנברג בעילום שם בשנת 1893 בלונדון. במיוחד ראוי לציון סגנונו המבריק והמושך גם במחקריו המדעיים המקצועיים.

ד. ליב שטרנברג כיהודי

הזמן והסביבה התוו לו כמדען בצבעים ובקווים מהותיים את הצורה והכיוון; ברם הוא לא נגרר אחריהם בעיניים עצומות — אמנם היה תמים־דעים עם בני זמנו, אבל גילה מרדנות גם כלפיהם. זכויותיו למען האתנוגראפיה הרוסית וחשיבותו כמחנך דור שלם של חוקרים צעירים בתחומי האתנוגראפיה, האנתרו־

פולוגיה והגיאוגרפיה עשו לו שם עולם גם מעבר לגבולות מולדתו.

עדיין לא נעשתה הערכה מלאה למפעל חייו של שטרנברג. אבל מי שמתמצא בכל החומר שהצטבר, יוכל כבר עכשיו לקבוע, כי בתוצאות החקירה המסועפת של האתנוגראפיה הסובייטית לא תמצא אף חיבור חשוב על העממים הסיביריים, בו לא יוזכרו אגב תהילה מימצאיו של שטרנברג. אמנם משום סבות מובנות נעדר בכל הספרות העשירה הזאת קוו אופיני אחד לאישיות אצילה זו: התנהגותו כיהודי ושרותו להעם היהודי.

ליב שטרנברג היה נציג טפוסי של העלית באינטליגנציה הרוסית־יהודית, שבגלל תהפוכות הזמנים הלכה ונעלמה. הוא היה פרוטוטיפוס להתמזגות הרמונית של חיי־רוח יהודיים, השכלה כללית ותרבות רוסית. היה הוגה חפשי וכאיש מדע התיחס תוך בקורת־שלילית לכמה גילוים בחייהם של היהודים, אולם כפי שהעיד עליו במותו ידידו העורך־דין סליוזברג, היה נושא כל ימיו בלבו את הצוו, שספג בילדותו, שמע ישראל ה' אלוהינו ה' אחד במובן של אנושות אחת ויחידה והאידיאה האחת והיחידה: התקרבות האדם אל אלוהיו. בשביל הנארודניק שטרנברג לא היה בכך משום דוגמה דתית, כי אם אידיאליזם שבשכל, יסוד מוסרי.

שלא כרבים מהנארודניקים מבני עמו שהלכו לרעות בשדות זרים בהתכחשם למוצאם היהודי עד כדי התנצרות, למען ייראו ככשרים בעיני האיכר הרוסי, סיגל שטרנברג בכל יצירתו הסיפרותית את הסיסמה של שמואל דוד לוצטו: Judaeus sum; judaici nil a me alienum puto (יהודי הנני; אני חושב שכל דבר יהודי אינו זר לי). בתורת סופר התבלט בסמכותו המוסרית ובכשרון הפובליציסטי שלו, בלי לרדוף אחרי קהל רב של קוראים. הקרבה עצמית ועבודה לשמה ציינו את קווי־האופי היסודיים שלו. בשביל ה„נארודניק" היה מובן מאליו להתיצב בתוקף נגד כזב, מעשי־עוול ואלימות, ובתורת אזרח רוסי־יהודי הגביר את מאבקו נגד שלילת־הזכויות, הפוגרומים ועלילות־השקר. המדובר הוא בשנות ה„דומה" (17—1905), שעה שבמת הפרלמנט הרוסי הפכה קתדרה. שמעליה היו מטיפים בפומבי ובאין מפריע לאנטישמיות ברברית; המדובר הוא במשפט־ביליס ובגרושים ההמוניים של האזרחים היהודים במלחמת העולם הראשונה. שטרנברג היה חבר ב„קבוצה העממית" שקמה ב־1907 ובראשה עמדו מ. וינאבר, מ. קולישר וג. סליוזברג, והשתתף מטעמה ב„משרד הפוליטי" שהוקם להדריך את הצירים היהודים ב„דומה".

שטרנברג לא ראה עצמו ציוני, אבל בראשית המהפכה הבולשביסטית ברוסיה הביע באחת משיחותיו עם ההיסטוריון בן־ציון דינור*) את הערצתו לציונות, למרצה הצבורי ולכושר פעילותה. סגולות אלה מבטיחות לה, לדעתו, נצחון שלם ומלא בכל הצבור היהודי. — „מדינת היהודים בארץ ישראל כהשלמה לאמנסיפאציה, שכבר התגשמה, היא רצויה, אין כל חשש שתזיק למאבק. ואני חושב שברבות הימים יתמכו כל היהודים, אף שאינם ציונים, במפעליה של הציונות בארץ ישראל"... והימים הם ימי הצהרת בלפור.

זיקתו לציונות נבעה מתוך העובדה, כי במשך מאבקו הנמרץ למען חרות העם הרוסי הגיע להכרה כי במסכת הזוועות ומעשי העוול שבחיי רוסיה היה

*) ב. דינור, „בימי מלחמה ומהפכה", ת"א 1960, עמ' 282.

מצבם של היהודים הגרוע ביותר. בחיבורו „הטרגדיה של עם בן ששה מיליונים" (1905) הפנה שטרנברג את תשומת לבו של הצבור הרחב על מצב זה. עבודה זו הופיעה גם בתרגום גרמני ואנגלי, החרידה את מצפונם של חוגים רחבים גם בארצות־חוץ והסעירה בכל מקום את הרוחות נגד מדיניות־היהודים הצאריסטית. שטרנברג שימש שנים רבות כמשתתף וכחבר־מערכת בעתונות היהודית שבלשון הרוסית ובכתבי־העת הראדיקליים הרוסים „העושר הרוסי" „בן המולדת" וכו'. הוא נקט עמדה ביחס לשאלות האקטואליות של היהודים ברוסיה שלפני המהפכה. במאבק למען שיווי־זכויות, התנגדות נגד פרשנות מגמתית חד־צדדית של החוקים, מלחמה בגזירות האנטישמיות של המינהל, וכמו כן לשם ייצוג עניניהם של היהודים במשפטי הפוגרומים. זמן רב לא היה ידוע, כי ביזמתו של שטרנברג החל ידידו אלכסנדר ברוידא להוציא ביולטינים מיוחדים, שבאמצעותם היו מתארים בפני דעת־הקהל בברלין, פאריז ולונדון את מצבם של יהודי רוסיה. ברוידא היה בעל השפעה בחוגים הליבראליים ושימש כמנהל של מדור הרוסיקה בספריה הצבורית בפטרבורג.

שטרנברג עמד בקשרים הדוקים עם החברה ההיסטורית־אתנוגראפית היהודית, שנוסדה עוד לפני מהפכת אוקטובר. עלה בידו לאפשר את קיומה של חברה זו גם בשנות ההפיכה ומלחמת־האזרחים, שעה שמוסדות־תרבות יהודיים אחרים נתחסלו או נידרדרו בעטים של המאורעות המביכים. בעמל ובמרץ רב שהשקיע נוסדה מחדש חברה זו, והמשיכה בהוצאתו לאור של המאסף המדעי „יברייסקאיה סטארינה" (עתיקות היהודים) ובו נתפרסמו מחקרים בתחומים של תולדות התרבות היהודית, אנתרופולוגיה יהודית, דמוגראפיה ואתנוגראפיה, אשר עד אז לא היו כמעט ידועים אפילו לבעלי המקצוע שברשויות האלה. עבודת העריכה של שטרנברג, (הוא עמד בראש המערכת שערכה את הכרכים ה־11 וה־12 של המאסף) שימשה ערובה שתקוים ברבעון הזה אוביקטיביות מדעית ההולמת את המחקר המודרני.

במסגרת כתביו באנתרופולוגיה היהודית הצביע שטרנברג כבר אז על המסקנות המסוכנות של זו הקרויה אריוֹמַניה נוסח גרמניה וניחש את העומד להתרחש בזמן הקרוב בהפוך המגמה הזאת לרועץ לא רק ליהודים אלא גם לעמים אחרים. עם זאת מתח בקורת חריפה על מחברים יהודיים במערב אירופה שנבהלו בפני הזיופים הצורמניים של טשמברלין וחסידיו. כמחקר למופת ומתודה נכונה היה מציין תמיד באזני עוזריו ותלמידיו את הגישות המדעיות שבעבודות האנתרו־פולוגים בועז ופירקה.

מעולם לא החמיץ את ההזדמנות להדגיש כי האנושות בכללותה מוצאה מסוג אחד ויחידי, הלא הוא ההוֹמוֹ סַאפיאֶנס והורה, כי גזעים נחותים אינם בנמצא, אלא שבתוך כל גזע מהגזעים מצויים גם אינדיבידים נחותי־ערך. „מבחינה אנתרו־פולוגית היהודים הם לא רק גזע אלא גם אומה, בעלת בסיס עשיר של זכרונות היסטוריים וערכים רוחניים־מוסריים. אומה כזאת לא תרד לטמיון ואפילו היתה רוצה בכך, שכן המשתית שלה יותר הזקה מאשר הזיקה לטמיעה" — כזאת כתב שטרנברג בשנת 1912.

במאמרו „הבעיה של אתנוגראפיה יהודית", שפורסם לאחר פטירתו, מוצעת תכנית ליצירת סוציולוגיה של העם היהודי, אגב השתמשות רבה באנתרופולוגיה של התרבות ובאתנוגראפיה הכללית. מהותה של סוציולוגיה זו, כפי שתוכננה על ידי שטרנברג באחרית ימיו, חופפת עם המונח המקובל בהווה בשם אתנוסוציולוגיה, והיא מדע העם הנידון.

בשנת 1924 קרא בחברה ההיסטורית־אתנוגראפית היהודית את הרצאתו המרשימה „הבעיה של פסיכולוגיה יהודית־לאומית". תוך הסתייעות בתוצאות חקר הגנטיקה העמיד את תפיסתו האתנוסוציולוגית לעומת המסקנות של פסיכולוגית־העמים והפרקטרולוגיה האתנית. על ידי כך העביר שטרנברג קוו מפריד בין תורתו הוא ובין רלטיביזם התרבות על תורת הערכים שלו ששררו אז ברשויות־המדע האה. עם זאת הודה, כי אצל העמים היחידים טבועה יחודיות ספציפית בתרבות ובפסיכולוגיה שלהם. כה, למשל, אופיניים בשביל העם היהודי: האינטלק־טואליזם, אֶמוציונאליות החברתית והאופטימיות.

הסוציולוגיה של כל עם מן העמים נזקקת „לאֶתנוס" שלו. האתנוס מותנה אכסיסטנציאלית כמו כן חברתית ובתורת שכזה הוא קשור קשר הדוק עם הקיום האנושי וכושר העדתיות שלו. מיעודו של האתנוס לסייע לעדה להתגלגל בחברה ובמצב של עם. במילוי יעוד זה פעילים: צורת־הארגון והמבנה החברתי, מוסדות ראשוניים ושניוניים, יחודיות אינטלקטואלית ושכלית, מסורת וסוגי אמונה.

שטרנברג, שבאישיותו נתמזגו הרמונית שלוש התכונות הנ"ל — אינטלק־טואליזם, אֶמוציונאליות חברתית ואופטימיות — סיים את הרצאתו בהערה דלקמן: „יש להניח, שימצאו בין השומעים שיתריעו נגדי, כי מקומות מסויימים בהרצאתי עלולים לספק הוכחות מיותרות לאנטישמיות של ימינו. אשר לי, הרי אין אני נרתע מפני כך. האנטישמים תמיד ימצאו להם הוכחות למטרותיהם. שהרי כוונתם היא לא למצוא הוכחות כשלעצמן על ידי כך שנעלים את הוויתנו ובעיקר על ידי הסתרת הטוב שבנו: האידאלים שלנו בדבר הצדק הסוציאלי והפעלתנות הסוציאלית שלנו. כדי למצוא חן בעיני האנטישמים, לא נוותר על עצמאותנו וכן גם לא נוכל לעשות זאת, אילו גם היינו רוצים בכך. נשמור נא בזכרוננו, שהעתיד פועל לזכותנו ולא לזכות ההידרה של ברבריות עתיקה שנידונה לשקיעה".

✶

נעשה כאן נסיון צנוע לסקור בקווים קצרים את תולדות חייו ויצירתו של ליב שטרנברג, שגרם לו מזלו לחיות כלוחם יחידי בעולם של סתירות ומשברים. בכל חזית שהיה ניצב תוך האבקות נועזה — אם כמהפכן או כמדען ואם כיהודי פטריוטי — הרי תמיד ובכל מקום היה קונה לו הערצה ויראת־כבוד עמוקה. עד היום ממשיכים אישי מדע דגולים לא רק במולדתו כי אם בכל ארצות תבל לפרש את משנתו המדעית ולהמשיך במחקרה *).

*) החומר המובא כאן אינו אלא קטעים מספרי בגרמנית: ליאו שטרנברג, חייו ומפעלו המדעי (צ. ר.).

יצחק גנוזוביץ (גנוז)

לחקר שמות המשפחה של היהודים בלידא והסביבה

לזכר אבי מורי משה בן־ישראל הי״ד
שפתיל חייו נותק בין מלתעות נ. ק. וו. ד.

א

בבואנו לחקור ולתהות על שמות המשפחה של היהודים תושבי העיר לידא, הרינו להדגיש שאותם החוקים ואותה התפתחות, שהדריכו והשפיעו בכנויי שמות המשפחה של היהודים בדורות האחרונים באירופה ובפרט במזרחה, הם גם שעיצבו את שמות המשפחה באיזור זה. אין העיר לידא יוצאת מהכלל בשטח זה. אך במקביל לכך עלינו לציין את העובדה, שלכל עיר ואזור היו נסיבות סגוליות, שגרמו להתהוות שמות המשפחה כפי שנתהוו. לגורמים אלה, על המשותף ועל המייחד שבהם, מוקדשת סקירתנו.

שם המשפחה כמוהו כטיפת מים בים השמות המשקפת את המצבים ומשבי הרוח של התקופה. כקונכיה היא רוחשת נשמת הדורות האחרונים בישראל תוך זיקה ישירה ומתמדת אל דורות האומה שקדמו להם.

מתוך מחקר שמות המשפחה מצטרפת תמונת ההוי היהודי מלפני מאה וחמישים שנה בערך. אנו מתודעים להמוני העם, לעיסוקם וללשונם, עוקבים אחרי גלי נדודיהם, לומדים על היחסים עם שכניהם ועל מטבעות הכנויים שטבעו איש לרעהו. כי לפני עיצוב שם המשפחה היה „אַ צונאַמען״ — שם נוסף או כנוי. היה זה שם מישנה לציון הפרט. לאחר מכן, בעת שהתקנה הממלכתית חייבה לקבוע שמות משפחה, נקבע הכינוי בהרבה מקרים לשם המשפחה של נושאו. בין שמות המשפחה לבין הכנויים שקדמו להם, קיים קשר גנטי [1].

תושבי ארצות מזרח אירופה חויבו על־ידי השלטונות לשאת שמות משפחה בתקופה יותר מאוחרת מאשר במערבה. באוסטריה נקבע הדבר בזמנו של הקיסר יוזף ה־2 בשנת 1787, לגבי יהודי צרפת חייב החוק משנת 1808, ובגרמניה לפי צו משנת 1812 [2]. ברוסיה השתמשו אז במסמכים רשמיים רק בשם הפרטי בתוספת שם האב Имя отчества. התקנה לקביעת שם משפחה קבוע ליהודים, הופיעה בצו בשנת 1804. אז נתנה בחירה חפשית בקביעת השם. החוק משנת 1835 חזר על אותו צו וכנראה שרק מספר שנים לאחר מכן נכנסה התקנה לתקפה. בפולין נקבע הדבר לפי פקודת ה„נמיסטניק״ מ־27 במרץ 1821 [3].

רשימה זו מתבססת על שמות המשפחה של היהודים בלידא בתקופה שבין שתי מלחמות העולם. במקרים אחדים הסתייענו בשמות המשפחה של היהודים מעיירות הסביבה, כי תנודת התושבים בין ערים ועיירות של אותו חבל ארץ היא תופעה רגילה וטבעית. מגבלות שבזמן ובמקום לגבי אותו איזור מסויים, המגדיר את שטח הסקירה, מאפשרות לגעת באספקטים ההסטוריים ואטימולוגיים־אטיולוגיים נגיעה שטחית וארעית בלבד.

ההנחה של י. ח. טביוב [4], כי שם המשפחה — הכנוי המיוחד שנתקבל במשפחה

והעובר מאב לבן עד סוף כל הדורות ואין רשות לאיש לשנות את שם משפחתו ולבחור לו כנוי אחר — אבדה משמעותה לא רק נוכח פליטי השואה, שבארצות מגוריהם החדשים סיגלו להם במידה רבה שמות משפחה אחרים ונוכח תנועת עיבור של שמות משפחה בארץ, אלא שכבר בדור שקדם לשואה, עם ההגירה היהודית מארצות אירופה למדינות שמעבר לים, נסתמנה מגמה של שנוי הכנויים של שמות המשפחה. אמנם, בשעה שקבע טביוב הנחתו זו, לא היתה רשות ליהודים ברוסיה הצארית לשנות את שם משפחתם. הדבר ניתן רק למומרים, למען נתק כל קשר עם עמם, וכן לילדים קאנטוניסטים. ידועים מקרים שבנים צעירים קבעו להם שם משפחה אחר מאשר לכל משפחתם, כדי לאחז עיני השלטונות שעמדו לגייסם לצבא, בטענה שבנים יחידים המה להוריהם.

חקר שמות המשפחה היהודיים משמש עדות לשנויים מרחיקי לכת בסוף המאה הקודמת, שהלכו וגברו עם תנועת האוכלוסין היהודית במקביל למהפכותיה הדמוגרפיים והסוציולוגיים של האומה, שנתחוללו בתקופת מלחמות העולם הראשונה והשניה, שנוי קלסתרה של אירופה והקמת המדינה היהודית.

עם הקמת זכרון לקהילות ישראל שנחרבו, בבואנו למנות, לספר ולהנציח עיירות וערים שהיו ואינם עוד, מן הראוי לסקור ולתהות על שמות המשפחה של תושביהם ההולכים ונעלמים ממפת כנוייו של העם היהודי, לעמוד על מהותם ועל הגורמים שעיצבום.

ראשית התישבותם של היהודים בלידא נעוצה במחצית השניה של המאה השש־עשרה, בתקופת יאן קזימיר. בעת ההיא היתה העיר לידא ישוב כפרי גדול שמנה כ־15 אלף איש והקהילה היהודית בו מנתה 160 איש[5]. אנשי ישוב זה עיבדו חלקות אדמה שנמסרו להם כזכיונות על ידי בעל האחוזה, שהתגורר בארמון, ה„זאמק", ותמורת זה חייבים היו למסור לרשותו מדי שנה חלק מסויים מתנובתם ולהתיצב לעבודות חפירה, תקוני דרכים וגשרים. אחת התעודות משנת 1680 קובעת שכל החובות האלה הוגדרו עליידי המלכים הפולנים, וברשימת האנשים המשתמשים בחלקות של בעל האחוזה מופיעי שני שמות של יהודים: Мовша и Абрам[6]) משה ואברהם.

בתעודה מאוחרת יותר[7]) כתוב שבשנת 1701 נדרשו ראשי הקהילה היהודית בלידא לשלם חוב בסך 2100 זהוב. הנתבעים הם: יעקב יונסוביץ, שלושה מבני משפחת יעקובוביץ (יצחק, משה ויעקב), אייזיק יצחק קושלביץ, ראובן (רובין) ניסנוביץ וחיים יובזלביץ (יוסלביץ). כל השמות הם פטרונימיים (השם קושלביץ — קושקה — יקותיאל). דבר זה מוכיח, כי בתקופה ראשונית זו נקראו היהודים בפי שכניהם הליטאים והבילו־רוסים, וגם בתעודות של הממשל בשמם הפרטי או בתוספת שם פטרונימי. שמות המשפחה של הלא יהודים, מורכבים משמות פרטיים כשאליהם מתוספת סיומת פטרונימית או שם מקום עם סיומת לוקאלית, המרמזת על מוצא האיש. בשמות המשפחה של אלה תושבי לידא והאיזור, במחצית הראשונה של המאה העשרים, אין כמעט זכר לשמות משפחה ליטאים וללשון הליטאית, ורק שמות משפחה בודדים נשארו לפליטה, וזה בתוך מעמד האצולה הפולנית. האוכלוסיה הנוצרית דברה ברובה בילורוסית. שפה זו היתה במשך מאות בשנים בתקופת פולין לפני חלוקתה (חלוקה ראשונה בשנת 1772), שפתה הרשמית של ליטא. אחר חלוקת פולין והשתלטות הלשון הרוסית בערים, נהפכה הבילורוסית לשפת ההמון הפשוט בלבד, ואילו השפה שבפי האצולה הליטאית היתה פולנית. התרבות הליטאית הפרימיטיבית נכנעה לתרבות של השכנים, ממערב — הפולנית וממזרח — הרוסית ונתבטלה ביניהן. דבר זה נתן אותותיו בהוי, בדת ובלשון. שמות המשפחה של הלא יהודים נמצאו מושפעים מתהליך זה ורישומם ניכר בשמות המשפחה של היהודים תושבי המקום.

שמות המשפחה היהודיים אפשר לחלקם למספר קבוצות לפי משמעותם. העיקריים שבהם הם:

1. שמות גאוגרפיים — ישוב עירוני או כפרי, נסיכות או אחוזה בעבר.
2. " המציינים מקצוע, תעסוקה.
3. " פטרונימיים — על שם האב.
4. " מטרונימיים — על שם האם, האשה ולפעמים החותנת.
5. " המציינים מראה חיצוני, תכונות אישיות או מצב כלכלי.
6. " המציינים בעל חי או צומח.
7. " המציינים שם עצם.
8. " שונים.

שמות משפחה גיאוגרפיים

השמות המתיחסים לסוג הנ"ל, זהים עם שמות ערים ועיירות הקיימות עדיין, או כפרים, אחוזות שנמחו ממפת הארץ זה מכבר, ולא נותר להם זכר או ששמם שונה במרוצת הזמן.

בסוף המאה הארבע־עשרה היתה ה„וולוסץ" של לידא שייכת לנסיך יגיילו ובמסמכים הסטוריים, הוא קרא לעצמו הנסיך של וויטבסק, קרבסק ולידא[8]. גבולותיה של וולוסץ' לידא הוגדרו כדלהלן:

הנהרות זשיזשמה וגביה מפרידות אותה מצד אחד מהוולוסץ' הוילנאי של אושמינה, ומצד שני באמצעות הנהר דזיטבה גובלת עם נסיכות טרוקי[9]. אין ספק שליד הנהרות הנ"ל היו מקומות ישוב שנקראו על שמם. מכאן שמות המשפחה של יהודים:

זשיזשמסקי מהם זשיזשמה.

גבנסקי מהשם גביה.

טרוצקי מהשם טרוקי.

האחוזה זשיזשמה של הנסיך זשיזשמסקי כבר נזכרת במאה ה־XV ובמאה ה־XVI. בין השאר נזכרת גם האחוזה ברדובקה[10]). מכאן גם השם **ברדובסקי**

עד לפרוץ מלחמת העולם השניה, היו קיימים בלידא פרברים זארעטשע, קמינקי, הנזכרים כבר במאה ה־XVII כאחוזות. (האחרונה ליד נחל קמינקי). מכאן שמות המשפחה היהודיים: **זרטשאַנסקי, זרצקי, קמיונסקי.**

בשנת 1785 מחלק המלך סטניסלב אוגוסט מגרשים בלידא ברחוב זמקובה, ובין אלה שקיבלום מופיע אחד איוואן רומר[11]) כנראה גם בעל אחוזה והוא העבירם ליהודים ועירונים ל„זכויות נצח". מכאן גם שם המשפחה היהודי **רומרובסקי.**

בתקופת כהונתו של המלך סיגיזמונד אוגוסט, מתפשטת תנועת הקאלוויניזם, ובין העיירות שבסביבת לידא, בה מכה תנועה זו שרשיה, נזכרים ביליצה, לדסק[12]). מכאן גם שמות המשפחה: **ביליצקי, לאצקי.**

בתקופה ההיא ובהקשר לכך נזכר המקום טרוקל. יוצאי העיר, בני דורנו, זוכרים „מלמדים" מתקופת ילדותם ששמם הפרטי ושם משפחתם נעלם מהם, אך כנויים זכור. קראו להם: דער **טריקעלער,** דער **לאזויקער,** דער **איישישקער.** ידוע גם שם משפחה **איישישקי.**

אדמות בקרבת לידא העוברות לבעלותו של אחד אלכסנדר וויסמונט בשנת 1668[13]) נקראים וויסמונטי. מכאן שם המשפחה היהודי: **וויסמונסקי.** כמוהו גם שם המשפחה **בילסקי,** על שם הכפר בילסק הנמצא 5 ווירסטים מלידא[14]).

בעיירות מזרח אירופה, גם בדור האחרון, בהגיע מישהו מעיר או עיירה אחרת להתיישב בהן, ולו כבר שם משפחה קבוע, כינו אותו שכניו לפי עיירת מוצאו. יוצאי העיר יודעים לספר על תופרת ששמה אסתר די **ראַסטאַווערקע,** (מהעיר רוסטוב). רבקה די **אַרלאנקער,** הירשל דער **דאַלינער,** זלמן דער **זיעמלאַנקער,** נחמן דער **ליפעניצער** ארציק פופקע פון גאַוויער הויף, דער ליפנישקער שוסטער.

מכאן גם שמות המשפחה שהתהוו במקביל או לאחר מכן: **דולינסקי,** או **דולינקו, זימלנסקי, ליפניצקי, ליפנישקי.**

בחורי ישיבה נקראים על שם עיירת מוצאם: **העלוי ממייטשעט** ולפעמים גם על סמך מראה חיצוני: **ההורודישצ' הקטן**[15]) או אך ורק על שם העיירה: דער **וואַלאַזשינער,** דער **דזשעטלָער,** דער **דילאטיטשער**[16]).

בזכרונותיו מספר ב. גורין (גוידו)[17]) — יליד לידא ותושב שלה הרבה שנים, על תושבי העיר: איליאטקע דער אַלשאַנער, שלמה דער ראַדענער וכו', מכאן שמות המשפחה: **אולשנסקי, רדונסקי.**

יהודים כונו גם לפי שמות החצרות של הפריצים הפולנים או הרוסים, שקיבלום בתנאי חכירה. בשנות התשעים של המאה הקודמת היו ידועים ראשי המשפחה בלידא:

אייזיק דער **האַלדעווער** ע"ש החצר הולדבה.

יאַנקל דער **פאַלאַוויניקער** ע"ש החצר פלובניק.

משפחת **דוקור** ע"ש החצר דוקור.

נפוצים בעולם גם שמות משפחה המציינים את העיר לידא: **לידסקי, לידובסקי, לידער, לידין, לידא.** וידוע ר' דוד בן אריה לייב **לידא** ששימש ברבנות בלידא בשנת 1671. היה בן אחותו של ר' משה **רבקש** (אגב, מהשם רבקה) בעל „באר הגולה". אח"כ היה רב באוסטרוג, מאינץ ומשנת 1680 בקהילה היהודית באמסטרדם.

יש ומקום מסויים הורכב בצורות שונות בשם המשפחה. לזה שגר מעבר לנהר קראו: **זארעצקי, רעצקי, זארעטשאנסקי, זארצין, רעקאטשינסקי.**

בקוים כלליים נתן לומר (אך אין לקבוע זאת כנוסחה), כי שמות המשפחה שנגזרו משמות ערים או ישובים מעידים שאחד מאבות המשפחה מוצאו מערים אלה. כיוצא מכלל זה יש לציין את המגמה שרווחה בין היתר בקרב היהודים בעת שנקבעו שמות המשפחה בתעודות אזרחות שלהם, להיקרא על שם מקומות בתנ"ך. בלידא היו ידועים: **ירושלימסקי, דמשק.** זו היא שאיפתם המתמדת של אנשים להצמד למשהו עילאי החורג מתחומי החולין.

יתכן גם שאותו שם גאוגרפי מופיע במספר מקומות באותו חבל ארץ, או שהוא היה כנוי ללא קשר עם מוצא האיש. אך מקרים אלה הם מועטים. החלק המכריע מכלל השמות הגאוגרפיים הם על שם מקומות שברוסיה הלבנה ורק חלק זעום הוא על שם מקומות של פולין וגרמניה. היהודים שהתקבצו ללידא לא הגיעו אליה ממרחקים.

אחד מאבות המשפחה הלידאית **ווינוגרדוב,** שהוא שם גאוגרפי, נזכר בצרוף שם גאוגרפי שני — **הורביץ** בספר עיר וילנא — זכרונות עדת ישראל ותולדות חיי גדוליה[18], כדלהלן:

הרב אליהו שלמה בהר"ר משה יצחק הלוי **הורוויץ ווינוגראד,** דור רביעי להגאון ר' שמעלקי אבד"ק **ניקלשבורג,** אחי הגאון בעל „הפלאה".

שם המשפחה **בוירסקי** היה נפוץ בלידא ובסביבה. שם זה שהוא גאוגרפי ביסודו, נובע מהמלה הרוסית „בויארי". מזמן חיסולו של שלטון הטאטארים עד זמנו של פיוטר הגדול (1682 — 1725) נקראה האצילות הרוסית בשם „בויארסטבו" Боярство יתכן

ומקור המלה הוא מ„בארין" Барин — אדון, יתכן גם מהמלה „בוי" Бой קרב. מעמד אצולה זה שלט על אחוזות כפריות שבמרחבי רוסיה. גם לאחר הסתלקותה מהמפה המדינית והכלכלית של האימפריה הרוסית, נקראו אי אלה כפרים ומקומות ישוב שהיו בתחום שלטונו, על שמו. לא מן הנמנע, שהיהודים שישבו באחוזות אלה או בסמוך להם כונו על שם הישוב.

משפחת **לידר** (דלת סגולה) הנושאת שם העיר לידא, מן הדין שנייחד עליה את הדיבור.

רוב המשפחות בישראל הנושאות שם זה הן צאצאיו של ר' זלמן **רליס** (על שם אשתו רלי). נולד בוילנא בשנת תקמ"ב בערך ונפטר בטבריה בי"ז טבת תרי"ז. הוא היה בנו של ר' אליהו **הינדס**, ספרא ודינא בבית דינו של הגאון מוילנא ושמו חתום על כל החרמות שהוציאו המתנגדים על החסידים בפקודת הגאון. (ראה „קריה נאמנה" של שמואל יוסף פין).

רבי זלמן **רליס** היה ממשפחת **איבנסקי** וקרוב לר' משה **איוויר** (יתכן גם מכאן שם המשפחה **איבנסקי**), מאשתו הראשונה **רלי** היו לרבי זלמן חמישה בנים ושלוש בנות. אחרי מותה, נשא אשה שניה, שרה — אחותו של בעל „פתחי תשובה". מאשתו זו נולדו לו שני בנים, ר' מרדכי, ר' משה גרונם ובת בשם בתיה.

אחרי מות אשתו השניה, הוא מחליט לעזוב את עירו לידא ולעלות לארץ ישראל. קרוב לוודאי שהוא אחד העולים הראשונים של לידא שעלו לאדמת המולדת.

ר' זלמן **רליס** עזב את ביתו ורכושו, את בנו הקטן משה גרונם, שהיה אז בן שנה, השאיר בידי קרובת משפחתו ויצא לדרך. מאודיסא הגיע לקושטא. שם גזלו את כספו. בשנת תרי"א הגיע לחופי הארץ. הוא התישב בטבריה וכונה על ידי תושבי טבריה בשם ר' זלמן **לידר**, על שם עיר מוצאו.

בנו, ר' מרדכי, השפיע השפעה מרובה על אחיו, ר' משה גרונם **איבנסקי**, שנשאר בלידא ונתחנך בדרך ההשכלה, אך נהפך לאחר מכן לחסיד נלהב של הרבי מקוידנוב, וכמו אביו, ר' זלמן, שהיה מרבה לנסוע אל הרבי הזקן מקוידנוב, רבי שלמה חיים, נהג גם ר' משה גרונם.

ר' מרדכי **לידר** שימש כמה שנים ממונה כולל רייסין בטבריה והוא חתום על מכתב המחאה שערכו ראשי קהילת טבריה דאז, לר' צדוק הכהן, נגד פקיד מושבות יק"א בגליל התחתון, חיים מרגלית קלווארישקי על חללו את הדת. („חבצלת" שנת ל"ב, גליון 8, י"א כסלו תרס"ב) ועוד מכתבים צבוריים אחרים שנדפסו באותו עתון.

אחד מבניו של ר' מרדכי **לידר** היה ר' עזריאל זליג **לידר**. אחד מחשובי הסוחרים בירושלים בדור הקודם.

ר' עזריאל זליג **לידר** התישב בירושלים בראשית המאה העשרים. שמו נזכר ב„חבצלת" כאחד העוסקים בצרכי צבור. הוא פירסם גם מאמרים ב„חבצלת". בשנת תרס"ג נדפסו בעתון זה מאמריו: „מירושלים לטבריא" ו„טובת האומללים בירושלים". במאמר זה הוא מדגיש את החשיבות שבהתישבות יהודית בנצרת. כן פירסם מאמרים אחדים ב„חבצלת" לשנת תרס"ט בדבר הריב שפרץ אז בשאלת „החכם באשי". באותה שנה ביקר ברוסיה והדפיס ב„חבצלת" רשמים על „היהודים והיהדות ברוסיא". בידיו נמצאו אגרות של ראשוני החסידים בארץ ישראל בעלי ערך לתולדות הישוב בטבריה שמסרן לד"ר י. א. בראוור והלז פירסם אותן ב„התור" שנה ד', גליונות ט"ז, י"ז, ה' — י"ב שבט תרפ"ד. (ראה מאסף „ישראל" בעריכתו של א. ר. מלאכי וכן ספרו של מ. איבנסקי, „בצדי דרכים", ניו־יורק, תשי"ב).

השמות הגאוגרפיים הם דלהלן:

איישישקי	**דזיוונישקי**	**טראַצקי**	**סלאַנימטשיק**
אַלקעניצקי	**דוואַרעצקי**	**יאנאַווסקי**	**סמאַרגאַנסקי**
אוסטרינסקי	**דאַלינסקי**	**יעזיערסקי**	**סלוצקי**
אזשעכאַווסקי	**דאַלינקאַ**	**לנדאו (לאנדע)**	**סטאניעצקי**
אַלשטיין	**דזיענציעלסקי**	**לוצקי**	**סמאלענסקי**
אַלשאנסקי	**האבער**	**ליפנישקי**	**פאַדזיעמסקי**
אַרלאַווסקי	**ווילענטשיק**	**לאדסקי**	**פרוזשאנסקי**
באַיארסקי	**ווינאַגראדאַוו**	**לידסקי**	**קרינסקי**
ביעלאַגראַדסקי	**ווינער**	**מאַסטאַווסקי**	**קעניגסבערג**
ברעסקין	**וויניאצקי**	**מיקוליצקי**	**קאמיעניצקי**
ביעליצקי	**וואַלקאַוויסקי**	**מאַסטקאַוו**	**קאַוועגסקי**
ביעלסקי	**וואַלינסקי**	**מאַלטשאדסקי**	**קאלי׳ש**
בערדאַווסקי	**וואַראַנאַווסקי**	**מירסקי**	**קראנאַסיעלסקי**
בערלין	**וויסמאַנסקי**	**מאטעצקי**	**קאמיאַנסקי**
בייקאלסקי	**וואַלאַך**	**מאזאַוויעצקי**	**רוזשאנסקי**
ביטענסקי	**זשערמונסקי**	**נאַוואַפרוצקי**	**רודניצקי**
גראַדזענסקי	**זארעטשאנסקי**	**נאַוואַגרודסקי**	**ראדונסקי**
גראַדזענשטיק	**זאבלאַנסקי**	**סאַפאַטניצקי**	**ראַמעראַווסקי**
גוראלסקי	**זיעמלאנסקי**	**כנראה שבוש מסופו־**	**ראדזיוואַנישקי**
גאווענסקי	**זשיזשעמסקי**	**טניצקי**	**ראַגאטשעווסקי**
גורנאַפאַלסקי	**זאבלודאַווסקי**	**סלאַבאַדסקי**	**רעצקי**
דובינסקי	**זארעצקי**	**סאנאַבסקי**	**שעליובסקי**
דרעזנין	**טאטארסקי**	**סטאראַדוואַרסקי**	**שאפירא**
דרעזנער	**טורעצקי**	**סלאַנימסקי**	**שאצקי**

שם המשפחה **וואַלאַך** (וולך) המופיע לעיל, יש הקובעים את מקורו מראשי תבות: **ו**'אהבת **ל**'רעך כ'מוך.

שמות משפחה המציינים מקצוע

שמות המשפחה מעידים על משלוח יַדם של נושאיהם באותה תקופה בה נקבעו[19] ומתוכם אנו לומדים על מקצועם ותעסוקתם של היהודים בלידא.

בתעשיית הלבנים בעיר מלפני דור עסקו יהודים. י. גורין מספר על בערל דער **ציגעלניק**[17]). מכאן שם המשפחה **ציגלניצקי**. דורנו יודע לספר על רחל די **קרופניצע**, מקצוע עבר ובטל אך שמות המשפחה קרופסקי או קרופניק נשארו. אז, וגם לפעמים עד לימי השואה, נהגו לכנות את האיש לפי שמו הפרטי ומקצועו.

יהושע דער סופר, יאַשע דער קאַטלער, דאַבע די פישערקע, מוניע דער צוקערניק. אלה מצאו בטויים בשמות המשפחה: **סופר, קאַטלער** או **קאַטלארסקי** (חרש דודים) **פישער, צוקערניק**. ידועים היו בלידא: יודאשקע די אייערניצע, שאפירא דער בייגלבעקער, חאַנקע דער דובעלירער.

שם המשפחה מציין לא רק את מקצועו של נושא השם, אלא גם את מהות עיסוקו, כגון: **מאסלאַוואטי** (חמאה) **קארפאַוויטש** או **קארפינאַוויטש. לאטוטע —** מקצוע משנה לחייט, שנעלם מאפקו של מקצועות יהודיים כבר בדור אחרון לפני השואה.

תפקידו להטליא בגדים ישנים. **וואַדאַנאס** — שואב מים. עדיין קיים היה בשנים האחרונות וכמוהו גם **שמוקלער** — עושה סלסלות.

השפעת לשון השכנים וחילופי שלטון משתמעים מתוך כינויי המקצועות. להלן שמות משפחה הגזורים מאקביבלנטים בלשונות השגורות בפי יהודי העיר:

פישער — **ריבאַק — ריבאַצקי.** שניידער — **קראוויץ — פאַרטנאַי.**

שוסטער — **סאַפאַזשניק — (סאַפאַזשניקאַוו).**

גלאזער (גלאַזמאן) — **שקלאראַווסקי — שקלאר (שקלארסקי).**

פליישער — **מיאסניק.** שמיד — **קוזניץ — קאַוואלסקי.**

חזן **(חזנוביץ) — קאנטאַר.**

יש גם כאלה המציינים אותו מקצוע ומקורם בלשון אחת אך הסיומת שונה: **רעזניק, רעזניצקי, רעזניקאַוו.**

להלן שמות מהסוג הנ"ל:

איינבינדער	**מולער**	**קאראבעלניק**	**רייזמאן**
בודאַוויץ	**מלמד**	**קאַטלער**	**שאץ** (שליח ציבור)
בודונוס	**מיעלניק**	**קאַטלארסקי**	**שניידער**
בעקער	**מאסלאַוואטע**	**קארטשמער**	**שוסטער**
גלאזער	**מוזיקאנסקי**	**קירזשנער**	**שאפאַזשניק**
גלאַזמאן	**מיעסניק**	**קאפעלושניק**	**שאפאַזשניקאַוו**
גארבעראַוויטש	**מעשניגסער**	**קאנטאַר**	**שמוקלער**
גאַלדמאן	**פישער**	**קראוויעץ**	**שמיד**
דרשן	**פליישער**	**קראוויעצקי**	**שארפשטיין**
דרוק	**פערדמאן**	**קאפלאן**	**שולמאן**
זינגער	**פאפירמייסטער**	**קלעפאטש**	**שרייבער**
חזן	**פורמאן**	**קרופסקי**	**שקלאראַווסקי**
חזנוביץ	**פרוכטמאן**	**קרופניק**	**שיפמן**
טעפער	**פאַרטנאי**	**ראבינאַוויטש**	**שיפמאנאַוויטש**
טשעסלער	**פיינשרייבער**	**רעזניק**	**שיקמאן**
יאבלאַנסקי	**פלאַטניק**	**רעזניצקי**	**שקאַלניק**
ליכטמאן	**פעלדמאן**	**ריבאק**	
לאטוטע	**קראסילשטשיק**	**ריבאצקי**	

בשם משפחה **דרשן** נקראו בניו של המגיד מקלם (דער קעלעמער מגיד). אחד מבניו הגיע לגור בלידא בשנת 1900.

המשפחה קראבעלניק מקורו ברוסית ומשמעותו איש הספינה ולאחר זמן — יהודי החוזר עם סוסו ועגלתו על פני כפרים, מציע לאכרים לקנות ממרכולתו וקונה גם מתוצרתם. רוב זמנו הוא מרוחק ממשפחתו וביתו, כאיש הים.

שם המשפחה קלעפאטש (קלפץ) מקורו במלאכת תיקון שברי כלים.

שמות משפחה פאטרונימיים (על שם האב)

חז"ל אמרו: הראשונים על ידי שהיו מכירים את יחוסיהם היו מוציאין שמן לשם המאורע. אבל אנו, שאין אנו מכירים את יחוסינו אנו מוציאין לשם אבותינו. הראשונים על ידי שהיו משתמשין ברוח הקדש היו מוציאין לשם המאורע, אבל אנו, שאין אנו משתמשין ברוח הקדש, אנו מוציאין לשם אבותינו[20].

להקרא על שם האב הוא מנהג יהודי עתיק יומין שנשתמר עד לימינו אלה, הן בעליה לתורה והן בכל הקשור בציון הפרט שבתפילה.

בשמות אלה מופיע השם הפרטי במקורו בתוספת סיומת ולפעמים גם לבד. יש מקרים שהשם הפרטי הוא כפי שנקבע על ידי הרוסים כגון:

מאטוסעוויטש — מהשם מתתיהו הנקרא מאטוש;

בערקאָוויטש — מהשם ברוך הנקרא בערקאַ:

מאָוושעוויטש — מהשם משה הנקרא מובשה:

בעניאקאָווסקי — מהשם בנימין הנקרא בינעק:

וואָלקין — מהשם וואָלף הנקרא וואַלק.

איצקוביטש מהשם יצחק הנקרא איטשקע:

חאצקעלעוויטש מהשם יחזקאל הנקרא חאצקל:

ארקין מהשם אהרון הנקרא ארקע:

טאָדער מהשם תיאודור:

איליוטאָוויטש מהשם אליהו הנקרא איליאַטקע.

שמות משפחה מסוג זה הם כדלהלן:

אבראמאָוויטש	**גערצאָווסקי**	**יערוחמאָוו**	**פערעץ**
אייזיקאָוויטש	**גערשאָוויטש**	**יודעלעוויטש**	**פערעצקי**
איסערזאָן	**גערצולין**	**לעוויסאָן**	**פייוושעוויטש**
איצקאָוויטש	**דאוויד‌אָוויטש**	**לייבאָוויטש**	**קאלמאנאָוויטש**
אבראמאָווסקי	**הערשאָווסקי**	**מאיראָוויטש**	**קאפעלאָוויטש**
אהראנאָוויטש	**וואָלפאָוויטש**	**מאָוושאָוויטש**	**קיוועלעוויטש** (עקיבא)
אילוטאָוויטש	**זעליקאָוויטש**	**נאטוסעוויטש**	**קיוולאָוויטש** "
בערקאָוויטש	**חיימאָוויטש**	**מישקין**	**רובינאָוויטש**
בעניאמינאָוויטש	**חאצקעלעוויטש**	**נאחומאָווסקי**	**ראפאלאָוויטש**
בעריש‌אנסקי	**טעוועלזאָן**	**סאָלאמיאנסקי**	**רובין**
בערלאָוויטש	**יאָסעלעוויטש**	**סאָלאָמיאק**	**שמולאָוויטש**
בערקאָבסקי	**יאנקעלעווסקי**	**סענדעראָווסקי**	**שמערקאָוויטש**

יש והשם הפאטרונימי לא נקבע לשם משפחה רשמי, אך עבר מאב לבנו, מספר דורות במקביל לשם המשפחה שהיה אחר לגמרי. בסוף המאה הקודמת, היה בית משקה בשוק העיר שלבעליו קראו חיים **פינקעס** (פנחס — פיניע — פינקע) ולפי זה כולם היכירוהו, למרות ששם משפחתו היה אחר לגמרי.

זקני עירנו, שאחדים מהם מהלכים בתוכנו, יודעים לספר על משפחת **„חונציק"** ששם משפחתם היה **פופקו.** לראשון משושלת חונציק קראו בוודאי חנן, אך בעודו צעיר קראו לו „חונציק" וכך הועבר לדורות הבאים. כשרצו לדעת על השתייכותו של האיש, היו אומרים „ער שטאמט פון די חאַנציקס". ה„חונציק" הראשון היה כנראה מ„הדעה זאָגער" בצבור היהודי שבעיירה. אחד מזקני העיר[21] מספר בזכרונותיו ששמע מפי אביו שבתקופת חטיפת ילדים לצבא הצאר בלידא, בעודו ילד, יצא בשעת לילה מאוחרת מבית המדרש. הרחובות חשוכים היו ולפתע עצרוהו החוטפים. המבוגר שביניהם האיר בפנס עששית שבידיו את פני הילד וקבע במקום: לאַזט אים אפּ. ער איז פון די חאנציקס! (הרפו ממנו. מוצאו ממשפחת חונציק!).

שמות משפחה מטרונימיים

יחוד אטנוגרפי לגבי שמות משפחה יהודיים המצוי לעתים נדירות בקרב עמים אחרים, אופייני לשמות המשפחה שהתהוו משמות פרטיים של נשים. הכתר שבו הכתירה יהדות מזרח אירופה את האשה העבריה הדואגת לפרנסת משפחתה ולחינוך ילדיה, בזמן שבעלה יושב ולומד תורה, היה זה, שאת בעלה וילדיה קראו על שמה ולפעמים גם את בעל בתה.

בספר „בד קדש" [22]) מוזכר אחד ממקורביו של אדמור בעל תניא, „ר' זלמן **רויזעס**, על שם חותנתו רויזע משקלאָוו. בן הגאון ר' אליעזר גראיעווער מסלאָנים".

חזיון כ"ל היה נפוץ למדי בדורות שקדמו לדור השואה. מענין הוא מבחינה זאת כתב **היוחסין של רבה של לידא**, הרב **יצחק** יעקב **ריינס** זצ"ל, כפי שמופיע **בסוף ספרו** „**נאד של דמעות**" ומובא בהקדמה של הרב י. ל. הכהן פישמן לאותו ספר שהופיע בירושלים [23]), כדלהלן:

„בעיר קרלין, פלך מינסק חי רב אחד, מופלג בתורה וסוחר נכבד, ושמו ר' שלמה נפתלי. הרב הסוחר הישר הזה נולד בשנת תקנ"ז, בשנה האחרונה לחיי הגאון מוילנא. לאביו, ר' חיים, אחד מדייני וילנא בימי הגר"א, בן הרב הצדיק, ר' משה, שהיה נקרא בימיו ר' משה'לה **ריינס** על שם אשתו הרבנית המיוחסת מרת ריינה, בת הרב שלמה זלמן אב"ד במיר, מבני בניו של השר שאול וואהל, חוטר מגזע רש"י, המתיחס עד התנא ר' יונתן הסנדלר, דור רביעי לרבן גמליאל הזקן, נכד הלל הזקן מגזע משפחת דוד".

אביו של הרב **ריינס**, ר שלמה נפתלי נולד כאמור בשנת תקנ"ז (1797). מרת ריינה היתה הסבתא של ר' שלמה נפתלי. זכתה לה המשפחה ועמדה לה שמה של ריינה האשת חיל לדורות כנגד כל קודמיה, אולי גם לא מעט בזכות זה שהיא חיה ופעלה עשרות שנים לפני הצו הממשלתי לקביעת שמות המשפחה.

בלידא פוגשים אנו שמות משפחה מסוג זה:

ביילין	**זלאטקאָוויטש**	**מאטלאָווסקי**	**קריינאָוויטש**
גוטעלעווסקי	**חייקין**	**עלקין**	**ריינעס**
דובטשאנסקי [24])	**יאכעס**	**ציפעלעוויטש**	
זעלדאָוויטש	**לובעצקי**	**ציפקין**	

שמות משפחה המציינים מראה חיצוני, תכונות אישיות, מצב כלכלי או משפחתי

יש ואנשים כונו לפי מראם החיצוני או תכונותיהם. כנוי זה נטבע על ידי אנשי סביבתם ולפעמים גם בדרך של כפיה ע"י פקיד הממשל. לפני יובל שנים חי מלמד בלידא וזקני הדור זוכרים אותו אך ורק כ„איטשע די קאָשע הענטעלע" (יצחק עם היד העקומה) או „יאָשע דער מיעדזביעדזי" (יהושע הדב). י. גורין בזכרונותיו מספר על „בערל דער הויכער", „אברעמל דער לוסטיגער" וכו' (ברל הגדול, אברהם העליז).

ידוע שם משפחה **בוגאטש** (עשיר) או **פאסינסקי** הבא מהמילה הרוסית пасынок (ילד חורג).

להלן שמות משפחה כאלה:

אלטמאן	**בראָדאטש**	**געלמאן**	**הערליך**
אלטער	**בייזער**	**גלויבערמאן**	**טשארני**
ביעלאָבראָדא	**געלפער (העלפער)**	**האָפמאן**	**זיסקינד**

לאופערמאן	**סוויאטאי**	**קולע**	**שאַרסקי**
ליבקינד	**סוויאטיצקי**	**קאַפּעלאוויטש**	**שווייגער**
לוסטיק	**סעדאָוו**	**קאלעקא**	**שנעלער**
מודריק	**פיינבליט**	**קלייקא**	**שטארק**
מיעשטשאניק	**צווייפוס**	**רודי**	
סאָפאַקאיני	**קוגעל**	**רייסער**	

שם המשפחה **אלטער** נובע גם משם פרטי. אחרי מחלה אנושה הוסיפו לשם הפרטי של החולה „אלטער" (זקן) כסגולה לאריכות ימים. הורים קראו לילדם אלטער או אלטע אחרי אסונות שפקדו ילדיהם. יתכן ולכך גם השפיעה הברכה המסורתית „לאלתר לחיים".

שמות משפחה המציינים בעל חיים או בומח

שם המשפחה המציין בעל חיים או צומח ביטא על פי רוב עיסוקו של האיש או את המצרך בו סחר: **פערדמאן, קלאטשקאָווסקי.** אך גם מגמת הקינתור נכרת בהם: **בראן, בראנטשיק, קאזלאָווסקי, קאַטאַק, קאטשאן, קארעני** (שורש), **בלאַך.**

כיון שבהרבה שמות משפחה בעיר ניכרת השפעת הרוסית יהיה עלינו להתעכב בקצרה על המגמה שבשמות משפחה רוסיים. במאה העשירית עם קבלת הנצרות על ידי הרוסים בתקופת הנסיך הקיובי וולאדימיר סביטוסלביץ, נתקבלו על ידיהם גם השמות הפרטיים הביזנטיים ונתנו לתנוקות בשעת הטבילה. שמות אלה כללו בתוכם שמות ממוצא יוון העתיקה שכללו שמות עבריים ורומאיים ז.א. שמות של אותם העמים שהרומאים באו אתם ביחסי תרבות או מסחר[25]. בכך אפשר להסביר שמות משפחה **אברמוב, אברמוביץ** — נושאיהם הם גם יהודים וגם רוסים. השמות הפרטיים של הרוסים עד לאותה תקופה ניתנו לפי תכונותיהם הפיסיים או הרוחניים, או לפי מצבים שונים בחייהם. אז גם נתנו שמות של בעלי חיים.

כך יתכן גם שבמתן שמות משפחה ליהודים בעיר לידא וסביבתה נתנו גם שמות משפחה רוסיים על שם בעל חיים או צומח ללא כל סיבה או קשר למקבל השם.

להלן השמות:

בראן (יתכן גם ר"ת **בן ר' נתן**)

באַום	**זייטשיק**	**פוקס**	**אַרליוק**
בערנהאַלץ	**זייץ**	**פיעטוכאָווסקי**	**דובאָווסקי**
באַראָוויק	**טייטלבוים**	**קאַטאַק**	**לעוו**
בראנשטיק	**יאבלאָנסקי**	**קאַזלאָווסקי**	**ציבולסקי**
גאַלובעווסקי	**לאַש**	**קאפוסטשאנסקי**	**קערנער**
האבער	**סאַקאַלאווסקי**	**קאַרן**	

שמות משפחה שמקורם בשמות עצם

שמות אלה מציינים על פי רוב את המצרך שנושא השם סוחר בו. לפעמים הוא גם נטול משמעות וניכרת בו המגמה של נושא השם להיצמד למשהו עילאי ומפואר, או להיפך, יש ומגמתו של הפקיד שקבע את השם היתה לשים את נושאו ללעג וקלס.

גאַלדוואסער	**גאַרעליק** (מהמילה האוקראינית Горылка)		**זיידענשנור**
נערבאָווסקי	**דיאמענט**	**ווייגשטיין**	**טשערטאַק**
גאַלדבערג	**האַניק**	**זאַק** (יתכן גם ראשי תיבות: זרע קדש)	

ליכטענשטיין	**פיינשטיין**	**קופערשטין**	**שלאפאָק**
לייבוואָל	**פיעקיעלני**	**ראָזענשטין**	**שיינבוים**
מאסלאָוואטע	**פיעקיעלניק**	**ראָזענבערג**	**שארפשטין**
מילשטיין	**פערעל**	**שפילקאָווסקי**	**שיף**
סערעבראָווסקי	**פערלמאן**	**שטיינבערג**	
עקשטיין	**צימערינסקי**	**שטערנבערג**	

באשר לשם המשפחה **שיף** יש לציין שיהודי גרמניה נהגו לשנות את השם **קאהן** (כהן) שפירושו בגרמנית „סירה" — **לשיף.**

שמות שונים

ישנם שמות משפחה שזהותם לא ברורה, כגון **פופקו,** שם נפוץ מאד בלידא עד לכדי אימרה נפוצה: „וווּ סאיז פופקו דאָרט איז א לידער" (איפה שפופקו שם לידאו). ליצני הדור היו אומרים „אין לידע איז דאָ א סאָך פופקעס ווייל סאיז נאָנט פון זשאלודעק". זשולודק — עיירה בסביבת לידא ומשמעותה המלולית ברוסית — קיבה. ז.א. בלידא הרבה טבורים (פופאָק — טבור באידיש) כי היא נמצאת בקרבת הקיבה. **הסיומת** בשם המשפחה „קו" נפוצה מאד בשמות לא יהודים של אנשי אוקראינה. סיומת זו כלולה גם בשם המשפחה **קונופקו,** שאפשר לסוגו לאותם שמות המשפחה שהועניקו ליהודים בשרירות על-ידי פקידי הרשות מתוך מגמה ברורה לבזותם כאמור לעיל. **הברוח** שם זה הן: קונ — אופ, כלומר: קונ — סוס, „אופ" — מילת זירוז.

בסביבת העיר היה ידוע גם השם **ברודני** שמשמעו „מלוכלך".

ישנם שמות משפחה שהשתבשו בפי נושאיהם כתוצאה משיבוש בכתב בתעודותיהם הרשמיות או עקב הבדלים אטימולוגיים שבאו כתוצאה משנויי כתיב ואורטוגרפיה עממית או סיבות אחרות: כגון, **גרצולין** הבא מהשם הרצל בתוספת הסיומת „אין", או השם **ברבדה** הבא מהשם ברוידו, על ברוד בהונגריה או ברודה במערן.

רב חלקה של העברית בכנויי שמות המשפחה[26] ובלידא אנו פוגשים:

נייַמאן (נאמן)	**לוריע** (לאור יה)[27]	**חדש**	**מארגאָלעס** (מרגליות)
ברח"ש — בן ר' חיים שמואל (או שם אחר באותם ראשי תיבות)			**גנוזוביץ**
ברעם (יתכן גם מראשי תבות: **בן ר' משה** או שם אחר)			**דאָגין** (מדג)
לעווין (לוי)	**כץ** (כהן צדק)	**אמת**	**יאָמין** (ימין)
צפנת	**שבחוביץ**	**באָר** (בור יתכן בור)	

השאיפה להצמד לשמות אישים מהתנ"ך או לכלי קדש נתנה גם היא אותותיה:

עפרון

יאָפוני (כלב בן יפונה. דברים פרק א', פסוק ו')

שאָפער (שופר או סופר)

סוויאָטאי שהוא „קדוש" ברוסית. מכאן גם **סוויאטיצקי.**

צאם — צ"ם — צורבא מרבנן (צעיר השומע תורה מפי רבו)

מאָכריק — מהמלה „מוכר" בסיומת „איק", שמשמעותה ברוסית הקטנה או חיבה.

במידה שמורגשת השפעת לשונות הסביבה על שמות המשפחה של היהודים תושבי העיר לידא והסביבה מהוה לשון אידיש את החלק המכריע בשמות. בהתחשב

שגם השמות הגאוגרפיים, הפאטרונימיים והמאטרונימיים הם מקוריים. לכך אפשר להוסיף את השמות שמבנם האטימולוגי מקורו ביידיש למרות זאת שהסיומת אופיינית ללשונות עמי רוסיה, רוסיה הלבנה ופולין.

ביבליוגרפיה

1. ד"ר ש. וויסענבערג: די צונעמענישן פון יידן, שריפטן פון ייוואָ, באַנד II לאנדוי בוך, 1926.
2. פרופ. פיליפזון: דברי ימי ישראל, דורות אחרונים.
3. ד"ר ש. וויסענבערג: די יידישע פאַמילע־נעמען אין אוקראינע, פילאָלאָגישע שריפטן ייוואָ, 1929.
4. י. ח. טביוב: שמות משפחה עבריים, כתבים. הוצאת מוריה ודביר, ברלין, תרפ"ג.
5. Виленский Центральный Архив מס. 5405, 506—505 כמצוטט אצל מ. שימלביץ, Город Лида и Лидский Замок שפורסם בשנת משפטן פולני בלידא במחקרו Виленский Календар 1905 г.
6. כנ"ל מספר 5661, 403.
7. הועדה הארכיוגרפית הוילנאית להוצאת תעודות עתיקות.
8. Batinski, Starożytna Polska III, 253.
9. М. Любавский, Област дел и местное управлен. Литов.-Русск. государ. (1890)
10. הועדה הארכיוגרפית הוילנאית להוצאת תעודות עתיקות מספר 5664, 208.
11. כנ"ל, מספר 6152, 53.
12. Narbutt, Dzieje.
13. מ. שמילביץ, דך 53.
14. כנ"ל, דף 54.
15. הרב אהרון רבינוביץ הי"ד, רבה של לידא: רשמי זכרונות, אידינו, כסלו, תרפ"ט, ניו־יורק.
16. ד"ר ה. ל. גורדון: על גדות הויליה והנימן, „הדואר", גליונות ג' ד' ה' תשכ"ה.
17. ב. גאָרין: פאַרגעסענע ניגונים, ניו־יורק, 1919.
18. עיר וילנא. זכרונות עדת ישראל ותולדות חיי גדוליה. מאת הלל נח מגיד המכונה שטיינשניידער, וילנא, בדפוס האלמנה והאחים ראם. תר"ס, דף 183.
19. ידע עם, כרך ב', בעריכת ד"ר יום טוב לוינסקי, ד"ר ברקאי: לפי המלאכה שם המשפחה.
20. בראשית רבה, ל"ז.

21. מר יעקב אילוטאוויטש.

22. בד קודש. ספר אוצר החסידים ליובאוויטש. ברוקלין, תש"ז.

23. הרב י. ריינס: נאד של דמעות. ירושלים תרצ"ד, דף 4.

24. ד"ר דב נוי, שמות נשים כשמות חיות. מחניים צ"ח, דף 150.

25. А. В. Суперанская; Как вас зовут? Где вы живете? Академия Наук СССР Москва 1964

26. רשומות, כרכים ה', ו'.

27. ב- Еврейская Старина קושר ס. לוריא את שם משפחתו עם משפחת לוריא במצרים הרומית.

ש. אנ־סקי

מכתבים אל רוזה מונוסזון

(המשך)*

יא.

סקאלאט[46], 28 בינואר 1917

שמונה בבוקר. אני שוכב במיטה, מתכסה בשתי שמיכות ובחמילה. בחדר לא יותר משש־שבע מעלות. זה עתה נתעוררתי, וכבר יש לי אורחת. יהודיה באה בימים. היא ראשונה שנודע לה, כי בלילה בא „קצין מן הועד", ונחפזה אלי ראשונה. עומדת ליד התנור החמים מאתמול ומדברת בהתרגשות. דיבורה הוא ציורי: „היינו בני אדם ונהפכנו לרגבי בוץ", „אלהים משחק בנו כילד בבובה ומכה בראשנו בקרקע". בביתה, בפודוולוצ'יסק[47], שמשם גורשה ביחד עם אחרים, היתה בעלת־בית אמידה. עכשיו היא גרה בחסד אצל קרובה, מקבלת עזרה כל שהיא מאת הועד; אבל אין זה מספיק לה. אילו היתה רק היא עם בעלה, לא היתה רוטנת. אבל לה שתי בנות. כל החורף התהלכו בלי נעליים. עכשיו נתן הועד 18 רובל. בכסף זה אין לקנות אפילו זוג אחד של נעליים.

היא בוכה. כשהיא מתחילה לדבר על בנותיה, מתחילות הדמעות לזרום מעיניה. „יפהפיות כל כך, משכילות כל כך, ואיך כחשו!" אבל נזכרת במשהו אחר — ופורצת בצחוק, ביחוד כשהיא מזכירה את אלהים. משום מה היא נעשית מבודחת כשהיא מזכירה אותו, כאילו היא מדברת על מין הבלותה — (Нелепость) גדולה ומובהקת. אני מאזין לה, ולפני עיני פנים דומעות אחרות. הדבר היה אתמול בטאר־נופול. לפני עמדה בחורה בעלת פרצוף חמור ומושכל מטיפוס נזירי ועיניה תכלת. כל הפנים, שטופות דמעות, דמו כמכוסי צעיף. היא עמדה ללא נוע והחזיקה בקשה על שם הועד. את תוכן הבקשה אני יודע. את אחי הבחורה מסרו לבית־הדין הצבאי בהאשמת־ריגול חסרת־שחר. האחות המתפרנסת משיעורים, קיבצה זמן ממושך מאתיים רובל והזמינה עורך־דין מקיוב. אבל הוא אינו מסתפק במאתיים רובל, והיא מבקשת מאת הועד להוסיף על שכרו של עורך־הדין. אם הועד לא יעשה זאת, צפוי האח להידון למות על לא עוון בכפו. אני מרגיע אותה, מבטיח לכתוב לועד, ושהועד ימלא את בקשתה. היא שומעת מתוך שתיקה והדמעות מוסיפות לרדת מעיניה. מי שהוא שואל אותה משהו בפולנית. היא פונה אל השואל ועונה לו, ובקולה החרישי והצלול אין דמעות, כאילו הסירה את צעיף הדמעות כדי לענות. אני מרגיש שהדמעות אינן כרוכות בבקשה אלי, שאינן בשבילי, אלא נצטברו מזמן, נעשו קבועות. ונדמה לי שהבחורה אפילו אינה מרגישה שהן זולגות מעיניה.

---

*) עשרת המכתבים הראשונים באו ב„העבר" חוב' י"א (אייר תשכ"ד), עמ' 92—105. שם (עמ' 60—67) גם זכרונותיה של גב' מונוסזון־אטינגר על אנ־סקי.

46) סקאלאט — עיר בגליציה המזרחית.

47) פודוולוצ'יסק — עיר על גבול רוסיה וגליציה המזרחית.

דמעות אלו נגעו במעמקי לבבי ואני זוכר אותן, ואילו דמעותיה של האורחת עכשיו מרעידות אותי פחות. ודאי, רחמנות עליה, היא בצרה, אבל לא יותר מאחרים ואולי פחות.

עוד אני עסוק ברחצה והנה אורחת אחרת. מבקשת תמיכה כדי לשכור מורה לבנה, שסיים חמש כיתות של גימנסיה. אני שואל למה לא יתן שיעורים. הוא עסוק. בסופו של דבר מתברר, שהיא חושבת לפחיתות הכבוד שהבן יתן שיעורים. ומאת הועד היא מקבלת תמיכה, אבל אינה מרוצה. אינה רוצה להוסיף ולהיות „אינטליגנטית", אלא רוצה לקבל לחם וחלב... אותי לא מתמיה ניגוד משונה זה. מקבלי התמיכה מתחלקים לשני סוגים: אינטליגנטים, המקבלים בחשאי עזרה כספית, ואנשים פשוטים המקבלים תמיכה בצורת מזון, אלא שהמזון הולך ומתיקר, ובסכומים שהאינטליגנטים מקבלים, אפשר להשיג פחות ופחות מזון. אני ממלא את בקשתה.

ועכשיו שאלה אחרת. לאשה זו קרובה, בחורה בת 28. כשהיתה כאן בפעם הקודמת, החלטנו בישיבת הועד לחתן אותה. הועד הקציב מאה רובל, ועוד אנשים אחדים נתנו כל אחד חמישים, ונתקבלה נדוניה של שלש מאות רובל, שבלעדיהן לא רצה החתן ללכת לחופה. זהו מאורע גדול — חתונה ראשונה בעיר מראשית המלחמה. אבל קם מכשול חדש. מן ההכרח להתקין לכלה מלבושים ולבנים ולחתן מעיל ונעליים. מן הנדוניה אסור לעשות זאת — החתן לא יסכים, וסכומים אחרים אין ובלי מלבושים חדשים אי אפשר להכניס את הכלה לחופה.

אחרי כן באים אחד אחרי השני מבקשים שונים. נכנס רב בשקט, בענוה, אומר לי בחיוך מלים אחדות של חנופה על לבי הטוב, שכבר שמע עליו, מביא מאמר מתאים מהתלמוד, ואחרי כן מסביר, כי שלושים ושנים הרובלים שהועד נותן לו אינם מספיקים למשפחה בת חמש נפשות, אבל אני יודע כי בתורת רב יש לו הכנסות ניכרות בעיר — ואני מסרב לבקשתו.

באים חברי הועד. כאן מתחילה מדיניות פנים. הענין הוא בזה שבסקאלאט, שבה עד שלושת אלפים תושבים יהודים, נמצאים 1921 מגורשים, רובם מפודוו־לוצ׳יסק. הועד הקיובי מושיט עזרה כמעט אך ורק למגורשים, שירדו לגמרי מנכסיהם. ומה שנוגע לעניי המקום, הרי סבורים אנו, כי העיר, שסבלה מעט מאוד מהמלחמה והרוויחה יפה מן הצבא העובר, צריכה לעזור להם. לפיכך מתחלק התקציב החדשי שלנו של 16,209 רובל ועשרים וחמש אגורות, לסך 15,309.25 למגורשים, ותשע מאות רובל למקומיים. בועד המקומי שני חברים מקומיים ושלושה מפודוו־לוצ׳יסק. החברים המקומיים של הועד אינם מרוצים מחלוקה זו ועל קרקע זה מתרחשות קטטות ומריבות.

אצלי יושב חבר הועד, בלביץ׳, צעיר מפודוולוצ׳יסק. עושה רושם מקסים, בין באופיו בין בפרצופו. זה שנתיים הוא עובד בועד שלא על מנת לקבל פרס. ואינו יושב בטל אף רגע. מה שהיה לו — הוציא. עכשיו הוא לווה מזמן לזמן אצל דודו, היושב ברוסיה, כמה מאות רובל ומזה הוא חי. הוא מתאונן על תושבי סקאלאט. הם היו תמיד קבצנים והיו פונים לפודוולוצ׳יסק לעזרה. ואצלנו היו הכל חיים בטוב, כמעט במותרות, הרויחו יפה. ועכשיו אינם יכולים להשלים עם זה, שלנו עזרים יותר מאשר להם. והרי הם מרויחים יפה. וחמישה עשר האלפים הניתנים לנו אף הם נשארים בעיר. יש ארבע־חמש מאות דיירים המשלמים שכר דירה לתושבי העיר.

ואינו מרגיש שהוא עובר לענינים פרטיים. בפשטות מיוחדת מספר הוא שיש לו כלה. התחנך עמה בבית אחד. אביה חסיד, וקודם לא רצה לחתן אותה עם „אפיקורס". אולם עכשיו, בעת ההרס הכללי, התרכך האב. כמובן אין הוא, החתן, חושב להתחתן כל זמן שהמלחמה לא נסתיימה. אבל זקוק הוא להסכמת אבי הכלה. שאם לא כן, ימצא חתן מתאים — וישתדכו.

בא חבר שני של הועד מפודוולוצ'יסק, מסינג, זקן שהיה לו רכוש של מליונים. וירד לגמרי מנכסיו ועכשיו הוא מתפרנס משיירים. הוא נזכר ברגש איך סייעו להם יהודי רוסיה כאחים, כשגרשו אותם לפנזה.

„ניצבו במחשוף יער, ליד איזו עיירה, אין נותנים לנו להיכנס לעיירה, אין מרשים לשאוב מים מן הנהר. אנו מתעלפים מצמא. הדבר נודע בעיירה וחמישה צעירים נרתמו כמובילי מים והביאו חמש חביות מים. באנו לוויניצה ותושביה מסרו לנו את דירותיהם, האכילונו, השקונו, ציידו אותנו באוכל לדרך ובכו על צרותינו. בפרוסקורוב ראיתי איך אשה של עתודאי, שהיתה מקבלת תמיכה להודש בסך של רובל וחצי, ויתרה על חמישים קופיקות בשבילנו. בכלל ראיתי השתתפות אחים במידה שלא פיללתי מעולם. עכשיו הבינותי מהי יהדות רוסיה".

אנו עוברים לעניני הועד. מתברר, שמושל המחוז, הרוזן בליאווסקי־זי־קובסקי שלח לועד מכתב בדרישת הסברים, למה אין הועד מסייע כמעט כלל לנצרכים בסקאלאט ואיים בסגירת הועד. חברי הועד מפודוולוצ'יסק בטוחים, שזוהי תוצאת מלשינות מצד חברי הועד מסקאלאט. הם פנו לרוזן, הסבירו לו — והוא ביקש שחבר הועד הקיובי, לכשיבוא, יכנס אליו. כל הענין הזה מאוד לא נעים לי ומעורר בי גועל נפש. אבל יהיה הכרח להכנס אליו, אל הרוזן ולהסביר לו. לפי שעה הולך אני לועד, ששם מחלקים פתקאות לצרכי אוכל. פרצופים חוורים, מעונים, עינים רעבות, ילדים צנומים ויחפים, לבושי סחבות, זקנים כמעט עוד נפשם בם. אני מומטר המון בקשות, קובלנות, תחינות. רק זקן אחד, בעל עינים טובות מאוד ותמימות, מושיט לי ידו בהנאה, מחזיק את ידי, לוחץ אותה בחזקה לעיני כאוהב. אני מחכה לבקשה, אבל אין הוא מבקש כלום ורק אומר, שהוא נהנה לראות אותי שוב (כנראה הוא נפגש אתי לא זו הפעם הראשונה).

אנו הולכים לראות את דירות המגורשים. חדרים צרים. מיטות שבורות, סמרטוטים, לכלוך, ילדים ערומים יושבים במיטות תחת סחבות, ידיהם הקטנות מכוסות מורסאות ואבעבועות. בחדרון אחד מכוסים הקירות בפנים בכפור, בחדרון אחר התמוטטה התקרה. הופעתי מעוררת התרוצצות, בעלת הבית נבוכה, מסתירה משהו, מתבישת בעניותה, ואני מתביש יותר ממנה, שאני מתפרץ לתוך עניותה ואזלת־ידה.

סרתי למושב־זקנים. שבעה זקנים ושתי זקנות, עוברים ובטלים, כמושים, שלדים. ביחוד אחד ממש כפרעה החנוט, שראינו פעם במוזיאון. חשב שאני רופא וביקש רפואה. „בחזי הכל נפוח והשיעול אינו יכול לצאת". לוחש הוא ומסתכל בי בעינו היחידה הכהה (העין השניה נמקה). עוד זקן מופלג בעל עינים צעירות לגמרי, ממש עיני נביא, חודרות. הוא אי משם ממרחקים. עם נסיגת הצבא נאסר, הובא לכאן ועזבוהו. למה נאסר? — שואל אני. „איך זה למה? האם אינך רואה שאני מרגל? כמדומני שרשום על פני", והוא צוחק בקול צרוד. וכל הזקנים והזקנות צוחקים בפיות ללא שניים.

הולך אני לישיבת הועד, ליושב ראש ד"ר ארליך, הוא איש סקאלאט. לפי

פניו הוא דומה מאוד לחתול ב„צפור הכחולה" [48]) סנטר זערורי, שפם מסתמר ועיניים ממצמצות. הוא „פולני בן דת משה" ועד ראשית הישיבה הוא משתדל להסביר לי, למה אינו חושב את היהודים לאומה ולמה פולני מקומי קרוב לו יותר מיהודי בן חוץ לארץ... בישיבת הועד נידונה בעיקר בעית „המקומיים" והמגורשים. ד"ר ארליך וחבר הועד השני מסקאלאט דורשים בכל תוקף, שהועד הקיובי יושיט עזרה לעניי סקאלאט, שהעיר עניה מאוד ואינה יכולה לעזור לניצרכיה, ואותם הניצרכים הרואים את העזרה הרחבה הניתנת למגורשים מתלוננים מרה ופונים לרוזן בתלונות. יתכן שזה אמת. ואני טוען כי המוצא הטוב ביותר הוא להשתדל להחזיר את המגורשים הביתה לפודוולוצ'יסק, שעכשיו מרשים לחזור שמה. אלא ששם כל הבתים השלמים תפוסים על ידי הצבא ואין לאן לשוב.

אני הולך אל הרוזן. יפהפה, מטופח — יחסן, חביב ומנומס להפליא. הוא מקבל את פני בטענה, שהועד המקומי מחלק את העזרה מתוך התעלמות מעניי המקום. אני עונה לו, שאין הועד המקומי אחראי לכך, שהוא מקיים את ההוראות של הועד הקיובי, העוזר רק לנפגעי המלחמה. אנשי פודוולוצ'יסק כולם נפגעי מלחמה, ואולם נצרכים כמו סקאלאט יש גם ברוסיה לאלפים. הרוזן טוען כי בני פודוולוצ'יסק כולם עשירים, בעוד שאנשי סקאלאט כולם עניים. אני מוכיח לו כי מגורשי פודוולוצ'יסק, שניטלו מהם דירותיהם, ואת מטלטליהם לא יכלו לקחת אתם כשגורשו לרוסיה הפנימית, יכלו לקחת אתם רק מעט כסף. ואלה שהיה להם כסף, הוציאו אותו במשך שנה וחצי. אבל הטוב ביותר הוא לתת לאנשי פודוולוצ'יסק את האפשרות לחזור הביתה. ואז לא יבקשו עזרה. „אין לי כלום נגד זה, אבל בתיהם תפוסים על ידי הצבא". „בקש, איפוא", אומר אני, „את ראש חיל הצבא בפודוולוצ'יסק כי בכל בית שיש בו 4 — 7 חדרים יועמדו לרשות בעל הבית חדר או שניים. אם תתן לידי מכתב כזה, אני מקוה להשיג את הדבר". „הייתי נותן לך ברצון, אבל אינני יכול לדרוש, אין לי רשות, ולבקש לא נוח. אבל אני מבטיח להשתדל להשיג את הדבר".

בזה נסתיימה שיחתנו. עוד הבטיח לתת במחיר רשמי שלושה קרונות של חיטה מוחרמת בשביל מצה לתושבי המחוז. זהו קימוץ בעשרה־שנים עשר אלף רובל.

שוב אני מכנס את הועד, מודיע על שיחתי עם הרוזן ומזהיר, שאם להבא יסבכו את השלטון בעניני הועד המקומי, יסגר זה על ידי הועד הקיובי.

שוב במלון, שוב מבקרים. מופיע יהודי בא בימים מפודוולוצ'יסק, מין זחלן ולחשן, מסביר בחצאי רמזים, שהעזרה הניתנת, אין לה שום ערך. יתכן שאלף רובל לאלמנות ויתומים צריך לתת. והיתר? כמובן חברי הועד אינם שמים לכליהם... אבל יודעים אתם... ליד הכסף... משרות חמימות... והעיקר, השתדלו בכל כוחותיכם שיחזירו אותנו הביתה. שם נהיה שוב לאנשים. שכן פה כבר נעשינו קבצנים שאין להם תקנה.

בכל היותו בלתי נעים, הריני מרגיש שדבריו האחרונים הם אמת לאמיתה. אני אוכל משהו על רגל אחת. אני מצוה לרתום את הרכב כדי לנסוע לגז'ימילוב [49]) בשעה השמינית בערב, חושך ואפלה, קור עז, סופת שלג, אבל רצוני להמלט מכאן,

---

48) „הציפור הכחולה" — מחזהו של מ. מטרלינק, שאחד מגיבוריו הוא החתול.
49) גז'ימילוב — עיירה סמוכה לסקאלאט (רוב תושביה היו יהודים).

הרבה עניות, צרות, מחסור, אבל מה שמעיק ביותר — רגש הקללה הרובצת על הכסף, על מתנת יד, המנוונת ופוגעת בצפור הנפש.

המבקר האחרון הוא צעיר. בא בצווחה ותביעה: „אשתי"... לא פללתי שהוא נשוי. מתברר שכבר נולד לו ילד שני. עבר שבוע מן הלידה. עכשיו התמוטט קיר, כמעט נהרגו שניהם. תלו על החור סמרטוטים, בחדר קר כמו ברחוב ועצים אין! יתן נא הועד מנה כפולה של עצים. הוא בוכה, דורש. יש משהו יפה בבכיו ובדרי־שותיו. כאילו הוא מכיר כי כבעל אשה ויוצר חיים קיים מין מצוה אנושית־כללית ואנחנו חייבים לעזור לו.

הרי לך יום מפורט. הייתי רוצה שתהיה לפניך תמונה שלמה.

יב.

גז׳מילוב, 29 בינואר 1917.

...לילה. ערבה. שמים וארץ התמזגו לערפל לבנבן כמעט בלתי חדיר. רוח הכפור מרחף בהתפרצויות רעות, נוהם ומצלצל בחוט הטלגרף, מערבל את השלג, מטיל אותו לעינים או מתחת לצוארון, לתוך השרוולים. עגלת החורף צונחת פעם ימינה ופעם שמאלה על פני הדרך המושלגת וכמעט שהיא נהפכת.

אני נאחז בקצה עגלת החורף, משתדל להבחין את הדרך בתוך האפלה הקודרת — ובנפשי, במחשבתי — הרגשה של חוסר־טעם עצום: למה נסחב אני בקור, בסופת שלג ובחשיכה על פני ערבה בגליציה הזרה, חובש כובע פרווה וחגור חרב? האם לא היה מוטב ונבון יותר אילו הייתי יושב עכשיו ליד שולחן הכתיבה, או הייתי כותב מחזה שכולו צבור במחשבתי? ואני עונה לעצמי, כי לא רק נסיעתי אלא כל מה שראיתי ושמעתי כאן בימים האחרונים הוא חסר־טעם עד לידי אבסורד. בהשפעת המחשבות הללו, והקור והרוח והאופל אני מתחיל לרחם על עצמי. אבל מיד מרגיש אני שלא אני הוא המרחם על עצמי אלא שדרך הכרתי מרחם עלי מי שהוא אחר. אֶת היא המרחמת עלי. אני מרגיש בחוש רחמנות עדינה זו, ולתוך נפשי חודרת חמימות ושמחה. אבל אינני רוצה לרמות את עצמי ומסביר לעצמי, כי אֶת, זאת אומרת רוזה ניקולייבנה, היושבת כעת בחדרה, אולי אינה חושבת כלל עלי, ואפילו אינה זוכרת אותי. אבל נפשך האחרת שהיא תמיד אתי ושאני קורא לה „שושנה", אין ספק שהיא מרגישה בי, מרחמת עלי ונענית בעירנות לחויותי. ואני שוכח גם את הלילה וגם את הקור והשלג ואת חוסר הטעם שבחיים...

וברגע, שרגש זה מלבלב בקרבי, יורדת עגלת החורף פתאום מן המדרון, מתהפכת, ואני והעגלון נזרקים, מתגלגלים למטה, שוקעים בשלג העמוק, ומעל לראשינו מתעופפים חפצים ושקי שיבולת שועל. ברוך השם, לא אני ולא העגלון לא נתרסקנו. בקושי נחלצים אנו מן השלג. אנו מתנערים, מחממים את האצבעות שקפאו. מחזירים את עגלת החורף למצבה הקודם. המאורע משום מה לא הסעיר אותי. ועוד פחות מזה את העגלון. אבל הוא נדהם שלא געַרתי בו. והרי אני „קצין" חגור חרב וחבוש כובע פרווה. הוא העריך יותר את התרבות הרוסית. אני דן לפי זה, שמבלי לדעת מלה רוסית, קלט את הגידוף הרוסי המאוס ומתגדר הוא בו כשהוא דופק בסוסים. נפגשנו בשיירת עגלות מובילות עצים מטעם המשטרה. לשאלתי כמה הם מקבלים שכר הובלה ענה העגלון הזקן בשקט ובקצרה: „ארבעה מגלבים". הדבר מצא כל כך הרבה חן בעיני עגלוני עד שצחק שעה שלימה. ואני

בהתנהגותי הכנסתי צרימה עזה ב„השקפת העולם" שלו. חוששני שכבודי ירד בעיניו.

אנחנו מסתדרים וממשיכים בדרכנו. אני חוזר למחשבותי שנותקו. למה ירדו עלי, הבודד בהיקף של אלפי קילומטרים, חום ושמחה לרעיון, כי אי שם מסוגל לב אדם, וגם זה לא ממש אלא בדמיוני, להגיב רוח ורגש לרגע שבחיי? ופתאום קם לפני חייט צעיר, שלפני צאתי מסקאלאט דרש ממני עצים להסקת חדר בעל קיר פרוץ, ששם שוכבת אשתו היולדת עם רך נולד. עכשיו הוא בביתו, החדר הקטן קר ואפל. הוא עומד ליד אשתו ומספר לה בהנאה איך נאבק עם „הקצין" הזקן חבר הועד. לא בקלות החליט ללכת אל „הקצין", אבל הרחמנות על האשה והתינוק גברה. והוא בא, בכה ודרש — והשיג את שלו. קיבל הבטחה למנה נוספת של חלב, מנה כפולה של עצים ושלושה רובל במזומנים. אשתו מאזינה, אסירת תודה על גבורתו ואולי חדורת כבוד בפני גאוניותו, ודבריהם חודרים לנפש התינוק העטוף סמרטוטים ומעוררים גם שם מין הד נפשי מעורפל. ובין שלוש הנפשות הללו נמתח חוט של רחמים וקרבה הדדית עדינה.

את זאת אני מבין. זהו משהו מעשי ואילו ההרגשות שלי הן מסתורין. אבל מסתורין זה הוא עובדה ואני מקבל אותה. וכאן קמה שאלה אחרת: אם רחמנות זאת היא רגש כל כך יקר וחשוב, האם אני ראוי לו? אני מתחיל להזכר ולבדוק את חיי, ונפשי נעשית יותר ויותר כבדה, ואין נחת, לא הצלחתי ליצור חיים מאירים ויפים. פורצות דמעות. קם מצב רוח של חרטה, רצוני להתוודות לפני מי שהוא רם ונאור. ובראשי מצטרפים חרוזים המרגיעים את נפשי:

אדוני הזמין אצלי עבודת קודש,
מסר לי זהב ופנינים ללא חשבון
נתן לי גם מכחול וחרט.

הוטל עלי לחבר מגילת הדינים,
לרתך זהב עם פנינים
ולחשל עטרת מלוכה.

ופטיש נתן לי וניצוצות ושלהבת
ותרנים ופלדה ואבן־בונים,
נתן בי אמון, כמו אב.

קרב מועד קץ העבודה,
האדון ידרוש דין וחשבון
ובמה אופיע לנגד עיניו?

הוטל עלי לחצוב מזבח משחם
ולהקים תא למנזר,
ליצור מקדש למופת.

לא האזנתי לדברי הנביאים,
כתבתי מגילתי לא בדבר אש
בוש אבוש לקרוא בה.

וליצוק פעמון מזעיק בקול
ולחשל פלדה עזה לחרב,
להקים ארמון פלאים.

זרקתי פניני כאבן לא תצלח,
בזבזתי מתכת טובה לריק
לתאותי לא תדע שבעה.

בכך נפסקה ההשראה. הגענו לגז'ימילוב. בעלת האכסניה, שכבר גרתי פעם אצלה, הסיקה את התנור, שפתה מים, התחילה מכינה ארוחת ערב. תוך כדי עיסוק רצה כמה פעמים אל חדרי כדי לשוחח. מדברת משום מה בלחישה, כמעט מפה לאוזן. שאלתה הראשונה: האם אני מכיר בפטרבורג את יונה גינצבורג? אני מודה בלב תמים, שאינני מכירו. האשה מופתעת, כמעט שאינה מאמינה.

כיצד יתכן שלא אכיר אותו, והרי הוא אחד מגדולי פטרבורג. הוא אחיה

והיתה מאוד רוצה שאכיר בו. אני מצטער ומתביש, אבל האמת קודמת לכל. ואני עומד בכל תוקף על דעתי, שאינני מכיר אותו. בעלת הבית רצה למטבח, חוזרת ולוחשת:

— הוא בן־בית אצל הברון גינצבורג!

תוהה מה הרושם עשה הדבר עלי ומוסיפה:

— הברון גינצבורג מזמין אותו לארוחה בביתו ומושיב אותו לימינו. פעם באו אורחים חשובים. אחי רוצה לקום, אבל הברון גינצבורג עצר אותו בידו ואמר: „הגינצבורגים אינם צריכים לקום בפני שום איש", בנת?

אני מבין ונדהם מגדולתו של יונה גינצבורג, אבל אני צפוי למהלומה גדולה מזה. היא יצאה, חוזרת ולוחשת:

— קיבל נדוניה שלושים אלף רובל, ויש לו משלו עשרת אלפים!

בנקודת שיא זאת מתרחש המשבר. מתחילות קובלנות, שבעושר ובגדולה כאלה אין הוא מסייע לאחות עניה ומדולדלת, סוף דבר — בקשה לשוחח אתו.

בחדר — חם. שתיתי תה, אכלתי, התחממתי. בעלת הבית נרגעה. אני יושב לכתוב לך. אני כותב עד ארבע עם שחר. ליל מנוחה.

יג.

צ'ורטקוב, 4 בפברואר 1917.

...את המכתב האחרון כתבתי לך בגז'ימילוב. עבר שבוע שלם ולא היתה לי שום שעה פנויה לכתוב לך. במשך השבוע ביקרתי בחראסקוב, בטאוסטי, בקופיצ'יניץ, בסוכוסטאב, בפרובוז'נו ובצ'ורטקוב[50]. בכל ערב נוסע ממקום אחד לשני, בכל יום פנים חדשות, רשמים חדשים, טראגדיות חדשות, שהן בכל זאת גם ישנות, בסופו של דבר נתערבב הכל בזכרוני. את מי ראיתי בחראסקוב? עם מי שוחחתי בקופיצ'יניץ? על מה שמעתי בפרובוז'נו? — אי אפשר לזכור הכל. בולטים רק טיפוסים בודדים, ענינים בודדים.

יהודיה באה בימים. נכנסת בעוז ומתחילה בדיבור שוטף: „אני נכדתו של ר' זוסיא מאנופולי[51] ור' מאיר מפרמישלאן[52]. מצד אמי אני מזרע הבעל־שם". מוסיפה למנות את קדמוניה הצדיקים ומסיימת בברודסקי[53], שהיא אתו שלישי בשלישי. על זכויות אלה חייב הועד כמובן להעניק לה פרס.

חזן זקן, גבוה, צנום, בעל עיני צעיר וגוף בלה, בא לבקש תמיכה. אבל כשהתחלתי לדבר עמו על אגדות שכח למה בא והתחיל לספר בהתפעלות, וכיצד סיפר! ישבתי מוקסם, חששתי לאבד מלה, וצר היה לי מאוד שלא היתה לי האפשרות לרשום מלה במלה את סיפורו. לפני היה פייטן ממש. כל אחד מסיפוריו היה יצירה אמנותית מושלמת. והאופיני שבדבר הוא, שהנושא ברוב האגדות היה המשיח. הנה השלד של אחד האגדות: הצדיק ר' ישראל מרוז'ין היה כלוא ימים רבים בבית סוהר לפי עלילה. כששוחרר צהלו החסידים, כמובן. אבל אחד מהם, כשנודע לו שיחרור הצדיק, פרץ בבכי. ולא רצה להסביר לשום איש למה

---

50) עיירות וערים בגליציה המזרחית.

51) ר' משולם זוסיא מאנופיל (וואהלין), אחיו של ר' אלימלך מליזנסק, מתלמידי המגיד ממזריטש וממפיצי החסידות בוואהלין ובגליציה בסוף המאה הי"ח.

52) מראשי החסידים בגליציה בראשית המאה הי"ט.

53) משפחת ברודסקי, מאילי תעשית הסוכר ברוסיה, מוצאה מגליציה.

הוא בוכה. רק לאדם קרוב הסביר: — האמנתי שהצדיק שלנו הוא המשיח וחשבתי שעם מאסרו יתחילו חבלי משיח. וכששמעתי איך מענים אותו בכלא חשבתי: „טוב, אדרבא, עוד מעט והמורסה תתפקע". ופתאום שוחרר. הצדיק חזר, ומשיח נעלם.

אני יושב בחראסקוב בישיבת הועד. פתאום נשמעת מאחורי גבי מנגינת שיר יהודי עצוב. לא הבינותי את הענין. הסתכלתי אחורנית והנה עומד על יד הדלת אדם ופורט על גבי כינור. אדם נפחד, רזה, קרוע. ואף הכינור עלוב ודל, ושניהם בוכים. מעיני האיש זולגות חרש דמעות. מן הכינור נשפכת בכיה של קינה, ושניהם מבקשים בלי מלים עזרה. נגע מאוד אל הלב כיצד סיפר המנגן, שהתמזג עם כינורו, על צרותיו.

ועוד ועוד. אין לספר את הכל. ועכשיו כשאני נזכר ברשמים אני מתאר לעצמי יותר מכל את האנשים הבוכים. ים של דמעות.

כשחקרתי את היצירה העממית עמדתי יותר מכל על כך, שבאגדות העם ושיריו מדובר הרבה על בכי. באגדות יהודיות אך קרה אסון כל שהוא „האָט מען אַגעפאַנגען צו ווייגען און צו קלאָגן". אותו הדבר בשירים הרוסיים ביחוד של החיילים. אנשי צבא תמיד „טובלים בדמעות", „שופכים דמעות".

עכשיו ראיתי עין בעין שפיכת דמעות זו. כנראה יש מצב, שבו קל לשפוך דמעות מאשר למלל מלים.

נסעתי בימים אלה כמה מאות ווירסטאות בסוסים, על פני ערבות השלג. וכמה יופי בטבע הפשוט והרבגוני הזה, „שחור ולבן". שלשום נסעתי יומם. האירה שמש בהירה, שלג שופע, כספי־צמרי, מזהיר בלובן לא מעלמא הדין. בפיתוליו הכסופים להפליא, אבל רכים ומעוגלים, כאילו פירס אלוהים את יריעותיו הלבנות לקראת אורחים לסעודה רבתי.

ופתאום מופיעה בחלקה לבנה זו ללא גבול — ארנבת. עומדת כחרוטה, באזנים מורמות, מאזינה ברטט, ונמלטת במהירות. יורדת להקת עורבים, מתפזרת על פני השלג, ונדמה שכאן פרוס ארג לבן טהור ובו נקודות שחורות. לאחר זמן מה מופיעה חיה אחרת, בעלת סנטר חד וזנב צמרי ומסתכלת בנו בסקרנות, „זאב", לוחש העגלון, אבל אני רואה שזהו שועל. הוא מתקרב ומתרחק, חוקר אותנו בערמה. „חבל שאין לנו אקדח, איזה צוארון מצוין" מצטער העגלון.

אני נהנה מן השמש, מן השלג, מן השועל. ואני שמח שאני חי בעולם יפה זה שאין לו סוף. ואני מרגיש קרבת נפש אליו ועל ידי כך את האלמוות שלי.

יהי רצון שיהיה הרבה שמש בדרכך, ככל האפשר מעט שלג ואף לא שועל אחד.

יד.

(שם העיר נמחק על ידי הצנזורה) 7 בפברואר 1917.

...הדואר כאן כל כך לקוי, עד שאני חושש לשלוח לך מכתבים מפורשים, שאחדים מהם כבר כתבתי. אני אצטער אם יאבדו, ואני שולח אותם אליך בהזדמנות לקיוב ושם ישימו אותם לתיבת דואר.

עברתי יותר מעשרים ערים. כל כך הרבה רשמים בהירים ועזים וכל כך מעט זמן לתאר לך הכל. רק בשעה אחת ושתים בלילה יש לי אפשרות לקחת עט

ויש שאני כותב לך עד 4—5 בבוקר. זוהי המנוחה היחידה שלי, הנאתי היחידה כאן.

(שם העיר נמחק על ידי הצנזורה) היא עיירה מופלאה, יושבת בין הרים. אבל מה נורא המראה! שלושת־רבעי הבתים נשרפו, נהרסו. כל החורבות הללו, המכוסות שלג, עושות רושם של מין שואה קדומה. והרי הדם עדיין שותת. האוכלוסיה היהודית גורשה לפני שנה וחצי. עכשיו הרשו לה לשוב. חזרו קצת יותר ממאה משפחות, חונות בחורבות. מעוררים רחמים, קרועים, רעבים. 4—5 משפחות בתא אחד. רושם עגום ביותר עשה הרב בן שבעים וחמש, שאיבד חיבור שעבד עליו חמישים שנה, כל חייו.

הבוקר יצאתי מכאן, אבל יצול העגלה נשבר, הוכרחנו לשוב ואני מנצל הרגע כדי לכתוב.

טו.

סניאטין [54]), 7 בפברואר 1917.

ככל שאנו מדרימים, בכיוון בוקובינה, נעשה הטבע יותר נאה. מתחילים מורדות הקארפאטים. ערים אחדות מזכירות לפי נופן את שווייץ. אבל, ריבונו של עולם! איזה הפיכה בערים אלה.

עד כה נסעתי באותו חלק של גליציה הנמצא מראשית המלחמה בידי הרוסים ונשאר לגמרי שלם. עכשיו עברתי את התחום, שבו נערכו בקיץ שעבר קרבות אכזריים, והתמונה נשתנתה בבת אחת. טלוסטה [55]), זאלשצ׳יקי [56]), סניאטין — לפני המלחמה ערי תרבות פורחות, ועכשיו אינן אלא בית־קברות קודר. הנך נוסע ברחובות ארוכים, בשווקים וככרות — ואין בנין שלם. עומדים כשלדים מכורסמים קירות מסורסים של הבתים, חורים פעורים במקום חלונות ודלתות, גגות נופלים. מן המבט הראשון הנך מרגיש, שאין אלה סתם ערים שרופות אלא נחרבות שנהרסו בסער המלחמה. חרדה אוחזת אותך, כאילו הנך רואה שורות של גופות שסועות שלא נקברו, שנתאבנו בגסיסה אחרונה. יותר נכון — מין טירוף מאובן. בין החרבות אתה פוגש אדם מקומי, ובעיניו, בפניו השקטים כלפי חוץ, אתה קורא את כל הטראגדיה של עירו, של גלילו, אתה פוגש חייל בין החרבות ונראה שהוא תוהה מתוך בישנות למה נעשה הדבר. ובנפשך קם רגש בושה בוערת, כאילו גם לך חלק באשמת הנעשה.

הדבר הראשון הבולט בכניסתך לעיר חרבה הם האיקונין על גבי הדלתות והחלונות של בתי הנוצרים (כמעט כולם נשארו שלמים) והעלים הקרועים של ספרים עבריים ברחוב. כמה חדשים עברו מימי חורבן העיר ועדיין לא סולקו האיקונין מעל הבתים ולא נעלמו העלים מן המדרכות.

בשעתו גורשה כל האוכלוסיה כולה של ערים אלה, וקצתה הועברה לרוסיה. עכשיו הורשו המגורשים לשוב ורבים חזרו. בין הבנינים ההרוסים, ליד מין בית שנשתייר למחצה, ללא חלונות ודלתות, הנך רואה דלפק ועליו חלות, סיגריות או מיני סידקית. ליד השולחן יהודי זקן או יהודיה זקנה קופאים מקור, אתה מסתכל ורואה שאחד מחלונות הבית איך שהוא מזוגג, מפוקק בסמרטוטים או מחוסם

---

54) סניאטין — עיר מחוז בגליציה המזרחית.
55) טלוסטה — עיירה במחוז זאלשצ׳יקי. עיר מולדתו של המשורר ש. מלצר.
56) זאלשצ׳יקי — עיר מחוז מצפון לסניאטין.

בקרשים. זאת אומרת, שבחדר אחד מצטופפות משפחה אחת יהודית, או כמה משפחות. יושבים במאורות אלה ערומים למחצה, בגעלים מרופטות, רעבים. הם חולים, מתים. בסניאטין עכשיו מגפת טיפוס הבהרות. באתי זה עתה מבית החולים. ששם יותר מארבעים יהודים חולי טיפוס, בדירות מספר החולים כפלים. ובסך הכל חזרו הנה 1200 יהודים.

חוץ מן הדלות, הצרות והמחלות — כל חיי האנשים הללו הם מין חלום בלהות. כל המשפחות מפוררות, מפוזרות, יש משפחות שאחד מביניהן בצבא האוסטרי, השני באמריקה, השלישי נשאר באוסטריה, הרביעי הוגלה לסיביריה ויתרם כאן. ואין איש יודע על גורל אחרים. אותו חלום בלהות גם בעצם ההשתקעות כאן. כשאנשים חוזרים אין הם חוזרים לבתיהם, אלא לאותם הבתים שנשארו שלמים יותר, בלי שים לב למי הם שייכים. אחרי כן הם חוזרים על פני העיר ומלקטים כאן דלת וכאן חלון ומתקינים אותם במקום מגוריהם. אחרי הגירוש נמסרו חפצי היהודים שנשארו, בעיקר כרים וכסתות, לעיריה — ועכשיו מי שחוזר ראשון לוקח מה שדרוש לו, ושוב בלי שים לב של מי הדברים. מין קומונה מעורבלת.

אני מסתכל באנשים מסכנים, חולים אלה, החיים רק למחצה ונדהם ממרצם ורצונם לחיות. זה רק 2—3 חדשים שהתחילו לחזור ובכל תנאי ההתנוונות שלהם מאין כמוהם הם מחיים את העיר בעקשנות מיום ליום. כחמישים חנויות דלות פתוחות, אכרים באים לשוק, מביאים מזונות, כמה בעלי מלאכה עובדים. הזמינו רב, שוחט, שיפצו את בית הכנסת, מתקינים בתי ספר, ומובטחני כי כעבור חצי שנה, אם לא תפרוץ סופה חדשה, יכנסו החיים לתוך מין מסלול ובעיר כבר יהיו „גבירים" אחדים.

עד שיבוא „עושר" זה אני עוסק בארגון התמיכה. לאשרנו ראש המחוז כאן הוא אדם טוב, ובבית החולים המחוזי שתי רופאות יהודיות ושתי חובשות יהודיות המוכנות לעבוד, בעזרתן אני מקוה שאצליח להתגבר על הדלות החריפה ועל המגיפה.

על תנאי החיים כאן תעיד עובדה זו. שלשום בלילה באתי לטולוסטי. הוכרחתי להשאר ללון ומלון אין: העיר חרבה כמו סניאטין. אחד מחברי הועד המקומי, האמיד שבהם (חושבים אותו אפילו לעשיר), הזמין אותי אליו והבטיח לי חדר מיוחד. אחרי ישיבת הועד, בחצות הלילה, אני בא אליו ונודע לי שהוא גר בחדר אחד יחד עם אשתו ושלושת ילדיו ושלוש בנות מבוגרות. כדי לארח אותי חלק את בני משפחתו ללון אצל שמונה שכנים. הייתי נואש ובקושי השגתי שהוא והקטנים יישארו ללון אתי בחדר. הציעו לי משכב על גבי ספה ליד חלון מכוסה במסך. שכבתי, התכסיתי, ופתאום אני מרגיש כי מציף אותי קור עז. אני מרים את המסך ורואה חלון, שכנראה הותקן מבית אחר, לא הותקן היטב ויש בו בקיעים רחבים. הוצאתי את הכר ממראשותי וסתמתי את החלון. בלילה אני מתעורר ובפי טעם מר עד לגועל. אינני מבין את הסיבה. בבוקר אני קובע, כי בחדר מכוסים הקירות והתקרה שכבת עובש רטוב, שבלעתי ממנו למכביר, עד שבמשך יום שלם נשאר טעם איום זה בפי.

לינה דומה כמעט היתה לי גם בזאלשצ'יקי. וכאן בסניאטין מצאתי להפתעתי „מלון". כולו חדר אחד, אבל גדול, נקי, בעל ארבעה חלונות, אמנם עם רצפת קרקע. בעלת „המלון" היא יהודיה צעירה, אשת חייל אוסטרי. חוץ מחדר זה שהיא מחזיקה לקצינים, יש לה עוד מטבח קטן ובו היא גרה עם חמישה ילדים, שהגדול בהם הוא בן שבע.

כשישבתי לכתוב נכנסה אלי והתחילה לספר את סיפורה העגום. לפני שנה כשגורשה כל האוכלוסיה היהודית מן העיר במשך חצי שעה, היתה מעוברת בחודש התשיעי. אי־שם השיגה עגלת־יד והכניסה לתוכה את שני הילדים וגררה אותם. הוכרחה לעלות להרים גבוהים. שני הפעוטות האחרים נגררו אחריה. לחנות לא הרשו לה. במשך שבוע הלכו עד צ'ורטקוב (חמישים וורסטאות), התענו מרעב, מצמאון ועייפות. בדרך מתו ששה אנשים. בסך הכל יצאו 4,500 אנשים, אבל בששת החדשים הראשונים מתו בצ'ורטקוב מטיפוס ומחולירע אלף. כשהיתה בצ'ורטקוב כבשו האוסטרים את סניאטין. בעלה מיהר הביתה לחופשה קצרה. הוא מצא את העיר שרופה וללא נפש יהודית. הנוצרים שנשארו בעיר אמרו לו, כי כל היהודים גורשו לצ'ורטקוב, אבל בדרך העלו אותם על גשר ופוצצוהו וכולם טבעו. אגדה זו פשטה בעיירה. כששמע זאת ניסה להתאבד. ימים שלמים — סיפרו לה אחרי כן שכניה הנוצרים — היה מתרוצץ כמטורף, בחדר זה חובט ראשו בקיר ובוכה. וכך חזר לצבא ועד היום הוא סבור שהמשפחה הושמדה. בצ'ורטקוב ילדה האשה כשהיא מתגוללת על רצפת מחסן. אחרי כן חלתה בטיפוס, בדלקת הפרקים, אבל הבריאה. כשנתקבל הרשיון לחזור, חזרה עם ילדיה אחת הראשונים ומצאה את ביתה הקטן, שבו נמצאה משפחה פולנית, שלם. עכשיו היא אופה חלות, משכירה את החדר לקצינים עוברים, מפרנסת את ילדיה ובודאי כבר אגרה עשרות אחדות של רובלים.

עוד היא מספרת נכנס בנה הבכור, רזה, ללא טיפת דם בפניו, ידיו הקטנות כמקלות דקים, קולו כמעט נשמע, צרוד במקצת, אבל העינים ערות.

— למדת בחדר?

— ודאי, יום לפני בוא הרוסים התחלתי ללמוד גמרא (והנער בן שש!).

— ועכשיו? —

— זה שנה שאינני לומד. שכחתי הכל.

— זוכר אתה, בני, כיצד גורשנו? — שואלת האֵם.

— ודאי זוכר. התפרץ קוזאק חבוש כובע־פרווה, רומח בידו וצעק: „יהודים, כולכם החוצה". עד היום אני מפחד מפני קוזאק כשאני רואה אותו.

הוא כולו מתכווץ, מתהדק לכסא ועל שפתיו מחוסרות־הדם מופיע מין חיוך עלוב, העויה של בכי. ובעיניו הקטנות כל כך הרבה צער חרישי ונכנע. אני מסיים. עוד מעט שחר. יברכך אלוהים בשמש צדקה שלו.

טז.

(גלויה) צ'רנוביץ, 10 בפברואר 1917.

...מעיירות עלובות ושרופות הגעתי לכרך גדול והדור, המזכיר בהרבה את קיוב. עדיין לא הספקתי לסייר בו. אתמול נחתי יום שלם מן העייפות הקטלנית של נסיעת שבועיים. הספקתי רק לטייל ברחובות הראשיים. לצערי אין ברשותי אלא יומיים ומחר בערב עלי לנסוע לצ'ורטקוב. אני שולח לך מכתב מפורט בהזדמנות לקיוב. ישמרך אלוהים.

יז.

צ'רנוביץ, 11 בפברואר 1917.

...זה יומיים שאני יושב בכרך גדול אירופאי יפה זה, יש לי חדר נוח, משכב רך, אני סועד במסעדה טובה, מטייל ברחובות הומים רחבים, על פני חנויות מלאות

סחורות נאות, ומה שמשונה ביותר הוא, שאינני רואה שום חורבה, שום בנין שמם. בשבוע האחרון התרגלה העין עד כדי כך לתמונות ההרס, עד שבלי משים אתה מחפש אותן, ונורא לאמור — כמעט הנך מתגעגע אליהן. הרגש הפנימי מתחת להכרה הוא, כי כל הבתים והמחסנים הענקיים הללו, שבהם כל החלונות שלמים והחיים נעשים בהם באורח רגיל, יש בהם משהו בלתי תקין, מין דיסהרמוניה.

העיר מפתיעה מן הרגע הראשון בחיי השלוה שלה. תנועה ערה ברחובות, מודעות על קונצרטים והצגות. אולם לאחר הסתכלות מעמיקה הנך רואה כי כל זה אינו כל כך אומר שלום, כחכלילות בפרצופו של חולה שחפת. בחנויות רוב האיצטבות ריקות כמו אחרי מכירה כללית, אין שום חנות צורף או של סחורות יקרות. בהמון המתהלך רק כעשירית הם אזרחים וביניהם אין לבושים בעשירות ובהדר. מתשע בערב מתחסלים כל החיים בשביל האוכלוסיה. הקונצרטים עלובים, ההצגות — של חובבים. בהמון המתהלכים ברחוב בולטים ביחוד הקירגיזים וה־סארטים, שנשלחו במספר גדול לגליציה לעבודה חקלאית. הם מרובים בכל הערים ובדרכים. כאן הם מטיילים בחבורות גדולות במעילי צמר־גפן, על ראשיהם מגבעות גבוהות, צואריהם מעורטלים ולפעמים גם החזה מעורטל. הם שזופים ותוי פניהם נראים בעינינו משונים. אבל לאחר שאנו מתבוננים בהם היטב, אנו מגלים בפרצוף־פיהם מין רכות מיוחדת כמו בתמונות של אמנים גדולים. במקום תוי פנים עזים ומוגדרים של אירופאי, כאן התוים רק נרמזים, בלתי מסוימים. וככל שאתה מרבה להסתכל בהם כן נראים פרצופים אלה מעניינים יותר והנך מרגיש בהם את המיס־טיות שבבלתי־מסוים.

ראיתים כמה פעמים בדרכים כשהם מבערים את השלג. הם ליוו אותי במבט נוח, פנימי, פלאי. כאן הם מתנהגים אחרת. מהלכים דרך חירות, נעצרים ליד כל חנות, מסתכלים בסקרנות בסחורות, משוחחים בערנות וצוחקים. צוחקים הרבה ובקול רם. קשה כמובן לדעת על מה הם מדברים. אבל לפי מהלכם הפרוע וצחוקם יש להניח, שהתרבות האירופית, שנוודי קדם אלה נתקלו בה כאן זו הפעם הראשונה, לא הקסימה אותם, לא עוררה יחס של יראת כבוד אליה.

✶

אני הולך ומכיר את מצב היהדות המקומית, דן עם אנשי המקום בשאלות עזרה. המצוקה כאן גדולה, אבל פחות חריפה מאשר בגליציה. מתוך 25 — 28 אלפי יהודי העיר נשארו 3500, שמהם המחצית הם פליטי הערים והעיירות בסביבה. אבל נשארו מעט עשירים ואמידים, והם יכולים היו לטפל בצרכיהם בכחות עצמם. אילו התירו להם להקים ועד עזרה. אני משתדל כאן בכיוון זה ולשם כך עלי לבקר אצל המושל הכללי של גליציה ובוקובינה, טרפוב.

הוברה תמונה מענינת מאוד על מצב היהודים בבוקובינה לפני המלחמה. כאן אין לא משכילים פולנים ולא גרמנים בעלי השפעה, ובין האוקראינים שאכלסו את הסביבה עדיין לא קמו משכילים משלהם. לפיכך תפסו היהודים את התפקיד של ראשי המקום המשכילים והתרבותיים. רוב משרות השלטון היו בידי היהודים. ראש העיר היה יהודי. במוסדות תרבות והשכלה תפסו היהודים את המקום הראשון. שום אנטישמיות לא היתה כאן. האוכלוסיה הכירה ב„בכורת" היהודים וראתה אותה כטבעית. אחת הככרות הגדולות בעיר נקראה „ככר תיאודור הרצל". כמה רחובות

נקראים על שם סופרים ומלומדים יהודיים (קארל אמיל פראנצוז[57]) ועוד). בכל בתי הספר חגגו את החגים לפי דתם של רוב התלמידים. כשהרוב היה יהודי, חגגו את השבת ומועדי היהודים.

עוד תופעה מענינת. בעוד שבכל ארצות אירופה יש יהודים מתבוללים, הרי כאן אינם. אין לא התבוללות פולנית, לא גרמנית, ולא רוסית. משכיל יהודי, בעל השכלה אירופית שנסתלק מן המסורת הדתית, נשאר יהודי לאומי. ולתוך המלה „יהודי", הכניס לא רק תוכן לאומי, אלא גם מושג של תרבויות אירופיות. האין זה מענין? והרי אנחנו לא ידענו מזה כלום. ומהו העתיד הצפוי לארץ קטנה זו, שהיתה גן־עדן ליהודים, שהרגישו עצמם כאן כנושאי תרבות עליונה?

✶

חזרתי זה עתה מאת המושל הראשי. האזין לדברי, וכנראה נוטה הוא למלאות את דבר השתדלותי, אבל דרש שאגיש לו בקשה בכתב בשם הועד הקיובי. עלי לנסוע, איפוא, לקיוב ליום אחד ולחזור. אסע היום או מחר. אצטרך לנסוע שלושה ימים ברכבת המקומית האיומה.

יח.

קיוב, 18 בפברואר 1917.

...בידי שני מכתביך, מ־27 בינואר ומ־12 בפברואר. קראתי כמה פעמים את 5—6 השורות שבהן את מדברת על גורל האשה ומביאה את הבית הנחמד כפרח שדה[58]). קראתי הרבה שירי עם ופזמונים ואינני זוכר שיר כל כך יפה ונוגע עד הלב. תמהתי שאת ציינת את השיר רק כ„רחמים", כמשהו גורלי. א. א.[59]) היתה מתיחסת אחרת לבעיה.

רציתי לענות לך הרבה גם על זה ועל דבר אחר שבמכתבך. בין היתר רציתי להגיד לך הרבה בענין ספרי תורה שנשרפו, אבל על כך במכתב הבא. אגיד לפי שעה רק שהשריפה בבית הכנסת לא פגעה בי כלל ולא הרעישה אותי. היה בכך אפילו סמל נאה. קורעים, דורסים בברץ ספרי תורה, מהם מתקינים עור לנעליים, והנה ירדה אש מן השמים והעיפה אותם. כמו לפנים בימי קדם ירדה, לפי המקרא, אש מן השמים ותפסה את הקרבן הרצוי לאלוהים. הדבר היה לפני ימים רבים כשעדיין לא היתה אש על פני האדמה והיא לא יכלה להעלות את קרבנותיה. אחרי כן ניתן לה דבר ה' במקום האש. ועכשיו כנראה חזרנו לימי קדם. אבד לנו דבר אלוהים ושוב יורדת אש מן השמים.

אינני יכול לתאר לך כמה שמחתי שהשיר „גובלין" מצא חן בעיניך. מהי דעתך, האם הוא מתאים לכתב־עת של צ'רטקוב[60]) ? לפי המכתב יתאים בהחלט.

---

57) ק. א. פראנצוז (1848—1904) סופר יהודי־גרמני, יליד גליציה, תאר את חיי היהודים בארץ מולדתו.

58) כתבתי לאנ־סקי על שיר־עם ששמעתי אותו בעת הקציר באוקראינה: „כפרח קט נחמד / אני פורחת בשדה... / חביבי, למה תרמוס / את נשמתי". (הערה של גב' רוזה מונוסזון־אטינגר).

59) א. א. ק. — עסקנית ידועה לשויון זכויות האישה (הערת גב' מונוסזון).

60) צ'רטקוב ו. ג. אחד מראשי הטולסטויאנים במוסקבה. ר' זכרונותיה של רוזה מונוסזון־אטינגר, „העבר", י"א (תשכ"ד), עמ' 64.

יש לי בקשה אליך. אבדה לי הכתובת של צ'רטקוב ואצלך כמדומני יש כרטיס שלו. אולי תקחי עליך את הטורח לשלוח לו את הספור „פגישה" ואת השיר (אלא שתקראי לו „פגישה גורלית" או משהו דומה לזה שיעלה על דעתך, אם תמצאי שם מתאים). אני קצת עיבדתי את הספור ושולח לך אותו בזה. כמדומני שישנו אצלך גם בנוסח הקודם. אם אין את מתעצלת תבדקי את הנוסחאות ושלחי מה שתמצאי למתאים יותר. הדבר לא יטריחך ביותר?

ועוד בקשה. צלצלי בבקשה לשלמה ולאדימירוביץ' פוזנר[61]) ותשאלי אותו בשמי האם יופיע העתון „לוץ" ואם בקרוב? אם אינו עומד לצאת או שנדחה לזמן ארוך, בקשי נא אותו בשמי למסור את המכתבים שלי לעתון „ריץ", ביחוד את האגדה על „תחבולת השד באזבון" אבל שידבר על כך עם גסן[62]).

סלחי לי, יקירה, שאני מטריד אותך. אם משום מה לא נוח לך או קשה לעשות זאת, אל נא תעשי. אין האסון גדול.

כן בקשי נא את צ'רטקוב לשלוח על פי כתובתך שני טופסים של הספר שבו יודפס הספור.

יט.

קיוב, 18 בפברואר 1917.

כאן בקיוב נחתי רק מעט. המון ענינים בועד. מחר אני חוזר לצ'רנוביץ. משם אסע ליום לקאמנץ־פודולסק ואחרי כן אחזור לבוקובינה ואגיע לסטאניסלאבוב, הנמצאת במרחק של שלוש ורסטאות מן העמדות האוסטריות. שם בני האדם ממש מתים מרעב מכיוון שאין מביאים מזונות לעיר הנתונה להרעשה.

כל הנסיעה הזו תקח אצלי כשבועיים. אחרי כן תהיה לי תמונה שלמה של מצב ענין הסיוע בגליציה ובבוקובינה ואחבר הצעה, כיצד לארגן את הסיוע לפי עקרונות חדשים. במקום להגיש סיוע בצורת נדבה, אציע סיוע, הגורם להקמת הקהילות מחדש ולנתינת אפשרות ליחידים לקום על רגליהם. התוכנית כבר רשומה אצלי בראשי פרקים.

אחרי כן אראה את שליחותי לגליציה כגמורה. לעבור מעיר לעיר ולחלק כסף לועדים יכולים גם אחרים. ואני אעסוק בעבודה ספרותית. כל זמן, כמובן, שלא יהיה הכרח לנסוע שוב אי־שמה. אני חולם על נסיעה לקרים בראשית האביב גם כדי לנוח וגם כדי לעבוד כדבעי. אבל אם אסע בכלל ולאן — אינני יודע עדיין.

לפני כן חושב אני לנסוע בראשית מרץ למוסקבה, אם הלהקה תיגש לח־זרות[63]). היכן אבלה את חג הפסח לא ידעתי בעצמי. הלב מושך אותי להיות בחג הפסח בגליציה. היה גם חלום לנסוע לפינלאנד ולכתוב שם את הטראגדיה „יוסף דילה רינה"[64]). היו גם חלומות אחרים.

זוכרת את, אמרת שרצית לבקר בגליציה. עכשיו קל לנסוע שמה. אין צורך בשום רשיונות. יכול לנסוע כל מי שרוצה. אם יש כוח גופני לנסוע לשם ולעבוד, כדאי היה.

---

61) פוזנר שלמה (1876—1946) סופר והיסטוריון יהודי־רוסי.

62) גסן יוסיף וולדימירוביץ (1866—1943), עורך עתונם של הקד"טים, „ריץ", מגדולי המשפטנים ברוסיה, ציר הדומה השניה.

63) המדובר בתכנית להעלאת „הדיבוק" על במת „התיאטרון האמנותי" במוסקבה, שלא יצאה לפועל (ר' זכרונותיה של גב' מונוסזון, „העבר", י"א, עמ' 63.

64) ר' מכתבו של ש. אנ־סקי מ־30.12.1915 („העבר" י"א, עמ' 92).

אמשיך לכתוב לך על רשמי, אם שפע מכתבי אינו מעייפך. אמנם, בהתרחקי מקיוב לא תהיה לי הזדמנות במהרה לשלוח הנה מכתבים להעברה...

היי מאושרת.

כ.

22 בפברואר 1917, צ'רנוביץ.

...שוב בצ'רנוביץ. כאילו באתי לעיר מאוד ידועה לי. אני מכיר את כל הרחובות, כל הככרות, היכן כל מוסד, כאילו בילתי כאן לא שלושה ימים אלא שלושה חדשים.. והרי אין בזכרוני שום נקודה בעיר. הסיבה היא שהעיר חדשה יחסית, בת קצת יותר ממאה שנה, הרחובות מתוכננים ולא זה בלבד שאין שום בנין עתיק ראוי לתשומת לב, אלא אין אפילו בית אחד בנוי באופן מקורי כל שהוא. כולם גדולים ומגושמים, אחד דומה לשני. אם מישהו מענין כאן, הרי זה לא הבנינים, אלא הגדרות: פשוטי־עץ, בסמטאות נדחות. והן מענינות כשלעצמן, אלא במודעות הדבוקות עליהן. הענין הוא בזה, שצ'רנוביץ עברה שלוש פעמים מיד ליד, וכל פעם כשהופיעו השלטונות, פעם הרוסיים ופעם האוסטריים, פורסמה שורה שלמה של פניות אל האוכלוסיה, שהודבקו אל הקירות, על גבי הגדרות בסמטאות הנדחות ונשארו כמו שהן. ולעתים אני עומד זמן רב ליד גדר כזו וקורא בהן. היסטוריה משונה של העיר. נתערבבו ונשתזרו ה„הודעות" וה„מודעות" הרוסיות והאוסטריות, ועכשיו הן שוכנות זו לצד זו בשלום, כמעט חובקות זו את זו. המודעות הן בפולנית, בגרמנית, באוגרית, באוקראינית וברוסית, ולעתים קשה אפילו לפענח לאיזה שלטון שייכת המודעה. אחת דורשת מאת האוכלוסיה למסור את הנשק בעשרים וארבע שעות, והשניה, המודבקת חציה על הראשונה, מזהירה את השודדים והמבעירים, שהם צפויים לעונש מות. השלישית מזמינה את האוכלוסיה לגשת לעיבוד האדמה, והרביעית — קטנה, קצרה — אומרת כי מחמת המון הגופות בנהר, יש להמנע מלאכול דגים, ולידה מודעה אחרת מזמינה לנשף רקודים. וכן הלאה. מין תערובת משונה, המהווה בכל זאת בכללותה תמונה מענינת.

כפי שכבר כתבתי לך, באתי אל המושל הראשי בבקשת רשיון לארגן בבוקו־בינה ועדים. היום הייתי אצלו, אבל היה חולה. אסע לפי שעה לקאמנץ־פודולסק להשתדל לארגן חגיגת הפסח לחיילים שבחזית הגליציה. המרחק לשם הוא בכביש רק 120 ורסטאות, ואם אמצא מכונית או משאית אגיע לשם בשלוש־ארבע שעות, ואילו ברכבת נוסעים כמעט יומיים דרך פרוסקורוב.

23 לחודש.

מחר בבוקר אסע במשאית הדואר לקאמנץ־פודולסק ואת היום ניצלתי כדי לנסוע עם רופא מכיר לעיירה סאדאגורי במרחק 3—4 קילומטרים מצ'רנוביץ. מקום היסטורי ליהודים. לפני 70—80 שנה בערך השתקע כאן הצדיק ר' ישראל מרוז'ין שברח מרוסיה מחמת עלילה. הוא שיסד שושלת צדיקי גליציה — הצ'ורט־קובית, ההוסיאטינית, הבויאנית ועוד. סאדאגורי נשארה תמיד מושב אחד מצאצאי הצדיק מרוז'ין, שהיה מפורסם מאוד, היה לו ארמון מפואר, רכוש של מיליונים והוא חי כעשיר מופלג. ידעתי שהעיירה נשרפה, כמעט נחרבה כליל, שארמון הצדיק שמם ובו נמצא בית־חולים. אבל רציתי לראות זאת בעיני. ונסעתי היום. מראה חורבן העיירה עולה אפילו על חורבן סניאטין, אין אפילו בית שאפשר לחנות שם

איך שהוא על ידי סתימת החלונות בקרשים. כל האוכלוסיה היהודית ברחה לצ׳רנוביץ, וכעשר חנויות יהודיות דלות שנשארו שלימות בשוק, נתפסו על ידי אכרי הכפרים הסמוכים, המוכרים שם שומן, לחם וסיגריות. וכך חזרתי בלי לראות אפילו יהודי אחד. ארמון הצדיק ניצל מן השריפה, נשאר שלם גם בית הכנסת העצום והמפואר של הצדיק. שני הבנינים הללו בנויים בסגנון בריטאני עם מגדלים גבוהים בשני צידי החזית, עם קירות משוננים למעלה, כקירות הקרמל. שני הבנינים מקוריים מאוד, אבל במבנה שלהם אין שום יסוד יהודי, חוץ מקישוט מקורי, שנחצב באבן על גבי הכניסה הראשית ובו צורת אריה.

הארמון, בית הכנסת והבנינים הצדדיים תפוסים על ידי בית־חולים צבאי. הרופא התורני של בית־החולים הודיעני, כי כאן נמצאים אך ורק חולי טיפוס והוליך אותנו לבנינים תוך עצה ללכת בזהירות בין המיטות, כדי שלא יפלו על בגדינו חרקים, שהם עיקר מפיצי המחלה. בארמון לא נשאר כלום מהסביבה הקודמת, עד כדי כך, שרק לפי קטעים בקירות המקולפים של תנורי ריחיים אחדים, שנשארו שלמים ולפי קישוטים אחרים בתקרות אפשר להניח, כי לשעבר חיו כאן חיי יופי ופאר. עכשיו בכל מקום אצטבות ומיטות לחולים ואין שום רהיטים. זה עתה הביאו חמישים חולי טיפוס (רומנים) והם שוכבים עדיין מלובשים על הרצפה. עלובים, אומללים, קרועים, כקבצנים שבקבצנים, עיניהם רעבות, שיניהם חשופות מחמת רזון, ובעיני כולם מין תמיהה נבוכה והבעה מעונה של בעל־חי מורדף עד אפס כוח. „מה בעי־ניכם בעלי־בריתנו הגיבורים״ מתלוצץ הרופא.

עברנו לבית הכנסת. שם שוכבים על גבי שמונים מיטות גוססים וחולים, האויר דחוס, גוויות מרוסקות, מבטים המלווים אותנו. מתפללים, סובלים, זועפים, כאילו הבינו משהו חשוב וכבר נואשו לגמרי, הולכים למות. המון מבטים המחרידים אותי כהצלפות של שוט.

הקירות חשופים, עליהם קישוטים פשוטים שבפשוטים, האריות והנשרים המסורתיים וכלי זמר, אבל נשאתי עיני אל כותל המזרח, ששם ארון הקודש — וממש נתבלבלתי. מה שראיתי היה כל כך פתאומי בפראותו ובחוסר־טעם שבו עד שאני, שראיתי פראות וזרות למדי, בכל זאת לא יכולתי להתאושש. וזהו שראיתי: ארון הקודש על כל גילופיו ולוחות מלמעלה נשאר שלם לגמרי. אבל באמצע, בתיבה שבה שמורים ספרי התורה, הוכנסה תמונה עצומה של אם ישו ותינוק על כפיה. דבר זה זעזע והדהים אותי יותר מכל מיני הרס וחורבן. אפילו לא יכולתי מיד לתת לעצמי דין־וחשבון על כך. לכאורה אין כאן חילול קודש מכוון, מתוך הכרה. אבל למעשה כאן חילול קודש כפול, אונס מדעת לשתי דתות, ממש שפטים באלוהים בנוסח צבאי. כמעט סמל המלחמה. לא יכולתי לנתק את עיני מן התמונה והיא פגעה בנפשי בגסותה ובפראותה. לא, יש לזכור את כל האימה שמרגיש יהודי מילדותו בחדר, לשמע המלים „צלם בהיכל״. ועוד בקודש הקודשים. נזכרים בטיטוס, בנירון וכל המוראות של אלפים השנים. ופתאום — שוב אותו המראה.

הרופא התורני, אדם מוגבל ולא משכיל ביותר, היה חביב אלי עד להקאה. אחרי כן נודע לי שלפי הכותפות החדשות שלי חשבני לגנראל וכמעט לראויזור. רץ לפני ובהראותי את בנין בית־הכנסת אמר בצחוק:

הידעת, זהו בנין היסטורי.

— במה?

— בשנת 1913 נחקר כאן משפט בילים.

— כיצד? — נדהמתי — הרי המשפט היה בקיוב.

— בקיוב היה המשפט. וכאן שפטו היהודים עצמם. כאן גר הכהן הגדול שלכם, ולכאן נתקבצו כל חכמיהם והם היוּ סנהדרין שלמה, ממש בית־דין.

— הרי זהו מין אגדה!

— לא, זה נכון, הם לא האמינו לפראנייטיס[65]) שלנו ועשו משפט לעצמם. אמרתי לו שאני יהודי ויודע שזוהי אגדה. הוא נתבלבל ומלמל משהו.

24 בפברואר.

נסעתי היום במשאית לקאמנץ־פודולסק. אחרי שלוש שעות ונסיעת עשר וורסטאות הוכרחנו לחזור מפני השלג העמוק. מחמת ערימות השלג לא נוכל לנסוע במכונית. נצטרך לנסוע בלילה ברכבת. אני קפוא, מעונה — ולפני „לילות שגעון, לילות אי־שינה, לילות עמידה בחשכה, לקול טרטור גלגלים שיכורים"...

כא.

27 בפברואר 1917, קאמנץ־פודולסק.

...התכוננתי הערב לכתוב לך מכתב מפורט ופתאום הוכרחתי לחזור מיד לצ'רנוביץ. אכתוב לך מכאן לפחות מלים מספר.

שהיתי כאן כמעט שלושה שבועות ולא הספקתי לא לבקר באיזה מקום, לא לראות את העיר, עד כדי כך טרוד הייתי בענינים ובביקורים אצל הגנראלים. מימי לא בקרתי כל כך הרבה גנראלים. וחבל שלא ראיתי את העיר, אחת העתיקות ביותר ובה הרבה דברי משכית. אני מצרף כאן כמה צילומים.

כב.

קיוב, 5 במאי 1917.

...אני שולח לך בהזדמנות כמה שורות. כל הזמן לא יכולתי לכתוב לך למרות צורך נמרץ לכתוב. מצב הרוח היה מאוד מורכב.

אגיד לך מלים אחדות על עצמי. ארגנתי במוסקבה ובקיוב חתימה על „אלבום העבר האמנותי היהודי", שהיא כמעט בטוחה. עסקתי בעניני גליציה, כתבתי ואני מסיים תכנית „ליגה לאחדות לאומית סוציאלית". עסקתי בעניני מפלגת ס. ר. במוסקבה וכאן. מכרתי ספר על גליציה שעדיין לא נכתב. מכרתי את זכות התרגום של סיפורי לעברית. ועסקתי עוד בכמה ענינים. והעיקר התרגשתי לרגל המאורעות בפטרוגראד וההדים שלהם כאן.

המחזה („הדיבוק") יחולק לתפקידים למשך הקיץ בסוף מאי. הסטודיה לקחה את שני המחזות („בן שנות השבעים" ו„בדירת המחתרת") ותסע אתם בחזית. היתה לי שיחה ארוכה עם ק. ס. סטאניסלאבסקי על מצב התיאטרון האמנותי. אספר בעל פה. כל הזמן היה מצב הרוח איום ונורא.

מיום 6 עד 8 לחודש זה תתכנס כאן ועידת ס. ר. בהשתתפות הסבתא[66]). בעשרה לחודש אצא מכאן וביום 12 אהיה בפטרוגראד. האם אמצא אותך, האם לא תצאי לאיזה מקום?

בברכת אורה.

---

65) פראנייטיס — כומר „מומחה" מטעם הקטיגוריה במשפט ביילים.

66) „הסבתא של המהפכה הרוסית" — כינויה של ייקאטרינה ברשקו—ברשקובסקאיה, מראשי הס. ר. (1844—1934).

30 במאי 1917, מוסקוה.

כמה קטנים, עלובים, אילמים אנחנו, חברי חבורת „רצון העם" הקטנה בכינוס מפלגת הסוציאליסטים־הרבולוציונרים. מתיחסים אלינו בותרנות מעליבה, קוראים לנו ימניים, ובנאומי הפולמוס — סוציאל־שוביניסטים וסוציאל־פטריוטים. אנחנו עונים ברוגזה, מוכיחים שאין אנו שוביניסטים, שאנחנו הבינלאומיים האמיתיים שבאמיתיים. אבל שמנו פגום ביותר מכדי שיאזין איש לנימוקינו.

חמישה ימים, מעשר בבוקר עד שתים עשרה בלילה, ישבתי בכינוס, האזנתי למאה נאומים ויותר, הופעתי בעצמי. והנה עכשיו, כשאני יושב באישון לילה בחדרי במלון ורוצה למצוא את ידי ורגלי בכל מה ששמעתי בימים אלה, אין בנפשי לא צער, לא התמרמרות, לא תמהון אלא אך ורק עייפות קשה ורגש של בדידות ללא גבול, אינני מתפלא על כך, כי לי ברורה מאוד הפסיכולוגיה של משתתפי הכנוס. בשביל כולם וכל אחד מהם, חוץ מן הקומץ שלנו, המורכב באמת מס.־רים גרועים, עומדת בשורה הראשונה לא רוסיה אלא המפלגה. האינטרסים שלה, הנאמנות לאות של התכנית, זהו קודם כל, זוהי נקודת המוצא החוצצת בפני כל אינטרסים ושאלות. השמאליים הקיצוניים שבנו, הדורשים מהפכה סוציאליסטית, המשבחים את קרונשטאדט[67] וההולכים בעוז לקראת האנרכיה, הם החברים הממושמעים ביותר במפלגה. הם נאמנים לשבועה ומוכנים להקריב את נפשם ואת נפש רוסיה כולה למען הניצחון והטהרה של עקרון המפלגה. אני מבין אותם היטב, אני מבין, משום שתפסתי את עצמי באותה היפנוזה. הרי אנחנו בכנוס המפלגה ונתכנסנו לא למען טובת הארץ, אלא למען תכנית המפלגה. ברור שהמציאות הרוסית מסתגלת לצרכי המפלגה ולא להיפך.

צ'רנוב[68] השתתף כל הזמן בכינוס. ביומיים האחרונים הוא מנהל עבודה דיפלומטית עזה, רץ מחדר לחדר ומשתדל להשיג הסכמת הכל לאותן החלטות. לשם כך נעשות ההחלטות מסובכות. יש בהן מקום לפירוש כפול. והוא מרוצה. הוא מיניסטר, לא של הארץ אלא של המפלגה, וחשוב לו יותר אשור המפלגה מאשור הארץ.

זוהי פסיכולוגיה לא של ס.ר. בלבד אלא של חברי כל המפלגות. זרם מיוחד הכניס לויכוחינו קרנסקי. הוא הופיע פעמיים. קרא להצלת רוסיה, דיבר במלים עזות ומאירות, מלאות מישקל. את כל תכסיסיו, את כל ההעזה להאבק יחיד באנארכיה, הסיק מתכנית המפלגה, המיוסדת על הכרת התפקיד העצום של האישיות בדברי הימים. אליו הקשיבו, ערכו לו תשואות, אבל הוא נשאר זר וצדדי למפלגה. לא נכנס באותה הדלת, לא דיבר אותן המלים, לא קבל על הבורגנים, לא הסיק שיטות פילוסופיות אלא דיבר על נושאים זרים ורחוקים — על רוסיה, ונדמה היה לי שאפילו השתמש במלה אסורה „מולדת". ושמעתי אומרים עליו: „הוא לא שלנו". ואחד הנואמים, נער בן 18, שאינו יודע קרוא וכתוב, כינה אותו (על שמתח ביקורת על הסוציאל־דמוקראטיה הגרמנית) תלמיד מורד במורה ישיש.

את מבינה למצב־רוחי. תוסיפי לכל זה את הפוליטיקניות מאחורי הקלעים, את הקאריריזם, את החפץ העז להיבחר לועד המרכזי, — ותהיה לפניך תמונה, החוזרת בדאי בכינוסים אחרים. ולפי שעה רוסיה טובעת, והנורא ביותר — ההכרה

---

67) בסיס הצי, סמוך לפטרוגראד, שבו התרכזו הקיצוניים במהפכנים בשנת 1917.
68) צ'רנוב ויקטור (1873—1952) ממנהיגי המפלגה הס.ר.

שאין ברירה. לא רציתי לכתוב על כך. אבל מצב רוחי איום כל כך עד שבכל זאת יותר קל לומר משלא לומר.
היי מאושרת.

כד.

(פטרוגרד), 17 יוני 1917.

...אני שולח לך גליון העתון „דיילו נאַרודה" (ענין העם) ובו מאמר; וכן את הגהת „מרד המרידות"[69] שיופיע מחר בעתון „דיין" (יום). לפי רצונך השמטתי את ההקדשה. לפי עצתך מחקתי שורות בסוף.
נסיעתי נדחתה לשמונה־עשרה ימים. אתמול טלגרף שר־החוץ לרומניה, ועד שלא תתקבל תשובה — לא אסע.

כה.

8 (21) במרס 1918. מוסקבה ב. פוליאנקה 54.

הגעתי בשלום. הנסיעה נמשכה 32 שעות. נסענו בקרון בלתי מוסק, אבל היתה רחבות והקהל היה כולו משלנו.
כאן ביליתי כל השבוע, בלי שום פעולות חשובות. אינני מקוה שיבואו בקרוב. מצב הרוח הכללי — התנוונות שקטה, אף על פי שכאן יותר קל לנשום מאשר בפטרוגראד, יוצאים עתונים אחדים ויש בהם אפילו מודעות. אין יורים ברחובות אף על פי שהגזילות מרובות עד כדי כך שלאחר תשע בערב רק בודדים מעיזים לנסוע ברחובות. אמנם היוקר כאן גדול מזה שבפטרוגראד, אבל אפשר להשיג הכל והאמידים חיים בטוב, זאת אומרת אינם רעבים. השיחות בכל מקום על אותו נושא, הכל חדורים זעם, חוסר אונים ופסימיות של נידונים.
התיאטראות, הקאבארטים הספרותיים וכיוצא בזה — והם רבים — מלאים עד אפס מקום. הייתי אתמול ב„עטלף", ששם קראו הסופרים באלמונט, בוּנין, בּילי, באלטרושייטיס[70] ואחרים את יצירותיהם. היה קהל מועט, את הסופרים קבלו בקרירות. ריחפו שממון ואפס.
בתיאטרון האמנותי אך יגון ואנחה, סטאניסלבסקי חולה מאוד, שוכב; צ'כוב חולה[71], עצבני, הייתי אצלו אתמול וכמעט בכיתי. ובסטודיה מציגים את „הלילה השנים עשר" במין קצב פרוע של שמחה.
המחזה שלי לא נכלל בתכנית העונה. סושקביץ[72] הודיעני על כך כמעט בדמעות בעיניו: „בעיני כולנו מוצא המחזה חן עד מאוד, אבל כשנתעוררה השאלה על הצגתו עכשיו לא העזנו. הוא דורש מאמץ כזה, שאין אנו יכולים להגיע אליו בעצבינו המזועזעים. ראינו מה היה על צ'כוב ועל אחרים. חוץ מזה במצב הרוח הכללי של הקהל עכשיו לא יבואו לראות את המחזה שהוא כבד ומהלך אימים. הקהל רוצה היום בידור, לפיכך דחינו אותו לעונה הבאה. עצוב, אבל לא היה לי מה לענות. בסטודיה העברית התחילו החזרות השבוע.

---

69) „מרד המרידות" — פואימה של אנ־סקי.
70) באלטרושייטיס יורגיס (1873—1945) משורר ליטאי ורוסי.
71) צ'כוב, מיכאל (1891—1955) מגדולי השחקנים ב„תיאטרון האמנותי הקטן" במוסקבה.
72) סושקביץ בוריס, ר' „העבר", חוב' י"א (תשכ"ד), עמ' 98.

המו"לות היהודית מפותחת כאן הרבה. יוצאים עשרות ספרים בעברית. מתארגנות הוצאות ספרים באידיש והוצאת ספרים בעל תוכן יהודי ברוסית. כל אלה מציעים לי עבודה. ואפילו לעמוד בראש הוצאת ספרים אחת. משדלים אותי להשאר כאן במוסקבה. הקהילה היהודית מציעה לי להעביר לכאן את המוזיאון היהודי והבטיחה לקבל על עצמה את ארגונו לאספקתו. מובן שלפי שעה לא אחליט כלום, אבל לעת עתה אני נשאר כאן.

לנסוע מכאן לקיוב והלאה כפי שחלמתי, אין לחלוטין שום אפשרות. ניתקו כל הדרכים, אפילו של הדואר. אבל מקוים שבקרוב יחודשו.

אלה הן „החדשות", שאני יכול להודיעך מכאן. עיניך הרואות — מעט מעניינות ובגללן כמעט שלא כדאי היה לכתוב. ולהכנס לפרשה האישית של חויות אינטימיות אין חפץ. אגיד לך מקרב לב — קשה לי לכתוב עד כדי כאב פיסי. כאילו יוצא אני מתוך הקליפה. מפריע את בדידותי, שהסתגלתי אליה, אם בטוב ואם ברע...

אני זוכר הרבה מדבריך. במיוחד אני זוכר את דבריך מאשתקד, שחזרת עליהם ברעדה, שאת „לא יכולה לתת לי כלום, כלום". ועכשיו אני מרגיש וחש בבהלה ממשית נוראה את הקור של דברים אלה. ואני מרגיש גם משהו יותר קר ואכזר: שגם אני אינני יכול לתת לך כלום. אין לך צורך בשום מתת שלי. למה אני מרגיש זאת אינני יודע, אבל יודע אני שאני טועה. אני חי בעיקר באינטואיציה והיא מרמה אותי. עכשיו תביני למה קשה לי לכתוב לך. תסלחי לי אם צערתיך. אני מברך אותך בהרבה טובה ואורה.

כו.

23 במרס (5 אפריל) 1918, מוסקבה.

כיצד להסביר לך אותו מצב נפשי, שבו אני נתון בחדשים האחרונים ושבהשפעתו כתבתי לך את המכתב, שציער אותך. קשה היה לי לכתוב אותו. ידעתי שהוא יצער אותך, אבל לא יכולתי שלא לכתוב.

נזכר אני במחזה קשה, שהייתי עד לו לפני שנים רבות. חבר קרוב, שהיה חולה שחפת חסר־תקוה, שכב במיטה. אשתו טיפלה בו יומם ולילה. לעתים כשהיה נחנק משיעולו ביקש שיתקנו לו את הכר, שיעטפו אותו היטב וכדומה, אבל כל זה עזר לו רק מעט. והנה פעם התקיף את אשתו ואותי: „למה אתם יושבים על ידי? הרי אין אתם יכולים לעזור לי בכלום. כמה שתתקנו את הכר בין כך ובין כך אחנק מן השיעול. מוטב שתלכו, השאירוני לבדי. יהיה לי יותר קל. על כל פנים לא תהיה אשליה של מין עזרה".

ופרץ בשיעול. אחרי כן בבכי. ואשתו הסתכלה בו בשתיקה בעיני תכלת הגדולות שלה, שמהן נשקף צער עז.

אמרי נא, איפוא, האם צדק חברי האומלל? כמובן, לא היה לו כל יסוד לבוא בטענה על האשה ועלי על שאין ביכולתנו להקל את מחלתו. אולם טענותיו היו מובנות לנו מאוד ונראו בעינינו טבעיות וחוקיות.

תביני גם את מצבי הנפשי. תביני, שזעקתי נבעה מבחינה פסיכולוגית לא מתוך יחסינו האישיים היקרים לנו כמקודם. ותביני עוד משהו. הרי לא לכל אדם יש המזל שיהיה לו אדם קרוב שאפשר לזעוק אליו „כמה אני בודד".

שום ידיעות נעימות איני יכול להודיעך מכאן. אותו הרקבון גם בפראקציה שלנו וגם במפלגה. אין לראות לא קרן אור, לא מוצא. כל החיים ספוגים עגמה,

דאגה, מבוכה, וכל זה הולך ומתפתח ליאוש, ובמקצת לגועל נפש. בכל יום מין תועבה חדשה, גדולה או קטנה, שכבר אינה פוגעת, אינה מזעזעת. סגרו „לתמיד" את „רוסקיה וודומוסטי", דנו לחובה את „הקונטר־רבולוציונר" מארטוב [73]), החריבו את מועדון ס.ר. וכדומה. כל זה אינו פוגע כלל. חשוב משהו אחר. בכל יום ויום מתגבר המאבק בין הבולשביקים והאנארכיסטים, שנעשו כוח גדול ומאורגן, ויש להם „גברדיה שחורה" חמושה יפה. בדרך כלל יש בעיר כעת שני שלטונות. ולעג הגורל הוא שהבולשביקים מוכרחים לעתים להגן בנשק על חייהם ורכושם של הבורגנים. אתמול הייתי לרגל ענין אחד אצל מר זלאטופולסקי [74] (אחד הציונים המובהקים). אך יצאתי מעל פניו לדירה הסמוכה, פרצו אליו אנשי „הגברדיה השחורה" מזוינים ובאמתלא של חיפוש התחילו לגזול ולשבור את הכל בבית ודרשו באיום אקדח כסף. כשנודע הדבר לנו הזמנו בטלפון מן הדירה הסמוכה את „הגברדיה האדומה", שבאה עם מקלעים. גם לאנארכיסטים היה מקלע. רק במקרה נמנעו יריות, ומשפחת זלאטופולסקי יצאה מן המאורע זול יחסית.

ובכל זאת כאן טוב יותר ומצב הרוח איננו כל כך מדוכא כמו בפטרוגראד.

עדיין אני גר בדירת עראי אצל ידידים. אני מתכונן לשכור דירה, להסתדר, אבל הדבר מתעכב משום שלפני שאשתקע כאן אני מוכרח לנסוע לפטרוגראד, ומתי אוכל לנסוע — לא אדע. אני חושב להשפיע עליך שתעברי לכאן, למוסקבה. אם תהיה שאלת עבודה יכול הייתי להמציאה לך. כאן אפשר היה גם למצוא עבודה יהודית לפי רוחך. חשבי על כך והשיבי תשובה.

על עניני ותכניותי הספרותיים כתבתי לך במכתבי הקודם. יש הרבה הצעות שונות. אבל לגשת ממש למשהו אינני יכול מחמת מצב הרוח. זוהי צרתי תמיד. אני לגמרי חסר אונים כשמדובר על שכירת דירה קבועה. כך היה בפטרוגראד והדבר חוזר כאן.

אני כותב אגדה יהודית גדולה. אם תצליח אשלח לך. אני מצטער מאוד שאין אַת יודעת עברית. תרגום ביאליק למחזה שלי [75]) הוא מוסיקה.

כז.

מוסקבה, 6 ביוני 1918.

...אני כאן שבוע שלם ועדיין לא הסתדרתי. הסיבה היא בחלקה כמות גדולה של ענינים ושליחויות, הגוזלים זמן רב, והעיקר הוא שבימי העדרי תפשו הבולש־ביקים את חדרי, וכשבאתי מצאתי בו ביחד עם החפצים שלי גם חפציו של בולשביק שהשתקע כאן. למזלי נשלח לאיזה מקום ואני יושב בחדרי, כמובן דרך עראי, ומחפש חדר אחר. מחר או מחרתיים יהיה לי ודאי חדר אחר, אעבור ואסתדר ואגש לעבודה.

הענינים כמובן מרובים, אבל אני משתדל להפטר מכולם כדי שתהיה לי אפשרות לסיים את הספר על גליציה ולגשת לעיבוד החומר האטנוגראפי. חוץ מזה כמובן אעסוק בהכנת „האלבום" ובכתיבת מאמרים מזמן לזמן בעתון „ווזרוז'דניה"

---

73) מארטוב יולי (1873—1923), מנהיגם של ה„מנשביקים" (נכדו של א. צדרבוים, עורך „המליץ").

74) זלאטופולסקי הלל (1868—1932) סופר ועסקן ציוני, מעשירי מוסקבה, אביה של שושנה פרסיץ.

75) תרגום ביאליק ל„הדיבוק".

(צירוף של „דילו נארודה" ו„וליה נאַרודה"). שני מאמרים כבר הספקתי לכתוב ואשלחם לך.

מצב הרוח כאן יותר מתוח מאשר לפני חדשיים. שיטת הטירור כאן במלוא עיצומה. זה היום השלישי ממיתים ביריה את ה„קושרים" ללא משפט. שלשום נורו 27 איש (סטודנטים וקצינים), גם אתמול היו הוצאות להורג. אומרים, כי נאסרו 1500 איש, כולם מנכבדי הקאד"טים[76]) שלא הצליחו לברוח. מפטרוגראד באות ידיעות משונות ביותר. בכל יום מודיעים „ממקורות נאמנים ביותר", ששם מוגר השלטון הסובייטי, שברחובות התנגשויות וכדומה. העתונים היו סגורים עשרה ימים. היום הופיעו, אבל למוכרי העתונים נאסר למכור את „העתונות הבורגנית".

היוקר כאן כמעט כמו בפטרוגראד ויש שהוא עוד יותר גבוה. בדרך כלל גם כאן בעצם רעב.

ובכל זאת כאן יותר חיים ונמשכת עבודה תרבותית בכל המקצועות, ביחוד במפעלי הספרות היהודיים, הוצאת הספרים „הספריה היהודית הזולה" נפסקה לזמן מה משום שהיוזם הראשי של המפעל, יעקובסון, מת פתאום. עכשיו אם הדבר יצא לפועל, אצטרך אני לקבל על עצמי לבדי את הכל.

הייתי רוצה לדעת כיצד החלטת בנוגע לעצמך: האם אַת נוסעת ולאן או שאַת נשארת בפטרוגראד? האם יכול אני להביא אותך בחשבון אם אקבל על עצמי הוצאת „הספריה היהודית הזולה"? כתבי נא.

אני שולח לך את העתון „ייברייסקויה סלובו" ולאמא — ליטראות אחדות של קמח, שהשגתי היום במקרה.

לכל בני משפחתכם דרישת שלום חמה ביותר. כל טוב לכם.

כח.

15 (2) באוגוסט, 1918, מוסקבה.

...קבלתי את מכתבך. את הראשון מזמן. את השני והשלישי בבת אחת היום. מה לכתוב לך על החיים כאן? אותו הדבר שהיה קודם לכן, אלא שלאט לאט הכל נעשה יותר ויותר דחוס. גם שפטים, גם רעב וגם שמועות. עתונים אין לחלוטין, חוץ מהסובייטיים. אין אסיפות, לא גדולות ולא קטנות, רק ממשלתיות. הטלפון בעיר בוטל, רוב הידידים והמכירים יצאו את העיר, בכל יום מאסרים. העתונים מלאים מאמרים נלהבים נגד הס.ר. הימניים והמנשביקים וקריאות להשמיד אותם מעל פני האדמה וכדומה. כל זה, כפי שאַת רואה, אינו משמח. בכל זאת בני אדם חיים ומתרגשים מעניני היום הפעוטים.

על עצמי אישית אין חפץ לכתוב. הסתלקתי מעבודות מדיניות ותרבותיות והשקעתי עצמי כליל בחיבור הספר על גליציה. העבודה גדלה עד לידי חבור רב, שידרוש כמה חדשים של עבודה שקדנית. חוץ מזה אני כותב, לפי בקשת מיאקוטין[77]), מאמר בשביל „רוסקוייה בוגאטסטוו" על השיר המדיני בצרפת בימי המהפכה הגדולה. לעבודה זו נחוץ לי מאוד הספר Culte de la raison שהשארתי

---

76) קאד"טים — חברי המפלגה ה„קונסטיטוציונית-דימוקרטית" (המפלגה הליברלית הרוסית).

77) מיאקוטין ויניידיקט (1867—1937) היסטוריון ופובליציסט רוסי, מעורכי הירחון „רוסקוייה בוגאטסטבו", ממנהיגי „הסוציאליסטים העממיים".

אצלך. ודאי השארת אותו בבית. תבקשי בבקשה לשלוח אותו אלי. אני מזדמן לעתים עם מיאקוטין. הוא ופשחונוב [78]) גרים כאן כל הזמן. בימים אלה ערכו אפילו אסיפה, דבר בלתי נפוץ בזמן הזה.

הקיץ טוב, אם כי יורדים יותר מדי גשמים. ביליתי כשבועיים ימים לסירוגין אצל מכיר באחוזה והרגשתי עצמי כמו בכוכב מאדים. גן גדול, בריכה, חממה חצר עופות ובה כשלוש מאות תרנגולות. על פני הבריכה שחים ברבורים, בגן מתהלכים טווסים, שדרות שלמות של וורדים. לשולחן מגישים לחם למכביר, ובשיריים מאכילים את הכלבים. הכל דמיוני מאוד, אבל יותר משני ימים לא יכולתי לשבת שם.

לפעמים אני נזכר בצער רב „בשבוע המוסקבאי" שבילינו בצותא. כמה זמן עבר מאז וכמה הפליג.

מקרב לב אברכך בכל טוב.

אני שולח לך ספר „התקופה" [79]).

כט.

27 בספטמבר 1918.

...אני כותב לך מוילנה, שלשם הצלחתי בקושי רב לברוח ממוסקבה. מצבי כס. ר. וכחבר האסיפה המכוננת כבר היה כמה חדשים מוטל מאוד בספק. נערכו מאסרי ס.ר. ללא הפסק, ובעתונות הומטרו עליהם רעמים ותביעות עונשין, בכל זאת לא חשבתי על יציאה, על כל פנים לא לפני סיום עבודתי על גליציה. אבל מרגע ההתנקשות בלנין [80]) וראשית משטר הטירור האדום התחילו במוסקבה ובפטרוגראד מאסרים כאלה, מסע עונשין מטורף כזה, עד שיכולתי לחכות בכל רגע למאסר. בימים הראשונים נאסר כל מי שלא הצליח להסתתר בעוד זמן, ביניהם מיאקוטין, פשחונוב, וולק־קאראצ'אבסקי, בירקנהיים, ארמאנד רודנייב [81]) וכעשרה חברי ס.ר. פחות מפורסמים. בין 512 שהוצאו להורג בפטרוגראד ושלוש מאות במוסקבה היו כפי שאומרים יותר מעשרים ס.ר. ומנשביקים, ששמותיהם לא נודעו. אי־אפשר היה להודע אם נותרו איליאשביץ [82]) וס.ר. אחרים, שנאסרו לפני כן במוסקבה. היו שמועות כי בפטרוגראד הומתו בימים הראשונים לא 512, כפי שהודיעו רשמית, אלא חמשת אלפים איש, כמה אלפים נאסרו כבני תערובות. מן השמות שהצלחתי להיודע: הרב אייזנשאדט [83]), הציוני אלייניקוב [84]), שמואל בן ליב גורביץ' [85]) (ידידי). זאסלאבסקי [86]), קנטרוביץ' [87]) ובונדאים אחרים הצליחו

---

78) פשחונוב אלכסיי (1867—) פובליציסט רוסי, מעורכי הירחון „רוסקויה בוגאטסטבו", ממנהיגי „הסוציאליסטים העממיים".

79) כרך „התקופה" א', שבו נתפרסם תרגומו של ביאליק ל„הדיבוק".

80) ההתנקשות בלנין, על־ידי הס"ריות פ. קפלן, ב־30 באוגוסט 1918.

81) מעסקני המפלגה הס.ר.ית.

82) איליאשביץ — כינויו של איליא רובאנוביץ (1859—1922) מראשי הס.ר. ר' וו. טשערנאוו, „יידישע טוער אין דער פאַרטיי ס.ר." ניו־יאָרק 1948, עמ' 91—128.

83) אייזנשטדט משה אלעזר (1869—1943) רב מטעם הממשלה בקהילת פטרבורג

84) אלייניקוב מיכאל (1880—1938) חבר מרכז ציוני רוסיה, עלה לא"י ב־1926.

85) גורביץ שמואל — לא ידוע.

86) זאסלאבסקי דוד (1879—) מעסקני ה„בונד", אח"כ עבר לבולשביקים.

87) קנטורוביץ וולאדימיר (1886—1923), מעסקני ה„בונד".

לברוח והם כבר מחוץ לסכנה. את א. ר. גוץ[88]) אסרו על הגבול, הובילו אותו למוסקבה, אבל הוא הצליח לברוח מפני שומריו ולהסתתר. עוד לפני ההתנגשות בלנין נאסרו בועידת הפועלים עד מאה בונדאים, בתוכם אברמוביץ'[89]). אותו רצו לשחרר יחד עם שלושים חברים, אבל הוא סירב לעזוב את בית הסוהר עד שלא ישחררו את כל אלה שנאסרו אתו. ומה גורלם עתה — לא ידוע. היכן בראמסון וסליוזברג[90]) לא ידוע. אומרים שהועד המרכזי של הסובייטים מתנגד לפעולות ה„צ'קא" וכאילו עומדים להפסיק את הטירור. אבל כל אלה שמועות. אומרים גם שבענין זה יש חילוקי דעות בין המנהיגים. לנין וראדק הם נגד טירור הדמים, הם דורשים תגבורת הטירור הכלכלי. טרוצקי להיפך דורש להמשיך את ההמתה ביריות.

לפני צאתי נודע לי, כי פשחונוב שוחרר בערבותו של בונץ־ברוייביץ'[91]), שוהררו גם בירקנהיים וארמאנד.

בשבועיים האחרונים ישבתי באחוזה מאלאחובקה, שגם שם אגב היו חיפושים בהמון. התכוננתי לנסוע לקיוב. אבל אי אפשר היה להגיע דרך בריאנסק או דרך קורסק, משום שבמסילות אלה נעשים חיפושים ומאסרים שאינם פוסקים, והגבולות נשמרים בקפדנות. הוכרחתי לנסוע דרך פסקוב ודבינסק. הנסיעה נמשכה ששה ימים, אבל עברה לגמרי בשלום. הצרה היא רק, שלא יכולתי לקחת עמי שום עמוד מן החומר שלי, ועד שישלחו אותו אינני יכול לעבוד, ודבר זה מציק לי מאוד.

כאן בוילנה פגשוני מכירים טובים ושידלו אותי להשאר כאן, חוץ מזה שקשה מאוד לקבל כאן רשיון לעבור לאוקראינה, הפחידו אותי, שבקיוב אי אפשר יהיה להשיג דירה. עלי להודות, שאני גם חושש קצת מפני ההתרוצצות הקיובית. כאן אוירה יהודית שביהודית. ומה שכאן לחץ וחוסר חיים ושאין לי כאן נפש קרובה אולי מתאים דוקא יותר למצב רוחי כעת. ובכן, בזמן הקרוב, לכל הפחות עד שאקבל ממוסקבה חומר לעבודה, אשאר כאן. ואחרי כן — תלוי במצב. אגב, במכתבי האחרון אליך שלחתי מכתב למען ווינשלבוים בבקשה לשלוח לי למוסקבה חומר על גליציה. בבקשה הודיעי נא לווינשלבוים, שיצאתי ואם יש לו חומר ועדיין לא שלח אותו ישלחהו לכאן.

ל.

וילנה, 26 מרס 1919.

כמה, כמה מכתבים ודרישות שלום כבר שלחתי לך, ועד בואו של ד"ר זאלקינד[92]), לא שמעתי דבר עליך. ובאמצעות זאלקינד רק דרישת שלום קבלתי. אך גם זו לטובה. כמה שמחתי שעוד לא שכחת אותי, שאת זוכרת אותי, מתענינת בי. הייתי רוצה לקבל ממך מכתב, מפורט, לבבי.

---

88) גוץ אברהם (1885—1937) ממנהיגי הס.ר. ר' ספרו הנ"ל של טשערנאוו, עמ' 259—279.

89) אברמוביץ (ריין) רפאל (1880—1964) מראשי ה„בונד". ר' ספר זכרונותיו „אין צוויי רעוואלוציעס", ניו־יארק 1944.

90) סליוזברג הנריך (1863—1937) משפטן יהודי, מראשי הקד"טים.

91) בונץ־ברוייביץ ולאדימיר (1873—1955) מותיקי מפלגת הבולשביקים.

92) זאלקינד אלכסנדר (1866—1931) רופא, ממיסדי אוז"ה (החברה לשמירת בריאות היהודים) ב־1917 ראש ועד הקהילה בפטרוגראד. ב־1921 עלה ארצה, היה מנהל בית החולים הדסה בירושלים.

כותב אני לך בחיפזון, באמצעות ראפס[93] הנוסע מיד. האם יגיע המכתב אליך? נסעתי לקיוב, נתקעתי כאן, נגררתי לחיי הציבור, לארגון הקהילה, הליגה לתרבות, אגודת העתונאים. יסדתי חברה היסטורית־אתנוגראפית, הופעתי כמה פעמים בציבור. עכשיו צומצמה פעולתי משום שהבולשביקים נטלו לידיהם את כל המוסדות התרבותיים. עכשיו אני כותב יותר. אני גומר את החלק השלישי של „גליציה", מכין מהדורה שלמה של כל כתבי (בעשרה כרכים) באידיש. אני מתכוון לעבור לקיץ לוורשה, ששם יופיעו כתבי.

על החיים כאן, על מצב רוחי — הכללי והפרטי — אין חשק לכתוב. זה מזמן „נשתתקתי", נכנסתי לקרבי ורק בזה אני מציל את נפשי. כאן בדידות שאין לשער. לפעמים אני חוזה, שאת תחליטי לבוא לכאן. למה לא לחלום לפעמים?

כתבי לווילנה, אם לא בהזדמנות הרי בדואר. מכתבים מתקבלים. כתבי בפרטות על הכל ועל כולם, כמובן יותר על עצמך. בברכת אורה — שלך שמעון.

אם בונאקוב (פונדאמינסקי)[94], או וישניאק[95] נמצאים בקיוב תוכלי להתראות עמהם. תמסרי להם שמחכה אני ל־1500 הרובלים שהבטיחו לשלוח לי, ואבקשם למסור לך את הכסף, ואת תשלחי לי אותו בהזדמנות.

לא.

וילנה, 16 באפריל 1919.

התכוננתי לנסוע לקיוב, אבל חליתי מחלה קשה של התקפות לב. מעליב מאוד שהנסיעה לא יצאה לפועל. מכירי הטוב ליאו פרנקל ימסור לך ביחד עם המכתב גם בעל פה על מצבי. לפני כשבועיים שלחתי לך מכתב על ידי ראפס. האם אין לך אפשרות לכתוב לי? הייתי רוצה מאוד לקבל מכתב ממך.

היי מאושרת ואביבית מאוד. דרישת השלום העדינה והחביבה ביותר לך.

---

93) ראפס משה (1883—1937) מראשי ה„בונד", עבר לבולשביקים, חוסל בימי סטאלין.

94) בונאקוב־פונדאמינסקי איליה, מראשי הס.ר. (יהודי).

95) וישניאק מארק (1883—) מראשי הס.ר. ב־1918 — מזכיר האסיפה המכוננת הכל־רוסית. ר' ספר זכרונותיו Дань прошлому ניו־יארק, 1954.

ניסן רוזנטל (א. בן־דוב)

בין יהודים הרריים*)

בצפונו של קאוקאז, לרגלי ההר הנהדר אלברוס, שהוא פסגת השרשרת הגדולה של הררי קאוקאז, יושבת הרפובליקה העצמאית הנידחת הקאבארדינו־באלקארית. בעיר הבירה שלה נאלצ׳יק יושבים הרבה יהודים הרריים, הנקראים טאטים. חייתי ביניהם במשך שנים אחדות. שפתם המדוברת היא טאטית. רובם יושבים מחוץ לעיר במקום הנקרא בפי התושבים „קולונקה יהודית". הם גרים בצפיפות בבתים קטנים, שהמרחק ביניהם קטן ביותר ונראים בכללותם כגטו גדול אחד.

זקניהם מספרים: אנחנו היהודים ההרריים יש לנו ייחוס מימי קדם. כשאבות אבותינו התיישבו בפרס, ששם היו נרדפים על אמונתם היהודית ולבסוף גורשו. מגורשים אלה נדדו שנים רבות בארצות שונות, שבהן לא נתנו להם להתיישב, עד שמצאו קצת מנוחה בהררי קאוקאז הצפונית, שהיו שייכים לרוסיה. השלטון הצארי הרשה לחלק מן הנודדים להשתקע בקאוקאז מאחורי נאלצ׳יק, שהיתה אז עיירה קטנה. יתרם נושבו במקומות שונים אחרים בקאוקאז כגון מאכאץ־קאלא, דרבּנט, פרוכלאדנאיא ובעוד מקומות נידחים. בקצה התחנה נאלצ׳יק היה מין גטו יהודי קטן — „המושבה היהודית". בין הבקתות של המושבה היהודית אפשר עוד לראות אחדות, שנבנו על ידי התושבים הראשונים, „אבות אבותינו". כך מספרים היהודים ההרריים.

רוב תושבי הישוב היהודי המיוחד במינו חדורים רוח יהודית לאומית ושומרים על המסורת היהודית בכל חומר הדין. השלטון הסובייטי לא הפריע להם, כשם שלא הפריע לכל העמים והשבטים בקאוקאז להיות נאמנים לאורח חייהם ולאמונתם הקודמים. בשנת 1938 ראיתי בחלון ראווה של צלמניה צילומים של הפגנת אוקטובר, שבה הולכים המזכיר של המפלגה הקומוניסטית הרפובליקנית באטאל קאלמיקוב, קאבארדיני, ויושב ראש מועצת הקומיסארים צ׳רקאסוב, באל־קארי, יחד עם החכם (הרב) הפאטריארכלי גבה הקומה של ה„קולונקה היהודית" ולצדו גבאי בית־הכנסת. הנציגים היהודיים היו לבושים באותה התלבושת כמו יתר עמי קאוקאז. רק ידיות הכסף של פגיונותיהם התבלטו בכך, שבין יתר הקי־שוטים היו חרותים עליהם ציורי מגן־דוד קטנים.

בית־הכנסת של היהודים ההרריים בנאלצ׳יק עומד במקום גבוה יותר מכל

---

*) המחבר ישב יותר מעשר שנים (1938—1948) בין יהודים הרריים בקאוקאז, ברפובליקה האוטונומית הקאבארדינו־באלקארית. שם עבד כמורה בעיר נאלצ׳יק בבית ספר, שבו למדו רוב ילדי היהודים ההרריים. הוא חי בתוך היהודים ההרריים (הטאטים). רכש ביניהם הרבה ידידים והיתה לו האפשרות להתבונן במשטר חייהם, במנהגיהם, בנטיותיהם וברגשותיהם הלאומיים. הוא חי אתם בשמחותיהם וביסוריהם. „בין יהודים הרריים" הוא פרק מספרו של המחבר שיופיע בקרוב בשם „כך חיים יהודים בברית־המועצות".

המערכת

יתר הבתים. זהו בנין עגול בנוי לבנים אדומות, על הגג בנויה כיפה. היהודים מתגאים מאוד בבית הכנסת. הם מתפללים בו רק בשבתות ובחגים. בימות החול מתפללים בבקתה נספחת. שם יושבים גם יהודים הרריים בעלי זקנים ארוכים ולומדי תורה או אומרים תהלים.

בערב יום הכפורים שוחטים בחצר בית־הכנסת בהמות גדולות אחדות ועל המקום צולים את הבשר על גבי אש גדולה על גל אבנים, כמין מזבח. כל היום מחלקים בשר צלוי בין תושבי ה„קולונקה". זהו, לפי דבריהם, זכר לקרבנות שהיו מוקרבים בבית המקדש. בערב פסח שוחטים במקום שוורים, גדיים לבנים וצולים אותם.

יום הכפורים הוא אצל יהודי ההרים יום שמחה. כל הנשים והבחורות לבושות בגדי לבן. אחרי כל־נדרי הם עורכים סעודות חגיגיות ומתחילים את הצום רק למחרת בבוקר *).

מאחורי ה„קולונקה" נמצא בית הקברות הישן. הוא גדול ועל פני קבריו מרשרשים עצים גבוהים בני שנים רבות. היהודים ההרריים אוהבים לספר כמה אגדות וסיפורי מעשיות על בית הקברות שלהם, ביחוד על מצבות ואהלים קדומים, שנהרסו על ידי רוחות וגשמים. חתונות ושמחות אחרות הם חוגגים בחגיגיות רבה. אין להרגיש אצלם שום סימני התבוללות. למזלם לא נשחטו על ידי כנופיות הנאצים משום שהרוצחים היו בקאבארדינו־באלקארית רק זמן קצר. הצבא האדום גירש אותם משם עד מהרה.

לארץ אבות

במחצית השניה של חודש מאי בשנת 1948 שררה שמחה בכל בתי היהודים ההרריים: הגיעה אליהם הבשורה, כי הוגשם חלום אלפיים שנה של עם ישראל. אין להרגיש אצלם שום סימני התבוללות. למזלם לא נשחטו על ידי כנופיות הנאצים ה„קולונקה" היהודית שורר חג: תוקעים בשופר ומזמינים את הקהל להתכנס בחצר הגדולה של בית הכנסת. אומרים שם הלל בציבור. מנגנת ורוקדת להקתם האמנותית הלאומית המיוחדת במינה, שרים שירים בשפה הטאטית. כל היהודים שרים תפילות וניגונים ובוכים משמחה. בחצרות הבתים הועמדו שולחנות ארוכים ועליהם מיני משקה — יין עשוי בידיהם ומשקאות אחרים — וכן מאכלים לאומיים מתובלים. השמחה גדולה. משתתפים צעירים וזקנים ואפילו לא־יהודים סקרנים מן הרחובות הסמוכים.

החכם, הזקן, הזקוף עדיין כברוש והקל כצבי, יוצא בריקוד הררי צוהל באמצע הרחוב. הקהל עומד מסביב ומוחא לו כף. ממולו רוקד הזקן בן־ציון שבתי, שהיה לפנים מלמד תורה. כנפות מעילו הקאוקאזי החגיגי מפוזרות והוא דואה כמו על גבי כנפיים.

שבתי מנהל את השמחות. הוא מכובד מאוד ב„קולונקה" היהודית והיהודים אוהבים אותו. הוא יודע היטב את השפה הטאטית ומדבר גם עברית רהוטה. בימים

*) המלומד מר ח. לשם מעיר על כך: יש לשער שמנהג זה להתחיל את הצום ביוכ"פ מהבוקר עד שריד מכת המשוויים, שחגגו את השבת וכל המועדים החל מהבוקר, ועל כך ייחדתי את הדיבור בספרי „שבת ומועדי ישראל", כרך א', ע' 41—42; וב„מחניים" חוברת ס"ב (תשכ"ב) ע' 74—79. בהקשר זה מן הראוי לציין, כי החכם הקראי המפורסם אלקירקיסאני בספרו „כתאב אלאנואר"... בהוצ' נימוי מספר בין השאר, כי מייסד הכת משווי במאה התשיעית שאל את תורתו מאנשי ההרים (אהל אלג'באל).

הראשונים של השלטון הסובייטי לימד עוד לילדי היהודים ההרריים עברית. זה שנים שאיננו עובד. הוא קרוב לגיל 80, עדיין הוא חדור התלהבות יהודית והוא מאמין בגאולה ונהנה שזכה לראות בחייו שחרור ארץ־האבות. הוא עומד בראש השמחות. עזר כנגדו הוא אבינועם הסנדלר, זכריה הבורסקאי, מזרחי הנפח הצעיר וחתנו אחיטוב טכנאי־השיניים. הם הולכים מבית לבית ומכריזים „יחי עם ישראל" ומיד הם רושמים רשימות היהודים הרוצים לעלות לארץ שראל. יש למהר בעליה — אומרים הם — מלחמת השחרור עדיין לא נסתיימה. עלינו לעזור להכות את האויב. שבתי הזקן חיבר כרוז, העתיק אותו לכמה טפסים, והדביק אותם בחצר בית הכנסת ועל כמה עמודי טלגרף. הכרוז כתוב טאטית ובו פסוקים רבים מן החומש ומן הנביאים.

הנ.ק.וו.ד. (הבולשת המדינית) המקומית הסתכלה מלכתחילה בסבלנות בכל מה שמתרחש ב„קולונקה" היהודית. הם לא ידעו פירושן של השמחות, הרשימות והכרוזים. הועד המקומי של המפלגה הקומוניסטית סבור היה, שלפי שעה אין להשתמש בשום לחץ בנוגע ליהודים ההרריים. יש להם מצב רוח לאומני מחמת פגרונם המדיני. יש לשלוח לכאן תועמלנים, שיסבירו ליהודים ההרריים כי מולדתם האמיתית היא רק ברית המועצות.

היהודים ההרריים קיבלו את התועמלנים בקרירות רבה. הם נשארו בדעותיהם, וחלק גדול מהם היה מוכן לעלות לישראל. שבתי לא פסק מלעודדם, שיהיו מוכנים לנסוע כדי לסייע לגאולת הארץ.

לנאלצ'יק באו שליחים ממקומות אחרים, בהם גרים יהודים הרריים ורצו להוודע אם אפשר לעלות לארץ־ישראל. בהסכם הרב והגבאים נתכנסה האסיפה הגדולה בבית־הכנסת. שוב אמרו הלל, תקעו בשופר ונשבעו ליד ארון הקודש הפתוח: „אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני". בן־ציון הכריז מעל הבימה, כי מיד עם בוא השגריר הישראלי למוסקבה יסע אליו ויודע את כל מה שצריך כדי שהיהודים ההרריים יוכלו לעלות בהקדם.

לאחר ימים אחדים נערך אצל בן־ציון שבתי חיפוש קפדני מטעם הנ.ק.וו.ד. לקחו אצלו את הכרוזים, הספרים, את הכסף שנאסף לסיוע לעלית יהודים לישראל. בלילות היו סוחבים אותו לחקירות, איימו עליו, עינו אותו ודרשו שיקרא בשמות עוזריו. אבל הוא לא עשה זאת והתנגד לכך בכל תוקף. עכשיו הוברר לו שאסור אפילו להעלות על הדעת הגשת בקשות לרשיונות עליה.

בן־ציון חלה מתוך התרגשות וכעבור שבועות אחדים מת. בלוויתו השתתפה כל „הקולונקה" היהודית וכמה יהודים אירופיים שגרו בעיר. עמדו מחרישים מסביב לקברו הפתוח ולא ערכו שום הספדים.

במשפחת שבתי נמצא כלב גדול ושמו בוב. לפני שנים אחדות מצאו אותו נכדי בן־ציון פעוט ועזוב בבור. כמעט לא נותרה בו נשמה. הילדים האכילו אותו, ריפאו אותו ונתנו לו מקלט במשפחת שבתי. בוב נעשה שומר נאמן. הוא לא זז משבתי הזקן ומעולם לא נפרד ממנו. לילות שלמים שכב ליד אדוניו ושמר. כשחלה שבתי ובוב שמע בלילה את אנחותיו, הרים זעקה ועורר את כל המשפחה. בוב הלך גם אחרי הלוויה של בן־ציון. אבל לא חזר הביתה. הכלב הנאמן נשאר על קברו של אדוניו והמה בבכי, להבדיל כבן אדם. הוא שומר על הקבר ואינו מניח לשום זר לגשת. בני הבית מביאים לו אוכל.

בבוקר אחד נודע ליהודים ההרריים, שעל קברו של בן־ציון עומדת מצבה.

הבינו שהמשפחה קבעה את המצבה בחשאי, לאור הירח, כדי שלא לעורר תשומת לב. למעלה על המצבה היה מודבק מגן דוד מזהיר ממתכת. על המצבה היה חרות בלשון הקודש.

פ. נ.
בן־ציון שבתי
מת מות קדושים
מלא געגועים
לארץ אבות.

היהודים ההרריים הולכים אחד אחד בחשאי לקבר. עומדים רגע, מסתכלים במצבה וקוראים את הכתוב עליה כמין תפילה.

הרשות רואה בכך הפגנה יהודית לאומנית ודורשת מאת משפחת שבתי לסלק את המצבה ולהחליף אותה באחרת. אולם המשפחה מסרבת: „בידינו לא נחלל את קבר האב, גם אם יאיימו עלינו במאסר של שנים רבות".

בליל אור אחד נשמעה מבית הקברות באזני תושבים מסביב נביחה בכייניית של כלב הנאבק עם מישהו. אחרי כן נשמעה יריה. יהודים אחדים ממהרים מבתיהם לגדר בית הקברות והם רואים את בוב הנאמן שוכב בשלולית דם ומפרכס. המצבה נעלמה מעל קברו של בן־ציון. בדממת הלילה נשמע מרחוק רעש מכונית משא נוסעת במהירות.

לאור נר חנוכה הראשון

היהודי ההררי זבולון חברוני הוא אדם מיוחד במינו בשכונה היהודית. בין היהודים ההרריים מספרים, כי חברוני הוא ממשפחה יהודית פרסית מפורסמת מלפני דורות, שאחד הבנים היה יועץ השאח הפרסי. אולם זבולון עצמו איננו מדבר על כך.

יהודי הררי זה נבדל משכניו היהודים באורח חייו, בגבורתו ובגאוותו, אולם אין זאת אומרת, שהוא פורש מן הציבור. אדרבא, בבוא צרה על הישוב הוא הראשון הבא לעזרתו.

חוץ מפרסית וטאטית שולט זבולון היטב בלשון הרוסית. כל בני הישוב מאמינים, שאם הוא כותב טענה או בקשה לשלטונות, תהיה תועלת לדבר, והם באים אליו לעתים קרובות. חברוני איננו לוקח משום איש כסף כשכרו: — אם אתם רוצים מוטב שתתנו את הכסף לחולה עני או לנצרך — אומר הוא תמיד לבאים.

עד לפני עשר שנים לערך התפרנס זבולון מציד. הוא היה מפורסם בכל הסביבה כצייד אמן, שיש לו חוש מיוחד לגלות ביערות הצפופים או בעמקי הררי קאוקאז עקבות חיות ולירות בהן.

למן תקומת השלטון הסובייטי היה הצייד החברוני מוכר את עורות החיות רק לחברה הממשלתית „פושנינטורג". אילו מכר אותם בשוק לאנשים פרטיים וזה מתעשר, אבל הוא לא עשה זאת ונשאר תמיד נאמן לשלטון הסובייטי.

כיום אין זבולון עוסק בציד. הוא כבר עבר את גיל השבעים. עיניו שוב אינן מסייעות לו למצוא עקבות חיות ולירות למטרה. גם רגליו מסרבות לצעוד על פני יערות ועמקים ומרחקים. רובה הציד החביב עליו נמצא אצלו עד היום. בזכות היותו צייד מושלם נתכבד בתעודה, הנותנת לו רשיון להחזיק ברובה הציד.

עכשיו עובד הצייד הזקן במסילת הברזל. הוא מרים ומוריד את התמרור כשהרכבות עוברות את הכביש. ליד התמרור והכביש, קרוב לפסי הרכבת, עומד בית קטן ובו גר חברוני. הוא מתייחס לעבודתו באחריות רבה. הוא יודע כי בפתיחת התמרור והורדתו תלויים לעתים קרובות חיי הנוסעים. בביתו יש טלפון. מן התחנה מודיעים לו בעוד מועד מתי תעבור רכבת. זבולון מחזיק את ביתו בנקיון ובסדר מופלא.

אשתו מתה מזמן. יש לו בנים ונכדים. אולם הצייד הזקן רוצה להיות עצמאי, להרוויח בעצמו את לחמו ולא ליפול למשא. קירות ביתו מקושטים בקרני צבאים וחיות אחרות, שנאספו אצלו בשנות היותו צייד. הרצפה מכוסה עורות חיות. בפינות תלויים רובי ציד ישנים, ששוב לא יצלחו לציד; רובהו, הדגל האדום למתן אותות כשיש סכנה לרכבת העוברת וכן החצוצרה תלויים על מיטתו.

זבולון שומר את החגים והמנהגים היהודיים במסירות. ביחוד מכבד הוא את חג החנוכה, המזכיר גבורת ישראל ונצחונותיו. בכל הזדמנות מספר הוא לנכדיו וחבריו על יהודה המכבי ואחיו שנלחמו נגד האויב. כמעט כל היהודים ההרריים וילדיהם יודעים, שחברוני הזקן חוגג את חג החנוכה ברחבות יתירה, ורבים מהם באים, צעירים וזקנים, לראות איך הוא מברך על נרות חנוכה ושמח ביחד עם אורחיו.

הפעם באו הנכדים לסבא מיד אחרי הלימודים בבית־הספר. הם ראו איך הוא מנקה את המנורה ואת האשנב שלידו הוא מעמיד אותה, איך הוא מכין את נרות החנוכה, את הסידור הישן ומפנה את חדרו. לאחר שעזרו לו, שלח אותם עם חבריהם הביתה לאכול ארוחת הצהרים והזמין אותם לבוא אליו בערב.

בערב נתכנס אצל חברוני קהל רב. גדולים וילדים. הוא היה מקושט במעיל הקאוקאזי החגיגי, זקנו מסורק למשעי ועיניו מאירות בחדוה ובגאוה.

חברוני יצא אל התמרור להעביר את הרכבת האחרונה. לידו ניצבו מכוניות אחדות ועגלות. הנוסעים ראו שחברוני מקושט והבינו שאצלו היום חג.

שני אוטובוסים היו מלאים נשים קברדיניות, גברים וטף. הן נסעו לתתונה. חברוני הכיר ביניהם כמה ידידים מאז.

— איזה חג הוא אצלך היום? — שאלו אותו. והוא הסביר להם בקיצור את ערך החג היהודי שחל היום.

— אם כן ניתן לך מתנות — ואחדים מן הנוסעים התירו את צרורותיהם והוציאו שני בקבוקי יי״ש, שקי פירות קאוקאזיים מיובשים והגישו לצייד הזקן.

הרכבת עברה בתקיעה וברעש. חברוני ניגש לתמרור, הרים אותו והמכוניות עברו ברעש. כשחזר הביתה ראה שהוא מלא אורחים ועל תנור הברזל שלו עומדים שני סירים גדולים ובהם לביבות, שבנותיו הביאו לשם כיבוד האורחים.

בחגיגיות רבה ובראש מורם ניגש חברוני למנורה, בידו האחת סידור תפילה ובשניה נר להדליק את נרות החנוכה. הוא ברך בנוסח הזמרה המקובל של היהודים ההרריים והקהל שתה לחיים. חברוני חילק לילדים סביבונים, שהוא עצמו יצק מעופרת.

כשהתחילו הילדים לרקוד, נשמע פתאום נפץ החלון שלידו עמדה המנורה. הנר כבה ועל הרצפה נראתה אבן. מיד לקח חברוני את הרובה, רץ החוצה וירה פעמים אחדות. עכשיו יצאו כמה גברים והם ראו מאחורי הבית שני אנשים מתגנבים בחשכת הלילה. יהודים אחדים הקיפו אותם מיד, חברוני ניגש אליהם, כוון כלפיהם את הרובה ופקד עליהם להרים את ידיהם וללכת אחריו לביתו.

לשני חתניו פקד לקחת מעל הקיר שני רובים ולעמוד על המשמר. אורחים אחדים הציעו לקרוא מיד למיליציה, אבל חברוני צעק:

— חכו, קודם אני אעבד אותם.

הוא ראה ששני הנעצרים מסתכלים אל האבן המונחת על הרצפה ועל השמשה השבורה, ומסתכלים אחד לשני. כאן נתברר לצייד הזקן כי זוהי עבודתם. הוא רמז לאחדים מאורחיו והם הרביצו מכות בשניהם.

כשבאה המיליציה התברר ששני האנשים ברחו מבית־הסוהר. הם נאשמים בפשעים קשים שעשו בימי הכיבוש הגרמני. המיליציה אסרה את שני הפושעים.

הקהל נרגע. חברוני הדליק שוב את הנר הכבוי ונדמה היה שאורו זרוע יותר מאשר לפני כן.

חנוכה בבית ירוחם שבתי

היהודי ההררי ירוחם שבתי הוא כבר זקן. אבל אין הוא רוצה לשמוע על עזיבת המלאכה החביבה עליו.

— כל זמן שהפטיש שומע לקולי והנחושת המלובנת אינה יוצאת מן המלקחיים הארוכים שלי כשאני עובד בה, הנני עדיין ירוחם חרש הנחושת.

לפני שנים רבות, כשהיה חזק כארז, עשה בידיו מנורת חנוכה נפלאה מנחושת. יהודים הרריים בני שיבה הסתכלו בעבודתו ודיברו ביניהם:

— פלא פלאים, ברוכות ידיו, המנורה ראויה לעמוד בבית־המקדש.

הפלא במנורה והצד האמנותי שבה הוא, שהיא ביחד עם שמונת הקנים עשויה מלוח עבה אחד של פח נחושת.

ירוחם פסל לפי דמיונו את דמות הגבורה של יהודה המכבי. הוא עשה את העבודה בפטישונים מיוחדים, במלקחיים קטנים, במקצועים קטנים ועוד בכלי מלאכה מיוחדים שהמציא בעצמו.

על גבי המנורה קבע ירוחם בצורה מוקטנת תמונת חרשי נחושת בעלי ידים שריריות וכתפים רחבות. העושים נשק לחשמונאים.

על אחד היהודים המחזיק את הפטיש יותר גבוה מן האחרים אמרו הנכדים הקטנים של ירוחם, שזהו סבא עצמו. הם אפילו מכירים את פטישו ואת המלקחיים הארוכים.

המנורה היתה מקושטת גם בתמונות חקוקות של יונים, צבאים קטנים, אריות נחמדים וחיות אחרות, הכל לפי דמיונו של ירוחם. את כל זה צירף האמן במסגרת יפה מסביב למנורה ונתקבלה תמונה מקורית.

בכל חנוכה היה ירוחם חוגג את הדלקת נר חנוכה הראשון במעמד כל המשפחה. כולם היו לבושי בגד חג. המנורה עמדה על בסיס גבוה. ירוחם לבוש מעיל חג ועומד בהדר על מדרגה המוליכה אל המנורה ומחזיק בידו נר דולק. בהגיע התור נותן שבתי אות לקהל וכולם עומדים מול המנורה. ירוחם מברך בקול מצלצל ומדליק את הנר הראשון. עם ברכת „שהחיינו" מורידה עין אחת דמעה: ניכר שהוא מרגיש את ההזדקנות. אולם האורחים אינם נותנים לו זמן לחשוב וקוראים בקול: „עד מאה ועשרים, ירוחם עד מאה ועשרים".

הסבא מחלק לילדים דמי חנוכה, יושבים ליד שולחנות ערוכים ושמחת יום טוב הולכת וגואה.

ירוחם שבתי הוא לא רק חרש נחושת אמן אלא גם מחבר ריקודי חג.

הוא חיבר ריקוד לכבוד חנוכה בשם „ריקוד המנורה". בריקוד משתתפים צעירים וזקנים. בחוג הראשון הגדול רוקדים צעירים וילדים. בתוך המעגל הראשון נמצא חוג קטן של זקנים. במרכז עומד ירוחם לבדו ללא נוע, והמנורה הכבדה מורמת בידו הימנית. שני המעגלים עומדים דוממים. עיני כל מוסבות לירוחם. כנראה שהם מחכים למשהו. פתאום הוא מתחיל להתנועע, מתחילה לאט, אחרי כן יותר ויותר מהר, יותר ויותר בעוז. הוא מסתובב בקלות כזאת כאילו הוא מרחף באויר. רגלי ירוחם נעולות בנעליים קוזקיות דקדקות, מיוחדות לריקוד, כמעט שאינן נוגעות ברצפה. והוא מתמרן באמנות כזאת, שהנרות הבוערים במנורה אינם כבים אלא מנצנצים ביתר תוקף. כשירוחם מגיע להתלהבות עליונה מתחילים שני החוגים להסתובב. החוג הראשון שר שיר בשפה הטאטית ובו חוזרת המלה ירושלים. החוג השני של הזקנים קורא כל הזמן: חשמונאים, חשמונאים.

כשהחוג הראשון סובב ימינה, סובב החוג השני שמאלה. כך נמשך הרקוד עד חצות הלילה. הנשים מביאות ממתקים ושמות אותם ישר בפי הרוקדים.

ירוחם שבתי הזמין אותי כמה שנים רצופות לחגיגות החנוכה שלו. הדבר היה לפני פרוץ מלחמת העולם השניה. עבדתי אז בבית ספר, שבו היו רוב התלמידים בני היהודים ההרריים וביניהם גם נכדי ירוחם.

שנת 1942. קלגסי הגרמנים מתקרבים לקאוקאז הצפונית וכבר התקרבו לעיר נאלצ'יק. רוב היהודים האירופיים יצאו בבהלה. מן היהודים ההרריים יוצאים רק בודדים, מי שעבדו בשביל השלטון הבולשביסטי בתפקידים אחראיים. יתרם אינם רוצים לזוז. „אלוהים יציל אותנו, בטוחים אנו". ניסיתי להשפיע על משפחות אחדות שיברחו יחד עם היהודים האירופיים אבל לשוא. בין הנשארים גם ירוחם ומשפחתו.

בחודש דצמבר 1943 אני חוזר עם משפחתי לנאלצ'יק המשוחררת. הגענו בשעה מאוחרת בלילה. קור עז. ברחובות חושך. בכל מקום סימני הכיבוש הגרמני שחלף. כבר בדרך נודע לי, שבית המורים שבו גרנו נחרב וכל הדברים שהשארנו נגזלו על ידי השכנים, חברינו למקצוע, עוד לפני כיבוש העיר על ידי הגרמנים.

— לאן? להשאר בתחנת הרכבת מסוכן בשבילנו משום שמסתובבים שכורים וזורקים לנו: „יהודים, חיזרו לטאשקנט".

אנו מחליטים ללכת עם החבילות לירוחם. אולי נשאר הוא או מישהו ממשפחתו בחיים וביתו שלם. ודאי יקבלו אותנו ברצון.

בלב דופק ניגש אני לבית ירוחם ורואה מרחוק שהבית שלם. אבל האם הוא חי? ברטט אני מתחיל לדפוק בתריס החלון. ירוחם מכיר את קולי ועונה:

— מיד אפתח. קולו מלא שמחה ורטט. הוא פותח את הדלת, מחבק את כולנו ומברך ברכת שהחיינו.

כל המשפחה נתעוררה. מיד מופיעים על השולחן לחם תירס, תפוחי אדמה, מלח וקומקום רותח. ירוחם מביא תבן יבש, מפזר אותו על הרצפה בפינת הבית, נותן לנו את אדרתו הארוכה ומציע לנו לישון. למחרת בבוקר ראיתי, שירוחם נזדקן בהרבה. הוא הולך לאט וידיו רועדות. הדלות ניכרת בכל פינות הבית. אבל המנורה עומדת על מקומה, כמקודם. הרגשתי גם שלידה עומד מוכן נר. נזכרתי שהיום חל יום ראשון של חנוכה.

ירוחם מרגיש שנתעוררתי. הוא לוקח כסא, יושב על ידי ומספר בלחש:

— הגרמנים היו כאן רק שלושה חדשים ולא הספיקו לעשות הרבה. כמעט כל היהודים ההרריים ניצלו. המנורה היתה חבויה בתיבה, במעמקי האדמה, ביחד

עם המנורות של אשתי וכוס הקידוש. לא אתן לכם לעזוב את ביתי עד שיהיה לכם גג על ראשכם, עגלת עצים, עבודה וכרטיס לחם.

ירוחם בא עם ארבע מנגרות קטנות, העמיד אותן שתים שתים בצדי מנורתו הגדולה ושם בכל מנורה קטנה נר אחד.

שאלתי את ירוחם מה פירוש הדבר. הוא הוליך אותי הצדה אל מעבר לתנור הגדול.

— אני אדבר בלחש כדי שלא לפתוח את פצעי בני ביתי — אמר לי.

— את ארבעת בני הכרת? ילדיהם היו תלמידיך. הם היו גיבורים, יהודים נלהבים. לא שונא ישראל אחד היכו על שהעליב ביהודים. גדול שברי. ארבעתם מתו. שנים נפלו בחזית להגנת קאוקאז. בני הרביעי היה פצוע והחזירו אותו למות בביתו. בשעה שהגרמנים היו כאן התהלכו רוצחים רומניים. ערב אחד בשעה מאוחרת שמע בני הצעיר, עובדיה שמו, ברחוב צעקות קורעות לב מבית יהודי. בני זה, שנשאר יחיד חי, פרץ לתוך הבית שמשם נשמעו הצעקות וראה רומני סוחב כחית פרא בשערותיה יהודיה קשישה ורוצה לאנוס אותה. עובדיה הטיל את הרוצח ארצה והאשה הנבהלת ברחה לשכנים. אולם הרומני קם ורדף אחרי עובדיה והמית אותו ביריה. את האשה שניצלה תראו היום כאן אצלי.

חרש הנחושת הזקן המשיך כשהוא מעשן מקטרתו הארוכה:

— ארבע המנורות הקטנות שאני מעמיד כאן אלה הן המנורות של ארבעת בני. עשיתי אותן בידי. לכל בן נתתי לנשואיו מנורה קטנה כזאת. יאירו הנרות גם להבא את הימים המספרים על גבורת ישראל.

לאט לאט מתמלא הבית אנשים, אלמנות בניו, נכדים, קרובים וידידים. רוחם לבוש במעיל החג הקאוקאזי שלו ובכובע קרקול רחב. זקנו מסורק. מימין למעילו קבוע סמל כסף, פטיש קלוע במלקחיים ארוכים. זוהי מתנה מלפני שנים מאת אגודת חרשי הנחושת על עבודותיו היפות.

שבתי נתקרב למנורה. הליכתו עכשיו יותר מוצקת, ידיו אינן רועדות. הוא מבקש את כלתו ונכדיו לעמוד ליד המנורות של בעליהן ואבותיהם שנסתלקו. בחגיגיות מברך ירוחם על נרות החנוכה תוך כדי דממת מוות בחדר. הכלות וילדיהן עומדים ליד המנורות ועיניהן זולגות דמעות.

ירוחם מרגיש זאת ומכריז: יהי יום טוב.

הקהל מתחיל לרקוד את רקוד החנוכה. אבל אין זה אותו הריקוד שהיה לפני המלחמה. רוקדים רק זקנים אחדים, אחדים מן הגיל הביניני ומסביבם ילדים אחדים. ירוחם חלש ושוב אינו רוקד את ריקודו המרתק עם המנורה ביד. הוא מחלק לילדים דמי חנוכה והם רוקדים ושרים.

יעקב גולדבורט

ברדיאנסק

עיר מחוז ונמל על שפת הים האזובי, עד שנת 1918 בפלך טאבריה, ועתה -- בגליל זאפורוז'יה (מקודם אלכסנדרובסק). העיר נוסדה בשנת 1827, יחד עם ישובים אחרים שקמו אז בדרומה של רוסיה. בשנת 1842 היתה לעיר מחוז. מעיר נמל זו נשלחו למערב אירופה תבואות בכמויות גדולות. היו בה כמה בתי חרושת למכונות חקלאיות וכן היתה עיר מרפא ומטעים.

היהודים באו לברדיאנסק עם היוסדה, וכבר בשנת 1847 היו בה יחד עם הקהילות הסמוכות לה (מיליטופול, אוריחוב, נוגייסק) 572 יהודים. המתישבים הראשונים, שבאו מליטא, היו סוחרים, חוכרי מס היין ומחזיקי בתי מרזח ובעלי מלאכה. מספרם הלך וגדל ע"י הגירה מפלכי תחום המושב, ובמקצת על ידי בני המושבות היהודיות בסביבתה, שעזבו את משקיהם ובאו לעיר, ובשנת 1864 הגיע מספר היהודים ל־713 נפש.

בשנת 1869 התחיל לכהן כרב מטעם מולמן, בוגר בית המדרש לרבנים בז'יטומיר ששמש בתפקידו עד 1912. כרב הקהילה שמש הרב י. פיינברג, ולאחר פטירתו והתפטרותו של מר מולמן מתפקידו, נבחר הרב א. פולונסקי הן כרב הקהילה והן כרב מטעם. בשנת 1921 עזב את העיר ויצא לליטא*).

בית הכנסת הגדול ובו כשש מאות מקומות ישיבה, נחנך בשנת 1895. בחצר בית־הכנסת היה קיים בית־מדרש ובו כ־150 מקומות, וכן היה בעיר בית כנסת נוסף של בעלי מלאכה ובו כ־200 מקומות. „תלמוד־תורה" שכן בבנין משלו ובו ניתנו גם שעורים למלאכה ולעתים גם למודי חול. בראשית המאה העשרים היו בה בית־ספר פרטי יהודי לנערים ושני בתי־ספר פרטיים לנערות. מלבד ה„חברה קדישא" וחברת לינת הצדק לעזרה לחולים, היתה בה „חברה לעזרת עניים" רשומה כחוק, שברשותה היו אמצעים מספיקים למתן עזרה וכן התקיימה על ידה ספריה צבורית, בבנין מיוחד, מעל לבית המדרש, עם 1000 ספר בערך, בשפות רוסית, עברית אידיש עם אולם קטן לקריאה.

מצבו הכלכלי של הישוב היה בדרך כלל טוב. רוב היהודים עסקו במסחר, ביחוד תבואה (חיטה), לשם יצוא לחוץ לארץ, עצים, פחמי־אבן ומצרכים אחרים, הן בסיטונות והן בקמעונות. היו בעלי מלאכה רבים, ברובם חייטים. היו גם בעלי בתי בד, טחנות קמח ועוד. היו פקידי מסחר ועובדי בנקים ופקידים בחברות היצוא הגדולות לתבואה. מספר הזקוקים לעזרה היה מועט. לפי מפקד התושבים משנת 1897 היו בברדיאנסק 3048 יהודים באוכלוסיה כללית בת 26.496. כן התקימה אז בעיר קהילה קראית בת 248 נפש.

ברדיאנסק היתה עיר מולדתם של חוקר תולדות ישראל ברוסיה סרגיי ברשדסקי (1850—1896) ומוסיקאי וחוקר המוסיקה היהודית יואל אנגל (1868—1927).

---

*) הרב א. פולונסקי שימש כרב בליבאו (לטביה) ונספה בימי השואה.

היחסים בין יהודים ונוצרים היו נוחים בדרך כלל. בעיר לא התחוללו פרעות נגד היהודים לא בשנת 1881, לא ב־1905 ולא בשנות המהפכה ומלחמת האזרחים, אם כי בסביבה סבלו היהודים לא מעט מפורענויות אלה.

יהודי ברדיאנסק היו נוטים להתבוללות ולא מעטים היו ביניהם המומרים. הלשון המדוברת, בדרך כלל, הן בבית והן בחוץ, היתה השפה הרוסית. והאידיש היתה מתובלת בהרבה מילים רוסיות ולא מעט לעגו לכך יודעי אידיש. על קדושת השבת היו שומרים מעטים. בבתים רבים לא שמרו על הכשרות, חוץ מחג הפסח, שאז היה חלק ניכר מבעלות הבית נוהגות לפי כללי הכשרות בחג זה. הישוב היהודי, ביחוד הנוער, היה מעורב בחיים היום־יומיים עם תושבי העיר, בהם רוסים, יונים, איטלקים ואחרים, ומשתתפים בחגיהם ובשמחותיהם. ביחוד נחוץ לציין את היחסים התקינים עם העדה הקראית במקום שהיה לה בית־כנסת יפה מאוד. בני הנוער היהודי היו בריאים ויפים, התעסקו בספורט והלכו ברצון לשרת בצבא הרוסי. לא היתה ניכרת תנועת הגירה מברדיאנסק לחוץ־לארץ.

כלפי חוץ, ייצג את הקהילה הועד המנהל של בית הכנסת הגדול Хозяйственное правление синагоги יחד עם הרב מטעם. לשם כיסוי הוצאות מוסדות הקהילה, משכורת לרב, לשוחטים והתלמוד־תורה שמשו ההכנסות ממכס הבשר. כן היו מארגנים כל שנה נשפי־צדקה ולא מעטות היו תרומות של בודדים מעשירי העיר.

למרות הלך הרוח הנוטה בדרך כלל להתבוללות, נתקיימה בעיר החל מהתחלת המאה הזו גם תנועה ציונית. נמכרו בה שקלים, נאספו תרומות למוסדות הציונים ורבים קראו את העתון הציוני „ראזסבייט", תנועה זו הלכה וגברה לאחר שנת הרבולוציה 1905, שגרמה להתעוררות כללית, להגדלת מספר התורמים, לסדור הרצאות פומביות ועוד.

נושאי הרעיון הציוני היו, נוסף לתושבי המקום העיקריים, האקסטרנים היהודים, שנמצאו בתקופה זו בברדיאנסק במספר ניכר. היות ופשטה השמועה, שהנהלת הגמנסיה המקומית מתיחסת בליברליות מסוימת לאקסטרנים היהודים ולא מכשילה אותם בבחינות, נהרו לשם רבים להבחן לשם קבלת תעודת בגרות. בינם היה גם המשורר שאול טשרניחובסקי, שזקוק היה, לאחר שקבל תואר רופא בחוץ־לארץ, לתעודת בגרות רוסית, ולכן בא לברדיאנסק, נבחן וקבל שם את התעודה הדרושה לו. אקסטרנים אלה התפרנסו מעבודות שונות, משעורים פרטיים לעברית, קיימו פגישות ושיחות והודות להם התארגנו גם קבוצות תלמידים שהתחילו להתענין בשאלות הציונות וכו'. לא מעטים היו היהודים בין האסירים הפוליטיים לשעבר, שמקום מגוריהם לאחר שגמרו את תקופות המאסר או הגלות במקומות אחרים נקבע להם ברדיאנסק. צבור זה השפיע לא מעט על מהלך הרוחות בעיר.

ברדיאנסק בזמן המלחמה והרבולוציה

העיר, שהיתה רחוקה מהחזית, לא סבלה באופן ישיר מהמלחמה, להיפך. לרגלי הזמנות לצרכי המלחמה גברה הפעילות הכלכלית, ולמרות שמסחר בתבואה שותק נהנו התושבים, וביניהם גם היהודים מהשפע הזמני.

בקיץ 1915 הגיעו לעיר כ־2000 פליטים יהודים שגורשו ממקומותיהם לפי פקודת הצבא. באו גם כמה עשרות משפחות ממקומות אחרים הקרובים לחזית. צבור פליטים זה נתקבל יפה ע"י יהודי המקום. נוצר ועד עזרה מיוחד, שבעזרת

ההקצבות שנתקבלו מהועד המרכזי בפטרוגראד ואחר כך מהמוסדות הממשלתיים, פותח פעולת עזרה רחבה וענפה. במשך זמן קצר סודרו הפליטים בדירות פרטיות, תושבי המקום התיחסו אליהם בעין יפה, הוקמו בתי־ספר לילדים, מעון לפעוטות, מטבח זול לזקוקים ואורגנה העזרה הרפואית.

רוח חיים חלפה ברחוב היהודי. בחוצות נשמעה שפת אידיש, בבתי־הכנסת רבו המתפללים, נשמעו שירים באידיש והישוב היהודי המקומי פגש לראשונה יהודים שתרבותם ומהלך רוחם היה שונה משלהם. מצד שני הושפעו גם הפליטים בהרבה, התחילו לדבר רוסית, לחלל את השבת וכד'. בדרך כלל היו היחסים ההדדיים בין שני הצדדים טובים. הפליטים יסדו ועד משלהם שייצג את האינטרסים והדרישות שלהם, ולאט לאט גדלה השפעת הפליטים על עניני הקהילה. לעת ההיא הגיע מספר יהודי ברדיאנסק קרוב ל־7000 נפש, מהם כ־4.500 תושבים ותיקים וכ־2500 פליטים.

את מהפכת מרץ 1917 קבלו יהודי ברדיאנסק בשמחה וחדוה כללית. קמו לתחיה המפלגות השונות: ציונים, „בונד", „פועלי־ציון", „צעירי־ציון" ואפילו קבוצה דתית. באספות דברו ברוסית וגם באידיש. ביחוד גדלה הפעילות לפני הבחירות למוסדות הרבים: לקהילה, לעיריה, לאספה המכוננת, ל„ראדה" האוקראי־ נית וכו'. מסבת מעוט מספר הבוחרים היהודים לא הוצגה כל רשימה יהודית מיוחדת ונעשתה תעמולה לרשימות האחרות.

ברדיאנסק היתה אחת מהקהילות הראשונות שנבחר בה ועד קהילה חדש על יסודות דמוקרטיים, ובראשו עמד העסקן המקומי הידוע הרופא הד"ר אברהם ניימיער. הקהילה קבלה לידיה את כל המוסדות היהודיים ודאגה להם ולתקציבם. בתוך הקהילה התגבש גוש לאומי־ציוני שניהל את ענייניה וייצג אותה כלפי חוץ. מפלגות השמאל ניהלו אופוזיציה חריפה.

המפלגה השלטת ברחוב היהודי היו הציונים יחד עם קבוצת „צעירי ציון". אורגנו קורסים ללמוד השפה העברית וזמן קצר יצא אפילו שבועון ציוני „ק ווסטוקו" („למזרח").

במהפכה הבולשביסטית בסוף שנת 1917 לא סבלה ברדיאנסק. באפריל 1918 נכנסו לעיר הגרמנים שהשתלטו אז על כל אוקראינה. החיים התנהלו כרגיל ופעולות הקהילה, נמשכו כקדם. התנועה הציונית גם היא, עבדה כתיקונה, אורגנו אספות, מגביות וכו'. קוימו קשרים עם המרכז בקיוב ועם יקאטרינוסלאב.

לאחר שעזבו הגרמנים את העיר, (נובמבר 1918) ולאחר שבמשך החורף עבר השלטון בעיר פעמים אחדות מיד ליד, התבסס בעיר בקיץ שנת 1919 שלטון „הלבנים" של צבאות דניקין. יש לציין שבכל חליפות השלטון לא סבלו היהודים באופן מיוחד, ובימי שלטון הבולשביקים נגשו בעשירי היהודים כמו באחרים. אם כי בימי הקיץ של שנת 1919 התנהלו החיים כאילו ללא שנוי ניכר, הורגש שהשלטון אינו יציב, הפרעות בקהילות שבסביבה עשו רושם ניכר, ובודדים החלו לצאת את העיר למקומות אחרים. עניני הקהילה היו בכל רע, התקציב למוסדות לא הספיק ומצבם התערער. בסוף 1919 עברה העיר לידי השלטון הסובייטי עם הפסקות קצרות בזמן המלחמה עם צבאות וַראנגל בקרים. השלטון הסובייטי התבסס סופית בסוף 1920.

עם העברת השלטון לידי הסובייט המקומי חוסלו כל מוסדות הקהילה. התלמוד־תורה עבר לידי מחלקת החנוך של הסובייט המקומי ואתו יחד גם הספריה, „החברה לעזרה לעניים" חוסלה, נשארו רק בתי הכנסת והנהלת בית־העלמין,

ונוסף להם אפיית מצות לחג הפסח. מצבה הכלכלי של ברדיאנסק היה אותו זמן בדרך כלל רע. יצוא התבואה נפסק זה כמה שנים, בתי החרושת לא עבדו מחוסר חמרים ופחם. לפירות לא היה קונה. פרנסת היהודים היתה בכל רע. בסוף שנת 1921 סבלה ברדיאנסק, יחד עם כל דרום רוסיה, מרעב קשה מאוד. רבים מתו מהרעב ומהמחלות שבאו בעקבותיו, רעב זה הפיל הרבה קרבנות גם בין הישוב היהודי. העזרה שבאה מחברת העזרה האמריקנית „ארא" לא הספיקה. ראוי לציין כי הפליטים, שחלק מהם עזב אותו הזמן את ברדיאנסק וחזר מי לליטא ומי לפולניה, שלחו משם חבילות עזרה לברדיאנסק, לזכר הסיוע שקבלו בזמנו מיהודי עיר זו.

החל משנת 1920 התחילו לצאת את ברדיאנסק רבים מתושביה היהודים. לראשונה עזבו אותה הפליטים הרבים, שחזרו מי לליטא ומי לפולניה, שקבלו אז את עצמאותם, ושרצו לעזוב את המדינה הסובייטית, בה קשה היה להתקיים. יחד עם זה התחילו גם רבים מתושביה הותיקים לעבור לערים אחרות והגדולות, מי שרצה להסתיר ע"י כך את מוצאו ה„בורגני", שהפריע לו לקבל משרה ומי שבקש להמנע מרדיפות או נגישות של השלטונות, וכמו כן יצא חלק מהדור הצעיר שרצה לקבל משרה או עבודה, כי ברדיאנסק, שטרם נכללה בתכניות הפיתוח, לא נתנה התעסקות לרבים. מצד שני, באו לברדיאנסק יהודים מעיירות הסביבה שרצו להתרחק משלטונות המקום או מחשש לפרעות ונגישות שונות. מספר יהודי ברדיאנסק ירד ולפי המפקד של שנת 1926 הגיע ל־2138 נפש.

החיים היהודיים הלכו והתחסלו. בשנת 1922 הופקע בית־הכנסת הגדול ובית־המדרש שבחצרו, ונשאר רק בית־הכנסת לבעלי מלאכה. רב העיר עזב אותה וכן חלק מהעסקנים הותיקים והלאומיים. התנועה הציונית התחסלה גם היא. ונשארו רק אחדים מעסקני הקהילה שהמשיכו לטפל בבית־הכנסת, בבית־העלמין ובאפית מצות עד כמה שהיה אפשר. הנוער, בחלקו הגדול, הלך בתלם המפלגה הקומוניסטית ושאף להתקדם במשרות ובתפקידים אחרים.

מעטים הגרו לחוץ־לארץ. לארץ ישראל עלו בודדים שהספיקו, בימי שלטון ה„לבנים", דרך קרים וקוקז או טורקיה לעזוב את רוסיה. קבוצת חלוצים שהתארגנה בברדיאנסק, הגיעה לארץ בשנת 1922, לאחר שנות נדודים וסבל רב דרך קרים, קוקז ותורקיה.

בשנות השלושים נכללה ברדיאנסק בתכניות הפיתוח של המדינה ועם זה הלכה העיר והתפתחה. בתי החרושת שבה התרחבו, נבנו חדשים, העיר פותחה כמקום מרפא ומספר תושביה הלך וגדל ובשנת 1939 הגיעה ל־51,700 נפש. אבל התקדמות זו לא השפיעה על גידול הישוב היהודי שהלך והצטמק. כי רבים המשיכו לעזוב אותה ולעבור לערים הגדולות. באותה התקופה גדלה רוח ההתבוללות, רבו נשואי התערובת וההתרחקות מהתרבות היהודית. הרוב הגדול היה עסוק כפקידים במשרות המדינה, העיריה והמוסדות הכלכליים השונים ומעטים נשארו במלאכה.

במלחמת העולם השניה נכבשה ברדיאנסק ע"י צבאות היטלר ב־7 לאוקטובר 1941. עם התקרבות חזית המלחמה עזבו אותה חלק מתושביה היהודים, מהם דרך הים לקוקז, שם נפלו שוב בידי האויב, וחלק לרוסיה האסיתית. ימים ספורים לאחר כיבוש העיר ע"י הנאצים הובלו היהודים שנשארו בעיר, כ־750 איש, לטבח.

לפי הידיעות שהגיעו אלינו, זמן רב לאחר שחרור העיר (17.19.43) טרם חזרו לשם יהודים, כעת יש להניח שנמצאות שם משפחות אחדות, הקהילה שהתקיימה יותר מ־110 שנים פסקה ועברה מהעולם.

אליעזר פלניצקי

גרודנה

למן המאה ה־14 פרחה בגרודנא (הורודנא), אחת הקהילות היהודיות העתיקות ביותר בליטא הגדולה. עיר זו היתה מושבם של מלך פולין סטפאן באַטורי, הנסיך הליטאי הגדול וויטולד ובית־הדין העליון של ליטא.

גזרות

אחרי מות קזימיר היאגילוני משל בליטא אחיו אלכסנדר, שלא היה מאוהבי ישראל. בשנת 1495 הוציא פקודה הגוזרת על היהודים לעזוב מיד את כל גבולות ליטא. הגזרה יצאה כנראה בהשפעת הכמרים הקנאים, או בעלי האחוזות, שהיו חייבים כספים מרובים ליהודים וביקשו להפטר ממלוויהם או להתעשר מרכושם של ישראל. כן יתכן, שדוגמת גירוש ספרד, שלוש שנים לפני כן, השפיעה. מכל מקום עובדה היא, שהנסיך אלכסנדר החרים את כל הקרקעות והבתים של היהודים המגורשים ממחוזות גרודנה, בריסק, לוצק וטרוקי ונתנם לשכניהם הנוצרים.

בשנת 1503 נמלך אלכסנדר ביועציו והתיר ליהודי ליטא לשוב למקומות מגוריהם הקודמים, אף השיב לם את רכושם שנחרם.

קהילת יהודי גרודנה היתה מן הראשונות שבתחום הנסיכות הגדולה ליטא: כן היתה אחת מערי „ועד ארבע ארצות", שניהלו את כל עניניהם של היהודים.

יהודי העיר סבלו הרבה מהסתת הישועים הקנאים, שבשנת 1790 אף גרמו לעלילת דם, — בחג השבועות של אותה שנה היה קרבנם ר' אליעזר מוורבילוב.

בארמון המלכים בגרודנה ישב ה„סיים האילם", שאישר בשנת 1793 את חלוקת פולין (הארמון עומד על תילו עד היום הזה).

בתי דפוס

בבית הדפוס הממשלתי שבגרודנה הונח היסוד לדברי דפוס עבריים בליטא ע"י סדר בשם ר' נחום, שנולד בעירה סוקול אשר בגליציה. הוא בא לגרודנה לפי דרישת מיניסטר הכספים הליטאי טיזנהויז בשנת 1785.

הספר הראשון שנדפס בבית הדפוס הנ"ל היה „זרע יעקב", פירוש לספר תהילים, שנתחבר ע"י ר' יעקב בן חיים הכהן בשנת 1788. על שער הספר כתוב:

„נדפס בדפוס חדש פה עיר הועד ק"ק הוראדנא הבירה, בדפוס של אדוננו המלך האדיר, חכם המלכים סטניסלב אוגוסטוס מלך פולין, דוכס גדול דליטא ירום הודו אמן".

בית־הדפוס הנ"ל היה היסוד לבית־הדפוס וההוצאה המפורסמים של ה„אלמנה והאחים ראם", שבשנת 1799 עבר לווילנא.

רבנים

בגרודנא ישבו על כס הרבנות: ר' מרדכי יפה, „בעל הלבושים" בראשית המאה הט"ז; ר' יהושע, „בעל מגיני שלמה"; אלכסנדר זיסקינד, מחבר „יסוד ושורש העבודה"; הגאון ר' משה בן אברהם, מחבר „תפארת משה"; ר' יצחק אלחנן ספקטור, רב ידוע, ששמש בכתר הרבנות בקובנא, נולד בעיירה רוש ליד גרודנה בשנת 1817. בגרודנה היה המנהיג הציוני והסופר שמריהו לוין „הרב מטעם" (קזיוני רבין); ויבל"א, הרב הראשי לישראל ר' י. א. אונטרמן, היה אחד מרבני העיר.

חכמים וסופרים

בגרודנה נולד ופעל המשורר ברוסית הציוני לייב יפה, ממייסדי קרן היסוד ומנהליה.

גרודנאי היה המשורר העברי קונסטנטין אבא שפירא, אף־על־פי שהמיר את דתו חשב את עצמו יהודי כל ימיו ובאחד משיריו הידועים אף כתב:

לשוא במי ירדן את בשרי טבלתי —
לשוא אני מזור לגהות עמלתי
דמי ירתיחו עד אשכבה הקבר!"...

הוא נפטר לפתע ולא נתגשם חלום חייו לשוב ליהדות ולעלות לארץ ישראל.

בני גרודנא היו הסופר א. ש. פרידברג, מחבר „זכרונות לבית דוד". המשורר הלירי הגרודנאי לייב ניידוס, שנפטר בשנת ה־28 לחייו. אלכסנדר יהושע פומרנץ, סופר משורר ועתונאי, מחבר „סאָוויעטישע הרוגי מלכות", נולד בגרודנה ונפטר לפני שנתיים בארה"ב, ויבל"א המשורר אברהם ז'ק, כיום בארגנטינה ואברהם מנס, ההיסטוריון והוגה הדעות, כיום בארה"ב. הצייר יעקב וולברג, כיום בארגנטינה — ערך בת"א תערוכת יצירותיו.

תזכר לטובה הסופרת הפולנית אליזה אוז'שקו, שהיתה מאוהבי ישראל.

בני גרודנה היו גם מיכל הכהן סיני ז"ל, ממניחי היסוד לעתונות בשפת אידיש בארגנטינה, ור' יוסף דרזנין ז"ל, מייסד ומנהל של ביה"ס „יהדות" והסמינר למורים במוזסויל שבארגנטינה. הרבה מתלמידיו חיים בקיבוץ „מפלסים" בישראל.

גרודנה שימשה אחד המרכזים הגדולים של חובבי ציון ושל התנועה הציונית ברוסיה, ולאחר מלחמת העולם הראשונה גם בפולין. בימי הצאר הודפס בגרודנה השקל הציוני. בשנת 1900 נוסד בה „חדר מתוקן", שבו התחילו ללמוד עברית בעברית.

בשנת 1907 נפתחו „הקורסים הפדגוגיים העבריים", מיסודו של ד"ר א. כהנשטם ז"ל, שבהם הוכשרו מאות מורים עבריים, סופרים ומשוררים, מהם היו חלוצי העברית החדשה ותחייתה בארץ־ישראל ובתפוצות, בתוכם המשורר יעקב פיכמן, המחנך מנחם איצקוביץ־הלוי, איש התרבות בתנועת העבודה חיים אבשלום (פרידמן) ז"ל, ויבל"א משה אהרן אביגל (בייגל), ממניחי היסוד לזרם העובדים בחינוך שבארץ ישראל.

בגרודנה היו מפכים חיים, שעיצבו את דמות הקהילה היהודית. נתקיימו בה בתי־חרושת של יהודים ופועלים יהודים, ובכללם בית־החרושת הגדול והמפורסם לטבק ולסיגריות של שרשבסקי, שסיפק פרנסתן של אלפי משפחות יהודיות. בשנות העשרים הולאם ביהח"ר ע"י הממשלה הפולנית ולאלפי משפחות יהודיות אבד בסיס הקיום. כן היו בגרודנה מנסרות גדולות, בתי־חרושת לעורות, בתי דפוס גדולים, תעשיות שיכר, בית־חרושת לאופניים וכריכיות גדולות.

מוסדות רוחניים

גרודנה היהודית היתה ידועה גם בבתי־מדרשות שלה, שיומם ולילה ישבו בהם יהודים לומדי תורה, בבתי כנסיותיה עתיקי הימים, בחדריה ובישיבותיה המפורסמות, בתוכן הישיבה הידועה של הרה״ג ר׳ שמעון שקופ ז״ל. עם בתי אולפנא של גרודנה נמנו גני ילדים, בתי־ספר עממיים, גימנסיות, סמינריון למורים. בית־ספר עממי בשפת אידיש מיסודו של י. ש. א. ואפילו בית־ספר עממי ממשלתי לילדי ישראל בשפה הפולנית („שאַבאַסובקה״) — שלא למדו בו בשבת. שני בתי־ספר למלאכה היו בגרודנה, האחד לנערים והאחד לנערות. כן היו בה תיאטראות וארגוני ספורט מפותחים — „מכבי״ ו„קראַפט״. שני עתונים יומיים בשפת אידיש הופיעו בגרודנה *) וכן שני שבועונים באידיש — האחד של תנועת ארץ ישראל העובדת **) והאחד של „הבונד״ ***). כן פעלו בה ספריות גדולות מהן האחת ע״ש י. ח. ברנר ליד פוע״צ—צ.ס. שמנתה 5—4 אלפים ספרים באידיש ובעברית, והצטיינה במבחר הגדול והטוב של הספרות העברית.

רפובליקה יהודית עצמאית

פרק מיוחד ומענין תופסת בתולדות העיר שנת 1918: לאחר מלחמת העולם הראשונה, כשפרצה המהפכה בגרמניה, הסתבכו הגרמנים, הליטאים, הפולנים והרוסים בטענותיהם על שלטון העיר. כשעמדו הגרמנים לנטוש אותה השתרר בה תוהו ובוהו, ואז הכריזו עליה תושבי העיר היהודים והלא־יהודים כעל רפובליקה — עיר חפשית בעלת שלטון עצמי וניטרלי שהשפות הרשמיות היו בה רוסית, פולנית ואידיש. רפובליקה גרודנה נתקיימה עד שכבשוה הפולנים במרס 1919.

עסקנים בישראל אנשי גרודנה

גרודנה של אותם הימים היתה ערש ילדותם של ר׳ פישל לאפין מעסקני ירושלים; בצלאל יפה וע. וויס ממייסדי תל־אביב; אברהם קריניצי, ממייסדי רמת־גן וראש עירייתה; ישראל ומניה וילבושביץ—שוחט, מראשוני „השומר״; אליעזר שוחט, ממייסדי דגניה; האחים וילבושביץ, ממייסדי החרושת בארץ־ישראל ויבדל לחיים משה חיים שפירא, מנהיג הפוה״מ ושר הפנים במדינת ישראל. גם יגאל אלון (פיקוביץ), שר העבודה לשעבר וסגן ראש הממשלה, בנו של יליד גרודנה הוא.

רב חלקם של בני גרודנה בישראל, בהוראה, חניכי „תרבות״ בגרודנה, המשמשים כמורים בבתי־ספר השונים ופרופסורים באוניברסיטה. בתיאטרון — ש. פינקל, רחל מרכוס ורובינצוק. בעתונות — שלמה גרודזנסקי, איש „דבר״ ועוד.

ויזכר דם רבבות היהודים שנפלו חללים בגרודנה בידי היטלר וקלגסיו.

---

*) „גראַדנער מאַמענט״ בעריכת דוד ברזובסקי ו„דער גראַדנער מאַמענט״ בעריכת ד״ר צבי בלקו והח״מ.

**) „דער גראַדנער וואַרט״ בעריכת ד״ר צבי בלקו והח״מ.

***) „די שטימע״ בעריכת ד״ר אברהם ליפניק.

זלמן בהרב

עיירתי קלינקוביץ

א.

ישבה עיירה קטנה זו ביערות פוליסיה וביצותיה. ישוב יהודי קטן, כמאתיים וחמישים משפחות. מוקף עשרות כפרים בלורוסים ושומר על ייחודו.

העיירה ינקה פרנסתה מהכפרים שבסביבה. מעטים היו בו העשירים — קומץ של סוחרי יערות, סוחרי תבואה ופקידיהם. כמחצית בני העיירה היו „חוזרים בכפרים" („דארפס־גייער"). מהם חייטים וסנדלרים העובדים בכפרים ותופרים לאכרים מעילים, מגפים וכדומה, ומהם רוכלים („קאראביניקעס") המוכרים סחורות סידקית בכפרים או מחליפים אותה בשערות־חזיר, באניצי־פשתה, בעורות. ביום הראשון עם שחר היו אלה יוצאים עם כלי־עבודתם או עם סחורתם, ובתרמילם הטלית, התפילין והסידור. כל השבוע היו עובדים בכפרים, אוכלים פת לחם חרבה שהביאו עמהם, שלא להתגאל במאכלי טרפה, עובדים, מתפללים ולנים בבתי האכרים, וליום השבת היו חוזרים לביתם.

מקור פרנסה שני היה יום השוק. בכניסה לעיירה עמדה הכנסיה המחוזית, בנין גבוה וגדול צבוע ירוק ואדום. ביום הראשון בשבת ובחגאות היו מאות רבות של אכרים יוצאים לעיירה בעגלותיהם. ברחוב השוק הארוך מוצבים היו דוכני המכולת, החנויות של כלי־ברזל, בדים ומלבושים. בעלי־מלאכה, חייטים, סנדלרים, כובענים מחכים לקונים כל ימות השבוע. הסחורה מוכנה מראש. האכרים מוכרים תוצרתם לסוחרים המתרוצצים ליד העגלות. אלה קונים תרנגולות, ביצים, צמר כבשים, כל פרי המשק הכפרי. מכרו „המוז'יקים" את תוצרתם מיד היו פושטים על החנויות לקנות משרוך נעל ועד מטפחת ראש, שמנים ומשחת עגלות, מלח וסוכר, מסמרים, מגלים וחרמשים. רבים מילדי ה„חדרים" עסוקים אותו יום סמוך להוריהם, נמצאים בחנות כדי לשים עין על ה„ערל" שלא ימשוך בלקיחה. סוחרי היער משוטטים ביום זה לשכור פועלים שיכרתו את חלקות היער שנחכרו אצל הפריץ.

סמוך לעיירה עברה מסילת־הברזל מפינסק להומל. תחנת רכבת זו שימשה גם את העיר מוזיר, שנמצאה במרחק כעשר פרסאות דרומה, על חוף נהר פריפיט. בתחנת הרכבת היה ישוב גדול של פקידים ובעלי־מקצוע רוסים. גם שם מצאו פרנסתם מיהודי העיירה. מהם עגלונים שהובילו משאות מהרכבות לקלינקוביץ ולמוזיר, מהם סבלים שפרקו את המשאות מקרונות הרכבת, ומהם רוכלים וחנונים זעירים שספקו את צרכיהם של תושבי תחנת־הרכבת וגוסעיה.

מוזיר על בית־החרושת הגדול שלה לגפרורים, שבו עבדו מאות פועלים ופועלות יהודים, היתה אחד ממרכזי ה„בונד" בפוליסיה, בחורים ובחורות מקלינקוביץ שעבדו במוזיר הביאו את רוח הזמן החדש לעיירה הנידחת.

ב.

בית־המרזח שעמד באמצע השוק שימש מעין מבצר ההגנה של יהודי קלינקוביץ, הודות לבעליו ברלה אהרון שלמה'ס (רבינוביץ), או כפי שכינו אותו כל הגויים, מן האכרים

עד למנהלי תחנת הרכבת, פקידי הדואר ושאר „אנשי השלטון" („נאצ'אַלסטבו" בלע"ז) — „ברקו גוברנאטור".

כאן היו נכנסים הגויים ללגום יין־שרף ולקנח את מרירות המשקה במטעמים הערבים לחך, מעשה ידיה של פייגה־רייזל עקרת־הבית, המפורסמת בדגיה הממולאים ושאר המאכלים החביבים גם על הפקידים הבכירים, ראש המשטרה והסמלים. „ברקו גוברנאטור", ששרת בצבא הרוסי וידע את שפת השלטון השכיל לבטל גזרות וצרות בהבל פיו, בחכמתו, ב„מתנת־יד בסתר" במקום הדרוש, ובשעת הצורך גם בכוח שיריו ואומץ־לבו, הוא היה יועצם ומזכירם של בני העירה וה„ישובניקים", הגרים בכפרים, חוכרים בתי־מרזח או את אדמת הפריץ, אליו פנו בכל מקרה של התנכלות לזכות ישיבתם, נישול והתנפלות זדון.

במקרה של הסתה לפרעות, התנפלות של מגויסים לצבא (רקרוטים), שעברו ברכבת וניסו כוחם לשדוד את החנויות וצרכי המרכולת, היו אנשי המשטרה תומכים בברקו שידאג למניעתם של מאורעות מעציבים אלה. לרוב ידע ברלה בעוד מועד את העלול להתרחש מפי התשיינים והשוטרים הבאים בבית־מרזחו ובשעת הצורך היה מזעיק את חבורת העגלונים והסבלים, בהם התבלטה משפחת נחום הומאן, אב ושלושת בניו, כולם גיבורי־חיל, היודעים לשלוף יצול מן העגלה ולהכות בו בלי רחמים באותם „שקצים" הרוצים ליהנות מן ההפקר.

ברל רבינוביץ עמד בראש הגנתה של העיירה בימים המתוחים של שנת 1905 וכן בעת מלחמת רוסיה־פולין, כאשר כנופיותיו של בולאק־באלאכוביץ ערכו טבח ביהודים בעיר, הרבה נפשות הציל ממות. פעם בכוח שיריו, ולא מעט בכושר הדיבור, בדורן ובמתן. הוא זכה ללכת לעולמו בשנת 1938, לפני השואה הגדולה, יהי זכרו ברוך.

ג.

מאחורי השוק עם המון בני ישראל המשחרים בו לפרנסתם עמדו בניני הציבור. שלושת בתי־כנסת בעיירה עמדו ב„חצר בית־הכנסת" (שול־הויף) בצורת סגול. בראש הסגול — „בית־הכנסת הישן" („די אַלטע שול"), מימינו — „בית־הכנסת הקטן" („די קליינע שילכל") ומשמאלו — בית־המדרש החדש („דער נייער בית־המדרש") בבית־הכנסת הישן, שאיש בעיירה לא זכר את זמן היווסדו, התפללו „עמך": בעלי־מלאכה וחנונים זעירים. בבית־הכנסת הקטן — יהודים זקנים הפטורים מדאגות פרנסה ואברכים צעירים הסמוכים על שולחן חותניהם. כאן היו מאחרים בתפילה, אבל לומדים לפני התפילה ואחריה דף גמרא, פרק משניות וכדומה. בבית־המדרש החדש, שהיה הדור ונאה, ורהיטיו חדשים, התפללו האמידים, סוחרים, חנונים עשירים, יהודים שקראו את „הצפירה" וגם משכילי העיירה.

רוב תושבי העיירה היו חסידי סטולין. אולם התגורר בעיירה אדמו"ר ר' ברוך־דוד טברסקי, מצאצאי ר' נחום מצ'רנוביל.

ליד שולחנו של ר' ברוך־דוד נהנו חסידיו מזוהר דרשותיו בסעודות מלוה־מלכה. הוא ידע להסביר לחסידיו דרכי המדיניות של אומות העולם. בעצתו היו באים לבקר פרנסים וגבאים מערים רחוקות. בין חסידיו היה גם אבי מורי דב ברל רבינוביץ, שהיה יודע להנעים את מושבם של החסידים בעתות של שמחה במנגינותיו, בריקודי חסידים וב„קוזאצ'וק". בשמחת בית־השואבה רקד הרבי עם ספר־התורה ועמו כל תושבי העיירה. סמוך לבית הרבי התגורר ר' שלמה המנקר, נצר ממשפחת גלוברמן המפורסמת, שמוצאה מן העיר פינסק. הוא היה עסקן ציבורי מובהק ותלמיד חכם הבקי בהוויות עולם וביתו — בית ציוני מובהק (בנו, יהושע גלוברמן, היה חבר קיבוץ יגור וממפקדיה הבכירים של

ה„הגנה" ונרצח בידי כנופיה ערבית בדרכו לרגל תפקידו לירושלים בראשית מלחמת הקוממיות, נכדו — הסופר צבי קרול).

כוח מוסרי שלישי בעירה היה הרב מרדכי שפירא, חניך ישיבת וולוז'ין, בצעירותו היה גם הוא סוחר, אך לפי עצת אשתו הרבנית מרת צפורה, שרצתה שבעלה האברך יירש את כסא אביו וישמש גם הוא ברבנות, הלך ללמוד בישיבה וקיבל סמיכות לרבנות, היא קבלה עליה את עול פרנסת הבית. הוא היה מקובל על סוחרי העיירה. השכיל לפשר ביניהם מתוך שידע דרכי מקח וממכר. גם האיכרים הגוים היו מבכרים את פסק דינו של ה„ראבין" על זה של בית־הדין הממשלתי.

ד.

רבים היו בעיר ה„חדרים", חוגים של לומדי תורה וחברות ש"ס, חובשי בתי מדרש ודרשנים, אולם את שמה בכל רחבי רוסיה קנתה בזכות אותו איש הרוח, הסופר העברי האומלל יוסף־חיים דורוז'קה, שכל ימיו רבי הסבל עברו בה.

דורוז'קה (נולד ב־1869, נפטר ב־1919) היה מאותם כשרונות נעלים ומקוריים שהלכו לאיבוד בתנאי החיים הקשים של העיירה היהודית במזרח־אירופה. עוד בימי נעוריו חלה ברגליו, המחלה גברה עד כי רגליו ומחצית־גופו יבשו לגמרי, ולא יכול היה להניעם. כשלושים שנה — עד פטירתו — שכב על מטת חוליו. הוא התגורר בבית אחותו, ברחוב השוק הארוך, הקהילה מסרה לגיסו את החזקה על חכירת מכס הבשר, בתנאי שהוא ובני משפחתו יטפלו בסופר החולה. כן היה בית מסחרו של ויסוצקי במוסקבה שולח לו תמיכה חדשית בסך 25 רובל.

לפי השקפותיו היה דורוז'קה איש המסורת ועם זאת משכיל וציוני נלהב. מעל מטתו היה שולח מאמרים לעיתונות העברית ולסופרים ועסקנים לאומים, שליחי התנועה הציונית שעברו בקלינקוביץ, בהם חיים וייצמן (כינה אותו באחת מרשימותיו „הצדיק מקלינקוביץ), זלמן אפשטיין *), י. ל. כהנוביץ, מספרים בזכרונותיהם על הרושם הרב שעשה עליהם האיש.

חדרו של דורוז'קה שימש מקום מועד לציונים, למשכילים העברים ולטובי הצעירים בעיירה. הם היו נוהגים לשאת אותו באלונקה לבית־הכנסת ולאספות ציוניות.

בתקופה מאוחרת יותר נמצאה האפשרות לרכוש בשבילו עגלה מיוחדת. אנו הצעירים היינו נרתמים בה כאשר הביע את רצונו לבקר ביער האורנים שבקרבת העיירה, שאליו היו באים בעונת הקיץ קייטנים מבין עשירי קיוב וחארקוב ליהנות מאויר האילנות, בחורשה זו היו הצעירים מקיפים את עגלתו של דורוז'קה, ולעתים היו מצטרפים אליהם אורחים נכבדים וכולם מקשיבים לשיחותיו של הסופר.

הדרך המובילה אל היער עברה בין חולות, מצד האחד היה בית־העלמין היהודי מצדה השני — בית־הקברות הנוצרי, אף כי קשה היה משא העגלה, אך היושב בתוכה, איש כבד־גוף, חביב היה עלינו. כשראה כי עייפנו מן המשא היה מבקשנו לנוח מעט, ותוך כדי נפישה, היה מספר לנו סיפורים ומסורות על חיי העיירה בימים שעברו.

בשמו של דורוז'קה קשור נסיון להקים בית־ספר עברי חדש בקלינקוביץ. ב־1909 פרסם זלמן אפשטיין חוברת שבה הציע לנסות ולהפוך את השפה העברית לשפה חיה ומדוברת, כדוגמת ארץ ישראל, בכמה עיירות ברוסיה. דורוז'קה התלהב מן הרעיון ומיד

*) ר' ז. אפשטיין, „יוסף חיים דורוז'קה, ציון לסופר עברי אומלל", תל־אביב תרצ"ד, למעלה ממחצית החוברת — מכתבי דורוז'קה לז. אפשטיין, שהם תעודה מחרידה על סבל אנוש.

התחיל להפיצו בין תושבי העירה, והשפיע עליהם להחליט כי ימסרו את כל ילדיהם לגן־הילדים ולבית־ספר עברי, שיוקמו בעירה כצעד ראשון להשרשת השפה העברית כשפת הדיבור. הוא ניסח כתב־החלטה שעליו חתמו הרבנים, גבאי בתי־התפילה, ראשי מוסדות הציבור וחשובי בעלי הבתים ובו התחייבו לתת יד לפעולה אשר תביא לידי כך ש„לאט לאט תהיה שפת עבר לשפת חיה ומדוברת בקהילתנו" *).

בעקבות החלטה זו הוקם בראשית תרע"ב (סוף 1911) גן־ילדים ובית־ספר עברי בקלינקוביץ, המורים היו מחניכי הקורסים הגרודנאים (בהם יעקב בּרם ואברהם־אבא סלוצקי) וגננות עבריות (אסתר קליינר ושרה מנדליוב). מוסד חינוכי זה התקיים כשנתיים (תרע"ב—תרע"ג).

הוא נסגר הן מחוסר אמצעים כספיים והן משום רוגזם של המלמדים, שאחד מהם הלשין על בית־הספר שאין תכניתו מתאימה לתביעות הממשלה.

כשלון זה דיכא את רוחו של דורוז'קה. הוא שאף לברוח מן העיירה ולעבור לעיר גדולה. הוא הגה זה שנים רבות מפעל גדול: תרגום התלמוד לעברית, אולם המציאות המרה עשתה לאל את חלומותיו אלה.

בהשפעתו של דורוז'קה יצאו בחורים מקלינקוביץ ללמוד בישיבת לידה מיסודו של הרב ריינס ובחזרם אל העיירה הקימו בה ספריה עברית. בערבי השבתות היו מתכנסים בספריה צעירים משכילים, מחליפים ביניהם ספרים ומשוחחים בעניני דיומא. מהם אזכיר את יהודה קומיסארצ'יק, שנעלם בתמרות אש המהפכה, ואת בינוש מיניוביץ (בנימיני), שעלה ארצה ושימש שנים רבות בהוראה.

כמה מיוצאי קלינקוביץ קנו להם שם בעולם הספרות. בהם ישראל ליב גורליק (1873—1956), מורה וסופר עברי בארגנטינה; שלמה סיימאן (נולד 1895), סופר ופולקלוריסט אידי בארצות הברית וזלמן שעלעסין (נולד 1912), סופר אידי בברית־המועצות.

ה.

באו ימי מלחמת העולם הראשונה. ברכבות שעברו על פני העיירה חלפו אלפי מגורשים ופליטים יהודים מאזורי החזית, יהודי העיירה ומשכיליה וחברי מוסדות הצדקה העמידו משמרות בתחנת הרכבת כדי לקבל את הגולים ולספק להם צרכיהם במזונות ובמלבושים בדרכם הארוכה לפנים רוסיה.

בראשית שנת 1917 מוגר שלטון הצאר. דגלים אדומים התנופפו ברחובות העיירה. יהודים נבחרו למועצת העיר. שותפות של גורל והרגשת חופש השתררו בין התושבים בלי הבדל דת ולאום. גם ברחוב הציוני החלו פעולות ומעשים. ויכוחים סוערים בבתי־הכנסת בין אנשי ה„בונד" לבין חסידי מפלגות ציוניות. הכנות לבחירות מכל המינים, בכל העניינים האלה לקחו חלק לא מעט הצעירים ובני־הנוער, לפתע החלו לנשב רוחות זועה. הטפה לפוגרומים עם התגברות מלחמת האזרחים. המשטר הבולשביסטי שבה את לב הנוער ברעיונות המהפכה הקומוניסטית. צעירי־העיירה קיבלו משרות ותפקידים אצל השלטון החדש. אלה עזרו לנשל מעמדות המסחר את „הקפיטליסטים" היהודים. רובם של צעירי העיירה המשיכו בפעולה הציונית, אך לא מעטים הצטרפו לקומסומול. מדי חצי שנה היו מתחלפים השלטונות. לאחר ההטמאן סקורפדסקי ומשטרו באו הפולנים ועמהם בני־בריתם, אנשי הכנופיות של בולאק־באלאחוביץ' ששדדו, חמסו, גזלו ורצחו. לא מעט קרבנות נפלו בגלל אכזריותם של בני עולה אלה שהשתלטו על כל הסביבה בשנת 1920. העיירה קלינקוביץ לא נצלה מן הפורענות, כאשר פרצו אליה לילה אחד כנופיותיו של בולאק באלאחוביץ.

*) ר' נוסח ההחלטה בנספח לרשימה זו.

במשך הלילה נרצחו עשרה יהודים שהראו התנגדות לשודדים. משך כמה שבועות היתה העיירה למשיסה ולטרף עד שהתגברו עליהם פלוגות הצבא האדום, אך מיד קמו כנופיות אכרים שהתקוממו נגד השלטון הסובייטי. בחורי העיירה לקחו כלי נשק בידיהם, ארגנו פלוגות הגנה („סאמואוברונה"), הצילו בחרוף נפש עיירות אחרות שהיו בסכנה רצח וביזה. רובם של חברי הגנה אלה חברי התנועה הציונית וצעיריה אשר המשיכו בפעולה הציונית גם במשטר החדש. רבים מהם מצאו דרך אל קבוצי הכשרה. הסתננו דרך גבולות. אלה שנתפסו נשלחו בגזירת השלטון לארץ גזירה. אלה שהגיעו ארצה נרתמו לעבודה. היו בין מייבשי הביצות בעמק יזרעאל, בגדודי־עבודה ובין מיסדי קיבוצים.

העיירה קליקוביץ חיתה את חייה תחת עול השלטון הסובייטי עד שהגיעו בקיץ 1941 קלגסי הנאצים והשמידוה כליל. רק מעטים מבני העיירה נמלטו מחרב המשחית. מהם שנצטרפו לפרטיזנים, בהם אחי, יוסף רבינוביץ הי"ד, שנתלה ברחובה של עיר בידיהם הטמאות של קציני הגסטאפו. מהם שהתפזרו בכל פינות ברית המועצות.

קליקוביץ היהודית חלפה ובטלה מן העולם.

החלטת הקהל

(על רכישת השפה העברית ללשון הדבור של העם)

אנחנו ראשי ומנהיגי עירנו ק״ק קולינקוביטש פלך מינסק בצירוף בעלי הבתים החשובים נתעוררנו לחזק את מצב החנוך העברי בעירנו, שנתרופף מאד בהעת האחרונה, והתורה הולכת ומשתכחת מדור יבוא. התורה היא נשמת אפנו, שבה ובשבילה ובזכותה אנו מתקיימים ונושאים עלינו בבטחון ובתקוה את עול הגלות המרה. לולא התורה, כי אז כבר גוע ישראל בעניו ובמצוקותיו, ואף שם וזכר לא היו לו. אם יסור ישרנו ד׳, כי נתש אותנו מעל אדמת אבותינו והננו תועים ונדחים מגוי אל גוי בארצות נכריות זה קרוב לאלפים שנה, הנה מקור תנחומותינו וצור משגבנו בחיים הוא, כי יש לנו מורשה קהלת יעקב, אשר בה נמצא נחומים וישע והיא תעודדנו להאמין אמונת אומן באלהי ישראל, כי עוד לא אבד נצחנו ועוד יש תקוה לעם ישראל, כי יקדמוהו ימים טובים, ומדבר אלהינו על ידי נביאיו הקדושים לא יפול אף צרור ארצה. זאת היא התורה, שהיתה לנו במקום ארץ מולדת וממנה אנחנו מפרנסים את נשמותינו, אחת היא לנו ואין שניה לה, ומבלעדה אבדנו, כלנו אבדנו ואת זאת הבינו וחשו אבותינו נוחי נפש בכל התקופות והדורות הקודמים ויסדרו את חנוך הבנים, זה העיקר הגדול בחיי כל עם ובעתידותיו, כי יתאים למטרת הפצת התורה וידיעתה בתוך כל שדרות העם. וככה נחלנו ממורשת אבותינו את החדר העברי, אשר עד היום הוא שורר אצלינו ובעזרתו ועל ידו אנו מחנכים את צאצאינו לבנים נאמנים לעמנו ולתורתו. במשך הרבה תקופות ודורות שמר החדר העברי את צורתו הקבועה ואת תפקידו, ואבותינו נוחי נפש היו ממנו שבעי רצון וינצרוהו כאחד היסודות החשובים בחיי הרוח לעם ישראל. תינוקות בני חמש ושש שנים, כדל כעשיר אין נקי, היו נמסרים אל החדר, אשר למדום שם את הקריאה בעברית ואחרי כן עברו אל למוד התורה בהעתקה להלשון המדוברת. בני דלת העם למדו בחדר כשלש או כארבע שנים, ובני בעלי הבתים ובעלי הכשרונות האריכו את למודיהם עד שלש עשרה וחמשעשרה שנה וגם יותר, עד הגיעם לשלמות ידועה בדעת התורה. בכבדות ובעמל הלעיטו להילדים את למודי החדר. החלק היותר גדול של התלמידים לא רכש שם הרבה ולא עשה כלל חיל בידיעת התורה, אך אבותינו הסתפקו גם במועט, כי היהדות כלה היתה איתנה מבית ומבחוץ, כלואה היתה בד׳ אמות של רחוב היהודים, כי הרוחות המנשבות מחוץ למחנה ישראל לא באו אל קרבתה, וגם ידיעה מועטת וקלושה בתורה היתה מספקת לשמור את כל בני העם, שלא יזוזו אף במלוא השעל מן מחנה ישראל ומכל הקדוש להאומה, וככה היה הדבר נוהג מדור דור, אם כי בודאי גם אז היה אפשר להצטער הרבה מאד על אשר מבלעדי יחידי סגולה, הלומדים המעטים בערך, ידיעת התורה בעצם היא כל כך מועטה בתוך המוני העם. — אולם בהעת האחרונה באו שנויים כבירים בכל מהלך חיינו הפנימיים. הקיר, אשר הבדיל בין חיי ישראל ובין חיי עמים אחרים נפל ועכ״פ התמוטט, באופן כי הדרך פתוחה עתה לכל העברים לקלוט הרבה מן העולם הגדול אשר מחוץ למחנה ישראל. בניגו ובנותינו ילמדו גם בבתי ספר אחרים, ילמדו לשונות נכריות, ישקדו על ספרים אחרים ולמודים אחרים מבלעדי התורה, ולרגלי תנאי החיים החדשים יש בכל זה צורך מחלט, עד אשר לו גם חפצנו להתנגד לזה לא היה הדבר עולה בידינו, יען אי אפשר ללכת נגד הזד

התקיפה של חיי המציאות הדורשים את שלהם. ולעת אשר כזו עינינו רואות וכלות עד כמה החדר הישן איננו עוצר כח למלאות את תפקידו משנים מקדם. בעל הכשרונות, הלומד בחדר בתכיפות עד שלש עשרה או חמש עשרה שנה לימי חייו, אם כה או כה מגיע לידיעה הגונה בתוכה. אך שמונים אחוזים למאה מבני העם, הלומדים רק שלש או ארבע שנים בחדר, המה, למרות כל עבודת הפרך, אשר יעבידו אותם שם מן הבוקר עד הערב, אינם רואים פרי ברכה בלמודם ומלבד הקריאה הפשוטה בסדר התפלה אינם מוציאים כמעט מאומה מן החדר. בלב דוי מביטים אנחנו איך בבתי הספר אשר לנכרים יעשו התלמידים חיל גם במשך שנים אחדות, ומשנה לשנה אפשר לראות בעין את הצלחת הלמודים, איך התינוק הולך הלוך והתפתח, הלוך והרחיב את דיעותיו בשפה ובמדעים שהוא לומד לפי ערך שנותיו, ואצלינו כאילו חמת ד' נתכה עלינו, לומדים ולומדים בחדר, זמן אחר זמן יעבור, הילד הוא כבר בן תשע או עשר שנים, האבות העניים צריכים כבר להשלים את למודו ולקחת אותו מן החדר, ומה הוא יודע, מה למד, מה הברכה אשר ראה בלמודו? שנים שלמות למד את התורה והוא הלא גם פסוק אחד לא ידע כצורתו, ואולי עוד יזכור את ההעתקה שהלעיטו לו ממקראות אחדים של החומש, הנה גם זאת ישכח במשך זמן קצר ומכל למודי החדר תשאר אצלו רק הקריאה הפשוטה בעברית, מבלי הבין גם את פירוש המלות, והקריאה הפשוטה הלא הוא דבר שאפשר לרכוש במשך ירחים אחדים, ובשביל מה אפוא כלה הילד העני את מבחר שנות ילדותו בחדר והאבות העניים הוציאו א"ז את פרוטתם האחרונה? ובמה, צריך לשאול, הדבר תלוי? במה נשתנינו בזה לרעה מכל אומה ולשון?

שבנו ונתן אל לבנו, כי מקור הרעה הוא, שילדי כל העמים מתחילים ראשית למודם בשפת אמם, בלשון הדבור אשר להם, ואנחנו, לאסוננו הגדול, שפת האם לחוד ושפת הלמוד לחוד. תורתנו היא לנו הכל, ממנה לא נוכל לזוז, אותה כמו שהיא בשפתה המקורית צריכים ילדינו לקלוט לקרבם באביב ימיהם, זו היא מולדתנו, זה הוא מקור חיי ישראל. אבל התורה כתובה בשפת עבר וילדינו מדברים בז'רגון אשכנזי, המכונה אצלינו יהודית, ולהעניק לילד העממי את ידיעת שפה נכריה במשך שנים אחדות הוא דבר שאי אפשר, ולכן ישאר כל עמל החדר ללא תועלת בעד החלק היותר גדול של העם. קיר ברזל מפסיק בין העם ובין התורה — היא זרות הלשון — והחדר לא יעצור כח להרוס את הקיר הזה, ובשל זאת כל הרעה.

אין עצה ואין תרופה רק לשים בפיות צאצאינו את שפת עבר ללשון מדוברת ואז יקבלו בנינו חנוך טבעי ככבני כל העמים כי ילמדו את עיקר למודינו, את התורה, בשפה שבה ידברו, אשר יבינוה בלא העתקות. הלשון הז'רגונית שבה אנו דוברים הנה גם אנחנו גם אבותינו לא שמנו לה לב ללמדה ולנצרה ובכתב קדשי בני ישראל לא נמנה אותה, אשר על כן מאומה לא נפסיד, אם ילדינו ידברו עברית ולאט לאט יעזבו את הז'רגון לגמרי.

בהשאלה הקשה והמרה הזאת דבר דברים חמים המושכים את הלב מר זלמן עפשטיין במחברתו „לשאלת תחית שפת עבר", והמחברת הזאת היתה לנו לעינים בתפיסת השאלה בכל עמקה ובהפתרון היחידי הנכון שיש לה במציאות.

על יסוד כל האמור אנחנו החתומים מטה בהסכם כל הקהל דעירנו ק"ק קולינקוביטש פלך מינסק החלטנו לתקן אצלינו את החנוך העברי מראשיתו ומעיקרו. גמרנו ליסד בעירנו שורה שלמה של גני־ילדים עברים, אשר יכניסו לתוכם כל הילדים והילדות של הקהלה, אין יוצא מן הכלל, ובשנותיהם הרבות שלפני שנות הלמוד בהחדר, לחנכם שם בדבור העברי, שזו תהיה כל מטרתם של הגנים. בצירוף החבה הגדולה שיש אצלינו ללשון הקדש בתוך מפלגות העם, גם בתוך האנשים היותר פשוטים, ובצירוף ידיעת שפת עבר הנפוצה

אצלינו בין הגדולים יודעי תורה ובין הרבה צעירינו וצעירותינו, שיש להם ידיעה הגונה בעברית, יביאו חניכי הגנים את שפת עבר בתור שפה מדוברת גם לתוך הבית, לתוך הרחוב, לתוך בית הכנסת, ולאט לאט תהיה שפת עבר לשפה חיה ומדוברת בקהלתנו. אחר אשר כל הילדים זכר ונקבה יחזיקוה לשפה מדוברת והמה בכחם הכמותי עשה יעשו וגם יכול יוכלו לעשות את המהפכה הגדולה בדבר תחית שפת עבר באופן טבעי ומציאותי בקהלה שלמה בישראל. וככה נגיע לאט לאט אל מטרתנו לשים את התורה בפיות צאצאינו ובלבותיהם בהשפה שתהיה להם שפת הדבור, הדלה אז עבודת הפרך של ההעתקה המעיקה על החדר עברי ומוציאה את כחותיו לבטלה.

ידענו, כי עבודתנו היא רבה וכבדה, אך אלהי ישראל יהיה בעזרנו ונתגבר על כל המכשולים שנפגוש בדרכנו החדשה. מרובים חסדי ד' לעמו ישראל, ומצפים אנו לרחמי שמים, כי הצעד החדש בחנוך בנינו, שהננו נגשים אליו בלב נפעם, יביא ברכה מרובה לא רק לקהלתנו אנו, כי אם גם לעם ישראל כלו, יען כי ממנו יראו וייסדו גני־ילדים עברים כלליים לכל התושבים בעוד קהלות ישראל, ועוד נזכה לראות בעינינו בהחזרת העטרה ליושנה, בקום לשוננו הקדושה לתחיה והיתה לשפה חיה ומדוברת בפיות הדורות הבאים לעם ישראל, ולשון הגלות החוסמת לנו את הדרך להבנת התורה תפנה את מקומה ללשון עם ישראל, ובריתּ מלח עולם אשר בין ישראל בין תורתו לא תופר, כי דבר אלהינו יקום לעולם ובא לציון גואל, אמן ואמן.

באנו על החתום ביום א' ח' ניסן התרע"א פה קולינקוביטש פלך מינסק ברוסיה המדינה.

(על החתום באו הרבנים המו"צ, גבאי בתי התפלה, ראשי מוסדי הצבור וחשובי בעלי הבתים).

יוסף חיים דורוז'קה

עזריאל אורי

פרעות והגנה בזוהיל

בסתיו 1917, עם קרוב עונת הבחירות לועידה היהודית הכללית ברוסיה וגם לאספה המכוננת הכל רוסית — היו החוגים הפעילים בעירנו זוהיל *), כשאר ערים ועיירות יהודיות, שטופים בפולמוס הבחירות.

האשליה כי המהפכה חיסלה את שנאת ישראל הפריעה בעדם מלשים לב להתפרקות שהתחוללה בקרב ההמונים בכלל ובקרב המוני החיילים בחזית בפרט. הסיסמה הראשית אותה הפריחו אז הבולשביקים, על הצבעת החיילים ברגליהם — נתנה אותותיה, המוני חיילים החלו לזנוח את חפירותיהם ולנוע על נשקם האישי מזרחה, ובדרכם עברו בהמוניהם בעירות ישראל,

איש לא דאג להקים בעוד מועד פלוגות הגנה עצמית שתוכלנה לעמוד בפרץ נגד הצבא הפרוע.

בתקופה זו התרכזה בעירנו חבורה חשובה של פליטי וילנה, ולה שיעור קומה ציבורי־ציוני, בין אנשיה היה המשורר יהודה קרני. החבורה מצאה פרנסתה בעבודה במשרדו של הקבלן אלעזר מעלופ, אף הוא מיוצאי וילנה, שעסק בסלילת מסילת ברזל גרישינו—רובנה. בשעות הפנאי לקחו בני החבורה חלק בחיים הציבוריים בעיר.

אותו סתיו התקיימו בעירנו שלושה כינוסים: א) ועידה ציונית מחוזית, בה השתתפו צירים מכל עיירות המחוז ובא־כח המרכז הציוני מ. הינדס; ב) כינוס רב רושם לתכנון הבניה העתידה בארץ ישראל, שבו לקחו חלק ראשי הציבור מכל החוגים, לרבות הבונדאים. המרצה הראשי היה יעקב קלבנוב, מזכיר ההסתדרות הציונית ברוסיה; ג) עצרת עם לרגל הבחירות, בהשתתפות אליעזר קפלן. עצרת זו הסתיימה בהפגנה ספונטנית רבת עם ובשירה סוערת.

במלחמת הבחירות שהתנהלו בכל עוז הסתערו על הציונים הבונדאים והמתבוללים, הם הביאו לעירנו את ולאדימיר מדם מה„בונד" ואת העו"ד מ. ל. גולדשטיין מ„הקבוצה העממית". מן הציונים ביקר בעירנו ד"ר יוליוס ברוצקוס, שבא במדי קצין רפואי.

ימים אחדים לאחר העצרת החגיגית התחולל בעירנו הפוגרום הראשון למלחמת האזרחים. בפוגרום פתחו יחידות חיילים מהגדוד הטאראשצ'אני שנסו מן החזית. הפרעות החלו פתאום בצהרי יום ששי בשוק הישן ליד מורד השפלה בסביבת הכנסיות הקתוליות והפרבוסלבית. הפורעים פתחו בשוד דוכנים וחנויות, ועשו מעשיהם לעיני המשטרה ובחסותה. מאחר שלא היתה הגנה מאורגנת בצעו הפורעים מעשיהם באין מפריע, ורק בודדים, יחידים, העזו לצאת לעומתם וניסו לעמוד בפרץ.

---

*) זוויהל — נובוגראד־וואלינסק, עיר מחוז בפלך וווהלין, מערבית־צפונית מז'יטומיר.

ביום השבת התפשטו הפרעות ברחובות הסמוכים, רבו השרפות ואל החיילים הצטרפו איכרים מן הסביבה ומפרברי העיר, שבאו עם אמתחותיהם לבוז בז.

בהתיעצות שנתקיימה ביום השבת בבוקר בין כמה מעסקני העיר ובראשם מר מעלוף ו׳. קרני הוחלט שעלי להתחמק מן העיר ולהגיע בכל המהירות לעיר הפלך ז׳יטומיר, ולבקש עזרה לעיר השדודה. המרחק מעירנו לז׳יטומיר כ־60—70 ק״מ. יצאתי ברגלי לבוש מדי חייל. בדרך הצלחתי לתפוש כמה „טרמפים״ ובשעות הצהרים הגעתי לז׳יטומיר. פניתי לכמה עסקנים ציונים שמוצאם היה מעירנו. בהם יוסף גילברג וש. גוזמן, ובאמצעותם באתי בדברים עם ראשי הציונים י. ביטלמן וש. ווייגר, ששמועת הפרעות כבר הגיעה אליהם. מיד התנדבו כמה מראשי ההגנה העצמית היהודים בז׳יטומיר (מהם זוכר אני את הסטודנט טורקנובסקי ואת יוסף חלמר. תוך שעות ספורות התארגנו למעלה מעשרים איש, שהזדיינו במספר אקדחים, כידונים ונשק פרימיטיבי נוסף. סודרו גם שתי מכוניות משא, ויצאנו במהירות לדרך. הייתי מסוער ונבוך, מאחר שלא פללתי לנכונות פתאומית כזו.

בנסיעה הזכירו אחדים מהחבורה, את צעירי צ׳ודנוב שיצאו לעזרת יהודי ז׳יטומיר בעת הפרעות במאי 1905, וכולם נרצחו בדם קר בעברם בעיירה טרויאנוב, עוד לפני הגיעם לז׳יטומיר.

הגענו לזווהיל בשעות 10—11 בערב. ראינו מרחוק את אש הדליקות שהבעירו הפורעים, ובבואנו ברחובות העיר שמענו את צווחת הנשדדים ואת צהלת השודדים. הפלוגה החלה לירות ברחובות בהם התרוצצו הפורעים. אלה הופתעו ונבהלו והחלו לברוח דרך פרצות הבתים הבוערים. השוטרים אף הם נזכרו כביכול, בתפקידם והחלו לפזר את הפורעים. הפרעות נפסקו. עם בוקר נתגלה החורבן במלואו. פלוגת ההגנה חזרה לז׳יטומיר.

בפרעות אלה נשדדו ונשרפו כל החנויות והדוכנים ברחוב המרכזי סובורנה, אך לא היו קרבנות אדם. הן שמשו כעין אות לפרעות הבאות שהתחוללו בשנת 1919 *), בעצם מלחמת האזרחים. עם תום הפרעות החלו בני העיר לטפל בארגון ההגנה העצמית, הוקמה ועדה ציבורית לאסוף כסף לקנית נשק.

רושם רב עשה עלינו מבצע העזרה הפתאומי של צעירי ז׳יטומיר, שבוצע תוך מסירות ונכונות ללא כל רתיעה. היתה זו חוויה אישית גדולה להם וגם לרבים מבני עירנו, שהיו עדים ועדים למתרחש.

*) ר׳ ספר זווהיל, ת״א, תשכ״ב, עמ׳ 263—269.

ב י ב ל י ו ג ר פ י ה

בין מהפכה למהפכה

עשר־עשרים השנים שלפני מהפכת 1917 לא באו על תיקנם בספרות ההיסטורית שלנו. האסון שבא על יהדות רוסיה, חיסול ארגונה ותרבותה וניתוקה מהיהודים בעולם כולו, פגע גם במהלך הרצוף של כתיבת תולדותיה. אין גם באפשרותם של חוקרים להגיע לארכיונים החשובים, הכלליים והיהודיים, הנמצאים בברית־המועצות ושמבלעדיהם קשה לחקור כיאות את תולדות היהודים במדינה זו. משום כך חשובים הם ספרי זכרונות המתארים תקופה זו שלפני המהפכה ומוסיפים על המותה של יהדות רוסיה בשנים ההן, וראוי לעורר את זקני הדור ההוא החיים עוד עמנו כיום, לאורך ימים ושנים, שיעלו על הכתב זכרונותיהם מן העבר הרחוק והנשכח ההוא.

זכרונותיו של מר יצחק שניאורסון על „חייהם ומאבקם של היהודים ברוסיה הצארית, 1905—1907" *) מהווים תרומה חשובה להכרת חייהם הציבוריים של יהודי רוסיה בשנים שלפני המהפכה. המחבר, דור ששי לאדמו"ר הזקן, בנו של ר' שניאור־זלמן שניאורסון, רבה של הומל ואחיו של פר' פישל שניאורסון ז"ל, ממייסדי „העבר", מתאר מצד אחד את עולמה של היהדות החרדית, שלומי אמוני ישראל, הדבקים ברבנים ובאדמו"רים, ומצד שני — את האינטליגנציה היהודית־רוסית המחפשת דרכים לעזור לבני עמה, וכל זה על רקע של יחסים עם השלטון הרוסי העוין ליהודים. יצחק שניאורסון ניתק את שלשלת האבות, נתפס ללימודי חול ולהשכלה ושימש כרב מטעם קודם בעיר המחוז גורודניה (פלך צ'רניגוב) ואחר כך, משנת 1906, בהיותו צעיר כבן 26 שנים, רב מטעם בעיר הפלך צ'רניגוב.

המחבר מתאר בחיבה ובהרחבה את בית אביו הרב, את לימודיו ואת קבלת הסמיכות לרבנות (עמ' 49), ואת נשואיו עם נכדתו של אדמו"ר מרדכי־בער טברסקי מהורנוסטייפול, דבורה לאה בת הרב נחום זלמן שניאורסון מצ'רקאסי (פרק ח', עמ' 59—91). אגב אורחא עומד הוא על ההבדל באורח חייהם ודרכי השפעתם של האדמו"רים לבית שניאורסון, ראשי חסידי חב"ד, לבין האדמו"רים של פולין, ווהלין וגאליציה.

אולם רוח הזמן החדש מגיע גם לבתיהם של קדושי ארץ. יצחק שניאורסון לומד בעצמו לימודי חול, משיג תעודת בגרות ממשלתית ומכאן פתוחה לפניו הדרך לאוניברסיטה. הוא מתאר את המרירות שבה מקבלת הסביבה החסידית את ה„בשורה" ש„בנם של קדושים" קיבל „סמיכות פון איוואנקע" (עמ' 129). אולם תכניתו של המחבר ללמוד באוניברסיטה לא באה לכלל ביצוע. אותה שנה הורע מצבה של משפחתו, ובנו הראשון נולד לו, הוא נאלץ להפסיק לימודיו ולחפש לו מקור לפרנסתו, והחליט לקבל עליו משרת „הרב מטעם", או כפי שהיה נקרא בזמן ההוא — „רב ציבורי".

מוסד הרבנות מטעם, שלידתו לא היתה בקדושה, לבש פנים חדשות בראשית המאה העשרים עם התחזקות רצונה של האינטליגנציה היהודית־רוסית לשרת את עמה וביחוד עם הפרחת הסיסמה „כיבוש הקהילות" על־ידי התנועה הציונית. בקהילות רוסיה הגדולות

*) יצחק שניאורסון, „לעבן אין קאמף פון יידן אין צאַרישן רוסלאנד, 1905—1917", פאריז 1968, 645 עמ'.

מופיעים „רבנים ציבוריים" ממין חדש, הרוצים להנהיג עדתם בדרך העת החדשה, ובהם אישים כיעקב מזא"ה במוסקבה, מ. א. אייזנשטאדט ברוסטוב ואח"כ בפטרבורג, ולאדימיר טיומקין בייליסאווטגראד, שמריהו לוין בייקאטרינוסלאב ובווילנה, מנחם שיינקין בבאלטה ועוד.

לאחר תקופת כהונה קצרה בגורודניה נבחר יצחק שניאורסון לרב מטעם בעיר פלך צ'רניגוב. הוא מספר על פעולתו בתיקון סדרי הקהילה: מעבר ממוסדות צדקה למוסדות עזרה הדדית; קופות הלוואה וחסכון לסוחרים זעירים ולבעלי מלאכה וכד'; שינוי סדרי הלימוד בתלמוד התורה; פתיחת בתי ספר מקצועיים לנערים ונערות; שעורי־ערב בלימודי היהדות לילדים הלומדים בבתי־הספר הכלליים וכד'.

תוך הבנה עמוקה מתאר הוא את מאבקם של בני הדור הישן, רובם חסידי חב"ד, לשמירת שיטת החינוך הישנה. כבוד וחיבה מעוררת דמותו של החסיד הזקן ר' איצי ווליקין, שפרש מבית־מסחר הרפואות הגדול שלו על מנת לעבוד למען קיומו של תלמוד־תורה מן המין הישן. לאחר ששניאורסון משפיע עליו לבקר בתלמוד־התורה החדש, תופס הוא מיד את צדו החלוש של החינוך החדש, באמרו: „יושב לו זה המורה גלאטמאן, שהוא עצמו אפיקורס, כופר בעיקר ומחלל שבת בפרהסיה ואינו מאמין בשום דבר, וכשאדם כזה מתפלל עם הילדים — הרי זה פשוט חוכא ואיטלולא" („אַז אַזעלכער דאַוונט מיט די קינדער, איז עס דאָך פשוט אַ חוזק", עמ' 249).

פרשה בפני עצמה היו היחסים בין היהודים לבין השלטונות. באותה תקופת ריאקציה שלוותה את כשלון המהפכה הרוסית בשנות 1906/7 היה שורר הכלל ש„כל המיצר לישראל נעשה ראש" (גיטין נ"ו, ע"ב). ב־1909 בא לכהן כשר פלך צ'רניגוב ניקולייי מאקלאקוב, אחיו של המדינאי הרוסי הליברלי, חבר הדומה מטעם הק"דטים ואסילי מאקלאקוב, המחבר עוקב אחר הקאריירה המזהירה של מאקלאקוב, שהיה שלוש שנים לאחר מכן לשר הפנים של רוסיה, ומתאר בבהירות את התפקיד שמילאה קפדנותו ואכזריותו בביצוע הגזרות נגד היהודים בעליתו במשרה. ענין רב יש בתאור גזירת גירושם של יהודים מן הכפרים שגזר הגוברנטור החדש בחורף הראשון למשרתו ואת המאבק של הציבוריות היהודית, שהוזעקה על ידי הרב מטעם, ושהביאה לביטולה של הגזירה. (פרק ל"ד, עמ' 256—276). ארבע שנים לאחר מכן, כאשר השתתף המחבר במשלחת של נכבדי היהודים ברוסיה, שבאו לברך את הצאר לרגל חגיגות שלוש מאות השנים למלכות בית רומאנוב, נפגש ושוחח שיחה ארוכה עם מאקלאקוב, שהיה כבר שר־הפנים של המדינה, ובסיומה של אותה שיחה גילה לו מאקלאקוב את ה„סוד": „איסאק זאלמאנאָוויטש, סאמי באַלשאַיי אַנטיסעמיט וו ראַסיי עטאָ צאַר" („האנטישמי הגדול ביותר ברוסיה הוא הצאר", עמ' 455).

חלק חשוב בספר תופסים תאורי הכינוסים והאספות של נציגי יהדות רוסיה, בהם „ההתיעצות בקובנה" בשנת 1909 (פרק ל"ז) ואספת הרבנים בפטרבורג בשנת 1911 (פרק מ"ג, עמ' 347—379), שבה בא תאור חי של פגישת המחבר עם קרובו, האדמו"ר מליובאוויטש, והתנגשותם בעניני דת ודין.

180 העמודים האחרים בספר מוקדשים לתקופת המלחמה והמהפכה 1914—1918. חלק זה נפתח בתמונה מזעזעת של מאבק יהודי צ'רניגוב לשיחרורם מבית־הסוהר של 32 אדמו"רים, רבנים ועסקני ציבור יהודים מאזורי הספר בפולין שנשלחו לפנים רוסיה כבני־ערובה (זאלוזשניקי) לנאמנותם של יהודי פולין למשטר הרוסי (פרק נ"ה, עמ' 456—482). לאחר שנאלץ שר הפלך לאברינובסקי לשחרר את עצוריו, החליט להתנקם ברב מטעם שהעז פניו נגדו וציווה לגייס אותו לצבא. כאן בא תאור טראגי־קומי של שירות המחבר בצבא הצאר בריאזאן (פרקים נ"ח—ס') שנסתיים, לאחר שתדלנות רבה, בהעברתו

לעבודה בארגון האזרחי לעזרת החזית „סאיוז גאראדאוו" („ברית־הערים"). מקום פעולתו נקבע בריאזאן והוא מונה לדאוג לאספקת מזונות וחמרי אספקה לבתי־החולים הצבאיים בפלך ריאזאן.

והנה מתחוללת מהפכת 1917, בריאזאן קמה קהילה דימוקראטית. שניאורסון פותח את ישיבת הקהילה הראשונה במעמד עם רב, ותיקים וחדשים מפליטי המלחמה. לפי הסכם בין־מפלגתי נושא הוא את נאומו בשלוש שפות: עברית, אידיש ורוסית. הפתיחה העברית מעוררת התלהבות לא רק בין הציונים, אלא גם בין ותיקי הקהילה. החיילים הניקולאייבים הזקנים, הקוראים בהתלהבות: „„פאמילויטע, באטיושקא, אן גאוואריט יאזיקאם פראקאוו!" („שימו לב, רבותי, הוא מדבר בשפת הנביאים!"). כשהוא עובר לשפת אידיש מוחאים כף הבונדאים, ורופא זקן, מותיקי העיר המתבוללים, מנשק אותו ואומר לו: „היום נזכרתי באבי ובסבי שדברו רק יידיש ולא שום שפה אחרת, היום הכרתי את עצמי" (עמ' 562).

לאחר ירחי הדבש של המהפכה באים ימי השלטון הקומוניסטי, תמונת ימי המהפכה הבולשביסטית בריאזאן היא כמובן השתקפות בזעיר אנפין של מה שנעשה בפטרוגראד ובמוסקבה. השלטון החדש מגייס את שניאורסון לפתור את בעיות האספקה של ריאזאן, הסובלת ממחסור במזונות. שניאורסון בא למוסקבה ולאחר שהוא ממלא שליחותו ומארגן משלוח מזון ל„סאוודעפ" הריאזאני, מחליט הוא לעבור מ„גן העדן" הבולשביסטי ל„גיהנום ההטמני" (לאוקראינה, שבה שלט אז בחסות הצבא הגרמני־אוסטרי, ההטמאן סקורופאדסקי). בתמונת המעבר מרוסיה לאוקראינה מסתיים ספר הזכרונות.

הספר כולו כתוב ברוח טובה של הומור יהודי. שקיעתו של העולם היהודי הישן, רקבונו של המשטר הצארי המתמוטט, אכזריותה של המהפכה הצעירה — כל אלה מתוארים בצבעים חיים ובולטים. למחבר רב־הפעלים, העומד זה שנים רבות בראש „המרכז לתעוד יהדות זמננו" Centre de Documentation Juive Contemporaire בפאריס, מוסד המוקדש בעיקרו לחקר שנות שלטון האנטישמיות באירופה ושואת ישראל, שלוחה ברכתנו.

י. סלוצקי

גאון יעקב*)

בספר זה בא לידי ביטוי המעבר הטראגי בחיים הדתיים והלאומיים ביהדות רוסיה בכלל, ובחייהם של רבנים בפרט, למן תקופת הרשע של הצאריזם, שבה עוד אפשר היה בכל זאת לקיים חיים יהודיים מלאים, ועד תקופת השמד הכפוי של הבולשביקים, שבה נאלצו הרבנים להיאבק בחירוף נפש על אפשרות של קיום היהדות.

המלבה"ד מר י. בר־מדות (וייסבלט) הצליח להציל מתהום הנשיה קונטרסים, דפים ודברי תורה בצורות שונות, פרי יצירותיהם של אביו ר' מרדכי דוב ז"ל הרב בז'טומיר ושל דודו ר' מנחם נחום ז"ל, רב בקיוב בזמנו.

שניהם נולדו בעיירה קטנטנה נארודיצ'י שבפלך ווהלין למשפחה עניה, אשר התקיימה בדוחק רב עד כדי כך, שאביהם המתפרנס מיגיע כפיו בתור צורף עלה לא פעם לימים הנוראים אל רבו בקארלין ברגל מחמת המחסור בהוצאות הנסיעה. שני הילדים,

---

* „גאון יעקב", ספר האחים הרבנים רמ"ן ורמ"ד ברבי יעקב וויסבלט ז"ל, מדברי תורתם, תולדותיהם ודברי הערכה, שנאמרו ונכתבו עליהם. המלביה"ד: י. בר־מדות, תל־אביב, תשכ"ח.

שגילו עוד בילדותם כשרונות מצויינים, לא נדדו כאחרים בני גילם לישיבות המפורסמות בליטא, בשל המצוקה המשפחתית „והמיתו" את עצמם באהלה של תורה, בבית־המדרש שבעיירה.

הבכור ר' מנחם נחום היה גם חלוש בגופו ובעודנו ילד הובא פעם ע"י אמו אל צדיק פועל ישועות. ועל כך מספר בן אחיו, המלבה"ד: „מפאת המרחק הרב מהעיירה הנ"ל עד קארלין, אי אפשר היה לנסוע לשם עם הנער החולה. לכן החליט סבא לשלוח את אשתו עם הבן לעיירה צ'רנוביל הסמוכה, המפורסמת בשושלת אדמו"ריה. ציווה עליה לילך עם הנער אצל שני האחים האדמו"רים, אשר היו באותם הימים, והם: ר' ישעי' משולם זוסיא זצל ואחיו ר' ברוך אשר, זכר צדיקים לברכה. בבואה לצ'רנוביץ סיפרה סבתא לתומה את אשר פקד עליה בעלה בהיותה עם בנה לראשונה אצל האדמו"ר ר' ישעי' משולם זוסיא זצ"ל. לאחר קבלת הברכה, חמד לו לצון מישהו מאנשי ה„חצר" בצאתה ואמר לה, שאם תבקר עם הבן גם אצל האדמו"ר השני תתבטל מאליה ברכתו של האדמו"ר הזה, שהקדימה לפתחו. עמדה סבתא אובדת עצות. לא ידעה כיצד להתנהג? אולי ברכתו של האדמו"ר הראשון שכבר ניתנה לבן עדיפה והיא תתבטל בזה שתפגע בכבודו ח"ו אם תלך גם אל אחיו (הנער נחום'קה היה עד למבוכת אמו ומצוקתה המצפונית והמעמד נחרת בזכרונו). לבסוף אמרה הסבתא: „איזוהי אשה כשרה כל שעושה רצון בעלה". נלך גם אל האדמו"ר השני כמצוות בעלי. בבואם אל ר' ברוך אשר זצ"ל סיפרה לו סבתא דברים כהוויתם: בעלי חסיד קארליני הוא ומפאת מרחק הדרך באנו הנה והיינו כבר אצל אחיו, הרבי הצדיק, ובצאתנו ממנו איימו עלינו ב„חצר" בביטול הברכה, אם נלך גם אל כבוד קדושתו. אובדת עצה אני כי חרדה אני מאוד לשלום בני היקר ורוצה בקיום ברכות שניכם. דברי האשה המסיחה את אשר עם לבה נגעו ללבו של האדמו"ר. ליטף את לחיו של הנער ואמר: „בנך זה יבריא, יגדל ויהיה, אם ירצה השם, גדול בישראל. אף יהיה מהחסידים שלי". דברי עידוד אלה עשו רושם עז על הבן והאם גם יחד. ואכן, ברבות הימים, היה דודי הרב חסידו של האדמו"ר הזה".

דאגת ההורים לבריאות בנם, היתה אחת הסיבות המכריעות שלא עזב את ביתם בנעוריו, ומכיון שהיה בודד במועדו, בלי הכוונה, הדרכה ולימוד שיטתי מצד אחד וחריף המוח מאידך גיסא, היה שוחה במים רבים אדירים שבים התלמוד ופוסקים בלי מוקדם ומאוחר, ובכל אשר הגה מצא בקעה להתגדר בה וכאילו הרגיש בדחף פנימי לא להוציא מתחת ידו דבר בלי איזה „תיקון" שהוא. תורתו היתה „תורה לשמה" והוא התקין את עצמו בפרוזדור באותה עיירה קטנה וחידד את מוחו בכל הניתן לחידוד עד אשר כוח זכרונו המופלא ובהירות מחשבתו התחילו לתת פרי הילולים בהגיעו אחר נשואיו לעיירה מאלין בפלך קיוב והתחיל לחבר ספרים תורניים ולבוא בדברים בחליפות מכתבים עם גדולי הדור. בעודנו צעיר לימים יצאו לו מוניטין בעולם הרבני וכתבו עליו „הגדול ממאלין, המשיב לכל שואליו בדבר ד' — זו הלכה" (לשון הספר „אהלי שם" בביוגרפיות של רבני הדור ההוא). בספר „גאון יעקב" עשרות עמודים מדברי תורתו וגם גולת הכותרת שבחיבוריו בהיותו במאלין, והוא „לוח הכללי, הכולל כל ימי עולם ללבנה ולחמה גם יחד". בלוח הכפול מופיע אחרי „לוח היהודים" גם „לוח הרוסים" לפי חדשי השנה שלהם על כל פרטיו וגם לוח משווה לפיו אפשר היה לברר כל תאריך עברי מהו בו ביום התאריך הרוסי ולהיפך.

המעניין שבדבר, כי בעד הלוח הזה, שטופס אחד נשלח ממנו אל בית המלוכה בפטרוגרד, קיבל הרב המחבר מכתב תודה מלשכת הצאר. בחדרי לבו של „הסיני ועוקר הרים" — הרמ"ן, כאילו היתה מהדהדת בת־קול, שעתיד לבוא לקוי חמה שכזה, שהחושך במובן הדתי והלאומי יכסה את כל עין הארץ. אם עד כה היו כל המזימות של השליטים

מתייחסות לקיומו הגופני של עמנו, ולא פעם קויים בנו „כאשר יענו אותו כן ירבה וכן יפרוץ" — הנה תבואנה מזימות של רשעים חדשים ותהיינה מופנות לנשמתו של העם, לאישון עינו, לקעקע הכל מן היסוד, להשמיד ולהכרית כל זכר ליהדות ולא להשאיר לה כל שריד ר"ל. כל ספר יהודי יהיה בבל יראה ובל ימצא ר"ל, והדבר עלול להגיע עד כדי כך שח"ו יעלם מהרחוב היהודי אפילו לוח הזמנים ולא ידעו להבחין בין יום של חול לבין יום של קודש, החגים וזמנים שלנו.

רוח דלעילא דחפה, איפוא, אותו לחבר לוח שכזה, שלפיו אפשר יהיה בכל עת לדעת את חשבון הימים שלנו, החגים והמועדים, מולדות ותקופות וכו'. לכתחילה עשה זאת לתועלת יהודים החסידים וסוחרי המדינות, המנהלים עסקים עם הגויים ומוסדותיהם. אבל אם הוא לא חזה בגלוי את העלול להתרחש לאחר שנים — מזלית חזה, ומהלוח הזה, שנדפס בברדיטשוב, בדפוס של יעקב שעפטיל, בשנת „חכמת עם סגו(ל)ה" לפ"ק (תרנ"ב—1892) העתיקו לעצמם יהודים ברוסיה לוחות שנתיים לאחר שנאסרה הדפסת ספרים ואפילו לוחות עבריים, בגזירת המשטר החדש לאחר המהפכה.

בבואו עם חיבוריו, ביניהם גם הלוח הזה, להפיץ אותם בקיוב נפגש עם אדם, שהפנה אותו לאחד מיחידי סגולה שבעיר ושמו רבינוביץ למען יקנה לוח ואז יעשו רבים כמוהו. אם אותו אדם חמד לו לצון בפגישתו עם המחבר הקרתני או במחשבה כנה נתן את עצתו, התברר, כי אותו רבינוביץ הוא הסופר הגודע „שלום עליכם". בפגישה בביתו קבל שלום עליכם את האורה לכתחילה בהסתייגות מסויימת, ובטרם נתן עינו בלוח הציע למחבר שאלה מסובכת בחשבון „אם הוא בעל חשבון כזה המחבר לוח לכל ימי עולם"... ונתן לו 3 ימים זמן לפתרון השאלה. אולם אברך המשי, הרב המחבר, שמע את השאלה תוך כדי התקנת סיגריה ע"י גלגול הניר עם הטבק ופתר בו במקום את הבעיה החשבונית. הסופר השתומם למגנון המחשבתי המופלא של המחבר והתחיל כמובן להתייחס אליו במלוא הכבוד והרצינות. לאחר שמכר לו לוח פנה הרב אל הסופר בבקשה, שיואיל עתה הוא להתעמק בשאלה חשבונית שהוא יציע לו, ועד 3 ימים יחכה לתשובה ממנו. ביום השלישי שלח שלום עליכם בכרכרה אל האכסניה של הרב והזמין אותו אל ביתו. בפגישה הודה, כי לא הצליח לפתור את השאלה ומבקש לשמוע הפתרון מהו? מקרה זה עשה לו כנפיים בעיר, שם הרב המחבר יצא לתהילה. לא ארכו הימים והוא נתקבל לשבת על כסא הרבנות באזור מרכז העיר בקיוב רבתי. שם יכול היה לעסוק בחדושי תורה מתוך הרחבה במלוי תפקידו הרבני. שם חיבר את ספרו „מטעמים ומעדנים" על שו"ע אבן העזר. על מאמציו המרובים לנהל את עדתו ולשמור על העניינים הדתיים גם לאחר המהפכה ברוסיה כתב סגן יו"ר הקהלה בקיוב, שעלה ארצה בשנת תרפ"ד, ר' ישראל גולדמן ז"ל, ומאמרו שנתפרסם בזמנו ב„הצופה" מובא בספר שלפנינו.

בימי השלטון הסובייטי השתתף הרב וייסבלט בועד הרבנים שהוקם בעיר ונבחר ליושב ראש הועד. ראוי להזכיר את טכס גניזתם של ספרי־תורה קרועים שנאספו בערים ובעיירות סמוך לקיוב בימי הפרעות בשנים ההן. השלטון הסובייטי נתן רשיון מיוחד לגניזה פומבית זאת. „באחד הימים — מספר במאמרו הנ"ל ישראל גולדמן — יצאו בקיוב שתי תהלוכות אבל ענקיות, אחת ממעלה העיר והשניה מפודול ובראשון צעדו הרב וייסבלט עם כל הרבנים ואחריהם נשאו פרנסי הקהילה על כפיים ארונות מכוסים בד שחור וטליתות. לשם הפגנה היו בידי כמה מראשי הציבור חפצים שונים תפורים מהגווילים: חולצות, מכנסיים, מגפים, חזיות, כיסים וכו' וכו'... בדרך נפגשו והתחברו התהלוכות האלו והמשיכו את דרכן לבית־הקברות. הגניזה היתה על־יד קברו של האדמו"ר ר' דודל טברסקי ונמשכה עד שקיעת החמה. הרב וייסבלט הוריד במו ידו את כל הגניזה בכלי חרס ולא פסק אף לרגע להספידה בדברים נלהבים ובבכי מר".

הרב מנחם נחום וויסבלט נפטר באחרון של פסח תרפ״ה (1925). בן ס״א.

ההשתלשלות של חיי אחיו הצעיר, הרב ר׳ מרדכי דוב ז״ל, אף היא מעניינת. בכוחות עצמו ובאותה עיירה קטנה נארודיצ׳ גדל והלך בהלכה ואגדה. אולם בגיל 21 נלקח לצבא הרוסי ונשלח לקסרקטיני הצבא בביאליסטוק. עברו עליו ימים קשים באותה אוירה גויית. בדרך נס הצליח מדי פעם בפעם לנצל ימי החופש שלו וביקר בבתי־המדרש שבעיר. בשיחותיו עם באי המדרש הבחינו בו, שאיננו איש צבא סתם, כי אם גדול בתורה ודרשן נפלא. שמו התחיל להתפרסם ברבים ופרנסי הקהילה התחילו לטפל בשיחרורו והצליחו. היה אח״כ מגיד שעור בישיבה שיסד אחיו במאלין. לפרקים היה עורך מסעות בתור מטיף למפעליו התורניים של ה„חפץ חיים״ זצ״ל ואח״כ בשליחות הרב ר׳ יצחק יעקב ריינס זצ״ל למען ישיבת לידא המפורסמת בזמנה. את תעודת ההסמכה „יורה יורה, ידין ידין״ קיבל בעיר בריסק דליטא, בבית דינו של הרב הגאון ר׳ חיים סולובייציק זצ״ל. היה רב בעיירות אליזרקה וווילדניק. בשנת תרפ״ד נתקבל לשבת על כסא הרבנות בעיר ז׳יטומיר. ובה נפטר בשנת תר״צ, והוא בן נ״ה שנים.

באחד ממכתביו לבנו, שישב אז בפולין, כותב הוא: „טרוד אני בלימודים אשר אני לומד בכל יום דף גמרא לפני קהל בבית־המדרש הכי נכבד בז׳יטומיר, הנקרא ביהמ״ד של ‚ראזנאשטשיקעס״, ואחר מנחה הנני לומד „עין יעקב״ — — ובכל יום ה׳ אחרי מנחה אני לומד חומש עם האלשך — — ובשבת קידש משעה שש עד מנחה אני לומד את ההפטרה ואז מתאספים כשלוש מאות איש. הגם כי הפרנסה מזה מועטת. — — כי כמובן הצעירים והעשירים אינם באים לשמוע. רק הזקנים, שרידי פליטי הלמדנים והנשארים מהדור הישן. אך ב״ה מהלימוד הזה נתפרסם שמי לתהילה בכל העיר, והגם כי נסתתמו פה כל הכנסות הרבנות, כי ממש אין לתאר עד כמה ירדה היהדות פה בענין קידושין ועוד״.

בספר „גאון יעקב״ לקט מדברי תורתו, שהעביר על גבי גלויות דואר מברית־המועצות אל בנו, המלבה״ד, ותיתי לו למר יעקב בר־מדות על הצלחתו לזכות אותנו בלקח חשוב מן החיים והמאורעות ביובל השנים האחרונות, באותה ארץ כבירה שבמידת גודלה גדל גם המאבק הבלתי נלאה בה בכלל בין כוחות האור והחושך ובין מחנה ישראל הדגול והמפואר, אשר שימש בדרכי חייו לזרקור לכל יתר אחינו בתפוצות — לבין כל חורשי הרעות עלינו בכל הזמנים ועד היום הזה.

יעקב גוראלי

השואה הינה עדיין נושא...

לעתים מתגנבת ללב אדם מחשבה מעציבה, והיא: אפשר וכבר תמה ונשלמה ספרות השואה. כל מה שהיה צריך להכתב — כבר נכתב. נשאבו כל המקורות. הכל ברור, גלוי וידוע, ואין עוד מה להוסיף.

ומלבד זאת: המאורעות האקטואליים בעולם ובעם היהודים מורגשים למדי. מדינת ישראל הגואלת את קיומה בדם בניה המובחרים, בעיותיהם של אחינו בתפוצות, ובעיקר — בארצות רוסיה וגרורותיה — כל אלה, מן הדין שיתפסו מקום בראש דאגותינו בכל יום ויום, ועלינו לראות את כל הכרוך בשואה הנוראה שעברה עלינו לפני למעלה מחצי־יובל שנים, כדבר שנדחק, כביכול, לקרן־זווית עד שנתפנה ונחזור אל כלל זה.

ברם, אם באמת מקננים בלב האדם היהודי הרהורים מעין אלה, הרי טוב עושים אותם היחידים המשקיעים עדיין ראשם, נפשם והתעניינותם באותו עבר מעציב, טרגי ואיום — בחקר השואה, שממנו ניתן, למעשה, ללמוד רבות, לא רק על העבר, כי אם על כל הקשור בהווה ובעתיד של עמנו, השוכן עדיין, ברובו, בין גויי־הארץ.

לאותם היחידים שייך נ. קנטורוביץ', מחבר הספר „די יידישע ווידערשטאַנד־באַוועגונג אין פוילן" *), היינו — תנועת המרי היהודי בפולין — באותה ארץ, בה נספתה, באכזריות, מחצית משׁשת המיליונים של אחינו שהושמדו על ידי הנאצים הגרמנים ועוזריהם מבין עמים אחרים. עבודתו מעידה כי יש עוד מה לעשות בתחום חקר השואה למען לא ישכחו הדברים מעלינו ומעל זרענו. זוהי עבודה מבורכת, עבודה ללא כוונה להתגדר בה, כי אם למען המטרה עצמה.

והנה נשאלת השאלה: מה יש בספרו של קנטורוביץ' שאין עתה בספרים אחרים, או, במלים אחרות: מה החידוש בספרו?

כבר משער הספר מתברר שלא מדובר כאן בספרות יפה על גושא המרי היהודי בשנות השואה, אלא במרי עצמו, ללא כחל ושרק, ללא יפוי. החומר התעודתי נשאב מספרי־יזכור, מכתבי־עת, מספרי זכרונות של אודים מוצלים, מעדויות הנמצאות בארכיונים. המחבר טרח וקראם, מיין, ליקט והגיש לקורא דברים כהווייתם.

מי שמתמצא בעבודה כזו, יודע כמה סבלנות וכמה ייגע חייב האדם להשקיע כדי להביא לקורא דבר מושלם, בדוק ומכוון אל האמת.

וכך „מסייר" לו המחבר על פני רוסיה ופולין, אוקראינה ווהלין, על פני חלק מן הגיטאות והמחנות, ומגיע לכל מקום שממנו נישא הד מרד יהודי, התקוממות נגד הנאצים, והוא מצרף הד להד, מעשה למעשה, עד שמתקבלת תמונה שלמה על ההתרחשויות בעת ההיא.

ולכאורה, צריך היה ספר על נושא חשוב כזה להופיע בכרכים רבים, אלא שלשבחו של המחבר ייאמר, כי ידע לתמצת דברים, ועם זאת — לגולל לפנינו פרשיות ידועות ובלתי־ידועות מהתקופה ההיא, ובעיקר — לחשוף את היחסים ששררו בין יהודים ולא־יהודים שמסביב לגיטאות, וביערות עצמם, את האנטישמיות מהמין הגרוע ביותר שבעקבותיה נפלו יהודים לאין־ספור, וכן צדדים מסביב למרי היהודי השופכים אור, או צל, על כל הקשור בנושא זה. הראיות שהמחבר מביא, העדויות — מהימנות למדי. הוא שואב אותן לא ממקור אחד, אלא מרבים, רבים מאוד.

יש איפוא לראות בספר זה מעין היסטוריה מקוצרת על ההתקוממות היהודית בשטחים שהוזכרו לפני כן, מעין כל התורה כולה על רגל אחת. אמנם כד ללמוד ולחקור את כל הקשור בהתקוממות יהודית נגד הנאצים, תנועותיה, גוניה, הצלחותיה ומחדליה — חייב יהיה העוסק בכך לחפש במקורות עצמם, ברם, הודות לספרו של קנטורוביץ', יוכל כל אדם ואדם שיקרא בו, לקבל מושג מבוסס למדי על המרי היהודי ועל כל הבעיות שמסביב לו.

ספר זה, אילו תורגם לעברית, חייב היה להימצא בכל בית־ספר ולשמש ספר־עזר ללימוד בעיות המרי היהודי בתקופת השואה. על מר קנטורוביץ היה מוטל אז להשלים את עבודתו ע"י הוספת חומר תעודתי על תופעות המרי בכל הארצות הכבושות ע"י הנאצים, כי אכן היו תופעות כאלה במקומות הללו.

ותצויין לבסוף העובדה, כי את ספרו מבסס המחבר על הכתוב ב־140 ספרים, בערך, בעברית ובאידיש, על 35 ספרים כתובים בפולנית, אנגלית וגרמנית, על 8 ספרים ברוסית,

---

*) נ. קאנטאראָוויטש, די יידישע ווידערשטאַנד־באַוועגונג אין פוילן, ניו־יאָרק, 1967 XXXVI + 460 עמודים.

ועל קרוב לשלושים עתונים וכתבי־עת. בספר מופיעים כ־1500 שמות של אנשים וכ־400 מקומות.

רצוי שמישהו יתעניין בתירגום הספר לעברית למען יוכלו בני־הנוער לקרוא בו, לשאוב ידיעות־אמת על המרי היהודי, בתנאים האכזריים בהם היו נתונים בני עמנו בימים המרים ההם.

יחיאל גרינטשטיין

הפארטיזנים היהודיים בברית־המועצות

(בשולי הספר „הם היו רבים", הערוך ע"י ב. וסט)

„הם היו רבים", פארטיזנים יהודיים בברית־המועצות במלחמת העולם השניה, ערוך ע"י ב. וסט, הוצאת ארכיון־העבודה, תל־אביב, 1968, 278 עמ'.

מספר שנים לאחר מלחמת העולם השניה, בשעה שהעולם היהודי כבר ידע פרטים מרובים על מרד גיטו־ווארשה ועל שאר התמרדויות של יהודים בגיטאות ובמחנות־ריכוז, ושעה שהתחילו להגיע אליו גם הדים על תרומתם של היהודים למלחמת המחתרת המערב־אירופית נגד הנאצים (רזיסטאנס) — עדיין קלושות מאוד היו הידיעות על תרומתם של היהודים למלחמת הפארטיזנקה במזרח־אירופה.

במשך הזמן הופיע הספר של מ. כהנוביץ „מלחמת הפארטיזנים היהודיים במזרח־אירופה" (ת"א, 1954), שהיווה נסיון ראשון של סקירה מקיפה על הפארטיזנים היהודיים ביערות ביילורוסיה; כן הופיעו ספרי זכרונות ומונוגרפיות על שטחים מסויימים ממגילת היהודים בפארטיזנקה; אזכיר כאן כמה שמות של ספרים ומחברים: „פלוגת הד"ר אטלס" (מאת ש. בורנשטיין), „יהודי־יער" (סיפורי פארטיזנים יהודיים מאת טוביה וזוסיה בלסקי), „פארטיזנים וגבורים יהודים בבאלקאנים" (חוברת בת 32 עמ' מאת מ. גורליק), „יהודי ביער" (י. גראַנאַטשטיין, תיאור חייו ביער), „פארטיזנים" (מאת י. יפה), „ביערות" (מאת אברהם לידובסקי); „אש אחזה ביער" (פלוגת פארטיזנים יהודיים בחטיבת קובפאק — מאת גד רוזנבלט).

ב„ספר מלחמת הגיטאות" הערוך בידי יצחק צוקרמן ומשה בסוק הוקדש המדור „ביער" (כ־90 עמ') לפרקי זכרונות וגם לפרקי שירה של לוחמי יערות; בשני הכרכים של „ספר הפארטיזנים היהודיים" („ספריית פועלים"), הובאו סקירות ודברי זכרונות, הן על המחתרת והפארטיזנקה היהודית באזורי וילנה, קובנה, ביאליסטוק, גנרל־גוברנמנט של פולין, פולסיה, וולין, מינסק, יערות ליפיצאנסק, יערות השצארה, יוגוסלביה, סלובקיה, וכן — על יהודים במחתרת צרפת, בלגיה, הולנד.

„לכסיקון הגבורה" מאת יחיאל גראַנאַטשטיין ומשה כהנוביץ (הוצאת „יד ושם"), כרך א' — תשכ"ה; כרך ב' — תשכ"ט) הביא ביוגרפיות של מאות פארטיזנים ולוחמי מחתרת יהודיים באזורים המערביים של ברית המועצות.

בשנה האחרונה הופיעו שלושה ספרי זכרונות של פארטיזנים יהודיים: ברוך לוין (על יערות ביילורוסיה), י. גרינשטיין (על הפארטיזנים היהודיים מגיטו מינסק), שלום גרלינג (על הפארטיזנים היהודיים באזור ליפיצאנסק וכו'); קטעי זכרונות מרובים של פארטיזנים יהודיים בהוצאות הפריודיות של „יד ושם", „בית לוחמי הגיטאות" „מורשת" וכו'. אפשר לומר, כי יש כבר בידינו ספרות שלמה על הפארטיזנים היהודיים; אולם כל

המצוי ליד ספרות זו יודע, כי היא עודנה בהתחלתה; עוד סגורים ארכיוני המדינות שנלחמו בנאצים, ובמיוחד ארכיוני ברית המועצות. כל מדינה ומדינה מתארת ומשבחת את המחתרת שלה, וברית המועצות כמובן מתארת ומספרת על מעלליהם של גבורי המחתרת הסובייטית; וכיצד לפענח בתוך כך את שמותיהם של לוחמי המחתרת ולוחמי היערות היהודיים?

והגנו עדים לכך, כי ברוב מדינות אירופה בכלל, ואירופה המזרחית בפרט, נשאר הלוחם היהודי אלמוני כלפי ההיסטוריה; אלמוני במאמציו, אלמוני במאבקו, אלמוני בהישגיו ואלמוני במותו (כי רבים מהלוחמים היהודיים נשאו באותה תקופה שמות מחתרתיים, מחמת האנטישמיות של חבריהם־לנשק, ואין האפשרות לזהות את שמם היהודי מעל מצבתם).

*

משום כך ידועים לנו כיום יחסית פרטים מרובים על הפארטיזנים היהודיים במערבה של ביילורוסיה (כלומר בשטח שהשתייך עד מלחמת העולם השניה לפולין, ושם היו שוקקים חיים יהודיים מאורגנים, עד ימי האבדון), ואילו אזורי ביילורוסיה המזרחית, ובכלל ברית־המועצות לכל ארכה ורחבה — מחכים עדיין לשעה, שבה יוכל ההיסטוריון היהודי להסיר את מסכת האלמוניות מעל הלוחם היהודי.

בשטח זה תרם בנימין ווסט תרומה בפרסמו את ספרו „הם היו רבים", המוקדש לפארטיזנים היהודיים בברית־המועצות.

החלק הראשון של הספר, המדור „אחוות עמים" מהווה בשבילנו ממש „תגלית", כי זהו תרגום מספר רוסי „פארטיזאנסקאיא דרוז'בא", שהופיע במוסקבה בשנת 1948; ספר, שהודפס — אולם נגנז תיכף לאחר הדפסתו ולא יצא לרשות הרבים.

זהו אוסף עדויות, זכרונות וסקירות, בעיקר מאת מפקדים לא־יהודיים של פלוגות פארטיזאניות; ובאוסף זה מסכת סיפורים של מפקדים אלה על חבריהם ובתוכם הפארטיזנים היהודיים, על התנהגותם בקרבות, על מעללי גבורתם ועל מסירות נפשם. עשרים ושלושה פרקי זכרונות מתארים את הפארטיזנים היהודיים, שנלחמו את מלחמת היערות נגד השונא הנאצי, ורבים מהם נתנו על כך את חייהם.

אלה הם סיפורים כתובים בלשון פשוטה, תכופות בסגנון „צבאי" ללא כחל וסרק, ובוקעת מהן אהדה רבה לפארטיזאנים היהודיים. הספר „אחוות עמים" היה אחד ממפעליו האחרונים (ואולי האחרון?) של הוועד היהודי האנטיפאשיסטי במוסקבה, לפני חיסולו, ולפני מאסר חבריו וראשיו, בסוף 1948.

בנוגע לוועד היהודי האנטי־פאשיסטי כבר שכחנו את הפירסומים האנטי־ציוניים החריפים של כמה מראשיו, לאחר מלחמת העולם השניה (כי סבורים אנו שהיו בבחינת „אנוסים") — ושומרים אנו טובה לתפקידו בימי מלחמת־העולם השניה, כגשר בין יהדות ברית־המועצות ויהדות העולם וכמרכז תיעוד לאירועים בחיי היהדות הרוסית בימי המלחמה.

הוועד היהודי האנטי־פאשיסטי הוציא עתון בשפת יידיש „אייניקייט", שהביא ליהודים בברית המועצות ידיעות מרובות על השמדת הקהילות היהודיות בארץ זו ע"י צבאות הנאצים (פרקים מרובים מחומר זה הובאו בספרו של בנימין ווסט „בחבלי כליה" יהודי רוסיה הסובייטית בשואה הנאצית", 1963). „אייניקייט" היה גם מפרסם חומר ממקורות ראשונים על היהודים שהצטיינו בקרבות נגד הנאצים, הן בשורות הצבא הסדיר הסובייטי, והן בשורות הפארטיזנקה.

לפי ההקדמה הרוסית לספר „אחוות פארטיזנים", המובאת בתרגום עברי, אנו רואים

כי הספר היה מוכן בדפוס, בהוצאת „עמעס" במוסקבה, עוד ב־9 באוקטובר 1948. אולם לא הספיקה השעה. הגיעו הימים האיומים ליהדות ברית המועצות, ימי התפרצות טירופו האנטישמי של סטאלין, ימי משפטי הרופאים היהודיים, ימים שעלה הכורת על ראשי הוועד היהודי האנטי־פאשיסטי, על הסופרים היהודים, על ספרות יידיש, ועל כל מפעלי התרבות היהודיים בברית המועצות.

הספר „אחוות פארטיזנים" כבר לא תאם כלל וכלל להלך הדעות שהושלט בברית־המועצות; הספר הופיע — אבל נגזר עליו שלא לראות אור...

ב. וסט הצליח לקבל טופס אחד מהספר, שנשלח לארץ ע"י הספריה הממלכתית ע"ש לנין במוסקבה; תוך קריאה רשמתי לי בערך 150 שמות של פארטיזנים יהודיים, מפקדים וטוראים, מורים, מהנדסים, רופאים, אחיות רחמניות, בני שכבות שונות של העם היהודי, בכל רחבי רוסיה — שמות שלא הובאו עדיין בספרים אחרים על תקופה זו. ובזה העשרנו מידת־מה את היקף ידיעותינו על הלוחמים היהודיים בברית־המועצות. אני מקוה, שבגימין וסט יוציא בקרוב מהדורה שניה של הספר; ורצוי שמהדורה שניה זו תהיה מלווה במפתח שמות, מקומות וענייניים, כדי להקל על חוקר השואה להשתמש בהם.

ייחודו של „אחוות פארטיזנים" הוא בכך, שהרוב המכריע של המאמרים נכתב ע"י מפקדים לא־יהודיים; לא אחת שמענו מפי חוקרי ההיסטוריה הלא־יהודיים, כי הם מתייחסים בזהירות לחיבורים היהודיים על תרומתם של היהודים לצבאות הסדירים והבלתי־סדירים במלחמה נגד הנאצים; חוששים הם מפני הגוון האפולוגטי של חיבורים אלה. אולם דברים של מפקדים סובייטיים לא־יהודיים על גבורת רוחם של פארטיזאנים יהודיים — הרי אין בכך בודאי שום מגמה אפולוגטית! הם רק ביטוי לצורך הנפשי להביא לפני העולם את הידיעות המוסתרות והמוחבאות, כרגיל.

בספר „אחוות פארטיזנים" מובאים מאמריהם של וו.א. אנדרייב, גנראל־מאיור, מפקד יחידת פארטיזאנים לשעבר; פ.י. בראיקו, גיבור ברית המועצות; ג.מ. לינקוב, גיבור ברית המועצות; מ.ג. סלאי, מפקד לשעבר של יחידה פארטיזאנית; א.מ. פידורוב, גיבור ברית המועצות; א.פ. פרינסקי (דיאדיה פטיה), גיבור ברית־המועצות; אומאר אושקאלן, גיבור ברית המועצות; פ.פ. קאפוסטה, מפקד לשעבר של יחידה פרטיזנית; הפארטיזנים היהודיים מגיטו־קובנה, מ. ילין וד. גלפרין; י.י. מלניק, מפקד לשעבר של יחידת פארטיזאנים י. זבאנאצקי, גיבור ברית המועצות; נ.ט. קונשצ'וק, מפקד לשעבר של פלוגה פארטיזאנית; י. קוזאר, גיבור ברית־המועצות; י.א. ביילסקי, גיבור ברית המועצות; וו. קלוקוב, גיבור ברית המועצות; והפארטיזנים ד. סטונוב, א. פיסמייני, א. טשורני, ש. פרסוב, א. סאביטש, ס. ברקין, ס. דווידובסקי, וו. גראסימובה.

החלק השני של הספר: „פארטיזאנים יהודיים במאבקם", הוא אוסף נוסף של 16 פרקים, המציינים את גילויי הגבורה של היהודים בפארטיזאנקה הסובייטית; מהם 6 שנכתבו ע"י ש. פרסוב, הסופר היהודי, שהיה בין „הרוגי המלכות" הסובייטיים, ונרצח ב־12 באוגוסט 1952; הסיפורים לקוחים מספרו „דיין נאמען איז — פאלק" („שמך הוא — עם"); כן מובאים כאן פרקים מתוך הספר „מלחמה בעורף האוייב" על השען היהודי אברהם הירשפלד, והסיפור „מרגלות" מאת מפקד הפארטיזאנים הסובייטי, ג. לינקוב; קטעים מהספר „אנשים עם מצפון נקי", מאת גיבור ברית המועצות הנודע מ. וורשיגורה; וכן סיפורים מאת כמה פארטיזאנים יהודים.

בספר מובאים 22 תצלומים, וכן מראי־מקומות למקורות שמהם לוקחו המאמרים (20) של המדור „פארטיזנים יהודיים מספרים".

בפתיחה לספר כותב ב. ווסט: „...יורשה לנו להביע משאלת־תביעה, שהמוסדות והארגונים היהודיים המטפלים בריכוז ובפרסום העדויות על ההתנגדות הפארטיזאנית היהודית לצורר הנאצי — יחישו את טיפולם במיפעל גדול זה, שלמותר להסביר את חשיבותו לדור ולדורות הבאים. זוהי שליחות היסטורית ומן החובה להמריצה, כל זמן שעדי השואה והפארטיזאניות היהודית עודם בחיים". היינו מצטרפים למשאלה זו. —

השם הכולל של הספר „הם היו רבים" לוקח מסיפורו של המפקד נ. קונישצוק (קרוק), אשר בו מובאים 19 שמות של פארטיזאנים יהודיים „נוקמים עממיים", ש„חדרו אל היערות ונלחמו בכובשים לחיים ולמוות".

בתור מוטו לכל הספר מובא קטע משירו של יצחק קצנלסון על הרבי מראדזין: „כוועל זינגען אייך אַ העלדן־ליד, אַ לאַכט ניט פון מיר בריידער. / נישט וואונדערט זיך: וויי קומט אַ ייד / צו זינגען העלדן־לידער!"

הספר „הם היו רבים" הוא תרומה להפניית הזרקור כלפי אותה תקופה יהודית בברית־המועצות, שיש בה מקינת־האבדון ומשירי־גיבורים. החלק הרב של מאמרים שנכתבו דווקא ע"י מפקדים לא־יהודיים, סובייטיים, — הוא ראיה חותכת למהימנות הדברים המסופרים; בימים שהולכים ומתגלים לפנינו תגליות מימים קדומים מלפני אלפי שנים, הרי „תגלית" היא לנו גם ספר שהופיע ב־1948.

יישר כוחו של בנימין וסט על יוזמתו, מרצו, והעבודה הרבה שהשקיע להכנת הספר, שיש בו מן הערך ההיסטורי; ובימים אלה של סילוף ההיסטוריה היהודית חשמצת היהודים, שהועלה עליהם הכורת — יש בו גם מן הערך האקטואלי.

מ. דבורז'צקי

מגיבורי העולים

יצחק נימצוביץ: „בזכותם, דמויות מן הפנקס", הוצאת משרד הבטחון, תל־אביב, תשכ"ח, עיטורים שמואל כץ.

בספר בן יותר מ־300 דפים העלה המחבר, העתונאי יצחק נימצוביץ, דמויות עולים ועולות, שעד כה לא שמו אליהן לב. אלה הם מגבורי ישראל וגיבורותיה, שהצליחו לעלות לארץ אחרי מעשי גבורה ומסירות אין קץ בארצות השואה, ואף מגיבורי אומות העולם וגיבורותיהן, שנצטרפו לעם המורדף דוקא בצר לו.

מספר הטיפוסים, ואכן כל אחד וכל אחת טיפוס מיוחד, הוא קרוב למאה. נביא כאן רק דוגמאות אחדות לדוגמא ורק מבין יוצאי רוסיה ושטחי הכיבוש הנאצים, כפי שמחייבת התייחדות מקום הפרסום הנוכחי. הם גם מהווים את רוב גיבורי הספר, גיבורים בשני המובנים: ההיסטוריה והספרות.

אחד הראשונים המובאים בספר הוא יוסף קרמר, כיום תושב רמת־יוסף שבבת־ים הסמוכה לתל־אביב. במלחמת רוסיה—גרמניה גוייס לצבא הרוסי ונפל לשבי הגרמנים. מקושי המצב ברח מן השבי וחזר לעיירתו. הגרמנים כבשו את העיירה ויוסף הועמד לקיר למות, אבל ניצל בנס. זמן רב התחבא בבונקר ביחד עם משפחתו, אבל כשהגיעו מים עד נפש הכריחו אותו יושבי הבונקר לא פחות ולא יותר מאשר להחניק את בנו התינוק משום שבכייתו מסכנת את כולם. נתקיים המקרה האיום במגילת איכה: „ידי נשים רחמניות בישלו ילדיהן", אבל רק הפעם ניצלו על ידי כך יושבי הבונקר. בסופו

של דבר ניספר כולם והוא, קרמר, הספיק לברוח עם בנו הבכור. שניהם הצטרפו לפרטיזנים ויוסף הצליח להשאר בחיים, הוא ובנו הגדול. שניהם יושבים כעת בארץ. הוא ובנו עובדים, אבל זכר בנו שהוכרח להרגו אינו נותן לו מנוח. היש צער כצערו?

וכך עוברות לפנינו צרות מצרות שונות, ששום סופר לא יכול היה להעלותן בדמיונו.

בין הגיבורים גם הסופר א. סוצקובר, משורר אידיש ידוע ועורך הרבעון „די גאַלדענע קייט" („שרשרת הזהב"), שניצל מגיטו וילנה בנס ושהצטיין בגיטו בכך, שלא חדל מלכתוב שירים עד שהצליח להמלט ליערות ומשם הגיע למוסקבה, וכשיצא לנירנברג להעיד במשפט הנאצים עלה משם לישראל והשתקע בה.

גם נשים הצטיינו בגבורתן ובהמצאותיהן להשאר בחיים. אחת ושמה פולה, בת ראדומסק, ברחה מן העיירה והתחפשה כנוצריה ונלקחה לעבודה בגרמניה. כשלוש שנים לא ניכרה כיהודיה ולאחר המלחמה חזרה לפולין ומשם עלתה לישראל.

וכן הלאה. סיפור אחרי סיפור, דראמה אחרי דראמה. אין ספק שמספר הגיבורים היה יותר מן המספר שהובא בספר (כמה עשרות), שהרי הרבה הרבה אבדו בדרך גבורתם.

כמה ספרים אפשר היה לחבר על פי הסיפורים שבספר, שכולם לקוחים מן המציאות. המחבר ביקר בבית כל איש ואשה שהוא מתאר והוא גם מתאר אותם מעשה ידי אמן, כיצד הם חיים וכיצד הם מספרים. ולא רק גבורה יש כאן, אלא גם חכמה וכושר וכוח המצאה של הגיבורים. מעשה בפרטיזנית יהודיה ושמה ויזנפלד שהתחפשה לנוצריה והיתה לא פחות ולא יותר מאשר מזכירת הגסטפו באחת מערי פולין. ולא זה בלבד שנשארה בחיים אלא שבעצם זמן עבודתה בגסטפו היתה מדווחת לפרטיזנים מה שהיה נחוץ להם לדעת. כיום היא גרה ברמת־גן.

מובן מאליו, שגם אלה הניצולים סבלו למכביר. האשה מניה פינקל־שיינברג, שהיתה בעצם המלחמה במשך שנתיים המזכירה הראשית של בית הדין הסובייטי העליון באיזור פינסק, הוכרחה עם בוא הנאצים להסתתר במשך שנתיים במרתף. כיום היא עובדת במשרד האוצר בתל־אביב.

מובאים גם כמה טיפוסים של חסידי אומות העולם, שהצילו יהודים וביחוד ילדי יהודים, שקל היה יותר להגיד עליהם שהם נוצרים. כמה מהם עלו כשגדלו אחרי היהודים שהצילו אותם לארץ ישראל ויושבים בה עד היום.

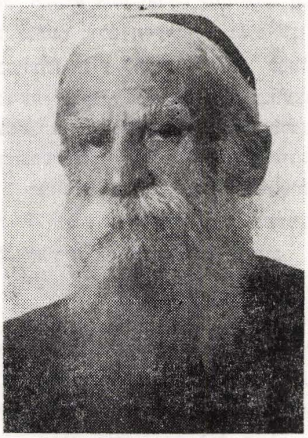
אבל המחבר מעביר לפנינו לא רק גיבורים אלא גם אישים מעניינים מבחינות אחרות, לא רק גיבורי השואה אלא גיבורי החיים בכלל, בתוכם הפרופסור המנוח נחום סלושץ שהיו לו הרפתקאות רבות בחייו הארוכים. כן ביקש המחבר ומצא בראשון לציון את בנו של סופר חיבת־ציון משה ליב ליליינבלום. באודיסה היה זמר ובראשון לציון הוא פרדסן ועובד בעצמו בפרדסו.

ויש בספר סתם קוריוזים. למשל גר צדק רוסי שהוא חסיד חב"ד ויושב בבני־ברק. ולהיפך — מי שהיה בחבורת החלוצים בווילנה וכאן היה כמה שנים בדווי עד שחזר לקיבוץ.

בקיצור, הפוך בו והפוך בו. ואולי יקום סופר בלטריסט ויחבר כמה רומנים על פי ספר זה מן המציאות. המחבר נתכוון רק לספר על מה שראה בעיניו וקשה לשער את מסירות הנפש שהיתה בעבודה זו. המחבר כותב „בכתבי ספר זה רטט העט ורעדה היד לעתים קרובות". ואולי כדאי לקורא, שיקרא יום יום פרק אחד ודיו.

ב. ק.

לדמותו של ר׳ ישראל זאב וולפסון ז״ל

עשרים וחמש השנים שעברו מאז מותו של ר׳ ישראל זאב וולפסון ז״ל לא טשטשו בזכרונם של ידידיו ומוקיריו המרובים את דמותו השלמה והקורנת שידעה לאַחד יראת־שמים וחסידות לוהטת עם ציונות שרשית ומסורה, ליברליזם פוליטי, שאיפה לצדק סוציאלי, אהבת ישראל ואהבת כל אדם באשר הוא אדם — כל אלה בהרמוניה, ללא סתירות, תוך שלמות וכנות מלאה.

שלמות אופי — תכונתו זו ראיתי בולטת עת הכרתיו בימים הראשונים למהפכת פברואר 1917, בעיר מגורנו ויטבסק. שלמות זו בלטה במיוחד על רקע הסתירות שקרעו את נפשותינו, נפש הנוער העברי הלאומי, בימים הזוהרים של האביב הפוליטי ברוסיה. שכורים היינו מהדרור שהביאה לנו המהפכה ולראשונה הרגשנו את עצמנו אזרחים ברוסיה החופשית — וחלמנו על מדינה יהודית בארץ־ישראל שלה היו נתונים לבותינו וראשינו; קרבות־מלים עזים התחוללו בין ה„אידישיסטים״ לבין ה„בראיסטים״ — נלחמנו בגבורה בעד העברית.

וולפסון היה אז כעין גשר בין המחנות. הוא הבין לרוחו של הנוער, לא הטיף לו בינה, ידע לסלוח הרבה מעשים שלא נראו בעיניו („יתבגרו ובעצמם יבינו"). עם זאת קרא ללא לאות את הנוער לשתוף־פעולה עם „הזקנים", ולאלה לא חדל מלהסביר: נכון, הם מעוטי נסיון, אבל להם נשמה תוססת, הם מלאים אידיאליזם, אהבת העם, מסירות. „הזקנים" הססו מלשתף את נציגי הנוער בעצה ובהחלטה, וכשאלה הוזמנו סוף־סוף, בהמרצת וולפסון ובהשפעתו, לישיבת ועד „ההסתדרות" (היא ההסתדרות הציונית) נכחו „הזקנים" (אף העקשנים והבלתי גמישים שביניהם) שהצעירים „אחראים יותר משחשבנו ובהרבה מהצעותיהם יש ממש". קם שתוף־פעולה, לא תמיד הלק, לא בלי חיכוכים, וביחוד

כשמדובר היה במתן נציגות לנוער במוסדות חיצוניים, כמו בעיריה ובועד הקהילה — ושוב היו ידי וולפסון מלאות עבודה ביישוב ההדורים.

*

זוכר אני את ישיבת הפתיחה של עיריית ויטבסק, העיריה הדמוקרטית הראשונה שנבחרה אז בבחירות כלליות ישירות, שוות, חשאיות ופרופורציונליות. המנשביקים והס"רים מציעים לשגר מברק לקרנסקי ולהביע אומן וברכה לממשלתו. הסיעה הבולשביקית (שמנתה כשליש צירי מועצת העיריה, כמעט כולם חיילים — משום שניתנה זכות בחירה ליחידות הצבא שחנו בעיר בימי הבחירות) הציע לתבוע מקרנסקי לבטל את החוק הקובע עונש־מוות לעריקים מהחזית. הסיעה הציונית היא הגדולה במועצת העיריה והיא הקובעת בהצבעה. נציגיה תמכו בהצעת המנשביקים והס"רים. בלהטוטים פרלמנטריים השיגו הבול־שביקים החלטה להצביע, בהצבעה שמית גלויה, מי בעד עונש־מוות לעריקים ומי נגד. וולפסון, שהיה ראש הסיעה הציונית, בקש הפסקה להתייעצות, ובישיבת הסיעה הודיע שבשום אופן ובשום נסיבות לא יצביע בעד עונש מוות. בהשפעתו נמנעה הסיעה הציונית מהצבעה וברוב קולות קבלה העיריה את הצעת הבולשביקים.

*

נבחר ועד הקהילה, אף היא בבחירות דימוקרטיות. לאחר שברוב קולות נבחר ליו"ר הקהילה ציוני, הציעו שאר הסיעות לבחור ב־11 סגני יושב־ראש, סגן לכל סיעה. הויכוחים על כך, וכן בשאלה אם מותר במגביל לאידיש לנאום, או לפחות לנהל את הישיבות, גם בעברית, נמשכו 3—4 חדשים, מבלי שהועד נגש לכל פעולה אחרת, למרות מאמציו של וולפסון להעמיד בסדר היום כמה עניינים סוציאליים חשובים. בפקודת סטאלין, הקומיסר לעניני הלאומים, פוזרו בכל רחבי רוסיה ועדי הקהלות היהודיות — וועד הקהלה בויטבסק מת מות־גיבורים במקום שצפוי היה לו מות־התנוונות בעקב רוב דיבורים על נושאים גבוהים־גבוהים.

*

רוסיה עמדה בפני בחירות לאספה המכוננת (אוצ'רדיטלנויה סובריניה"). ההסתדרות הציונית החליטה להציע רשימת מועמדים ציונית. בהרכיבו רשימה זו מצא הועד המרכזי לנכון להכליל בה גם את נפתלי פרידמן, ציר הדומה השלישית והרביעית, שלא היה ציוני (הוא נמנה על המפלגה הקונסטיטוציונית־דמוקרטית — ק.ד.) ואף לא הצטיין כפרלמנטרי. את פרידמן הוחלט להעביר כמועמד מפלך ויטבסק. הנוער הציוני התמרד: „אנו רוצים במועמד ציוני, בעד פרידמן לא ננהל תעמולה". הועד המרכזי אף לא מצא לנחוץ לשגר לויטבסק אחד מחבריו, להסביר את נימוקיו ולשכנע את הנוער לציית להחלטת המרכז. זה עשה וולפסון. גם אני, אמר הוא, נגד פרידמן, אבל בלא משמעת צבורית לא תתכן כל פעולה פוליטית מאורגנת. הנוער נרתם לפעולה ארגונית ותעמולתית. אמנם פרידמן לא נבחר וגם האספה המכוננת פוזרה, כידוע, על ידי הבולשביקים.

*

צירי הועידה הציונית הבלתי לרגלית במוסקבה בשנת 1920 נאספו ונכלאו בבית־הסוהר בוטירקי המפורסם.

העסקנים אשר ארגנו אספקת מזון לאסירים מצאו דרך להעביר אליהם קטע מהעתון הסובייטי „איזבסטיה" ובו נמסר רשמית: בחיפוש, שנערך בדירת הועד המרכזי של

ההסתדרות הציונית, נמצא חומר נפץ — פירוקסילין. והימים ימי מלחמה עם פולין — וזה נוסף על עוצם הטרור האדום. מצב־הרוח של האסירים יורד. אחד אינו יכול לשלוט בעצביו ובוכה. פתאום בוקע קולו הבטוח והחם של וולפסון: אַל פחד! יהיה טוב! נתגבר גם על זה! נשיר, חברים, „התקוה"! והאסירים מכל החדרים מצטופפים סביב המדרגות — ו„התקוה" כזאת לא רק בבוטירקי לא נשמעה, השירה האדירה נשמעה בעיר ושמשה נושא לשאלות ושיחות. עד שבאו השומרים והמפקחים מבוהלים — מה קרה? מה הענין?

✶

הבולשביקים מחרימים את בית הכנסת המרכזי בויטבסק — הבנין דרוש להם למועדון. הממונה על ההחרמה — כמובן יהודי — שבא בלווית כוח מזוין, ועמם מספר מכוניות־משא להובלת הרהיטים, ספרי התורה וכו', מוצא את וולפסון שוכב על סף הבנין: „רק על גבי גופי תעברו ותכנסו לבית־הכנסת". הז'נדרמים האדומים מסלקים אותו בכוח ועושים מה שעושים. ספרי התורה נזרקים למכונית כבולי עץ.

וולפסון נוסע למוסקבה. הוא מגיע ליושב ראש הועד הפועל המרכזי הכל־רוסי של הסובייטים קלינין ומתלונן בפניו על פעולות השלטונות המקומיים בויטבסק. לאחר זמן מה נתקבלה הוראה להחזיר את בית הכנסת, אולם השלטונות המקומיים לא קיימוה.

✶

ברכה בפני עצמה קובעים זכרונותיו של וולפסון שבאו בספרי הזכרון לקהילת ויטבסק, האידי (ניו־יורק 1956) והעברי (1960). חשיבות מיוחדת בזכרונות אלה לחלקם הנוגע במאבק בייבסקים, ב„משפט" שנערך על ה„חדר" ובהחרמת בתי־הכנסת בעיר.

והנה מספר „נקודות" מחייו בארץ.

ציוני נאמן היה וולפסון ואף על פי שבמשך כמה שנים אחר עלותו לארץ היה ממצדדי „ברית שלום", הרי לא פסק לחלום על מדינת ישראל והבל שלא זכה לראות בהגשמת חלום חייו.

רב וולחונסקי

ליהדות רוסיה

ברכות לשיבת ציון

הסתדרות העובדים הלאומית בישראל

הועד הפועל

ד"ר דוד וייסמן (עמינדב) ז"ל

את ד"ר דוד וייסמן הכרתי, בעודני נער כמעט, בשנות המהפכה ברוסיה, במוסקבה, כשיהודים מכל קצוי רוסיה התחילו לזרום לעיר־הבירה הרוסית העתיקה, שהיתה סגורה בפני יהודים במשך דורות, ועם המהפכה הראשונה קם בה מרכז יהודי חשוב.

קומה קצת למעלה ממוצעת, בן תשחורת, תוסס ומלא־מרץ, גדוש תורה והשכלה אוניברסיטאית — דוקטור לכלכלה באוניברסיטת היידלברג בגרמניה, ומוסמך לכלכלה באוניברסיטת יורייב ברוסיה — כזה היה וייסמן בזמן שהכרתיו לראשונה.

המקצוענות לא היתה עדיין יציבה ומותחמת. כרוב האקדימאים היהודים ברוסיה בימים ההם, פרט לרופאים, לא עשה גם וייסמן את השכלתו המקצועית „קרדום לחפור בה", לא כמשפטן ולא ככלכלן, אלא עסק בעסקנות צבורית, ובכתיבת מאמרים על נושאים עיוניים. היה ציוני וגם בעל הכרה מעמדית, ובמצורף — „פועל ציוני".

וייסמן כתב בשנים ההן ב„העם" (השבועון, ואחר כך היומון), העתון העברי הראשון במוסקבה והאחרון ברוסיה, וגם בכתבי־עת, יהודים ולא יהודים, ברוסית, מאמרים משפטיים וכלכליים על נושאים שהזמן גרמם, — על המדינה שבה חי, שזה־עכשיו פרקה מעליה שעבוד מלכות־עריצים, ונתעוררה לחיים חדשים ומבטיחים עתיד של חירות־עם וחופש־אדם. וכן כתב על המדינה הציונית שלעתיד־לבוא, שדימדמה באופק הרחוק, ונועדה לתקן מראשיתה את כל הפגמים שפגמו המשטרים במדינות הישנות, שעמדו על סף ההתמוטטות המדינית והתמורה החברתית. אחד מחיבוריו של וייסמן ברוסית, בשם „המיבנה ומערכת המסים של הרשויות המוניציפאליות ברוסיה שלאחר המהפכה", פורסם בהוצאה ממלכתית רשמית בימי ממשלת קרנסקי, וזכה להערכה ולתשבחות בעתונות הרוסית החפשית של אז.

וייסמן היה „דוקטרינר" טפוסי, איש העיון והאוטופיה, והאמין באמונה שלימה בכל חידוש שחידש במאמריו.

עם חיסול המשטר החפשי במוסקבה, וחיסול המרכז העברי, חזר וייסמן לאוקראינה העצמאית, ארץ מוצאו (היה יליד דרום־רוסיה, בן למשפחת חקלאים יהודים). באותה תקופת־בינים שבין משטר למשטר באוקראינה, פירסם כמה חוברות ברוסית על נושאים

כלכליים. בשנת 1919 היה מעולי „רוסלאן", אגית־העולים הראשונה, והאחרונה, שהפליגה מנמל אודיסה לארץ־ישראל, לאחר מלחמת־העולם הראשונה, ובה נפתחה „העליה השלישית".

את מושבו קבע וייסמן בתל־אביב, העיר בחיתוליה, ועסק במקצועו כעורך־דין, לשם פרנסה. כלומר: הדביק על דלתו שלט „ד"ר דוד וייסמן, עורך דין". מקצוע זה בשנות העשרים לא היה בו כדי לפרנס את בעליו. תל־אביב היתה עדיין קטנה, מעוטת־אוכלוסין ובעלת עודף של בעלי מקצועות חפשיים, כולל עורכי־דין. אבל מה לוייסמן, התוסס־האידיאליסטן, עם שני הדוקטורטים בכיסו, ועם מיטען מסויים של ביוגרפיה, ולדאגות קטנות של פרנסה? ראשו ורובו בעסקי צבור, בתיקון העולם. כאן, בשנות המהפכה במוסקבה, כן עתה, בתל־אביב. כולו תוסס ושופע מרץ־המבקש־פורקן. מהלך הוא, יותר נכון: נחפז הוא, זקוף־קומה, ממושקף, כשעיניו מטייפות תמיד כלפי מעלה, לאיזה אופק רחוק. תיק העורך־דין תחת בית־שחיו תמיד, אך התיק אינו גדוש עניינים שיגרתיים של יום־יום, אלא — מאמרים ותכניות וערעורים על חוקים שנחקקו ותיקוני חוקים וכדומה. עסקי צבור וחברה ומעמד.

וייסמן פירסם בשנות העשרים מאמרים רבים בכתבי־עת שונים בארץ — „הארץ", „אחדות" ועוד — ובפרט באלה של „פועלי ציון", מפלגה שהזדהה אתה רעיונית, אם כי לא בכל הענינים (לא דו־לשוניות וגם לא בעניני דת. יש לזכור, כי בשנות העשרים היתה עדיין האידיש סעיף עיקרי בפרוגרמה של מפלגה זו, והוא הדבר — אי־הדתיות המופגנת).

בתוקף היותו איש־מפלגה, היה וייסמן חבר מועצת־העיריה הראשונה של תל־אביב (1922—1925) לאחר שתל־אביב הופרדה במידה מסוימת מיפו, וניתנה לה חוקה עירונית „אנדרוגינוסית" מיוחדת Township בלעז האנגלי). חוקה מיוחדת זו, שהיתה שונה מחוקת יתר העיריות בארץ, איפשרה לתל־אביב להיות עצמאית במידה רבה, מין „מדינה בתוך מדינה", עם סדרי־מסים מיוחדים ועם משטרה מיוחדת משלה, ועוד. הוקה זו, שהפרוץ היה מרובה בה על העומד, היתה פרי פשרה בין הצעות החוקה שהציעו אנשי משפט מטעם עירית תל־אביב, ובין המימשל הבריטי בארץ, שבראשו עמדו נציב יהודי (הרברט סמואל) „שר משפטים" יהודי (נורמן בנטוביץ') שהיו בעלי „נאמנות כפולה" — לקיסרות הבריטית שבשמה משלו בארץ, ולחזון „הבית הלאומי" היהודי, שאותו התחייבה קיסרות זו להגשים. בחבר המשפטנים שגייסה עירית תל־אביב לעיבוד חוקתה היו חכמי־משפט מכל הזרמים, ודוד וייסמן בתוכם.

החוקה, כפי שאושרה על־ידי המימשל הבריטי, לאחר שנסחט ממנה כל טיפה „ציונית" ממשית (הרי בין מכיני טיוטת החוקה היו משפטנים ציונים בעלי־ותק כזאב ז'בוטינסקי, לאחר שחרורו מכלא עכו, שמואל־אבא פן, משפטן מהולל ותלמיד־חכם, איש אודיסה, מעולי „רוסלאן", ועוד) לא הניחה את הדעת, ועורכי־דין מפולפלים, שלוחי לקוחות שראו עצמם נפגעים, ניסו למצוא פעם בפעם בחוקה זו סתירות לחוקה הארצישראלית הכללית, והשופטים הבריטים קיבלו את הטענות, ורוקנו קמעא־קמעא את שארית היחודיות שבחוקה, מאידך גיסא ערערה תל־אביב פעם בפעם, לאור הנסיון היומיומי, שהחוקה אינה פותרת את בעיות השלטון המוניציפאלי של תל־אביב, והזכויות שניתנו לתל־אביב כמועצת־עיר מתקדמת אינן מאפשרות — אם לשמור בהקפדה על החוקה — ללכת בדרך שהתחילו בה. מאבק זה בין תל־אביב למימשל המרכזי נמשך — תוך טענות־קיפוח מתמידות ועיקופי חוקים, אך גם תוך ביצור הדרגתי של שלטון מקומי רב־פעולות, שנעשה לאב ולדוגמה ליתר הרשויות המקומיות היהודיות בארץ, עד פרסום פקודת העיריות 1934, שלפיה הושוותה תל־אביב עם כל יתר העיריות בארץ, לגבי זכויות וחובות, עם קצת זכויות מיוחדות — פרי המסורת המוניציפאלית המתקדמת של עשרות שנים — בעיקר בעניני בחירות לעיריה (גיל הבוחרים, גובה המס המקנה זכות בחירה, ואי הגבלת האזרחות). דרך ארוכה ומסובכת

עברה חוקת תל־אביב למן 1921, ולא נשאר כמעט כלום מאותה חוקה של „העיר העברית הראשונה". אך אין זה מפחית את זכותם ההיסטורית־הראשונית של אלה אשר תרמו, הרבה או מעט, לניסוח חוקתה הראשונה של העיר, אשר בה עוצבו במשך עשרות שנים הדפוסים הראשונים לא רק של השלטון המקומי העברי אלא גם של מדינת־ישראל העצמאית.

לא כל אנשי המפלגות, ובפרט מפלגות קטנות ולא־פופולאריות ביותר, יש להם מרפקים; לא כולם, ואפילו מן המוכשרים והכנים ביותר, נדחפים אל המנהיגות וכל הכרוך בה. וייסמן לא היה איש־מרפקים, וכנראה גם לא איש־מעשה. איש ספר ועיון היה, מן האסכולה הידועה של „חכמת המסכן". הרצאותיו הפופולאריות על כלכלה מדינית בשעורי־ערב למבוגרים — שנערכו בשנות ה־20 מטעם המחלקה לתרבות של הסתדרות־העובדים הכללית — היו מושכות אליהן קהל רב, צמא־דעת. אך עם צמיחת המוסדות היהודים הראשונים של השכלה משפטית בארץ, נפקד מקומו של וייסמן, אם כי היה איש־מדע ומרצה בחסד עליון, ותורת המשפט היתה יסוד חייו. הוא חלם על חבור ספרים חובקי־זרועות־עולם במקצועות המשפט והכלכלה, משולבים בתיקון העולם. ובינתיים הוציא חוברות וקונטרסים, כמין „מיקדמות" לשטרות שלא נפרעו. גם חוברות צנועות אלו הוציא כנראה על חשבונו, כי לא נמצא להן מו"ל. והרי שמותיהן של כמה חוברות שיצאו בהוצאת „ברק" (ודאי הוצאה פיקטיבית של המחבר עצמו), בשנים שלאחר קום המדינה: א) עבודה ולחם במדינת ישראל (1948); ב) חקלאות ללא סוסים, ללא כפרים, ללא חקלאים (1950); ג) ממון ה„שילומים" — אסון, קלון, לצון (1952); ד) הסכסוך הישראלי־הערבי לבית הדין הבינלאומי. לאחר מלחמת־העולם השניה תיכנן יצירה מדעית גדולה בשם „המגמות החדשות בהתפתחות המשק העולמי", ולאחר קום המדינה התחיל לחבר ספר גדול בשם „האורינטאציה הבבלית והמצרית במדינת ישראל הראשונה". את הספר אמר לפרסם פרקים־פרקים — ודאי כדי להקל על ההוצאות — ותכנו של הספר: 1. האיזור התעשיתי־פרוליטארי הקדום ביותר; 2. קומוניזם של שבט, עדה, משפחה; 3. המלחמה על הדרך לאופיר; 4. זהב אופיר מחריב את המדינה; 5. המיבנה המעמדי של המדינה בימיה האחרונים; 6) הרקע המעמדי של שתי האורינטציות. הספרים לא ראו כמובן אור, והן נשארו משאלות טובות בלבד, טיוטות מהן אולי במגירת המחבר.

שני אסונות־משפחה דיכאו את רוחו וקיצרו את חייו: מות אשתו ברוריה (אשה משכילה ועדינה, בתו של המחנך־הבלשן המהולל ד"ר יצחק אפשטיין, מאבות החינוך העברי החדש וממחיי הלשון העברית) בשנת ת"ש—1940, ומות בנו היחיד בן העשרים נדב, במלחמת־השחרור בתש"ח—1948, בעלותו על מוקש שטמן האויב בין מעלה־החמישה וקרית־ענבים, בהיותו בסיור עם שני חברים־חיילים. הבן, נער רב־סגולות, סטודנט באוניברסיטה העברית (מדעי הרוח, משפטים), היה כל תקות חייו והנחמה היחידה לכל הכשלונות והאכזבות והתכניות־שלא־נתגשמו וזרועות־העולם שלא נחבקו, שנחל דוד וייסמן בימי חייו. לאחר נפילת בנו, שינה האב את שם־משפחתו ל„עמינדב". בשם זה חתם כבר על חוברות שפירסם (בהן החוברת „הסכסוך הישראלי־הערבי לבית־הדין הבינלאומי", שבסופה הקדיש שלושה עמודים לבנו).

בכ"ב תמוז תשכ"ו (8.8.1966) נפטר ד"ר דוד וייסמן־עמינדב בתל־אביב — בודד, שכול. נשכח, יישמר נא זכרו בקובץ לחקר יהדות רוסיה ואוקראינה.

א. ז. ב.

גרשון סוויט ז"ל

ביום כ"ג תמוז תשכ"ח (19 ביולי 1968) נפטר בניו־יורק העתונאי גרשון סוויט ז"ל. עם פטירתו הלך מאתנו אחד העתונאים הדגולים והמוהיקנים האחרונים. הוא התחיל בפעולתו הצבורית בתוך היהדות שברוסיה, והמשיך לעבוד למענה במערב למעלה מיובל שנים עד לרגע חייו האחרון.

גרשון סוויט נולד בכ"ד טבת תרנ"ג (אחד ביאנואר 1893 לפי הלוח היוליאני שנהג אז בשמוש ברוסיה) בעיירה היהודית שפולה, הידועה כמקום מגוריו ופעולתו של האדמו"ר ר' אריה ליב הנקרא „הסבא משפולה". אביו של סוויט ר' מנחם מנדל היה סוחר אמיד ובר־אוריין, חובב ספרות ואמנות, ואמו שרה בת יהודה ליב לבית אוסטרובסקי היתה מתפארת תכופות ביחוסה הרבני. עד מלאות לו שלוש־עשרה שנה למד בחדרים מסורתיים, אף ביקר, זמן־מה, בישיבה קטנה, אך נמשך יותר מילדותו אחר בית־הספר הרוסי ולמודים כלליים, אחר קריאה, דיקלום, משחק, שירה ונגינה. מאז גם נודעה נטיתו לכתיבה שהיתה על טהרת הלשון הרוסית. מכאן שהלמודים בבית־ספר תיכון היו כרוכים במעבר מגורים למקום אחר ובכתיבה בשבת התמסר ללימודים כלליים בלימודים בבית, ומדי שנה בשנה היה נוסע לזלאטופול הסמוכה להבחן בגימנסיה הממשלתית כתלמיד שלא מן המנין (אכסטרן) וכך קבל גם את תעודות־הבגרות, בהצטינו בלשון הרוסית ובחיבור. רק עם פרוץ המהפכה, באביב 1917, נתקבל לאוניברסיטה של קיוב, בה התחיל ללמוד בפקולטה ההיסטורית־פילולוגית ספרות ואמנות. הודות לבן שפולה וידיד הבית הכלכלן הידוע א' נאומוב (אברהם גינזבורג), חבר מערכת העתון היומי הרוסי הליברלי „קייוסקאייא מיסל" (אז גם סגן ראש־העיר) נתקבל ככתב לעתון והתחיל לפרסם בו נוסף על ידיעות כרוניקליות רשימות על מוסיקה ותיאטרון (בשפולה פעל הרבה בנעוריו כמחזאי, במאי, זמר

ושחקן באגודת חובבי־תיאטרון). חבר המערכת של העתון הרוסי מ' לירוב (משה ליטבאקאָוו, הידוע אצלנו לשמצה בגלגוליו מהציונות לבולשביזם וחוסל ע"י סטאלין) הזמינו להשתתף בעתון היומי האידי של „הפעראיניקטע" „נייע צייט" שבקיוב ומאז התקרב לחוגים הצבוריים היהודיים ולאידיש, שהתקשה בה אז אף בדיבור.

פגישתנו והכרתנו הראשונה היתה מוזרה ואופיינית בשבילו. באחד מימי החורף היפים של תרע"ח, גם אני אז תלמיד חדש בפקולטה ההיסטורית־פילולוגית של האוניברסיטה בקיוב, יצאתי קרוב לעשר בבקר מספרית הפקולטה להרצאה, ובדרך, במסדרון הפנימי הארוך והמתפתל שבקומה השניה של הבית, שמעתי לפתע מאחורי קול קורא בשמי. הפניתי את ראשי וראיתי לפני צעיר יפה לבוש אזרחית (בזמן המהפכה לא מהרו הסטודנטים ללבוש את המדים הרשמיים) יושב על האדן הרחב של אחד החלונות הפונה לחצר ומסביב לו שש או שבע צעירות, ביניהן אחת שחרחורת ספק יהודיה ספק לא יהודיה, שהכרתיה כבת־לויתו של הסטודנט הותיק והמוכשר, „הפילוסוף" ולנטין אסמוס (ממוצא גרמני. שלמרות מוצאו המשיך בשנות המלחמה ללמוד באוניברסיטה, נטה לאידיאליזם הפילוסופי והצליח בזמנו להאחז במרכסיזם סובייטי, עתה ראש המחלקה לפילוסופיה באוניברסיטה שבמוסקווה), העומדות וצוחקות לדברי פיו. מבלי שיפנה אלי קרא בבת־צחוק: „תרשו לי להציג לפניכן את הקולגה החדש והצעיר". עשיתי קידה, התנצלתי על חוסר זמן ורצתי לאולם ההרצאות. רק כעבור ימים פגשתי את סוויט במקרה במערכת העתון הציוני „דער טעלעגראַף", שנכנסתי לשם לרגל ענין צבורי עם העורך נחום משה סירקין, ראש הקהילה וראש יהדות אוקראינה. סוויט התחיל להצטדק לפני, ואם כי הצטדקויות אלה היו כמוזרות בעיני נראו לו כטבעיות וכשפוטות בהחלט. „פניתי אליך בלי כל פורמליות ואתיקה — כך התחיל את דברו — משום שאנו מכירים זה את זה חדשים על חדשים. הרי רואה אני אותן ושומע נואם ומתפלמס תכופות באספות ציוניות ובועידות יהודיות. רציתי שיהיה לך חוג מכרים רבים גם בין הסטודנטיות שבאוניברסיטה". מאז הייתי „רואה" אותו באספות יהודיות שונות, או בקונצרט, אך לא בכתלי האוניברסיטה עצמה, לא בהרצאה, אף לא באספות התכופות של הסטודנטים. לאחרונה ראיתיו בקיוב בועידת באי־כוח הקהילות היהודיות בבית „אספת הסוחרים" בחורף תרע"ט, שם נמצא בתא העתונאים. ימים אחדים לפני נפילתו של משטר ההטמן, נאספתי כחבר מרכז הסטודנטים של קיוב ונאשמתי בקומוניזם וכשהשתחררתי בנס עם בו הדירקטוריום שוב לא נמצא עוד סוויט בקיוב. לאחר זמן, בקיץ תרפ"א, נפגשתי אתו בקישינוב, לשם נקלעו קבוצות קיוביים, וכפי שספר לי או, הספיק לשתות מכוס התרעלה בשפע מיום עברו לשם באביב תרע"ט. באודיסה קיווה להצליח, לדבריו, בלמודיו בספרות ובאמנות, אך קפץ ללימוד הנגינה והניצוח. החזנות, שהיתה לו משיכה ואהבה אליה עוד בילדותו, נראתה לו כתעודת חיים במשבר שבא על עולמו הרוחני בזמן ההוא. לה החליט להקדיש את כשרונו ואת כוחותיו. בפנחס מינקובסקי מבית הכנסת הברודי מצא את האידיאל של החזן, ובדוד נובקובסקי ראה את המורה למופת לניצוח על מקהלה יהודית. לשני אלה נצמד בשהותם באודיסה, אצלם למד, ובסביבת חזנים מצא את סיפוקו. מאודיסה עבר לקישינוב, בה שהה כשנה וחצי. גם בסרביה נמצא תחילה בסביבת חזנים וזמרים, הוא נסה את כחו שם כמנצח על מקהלות בבתי־

כנסת שונים, ואולם פגישתו עם העתונאי ישעיהו קלינוב, שהכיר עוד בועידת באי־כוח הקהלות בקיוב, שבא אז גם הוא לקישינוב, קבעה את גורלו. בהשפעתו ובסיועו חזר סוויט לעתונות ומצא את דרכו לציונות הכללית (הליברלית), לה נשאר נאמן כל ימי חייו. בעתון הציוני „דער איד" ובעתון הרוסי שבבסרביה „נאַשע סלאָווא" התחיל לפרסם כתבות וסקירות קטנות, ועם בואו לברלין בקיץ תרפ"ב הצליח להתבסס (ושוב בסיועו של ישעיהו קלינוב ובהדרכתו) כעתונאי יהודי קבוע. בברלין נעשה סוויט באי־כח העתון „מאַמענט" שבווארשא וה„אידישע שטימע" של קובנו ומחובתו היה בעיקר לאסוף ידיעות ולהודיע יום־יום על המתרחש בגרמניה.

לאט לאט הרחיב את היקף עבודתו והיה שולח סקירות ורשימות ל„פרי־מאַרגן" באידיש ולעתון הרוסי „סיוודניא" (היום) לריגא ול„נאַווי דזיענניק" היהודי־פולני שבקראקא. לפעמים היה מוסר סקירות על המתרחש בעולם היהודי ב„אידישע רונדשוי" הציוני שבגרמנית. כמה וכמה מאגרותיו פורסמו פה ושם בעתונים יהודים שבאמריקה הדרומית, בקנדה, בבלגיה ועוד מבלי שידע תחילה, אף אחר כך, על זאת, מבלי שיקבל תמורה שהיא בעדן ומבלי שיגיעו אפילו לעיניו. „בבית הועד העברי" שבשרלוטנבורג לא היה מבקר כלל וכלל בשל „הבטלנות" שהיתה לפי דבריו שוררת בו, אף בשל ה„הברה הספרדית" של חבריו שנראתה לו כמלאכותית, אף באספות האגודה של יהודי רוסיה בנשיאותו של השופט לשעבר ברוסיה יעקב טייטל ז"ל לא היה משתתף, כי לא ראה את עצמו פליט, ואולם במועדון האידי על שמו של שלום־עליכם היה כמעט בעל־בית ולא היה נשף מוסיקלי יהודי שלא נתן לו את ידו. כן היה משתתף קבוע בפגישות השבועיות מטעם הממשלה הגרמנית עם עתונאי־חוץ ב„ווילהלם־שטראסע", בקבלות פנים רשמיות ובלתי רשמיות בשגרירות ונציגויות שונות, במסיבות לאישים רמי־מעלה, סופרים ואמנים, וכאן עמדה לו „שובבותו העתונאית" מלוות בת־צחוקו ב„עשיית הכרות", „חטיפת שיחות" ואוסף ידיעות מהן מעניינות ופיקנטיות, שידע להגישן בצורה מלבבת לקוראיו. לרגל עבודתו ערך גם נסיעות לארצות שונות ונפגש עם אישים וכל זה הלך ונאגר באוצר נסיונו העתונאי.

כבאודיסה כן גם בברלין המשיך סוויט לבקר בבתי־הכנסת הרבים והשונים, אף בקלויזים „שבגרינאדיר" ו„דראגונער שטראסע" על מנת לשמוע חזנות ולהכיר חזנים. הוא קשר קשרים עם החזן הברלינאי הראשי, יליד ליטא, אהרן פרידמן, עם מאנפרד ליבנדובסקי, התידד עם המנצחים אַרנו נאַדל, ליאו קופף ואוסקר גוטמאן, עם המבקר המוסיקלי אדולף וייסמן ועם החוקרת עליזה יעקב־לונסון. נוסף על החזנות נתון היה לבו גם לשיר היהודי העממי ולמוסיקה היהודית האמנותית, אבל אך במדה שהיה בהם מצלילי בית־הכנסת, ששמר לדעתו על המלוס היהודי המקורי. זוכר אני יפה את דבריו החריפים בויכוח של קבוצת אנשי „יידישע רונדשוי" לרגל קונצרט המוסיקה היהודית החדשה והמוסיקה הישראלית שנערך ע"י עליזה יעקב־לונסון ז"ל באוקטובר 1927 בברלין.

מאסרו הפתאומי של ישעיהו קלינוב, מדריכו ורעו הנאמן, ע"י הנאצים בחודש השלישי לשלטונם (אפריל 1933) זעזע אותו עד כדי כך, שבאותו יום מיהר לעבור לפאריס ועל שמואל מייזליש ז"ל, ידידנו המשותף, היה למלא לראשונה את עבודת שניהם בשביל שני העתונים ה„היינט" וה„מאַמענט" כאחת.

בצרפת שהה סוויט קרוב לשנתיים ותקופת ביניים זו היתה אחת מתקופות

המעבר הקשות שבחייו. הוא ביקש לעלות לארץ, בקר בה כתייר בשנת תרצ"ד ורק בסוף שבט תרצ"ה הצליח לעלות ולהתישב בירושלים. הוא חידש אמנם את פעולתו ככתב העתונים שאתם עמד בקשר כל השנים, אך הרגיש את הצורך להתערות בחיי הארץ ולעסוק בבעיותיה. הוא נכנס למערכת „הארץ" והיה למנהלה בירושלים. (בתקופה ההיא היה גדול עדיין בעתון החלק שתורגם מלועזית ולא פלא הוא שגם רשימותיו הראשונות נכתבו עדיין באידיש כשם שכתב בזמנו בשביל ה„נייע צייט" האידי ברוסית). הוא התחיל לפעול באגודת העתונאים ושנים רבות שמש בה ראש אגודת העתונאים בירושלים. כותיבתו אף בעברית נעשתה מעתה קלה וגמישה וקולו נשמע תכופות אף בגלי הרדיו של „קול ישראל". קשריו עם החזנות והחזנים נעשו בירושלים חזקים ואמיצים יותר מאחר שהיה ידוע לרבים מהשתתפותו ב„די חזנים וועלט" ולא היה חזן שבא לירושלים שלא היה ממהר להתקשר אתו ובמדת הצורך אף להעזר על ידו. אף המשוררת אלזה לסקר־שילר היתה פונה אליו תכופות בשאלות ובקשות ולא אחת ידע למצוא להן פתרונות.

הוא היה אחד מיוזמי המרכז העולמי למוסיקה עברית — שנוסד כ"ח באדר תרצ"ח בירושלים ומרצה על מטרות המרכז באסיפת היסוד. הוא נבחר להנהלת המרכז העולמי הזה ונקבע כעורכו של בטאונו החשוב „מוסיקה הבראיקה" בד' לשונות (עברית, אנגלית, צרפתית וגרמנית).

אחר מלחמת העצמאות עבר סויט לפתע לארצות־הברית והשתקע בניו־יורק. פרט לשני בקורים קצרים בארץ, בילה בעשר השנים האחרונות של חייו באמריקה.

בניו יורק עברה עליו התקופה העתונאית השלישית, האחרונה והחשובה שהיתה שונה מהקודמות. הוא הועמד בראש מחלקת העתונות של הסוכנות שבארצות הברית והנסיון העתונאי הרב שרכש לו במשך ארבעים שנות פעילות לפני כן הקל עליו את העבודה ואת המעבר מהלשונות שבהן כתב לפני כן לאנגלית. יכול היה מעתה להתמסר יותר לבקור בתיאטרון ובקונצרטים, לטיפוח ידידות עם סופרים ואמנים ולהשתעשע בזכרונות חיים מלאי הרפתקאות, בהם נתנסה עד אז. בניו־יורק נכנס כחבר לועד הפועל של „אגודת יהודי־רוסיה" — שבנשיאות הע"ד יעקב פרומקין ונבחר למערכת „האגודה" שהספיקה לפרסם לעת־עתה שני כרכים גדולים על יהדות רוסיה (כרך ראשון על היהדות בשנים 1860—1917 — ניו־יורק 1960, וכרך שני על היהדות בשנים 1917—1967 — ניו־יורק 1968, הן ברוסית והן באנגלית). שני נושאים מרכזיים היו לו לסויט בהם עסק בתקופת אמריקה: 1) נושא הציונות, 2) נושא יהדות רוסיה. ובשניהם השלכה לצד המוסיקה היהודית. מאמרים מקיפים כתב בשביל שני הקבצים הללו, מהם 1, יהודי רוסיה בציונות ובבנין ארץ־ישראל וישראל וכן 2) יהודים רוסים במוסיקה בשביל הקובץ הראשון (עמ' 235—271, עמ' 452—470), 3) מצב הדת ובית הכנסת ברוסיה הסובייטית, 4) יהודים בתרבות המוסיקלית הרוסית בתקופה הסובייטית, 5) התיאטרון היהודי ברוסיה הסובייטית בשביל הקובץ השני (עמ' 91—108, 248—265, 266—278). בניו־יורק נעשה ביתו מרכז בשביל רבים מישראל, מאירופה הזקוקים לעזרה והוא עצמו ליועץ ומדריך בשאלות הקשורות באו"ם, ביחסי־ארצות ועמים ובחיים בישראל. הוא התחיל לכתוב זכרונות וקיווה להקדיש להם את רוב מרצו וזמנו. ברם, היצר העתונאי שבו לא יכול לעמוד בפני הבקשות ממערכות עתונים שונים ומוסדות וכך המשיך לפרסם ב„אידישער קעמפער" וב„דער טאג" האידיים, ב„הדואר" העברי, ב„יזראיל לייף אנד לעטטרס" אנגלי ו„אויפבוי" הגרמני־יהודי, „נובוייה רוסקוייה סלובו" הרוסי

שבניו־יורק וב„רוסקייה מיסל" הרוסי שבפאריס ובעתונים רבים אחרים. אפילו לבטאון הרוסי של איגוד יוצאי־סין שבארץ היה שולח לפעמים מאמרים מלאי יופי וחן.

איש שיחה עתיר זכרונות ורעיונות היה ושעות על שעות אפשר היה להאזין לו, ביחוד לספוריו על פגישותיו ושיחותיו עם גדולי הדור. לצערנו רק מעט מאלה הספיק להעלות על הכתב ועוד פחות מזה מפרשת חייו הפרטיים והצבוריים הוא. אפשר שבעזבונו יימצאו כתבים שלא הספיק עדיין לפרסמם ומן הראוי יהיה לבחור את הטוב והיפה ממה שפיזר ביד רחבה במשך חמישים שנה ולהוציאו לאור.

ח. ברדיין

50 שנה לפטירתו של
ד"ר אברהם אליהו הרכבי ז"ל

ביו"ג באדר זה (3.3.69) מלאו חמישים שנה לפטירתו של החוקר הגדול במדעי היהדות ד"ר אברהם אליהו הרכבי ז"ל.

נולד בנאווארידוק לאביו הרב יעקב (ששימש מ"ג שנים ראש־ישיבה בישיבת „עץ־חיים בירושלים), למד בישיבת וואלוז'ין, בווילנא, פטרבורג, ברלין ופריז. ישב בקתדרא למזרחנות באוניברסיטת פטרבורג ונדחה מפרופיסורה בקיטרוגו של המומר פרופ' דניאל חוולסון. כ־50 שנה, עד סוף חייו, שימש כמנהל המחלקה היהודית בספריה הציבורית המלכותית בפטרבורג. מספר פירסומיו בעברית, רוסית, גרמנית, צרפתית ואנגלית הגיע ל־400, לפי רשימתם הביבליוגרפית של הפרופ' דוד מגיד וד"ר ש. א. פוזנאנסקי בספר־יובל להרכבי.

„תשובות הגאונים" שלו היה הפירסום הראשון מספרות הגאונים מן הגניזה הקהירית (פטרבורג, תרמ"ז).

בן ונכד לתלמידי הגר"א, משפחת הרכבי, עולי ארץ־ישראל. ביקר בארץ, פעל בחיבת ציון ובציונות.

איש־מדע ומזרחן מפורסם, גדול בתורה, ירא־שמים ושומר מצוות. גדול חוקי הקראות ומגלה זיופי פירקוביץ. היסטוריון יהודי רוסיה ופולין. פירסם טכסטים משירת ימי הביניים ומן הפילוסופיה של אותה התקופה. ערביסט. ספרן נאמן וביבליוגרף מובהק.

מרבותיו של הנשיא שזר בתקופת לימודיו בפטרבורג אצל הבארון דוד גינזבורג. ב„אור אישים" הוא מעלה כדרכו את דמות ראא"ה.

פזוריו צריכים כינוס.

הלך לעולמו בימי אנדרלמוסיה של המהפכה, כשהוא בן 83, מתנסה במצוקה וברעב. לא הוספד בשעתו כהלכה — העולם היה סגור. מקומו נשמר בטבלה בבית־הכנסת בלנינגרד. גם קברו שמור בבית הקברות היהודי שם.

חכמי ישראל מזכירים אותו לעיתים קרובות — בהערות, במובאות.

במלאות 50 שנה לפטירתו, יזכר נא במפורש, לשמו, בשמו.

פרופ' טרטקובר הודיע, כי הברית העברית העולמית תדאג להעלאת זכרו של א. א. הרכבי בצורה מתאימה. וכן יעשו זאת כל הגורמים האחרים.

מכתב אל המערכת

לכבוד מערכת „העבר"

א. נ.

בעונג רב קראתי את מאמרו של ידידי מר דוד כהן (כעת עורך דין בחיפה), שבהיותי במשרת רב צבאי ראשי בחזית הדרומית־מערבית של חיל צבא רוסיה, הטלתי עליו את התפקיד למלא מקום רב לשם סידור וארגון הצרכים הדתיים של החיילים היהודים בחיל המצב הצ'רקסי. ואמנם מילא את התפקיד בכשרון ובתושיה.

אולם תיקון קל עלי לתקן בתוך התיאור שהוא נותן מעבודתו. בעמוד 62 של „העבר" מס' ט"ו, שורה 2 מלמטה, הוא כותב „תקציב אמנם לא ניתן לי". וזה לא מדויק. רצה מר כהן לומר „משכורת לא ניתנה לי" (בהיותו טוראי בצבא הקבע ומשוחרר מכל עבודה אחרת בצבא). כי תקציב לעניני הדת ניתן ע"י המפקדה הצבאית בשפע. המפקד נתן למ"מ הרב ולועד שנימנה על ידי הח"מ את דמי התמורה של כלכלתם, אחרי שויתרו על האוכל הבלתי כשר (70 קופיקות ליום לנפש ל־500 נפשות). הוא נתן גם בד וציוד למאהלים לתפילה ולמטבח שדה וכד'. נוסף לזה צוה למכור להם ממחסני המפקדה את כל המצרכים במחירי המחנה, בערך שליש מן המחירים שבשוק וגם תחבורה באוטומובילים נתן להם.

אגב, שמח אני שמר כהן לא שכח להרחיב את הדבור על ארגון החיילים היהודים באותו פרק. בתפקידי הייתי משתתף מזמן לזמן בכנסים של ארגון זה וגואם על עניני יהדות וציון, כנגד שליחי ארגוני השמאל (הבונד וחבריהם), ומובן שדברי הרב הראשי נשמעו ע"י החיילים ביתר תשומת לב, מאשר דברי האזרחים בויכוח המפלגות הנזכרות.

יעקב ברמן

מסיבה לגב' ד"ר ו. קרמר־וינאבר מפאריס

עם ביקורה בישראל נערכה לכבודה מסיבת ידידים, מטעם מערכת „העבר", ותיקי „החבר" בפטרבורג ואגודת „אזע" בישראל. בירכו את האורחת המהנדס י. וילנצ'וק, א. אילון ועו"ד י. פבזנר בשם ותיקי „החבר" בפטרבורג, שהאורחת השתייכה לארגונו. ד"ר נ. ל. וולף בשם אגודת „אזע" בישראל — האגודה לשמירת הבריאות בקרב היהודים, שציין שהאורחת היא מפעילי „אזע" מראשית יסודה ברוסיה וכעת באירופה. מר ברוך קרוא בירך בשם מערכת „העבר" לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה, וסיפר זכרונות על החיים הצבוריים היהודים בבירת רוסיה בימים ההם שוינאבר היה אחד מעמודי התווך שלהם. מר אריה רפאלי בירך בשם ארכיון הציונות הרוסית בת"א וקרא שיר (ברוסית) שחיבר במאסר ברוסיה על הקמת מדינת ישראל. א. צורף דיבר בשם התאחדות יוצאי ברית המועצות בישראל. האורחת העלתה זכרונות מבית אביה מ. מ. וינאבר, העסקן המרכזי של יהדות רוסיה בפטרבורג ועל פעילותה ב„אזע" בארצות צפון אפריקה וצרפת.

■ זכרונותיו של יוסף אריאל (פישר) ז"ל, עמ' 17—35, תורגמו מרוסית ע"י גב' מרים טל.

תקוני טעות

ב„צרור האגרות" שהובאו לדפוס ע"י ח. אורלין שבאו בכרך י"ד, נפלו כמה טעויות: בעמ' 215 שורה 21 כתוב הלל בנימין וצ"ל הלל בן בנימין; בעמ' 218 בסוף אגרת ב' חסרה החתימה: יצחק ניסנבוים; בו בעמוד, בסוף אגרת ג' כתוב „ותזכו לחיות" וכו' וצ"ל „תזכו לחזות" וכו'.

ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י
הסתדרות פועלי הבנין

קרן הבטוח והפנסיה של פועלי הבנין ועבודות ציבוריות

אגודה שתופית בע"מ

הקרן מעניקה לחבריה:

דמי־מחלה	הבראה	הפרשי פיצויי פיטורים
דמי־חופשה	דמי־חגים	תוספת משפחתית
הלוואות לשיכון	הלוואות קטנות	ביטוח הדדי

פנסיה
גימלאות מגיל 65
גימלאות פרישה מוקדמת מגיל 60
(מסיבות בריאות)
גימלאות לשאירים וגימלאות לנכים מוחלטים

שיקום
וגימלאות נכות־מקצועית
בגיל 55—60

ההנהלה המרכזית:
תל־אביב, רח' ארלוזורוב 93 ■ ת.ד. 303 ■ טלפון: 447145

ציון
חברה לבטוח בע"מ

המשרד הראשי:
תל־אביב, רחוב אלנבי 120
ת.ד. 1425 — טלפון 614711
כל עסקי ביטוח

צינקל בע"מ
יצרני צנורות קלים להשקייה

בערגול קר:
1. מאלומיניום בקוטרים 2" ועד 16" באורכים מ־4½ עד 18 מטר אורך
2. מפלדה מגולבנת בקוטרים 2", 3", 4", מ־6 ועד 12 מטר
3. יצור שוקתות ואבוסים מפלדה מגולבנת ואלומיניום — לכל צרכי המשק

בשיטת הדחיסה (אקסטרוזיון):
יצור של חלונות ודלתות, צינוריות ופרופילים מאלומיניום — לכל צרכי המשק

לתעשיה, לבנין, לחקלאות

המשרד הראשי: רח' העליה 33, תל־אביב, טלפונים: 824790
משרדי החברה וביה"ח: אזור התעשיה של פתח־תקוה, טל. 913351/2/3/4/5

תנובה

מאגדת
על יסודות קואופרטיביים 500 ישובים חקלאיים בכל אזורי הארץ לשווק תוצרת חקלאית ותעשית מזון.

משווקת
את כל התוצרת החקלאית למיניה.

מחלבות
ותחנות חלב עירוניות ואזוריות על פני המדינה כולה.

מחסנים
סיטוניים ומחלקות למכירת תוצרת חקלאית למיניה בכל הערים והמושבות.

מחלקות
לריכוז תוצרת חקלאית ומחסני אריזה בכל אזורי הארץ.

תעשית מזון מתוצרת חקלאית

המשרד הראשי:
תנובה, מרכז שיתופי לשווק תוצרת חקלאית בישראל בע"מ, תל-אביב, בית "תנובה", רח' יהודה הלוי 17, ת.ד. 265, טל. 59511.

„מסד"

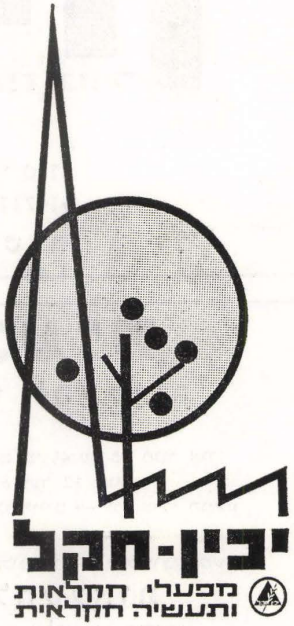
חברה הדדית
להלואות וחסכונות בע"מ
(נוסדה על-ידי הסתדרות המורים העברים בארץ-ישראל)

תל-אביב — ירושלים — חיפה

המוסד הכספי של הסתדרות המורים העברים בישראל

המרכז: ת"א, שד"ר 79, טל' 623306
ס' י-ם, בן יהודה 13/15, טל' 24867
סניף חיפה: הנביאים 20, טל' 66780

אורט ישראל

רשת מוסדות לחינוך מקצועי

תל-אביב, שדרות דוד המלך 32

מברך את מדינת ישראל
ליום העצמאות העשרים ואחד
כה לחי!

אגודת השומרים

חברה לקבלת עבודות שמירה

ב ע " מ

משרד ראשי:

בנין „הדר־דפנה",

שדרות המלך שאול, תל־אביב

סניפים:

ת"א, רח' לילינבלום 29, טל. 55349

ירושלים, רח' שמאי 12, טל. 23212

חיפה, רח' העצמאות 33, טל. 526827

באר־שבע, ההסתדרות 11, טל. 2829

אשקלון, רחוב הרצל 49, טל. 2349

האגודה מבצעת שמירת רכוש ונפש בישראל, מדן ועד אילת, במפעלים צבוריים ופרטיים באחריות ויעילות

אחוד הקבוצות והקבוצים

המזכירות:

קרן אחוד הקבוצות והקיבוצים, משקי אחוד הקבוצות והקיבוצים תל־אביב, רחוב הירקון 123, ת. ד. 3213, טלפון 242341

משקי אחוד הקבוצות והקבוצים:

ת"א, רח' ברנר 18, טל. 623875

המדרשה לחנוך משותף:

בית־ברל, טל. 9333336, כפר־סבא

המחלקה לבניה:

ת"א, רח' ברנר 2, טלפון 622761

ייצור ופתוח בע"מ

מפעל לפיתוח חקלאי

במשקי אחוד הקבוצות והקיבוצים

ת"א, רח' טיומקין 13, טל. 7-621556

הסתדרות העובדים הלאומית בארץ־ישראל

הועד הפועל:

בית העובד הלאומי

תל־אביב, רח' שפרינצק 23,

טל. 3-2-258351 ת.ד. 618

(נוסדה בשנת 1934)

- **קרנות ביטוח**
- **קרן פנסיה**
- **נכות**
- **חוסר עבודה**
- **קופת חולים לעובדים לאומיים**
- **מרכז להתישבות**
- **ליגה למען הסתדרות עובדים לאומית בחוץ לארץ**
- **ליגה למען קופ"ח לאומית**
- **נוער עובד ולומד לאומי**
- **„סלע" חברת שיכון בע"מ**
- **„ברי־און" חברה לבתי הארחה והבראה בע"מ**
- **בתי־ספר מקצועיים**
- **בטאון „חזית העובד"**
- **„לפיד" בטאון הנוער**
- **קופות לאשראי וחסכון**
- **קופות „עמל" לעזרה הדדית**

«הארגז» בע"מ

תל־אביב — ת.ד. 106

תעשיות מתכת ועץ

המשרד הראשי:

רח' גבורי ישראל 94, טל. 3-2-32251

מחלקת הרכב ומוצרי מתכת

אוטובוסים לשרות התחבורה הציבורית, אוטובוסים מיוחדים לתיירים, תאי־נהג, מכוניות משא וכלי רכב שונים. מכשירים לגז בישול: תנורים, כיריים ומיכלים (צילינדרים) לגז, מיכלים לדלק (ג'ריקנים), חלונות מתכת וכו'.

המחלקה לייצור רהיטי מתכת

רח' החרש 4 (ע"י גשר ראש פינה) טלפון 32231.

חרושת עץ

צריפין ליד רמלה,

טלפונים: 961289, 961280.

תיבות מיוחדות מסוג „ברוס", ארגזי אריזה לפירות וירקות, נגרות בנין ורהיטי עץ.

שותף ל„אמקור" בע"מ, ת"א

מוצרי קרור ומזוג אויר

לנשיא המדינה
לכנסת
לממשלת ישראל
לצבא ההגנה לישראל
לתושבי הספר
לתושבי עירנו
ולכל בית ישראל

ברכה ליום העצמאות

עירית תל־אביב־יפו

אגודת הכורמים הקואופרטיבית של יקבי ראשון־לציון וזכרון־יעקב בע"מ

מברכת את מדינת ישראל
ואת כל אזרחיה בכפר ובעיר
למלאות 21 שנה
לעצמאות המדינה.

מרכז הקואופרציה ליצרנות, תחבורה ושירותים

אגודה שיתופית מרכזית בע"מ

מברך את יהדות ברית המועצות,
את מדינת ישראל ואת כל אזרחי
ישראל בשנת קבוץ גלויות
והתעצמות כלכלית
לשנת ה־21 לעצמאותה

המו"ל

אגודה שתופית של מוציאים לאור בישראל

שדרות רוטשילד 64 — תל־אביב

מברך את מדינת ישראל, סופרי ישראל, קהל הקוראים ואת כל אזרחי ישראל למלאות 21 שנה לעצמאות המדינה.

חברה א"י לאוטומובילים בע"מ

מברכת את מדינת ישראל
ואת כל אזרחיה
למלאות 21 שנה לעצמאות המדינה.

לשנה ה־21
של המדינה
ברכה
ליהדות
ברית־המועצות

הועד הפועל
של
ההסתדרות

המרכז
לחנוך ותרבות
של ההסתדרות

מברך
את יהדות
ברית־המועצות
לשנת העשרים־ואחת
לעצמאות המדינה

מרכז
הסתדרות המורים
בישראל

מברך את יהדות בריה"מ
ומעלה אותה על ראש שמחתנו
במלאות כ"א שנה
לעצמאות ישראל

הועד המרכזי
של הסתדרות
הפקידים העברים

מברך את יהדות בריה"מ,
את מדינת ישראל
ואת העם היושב בציון
למלאות 21 שנה לעצמאות המדינה

המרכז החקלאי
הס' הפועלים החקלאים

מברך
את יהדות ברית־המועצות
לשנת העשרים־ואחת
לעצמאות מדינת ישראל

תנועת
מושבי העובדים
בישראל

מברכת
את יהדות רוסיה
לשנת ה־21 של המדינה

„הסנה"

חברה ישראלית לביטוח בע"מ

מברכת את יהדות ברית־המועצות

לשנת ה־21 של עצמאות

מדינת ישראל

ליהדות ברית־המועצות

למלאות 21 שנה לעצמאות המדינה

שלוחה ברכת

המשביר המרכזי

הסתדרות
הפועלים החקלאים

המדור לחקלאות במושבה

ברכה

ליהדות ברית־המועצות

למלאות 21 שנה לעצמאות המדינה

ברית
הקואופרציה
הצרכנית

מברכת

את יהדות ברית־המועצות
ואת כל אזרחי ישראל
לשנת ה־21 של מדינת ישראל

לשנת ה־21
של מדינת ישראל

ברכותינו החמות ליהדות ברית־
המועצות ולקיבוץ גלויות
במולדת החופשית

קרן הגימלאות
המרכזית

לשנת ה־21

של המדינה

ברכת

הקופה המרכזית
לתגמולים ופנסיה
לפקיד

ליהדות

ברית־המועצות

לשנת ה־21 של המדינה

שלוחה ברכת

יכין חקל בע"מ

„דלק"

חברת הדלק הישראלית בע"מ

מברכת את יהדות ברית־המועצות

לשנת העשרים ואחת

לעצמאות מדינת ישראל

תנועת העבודה הציונית

רח' מנדלי 9, ת. ד. 1607, תל-אביב

מברכת את יהדות בריה"מ
למלאות עשרים ואחת שנה
לעצמאות מדינת ישראל

מפלגת העבודה הישראלית

מברכת את יהדות ברית-המועצות
למלאות 21 שנה לעצמאות
מדינת ישראל
ומצפה לעליה המונית
בקרוב בימינו

"VIATA NOASTRA"

("חיינו")

עתון יומי בשפה הרומנית

רחוב הרכבת 52 — תל-אביב

מברך את יהדות ברית-המועצות
ואת יהדות רומניה
למלאות 21 שנה לעצמאות
מדינת ישראל

התאגדות לתרבות גופנית "הפועל"

הועד המרכזי

מברך את יהדות רוסיה
למלאות 21 שנה
לעצמאות מדינת ישראל

לשכת המס המרכזית

רחוב ארלוזורוב 93 — תל-אביב

מברכת את יהדות ברית-המועצות
לשנת ה-21 לעצמאות
מדינת ישראל

"ספן"

מפעל תעשיה, משקי עמק הירדן

המשרד:
רח' לינקולן 17, תל-אביב

מברך את יהדות בריה"מ
בברכת העליה ובעתיד מזהיר
לשנת ה-21 לקיום מדינת ישראל

תנובה

סניף מחוז תל-אב ב

רחוב החשמונאים, תי-אביב

מברכת את יהדות ברית המועצות,
את צבור היצרנים והצרכנים במ-
דינה ואת כל אזרחי ישראל
למלאות 21 שנה
לעצמאות מדינת ישראל

תנובה-אקספורט בע"מ

רח' לינקולן 17 — תל-אביב

ברכה
ליהדות ברית-המועצות
לשנת ה-21
לעצמאות מדינת ישראל

בנק למלאכה בע"מ
ההנהלה המרכזית
רח' קרליבך 9, תל-אביב

מברך את יהדות ברית-המועצות
למלאות 21 שנה
לעצמאות מדינת ישראל

לשנת העשרים ואחת
של המדינה

ברכת
מפעל המים
כפר-סבא

אחים גולדשטיין
חברה לשכון ופתוח בע"מ

מברכת בברכת העליה והבניה
את יהדות רוסיה
ואת מדינת ישראל
לשנת עצמאותה ה-21

דפוס „המרכז"
תל-אביב, רח' אחד-העם 26
טלפון 52031

▼

ספרים
עתונים
ועבודות
מסחריות

תורן בע"מ
ניר וקרטון
רח' הרצל 61 (פסג' התור) תל-אביב — טלפון 822770

ברכת אחים נאמנה
מקרב לב ונפש

לאחינו כל בית ישראל
בברית־המועצות בכל אתר ואתר
למלאות כ״א שנה לעצמאות המדינה.
אנו מעלים אתכם על ראש שמחתנו
ויהי רצון שנזכה לראותכם שותפים
לבנין ארצנו. אנו מצפים לעליתכם
בקרוב בימינו ולחוג את חגינו
בבירתנו ירושלים השלמה

הקונגרס היהודי העולמי, ההנהלה הישראלית
הועדה המאוחדת לעולי איחוד המשפחות
התאחדות יוצאי ברית־המועצות בישראל
אגוד עולמי של יוצאי ביסראביה בישראל
אגוד יוצאי לטביה ואסטוניה בישראל
ארגון יוצאי ביאליסטוק בישראל
אגוד עולמי של יוצאי ווהלין, המרכז בישראל
אגוד יוצאי וילנה והסביבה לעזרה ולהצלה

תה ויסוצקי

מאז 1849

וטעמו עמו!

תה ויסוצקי

שכון עובדים בע"מ

חברת השכון הותיקה והגדולה בארץ

*

המשרד הראשי:
ת"א, רח' לאונרדו דה וינצ'י 21
טלפון 228145, ת.ד. 392

סניפים:
באר־שבע — חיפה — ירושלים
תל־אביב והמושבות

הסתדרות הפועלים החקלאים

קרן בטוח ופנסיה לפועלים חקלאים ובלתי מקצועיים

אגודה שיתופית בע"מ

▪

קרן חופשה
לעובדים בחקלאות

▪

הנהלה מרכזית:
תל־אביב, רח' לילינבלום 44
ת.ד. 2910 טל. 622911

בח 100

תכנית חסכון זהיקה מצליחה המכפילה את חסכונך

בתכנית זו תקבל כעבור 100 חדש
לפחות כפליים הסכום שחסכת

ביטוח חיים חינם

פרטים מלאים בכל אחד מ־175 סניפינו

בנק לאומי לישראל בע"מ

ספרים עבריים שהופיעו ברוסיה הסובייטית

ניגשנו להוציא לאור את הספרים והחוברות שהופיעו בזמן המהפכה ובשנים הראשונות של השלטון הסובייטי. ספרים וחוברות אלו הם יקרי־מציאות ביותר, כי ברוב המקרים הושמדו ונעלמו הספרים תיכף אחרי ההדפסה (ראה גליון „כתובים", מיספר קמ"א—ב, מ־18 יולי 1929).

הספרים מופיעים בתבנית המקור, בהדפס מעולה, במהדורות ביבליופיליות של 100 טפסים.

כבר הופיעו:

צלצלי שמע
קובץ ספרותי, חרקוב 1923

עקבות משיחא
שירים, מאת דרוגאביצקי (בן אלחנן), קיוב תרע"ח

עלי עשור
שירים לחג יובל השנה העשירית להוסדה של ס.ס.ר. מאת ב. ציפרין, חרקוב 1927

עומדים להופיע:

ארץ מאסף לספרות יפה ולבקורת, אודיסה תרע"ט

בין הזמנים קובץ מאמרים, חרקוב 1918

העבר רבעון לדברי ימי היהודים, 2 כרכים, פטרבורג תרע"ח

עולמנו מאסף לשאלות החיים והספרות, פטרבורג תרע"ז

גש שירים מאת ווילי נובק, קיוב תרפ"ד

בי"מ ספרים „זוהר", תל־אביב
רח' נחלת בנימין 3, ת. ד. 4814, טלפון 621106

☆

MY TOWNLET KALENKOWITZI

by **Z. Baharov** (pp. 245-251)

The little town of Kalenkowitzi stood in the woods of Polessye (Bielorussia). It was known as the residence of the invalid writer Josef Hayim Dorozhka.

Under his influence the township decided in 1912 to turn the Hebrew language into a living and colloquial one.

As a first step to this intent they set up in town a kindergarten and a Hebrew school. But owing to want of means this activity was discontinued after few years.

☆

BIBLIOGRAPHY

1. I. Schneurson, Lebn un kampf fun Yidn in Zarishn Rusland. Paris 1968, by I. Slutsky.
2. J. Bar-midoth, Geon Yakow. Tel Aviv 1968, by I. Gorali.
3. N. Kantorowitz, Di Yidishe widerstand bewegung in Polen, N.Y. 1967, by J. Grundstein.
4. B. West, Hem Hayiu Rabim (on Jewish partisans in the Soviet Union), Tel Aviv 1968, by M. Dworzecki.
5. I. Nemzowicz, Bizchutam, (Images of the Holocaust heroes), Tel Aviv 1968, by B. K.

☆

OBITUARIES

I. Z. Wolfson, by D. Wolchonski.
Dr. D. Weisman, by A. Z. B.
Gershon Swet, by Ch. Bar-Dayan.

*

In memory of A. E. Harkavy.

LETTERS TO ROSE MONOSON

by **S. An-sky** (pp. 205-229)

The first ten of the 21 letters written by An-sky to his young lady friend Rose Monoson in 1917-1919 describe the troubles experienced by the Jews of Galicia. The rest were written during the revolution and civil war in Russia.

Originally the letters were written in Russian.

☆

AMONG JEWISH MOUNTAINEERS

by **N. Rosental** (pp. 230-237)

The author lived in 1938-1948 among Jewish mountaineers in the Caucasus. He tells about the strong national feeling prevalent among the mountaineer-Jews in Daghestan; about the impression which the restoration of the State of Israel had made upon them; and about the festival of Khanuka in their houses.

☆

BERDJANSK

by **J. Goldburt** (pp. 238-241)

The Jewish community of Berdjansk on the Asov sea coast arose upon the foundation of the town in 1827.

In 1897 there lived in the town over 3000 Jews and about 250 Caraites.

The Jews spoke Russian.

With the German occupation in October 1941 all those Jews who failed to flee from town were exterminated.

☆

GRODNO

by **E. Palnitzky** (pp. 242-244)

Short survey of the history of Jews in the city of Grodno, on the occasion of the 25th anniversary of their extermination.

by **M. Gershenson** (pp. 180-181)

THE PEOPLE IN THE FIERY FURNACE

Translation of M. Gershenson's article "the People in the fiery furnace" published in the weekly paper "Yevreiskaia Nedelia" during the full swing of the first World War (January 1916).

☆

LEV STERNBERG

by **Zvi Rudi** (pp. 182-191)

Lev Sternberg (1861-1924) was born in Zhitomir (Ukraine) in a rich merchant family.

In his youth he joined the revolutionary movement. In 1886 he was arrested and after 3 years of prison he was exiled to Sakhalin island. Here he began studying the life of the primitive tribes of the island and learning their vernaculars.

In 1897 he returned from his exile. He became one of the most important ethnographers in Russia and brought up a generation of important researchers in this field.

Sternberg took great interest in Jews and Judaism. He was among the founders of the "Jewish Eathnographic Historical Society" and continued his work there also in the Soviet period.

Likewise he took an active part in the activities of the "Peoples Group" that strived for the attainment of equality of rights to Russian Jews in 1905-1917.

☆

THE ORIGIN OF JEWISH FAMILY NAMES AT LIDDA (Lithuania)

by **I. Gnosovich** (pp. 192-203)

The article deals with research of Jewish family names in a certain region of Lithuania.

It divides the names into various groups : geographical, professional, patronymical, matronymical, names denoting appearance, personal traits, or economic position; and those signifying animals, plants, inanimate objects etc.

☆

I. CH. TAVIOV

by **M. Bobé** (pp. 141-163)

The Hebrew writer I. Ch. Taviov (1858-1920) lived most of his life in Riga. He received a traditional Jewish and general education.

In 1889 appeared his first feuilleton in "Hamelitz". Since then he gave himself up to literary work, writing articles, stories, feuilletons, and text-books for children. Inter alia he published a daily newspaper for children "Hekhaver".

In 1905-1908 he was a member of the editorial staff of the daily "Hazman" in Vilna. Thereafter he devoted himself to philological treatises, noteworthy of which are his articles for research of Hebrew elements in Yiddish. Likewise he wrote important collections of proverbs and sayings, and an anthology of Hebrew poetry and literature.

Taviov maintained an absolutely negative attitude toward Yiddish, and in his treatises he exposed the defects of this language.

Taviov has enriched the Hebrew literature through important translations mainly from English (Dickens, Mark Twain, Oscar Wilde).

☆

M. GERSHENSON AND HIS VIEWS ON JUDAISM

by **I. Maor** (pp. 164-179)

The historian of Russian literature and the Russian-Jewish philosopher Michael Gershenson (1869-1925) was born in a traditional Jewish family in Kishenev.

In the nineties he graduated from Moscow University after finishing his course at the historic philological faculty.

His main literary work was in researching the spiritual development of Russia during the first half of the 19th century.

His attachment to Judaism was deep which he expressed in several articles and pamphlets including the pamphlet on "the destiny of the Jewish people" (1922) in which he claimed the exclusiveness of the Jewish people as a spiritual world people, a people imposed upon by Providence with a special mission. From this standpoint he denied Zionism in which he saw an attempt to convert the Jewish people into one like all the peoples.

☆

pany for Agricultural Settlement of Working Jews in the Soviet Union" OZET (in Yiddish GEZERD).

The Company was of a general public nature, composed of members from all circles of Russian Jewry. It carried on propaganda outside Russia and maintained contact with relief societies for the object of colonization in the Soviet Union (Such as ICOR in the United States, PROCOR in the Argentine etc.).

"Ozet" extended relief to Jewish settlers in the Ukraine, the Crimea, Byelorussia and Dagestan.

In November 1926 the first conference of "Ozet" met in Moscow with the participation of representatives of 60,000 members. The most significant event at the conference was the speech of Kalinin.

Two trends came to light at the conference: One trend emphasised the national aspect of the colonization movement as a step towards the erection of a Soviet Jewish republic, and the other one opposed it vigorously.

"Ozet" published in 1927-1937 a periodical entitled "Tribuna".

At the end of the twenties Ozet began to handle the scheme of settlement in Birobijan. With its boundaries extended it counted over 300,000 members including about 45% non-Jews.

In 1930 was held the second conference of Ozet where the question of preference between the Crimea and Birobijan as desirable for Jewish settlement was ardently debated. But the decision was given in favor of Birobijan in accordance with instructions of the Soviet Government.

"Ozet" was heavily affected by the purges in the Soviet Union which started in 1936, and by the middle of 1938 it was totally dissolved.

☆

J. L. PEREZ AND J. REIFMAN

by **J. A. Klausner** (pp. 131-140)

Jacob Reifman (1818-1895), researcher of Talmud and Rabbinical literature, lived most of his life in the Polish town of Szczebrzeszyn, making a meagre living by giving private lessons.

Presumably Perez came in touch with Reifman during his stay at Szczebrzeszyn.

☆

The first important play, "the Witch" of Goldfaden, was performed in November 1922.

A great success was the play of Sholem Aleichem "the Great Winnings".

The play of Peretz "at Night in the Old Market", which was staged in an anti-religious interpretation, aroused disputation among the critics who demanded of Granovsky to present plays from Soviet life. Such plays, however, when presented, were unsuccessful.

In 1928 Granovsky went out on a round with the Theatre to Western Europe, presenting in addition to the above mentioned plays "the Journeys of Benjamin the Third". The performances of the theatre aroused great interest in the European public. But on account of various conflicts with the Soviet Authorities Granovsky did not return to the Soviet Union and was replaced by Michoels as Theatre Manager.

Beside Moscow there were Yiddish troupes in Minsk where in 1926 was set up the "Jewish State Theatre of Byelorussia" under the management of Rafalsky.

In Kiev and Kharkov Yiddish theatres supported by the government were established. But they failed to achieve any significant accomplishments.

The Jewish Theatre, especially in the beginning, concentrated around itself Jewish artists including the painter Mark Shagal and the composers Alexander Krein and Josef Akhron.

☆

O Z E T

by **J. Levavi (Babitzky)** (pp. 118-130)

The collapse of the old economic order, following the October revolution, heavily affected the masses of Jews in towns and cities.

Jobless needy Jews began to look by themselves for ways of transit to agriculture. The Soviet Government came to the conclusion that the solution of the problem of Jews dispossessed of their resources of livelihood was in transporting them to agricultural settlement.

For that purpose was appointed a "Committee for Agricultural Settlement of Working Jews" known by the abbreviation of its Russian name (Komzet).

At the same time was created a public company named "Com-

Shimon Moshe Diskin, the father of the author who accompanied his father at the congress.

He describes the excited discussions of the congress on the problem of organization of the Jewish Community (whether religious or secular) and the controversy between the parties of the left and those of the Zionists and the religious.

He also recollects the Seventh Zionist Conference in Petrograd in June 1917 and the preparations for the all Russian Constituent Assembly, towards which the orthodox divided into two lists; the extremists with the Rabbi of Lubavitch at the head, and the moderates with Rabbi Yitzhak Rabinovich of Ponevez at the head.

☆

50 YEARS AGO IN KIEV

by **Z. Livne** (pp. 102-108)

The author describes the Hebrew educational institutions in Kiev during the civil war of 1917-1921, particularly the Teachers Seminary of Tarbuth, its principals and teachers, and the Hebrew High Schools.

He also describes the hard relations between the Hebrew and Yiddishist teachers, and proceeds with the story of Ukrainization of Kiev University which was greatly disturbing to Jewish students.

☆

THE YIDDISH THEATRE IN SOVIET RUSSIA IN THE TWENTIES

by **A. Greenbaum** (pp. 109-117)

For thirty years, until its liquidation by the authorities, the Yiddish State Theatre in Moscow occupied a prominent place among the Soviet-Jewish cultural institutions.

The article treats the first decade of existence of this theatre under the management of Alexander Granovsky. Granovsky founded the theatre at the end of 1918 in Petrograd. In 1921 the theatre was removed to Moscow. Granovsky imprinted his stamp on the theatre in the first years, although he was subject to heavy pressure of the "Jevsection".

Among the first actors of the Theatre was Sh. Michoels.

RECOLLECTIONS FROM LIDDA YESHIVA

by **B. Ziv** (pp. 81-84)

B. Ziv describes his education in the house of his father, the "Shochet" of Zvenigorodka, who sent him to Lidda Yeshiva when he was 19 years of age.

The Yeshiva under the management of Rabbi Reines was quite modern. The boys received a monthly allowance. Only on Sabbath they feasted with the local families.

The sacred subjects were studied during the day till the afternoon service. Between the Minha and Maariv services they studied secular and Hebrew subjects alternately.

With the participation of the teacher Pinchas Shifman, who taught Hebrew literature and Jewish history, was organized at the Yeshiva a Zionist group.

☆

THE REFORMED KHEDER AT RETCHITZA

by **M. Z. Frank** (pp. 85-96)

The author tells about a reformed Kheder which was founded by two Hebrew teachers in Retchitza at the beginning of this century.

He tells about the sensation of a little boy at school where Hebrew is spoken and about the transition to Hebrew speech.

He is also discussing textbooks, methods of instruction and the visiting inspector Ishai Adler.

☆

IN THE DAYS OF REVOLUTION IN RUSSIA

by **Rabbi I. Z. Diskin** (pp. 97-101)

In 1917 the author lived in the town of Lubny, (province of Poltava). In February 1917 he took part in an underground Zionist meeting in Poltava shortly before the outbreak of the revolution. After the revolution a Jewish Committee representing all parties and circles of the town, was elected in Lubny.

In those days a congress of Jewish communities of the Ukraine, was held in Kiev. One of the delegates to this congress was Rabbi

active along with his friends in organizing the Zionist Students Association "Hekhaver".

He further reports of his participation in 1915 in an all-Russian Zionist convention in Moscow conducted by Dr. J. Chlenov.

At the end of that year Ariel was arrested once again with a group of Zionist Youth. Three of them were condemned to administrative deportation to Nijne-Udinsk (Siberia). He describes the mode of life in the exiles colony in that town.

On the outbreak of the revolution in 1917 they were all set free and returned to Russia among other political exiles who were received by rvolutionary demonstrations at every railway station on their way.

☆

THE PASSAGE OF THE DNIESTER

by **J. Karni** (pp. 52-80)

The poet Yehuda Karni (1884-1949) tells of his escape from Russia in January 1921.

On the occupation of Odessa by the red army in the winter of 1920 new regulations were enforced by the new Soviet order that completely ruined economic life in the city, where high prices and famine prevailed as a result.

In the summer of 1920 began the flight of many Jews to and across the frontier. Heavily affected in particular was the community of Hebrew writers and teachers, since the Soviet authorities and the "Jewish Section" in particular declared war on the Hebrew language and literature. Karni depicts the life of Bialik, Druyanov and other writers of those days.

In the winter of 1920-1921 a group of 7 persons left Odessa for the small frontier town Ribnitza. The group included the blind writer Secco (Smiliansky), the writer Shlomo Zemach and their families, who were joined by Yehuda Karni.

He describes the troublesome travel by train in those days.

Then he describes the concentrations of refugees in the border towns of Ribnitza, Kaminka and Rashkov, where he met the writers Mordechai Spektor and Josef Schechtman and some groups of Halutsim.

The reminiscences break off at the moment where the bunch sets out to cross the Dniester.

THE STRUGGLES OF RUSSIAN "HEHALUTZ"

by **B. West** (pp. 7-16)

The seedling of "Hehalutz" was planted in the "Bilu" period of 1882. But as a wide popular movement it developed after the revolution of 1917. In the initial years "Hehalutz" was looked upon by Soviet authorities as a medium for the productivization of the Jewish masses, and was therefore permitted to function.

The discord in "Hehalutz" in 1923 came to pass because one part of its members inclined to emphasise the character of "Hehalutz" as a class organization that strives to set up in Palestine a working society on collectivist foundations, while the other part demanded that "Hehalutz" should bear a non-party character and concentrate all circles of youth striving for working life in Palestine.

The illegal or so called "national laborist Hehalutz" set up agricultural "hakhshara" farms. The most important of them "Mishmar" in the Crimea was liquidated in 1927. In 1934 was arrested the last Central Committee of the underground "Hehalutz". In 1926-1929 attempts were made to send messengers from Palestine to the Soviet Union. But they were all shortly arrested and perished in exile and prison.

Tidings of imprisoned and exiled "halutsim" faithfully devoted to the Zionist ideal are reaching us to this day.

IN PRISON AND IN EXILE

by **J. Ariel (Fisher)** (pp. 17-51)

J. Ariel (1893-1964) is telling in his reminiscences of the association of Zionist studying youth in Odessa in 1910-1917. Under the influence of Zionist literature in the Russian language and of Zionist friends including the brothers Abraham and Jacob Granvosky he joined the association which disseminated Zionist literature.

In April 1912 he was arrested with a group of his friends at a Zionist lecture. However they were released shortly afterwards.

At the elections to the 11th congress in 1913 there were two lists of candidates in Odessa. One list was headed by Ussishkin and the other one — "political Zionists" — by Jabotinsky. The youth supported the "Political" list.

That year Ariel entered the Odessa University, where he was

SUMMARIES

ABOUT THE LATE LEVI ESHKOL

by **Z. Shazar** (pp. I-IV)

Levi Eshkol immigrated to Palestine from the Ukraine on the threshold of the first world war.

He was one of the architects of Jewish colonization, minister of finance of the Israel government, and finally — Prime Minister of Israel.

His entire life was a mission for his people.

☆

"HEHALUTZ" IN RUSSIA

by **Ch. Halperin** (pp. 3-6)

The founding of "Hehalutz" a jubilee ago was the result of a continuous process of the agelong position of Jews in Eastern Europe. In 1918 was held the first convention of "Hehalutz" in Kharkov.

The split of the Zeire Zion party in 1920 into Zionist Socialists and Laborists brought about a split in "Hehalutz". The problem of legalization led to the creation of two separate organizations of "Hehalutz". One was legal and the other one illegal. Both maintained "hakhsharoth" in the Crimea and in other places in Russia till 1928.

During the first five years of "Hehalutz" (1918-1922) immigration to Palestine went on legally and illegally. Then began the arrests and exiles of thousands of Zionist youths of all parties including members of "Hehalutz".

About twenty thousand "halutsim" arrived in Palestine from Russia.